

ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب توری تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب توری ئوقۇرمەنلىرى
تەرىپىدىن سكاننىرلىنىپ تارقىتىلدى.

ئېلكتاب توری ئادرېسى:
www.elkitab.org

ئېلكتاب

ئېلكتاب توری ئادرېسى:
www.elkitap.org

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى — ١

ييپرك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (1983)

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى — ١

ييېرك يولىدىكى توققۇز ھېكمە

نەشرگە تەييارلىغۇچى : يالقۇن روزى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئىلىم باشقا، تالانت باشقا، غۇرۇر-ئىمان يەنە باشقا،
بولۇر ساھىبقىرانلىق بۇ ئۈچ پەزىلەت كەلسە بىر باشقا.
بۇنىڭ بىرلەن بەخت پۈتمەس، ئۇنىڭسىز كۆپتۇر ئامەتلەر،
بەخت بابىدا قۇرئاچساڭ يېزىلمىش قىسمىتىڭ باشقا.

— ئا مۇھەممەتئىمىن

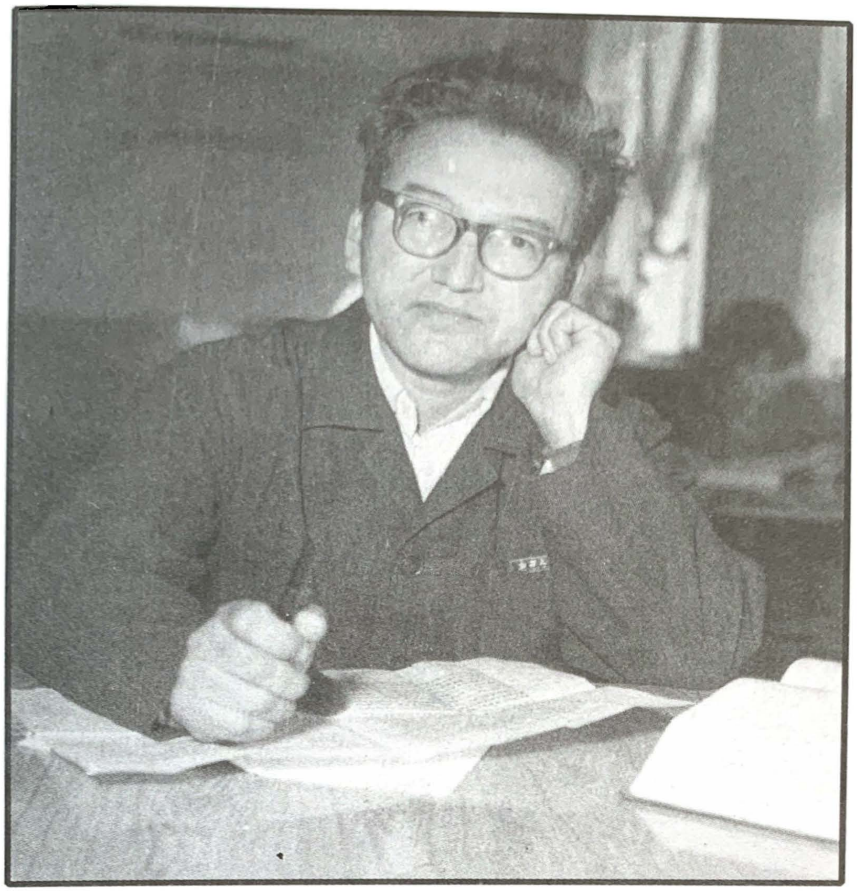

ئالىم مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە (1975)

ئالىم ئايالى رەنا مەخسۇت بىلەن تاشكەنتتە (1991)

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن دادىسى بىلەن بىللە (1958)

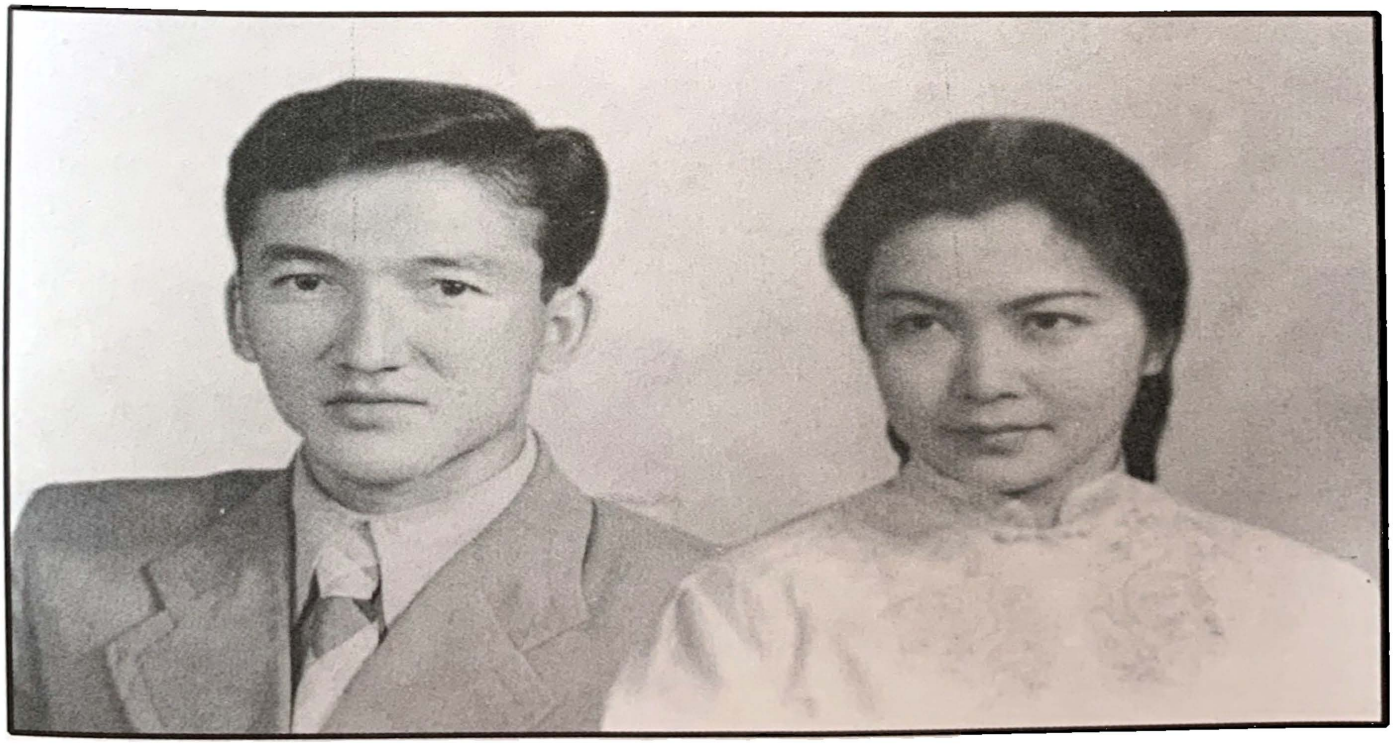

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئايالى رەنا مەخسۇت (1957)

1937- يىل چۆچەك شەھرىدە تۇغقانلىرى بىلەن چۈشكەن سۈرەت . ئىككىنچى رەت ئۆگدىن ئۆچىنچى ئايال ھەمرا خانىم ، بىقىنىدىكى ئوغلى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئايالى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىققاندا تۇغقانلىرى ۋە دوستلىرى بىلەن چۈشكەن سۈرەت (1983)

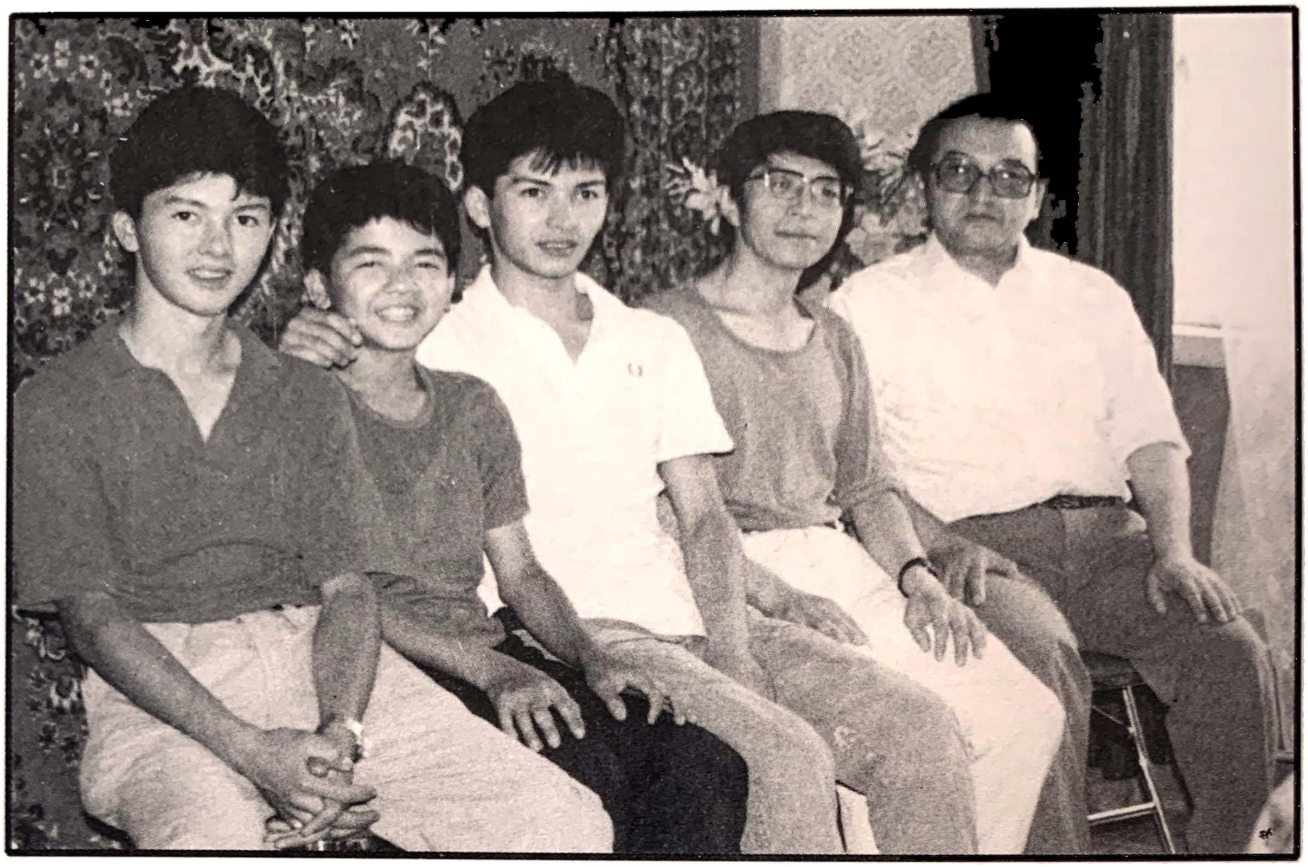

ئالىم ياپونىيىلىك ئوقۇغۇچىسى دوتسېنت خورى ، ئوغۇللىرى
ئەنۋەر ، فەرۇخ ، ئەسقەر بىلەن بىللە (1987)

ئالىم ئاتۇشتىكى ئەنجۇرلۇك باغدا (1989)

ئالىم شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى ئازاد سۇلتان بىلەن (1994)

ئالىم ياپونىيەدە ياپونلار بىلەن (1986)

مۇندەرىجە

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەرجىمھالى ..... يالقۇن روزى 1
روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى 1
ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار 25
يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت 55
يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت 112
يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش 145
بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە 183
چىن ۋە ماچىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى 219
مائارىپ ۋە مائارىپ تارىخىمىزدىن بىر ئۇچۇر 232
ئەلشىر نەۋائىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى 242
نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا 272
ھەققەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەققىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى 301
ئاپتورنامە 337
ئۆمۈر تەلقىنلىرى 385

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەرجىمھالى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مول مېۋىلىك پروفېسسورى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىق ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەم بەدئىي ئىجادىيەت ساھەسىدىكى چېلىقارلىق ئۇتۇقلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان مەشھۇر ئالىم، تالانتلىق ئەدىب، تۆھپىكار مائارىپچى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1933 - يىلى 9- ئاينىڭ 28- كۈنى ئاتۇشنىڭ مەشھەدكە تۇتاش باغئېرىق كەنتىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەتئىمىن، ئانىسىنىڭ ئىسمى ھەمراخانىم ئىدى. ئاتا - ئانىسىنىڭ يېگانە پەرزەنتى بولغان ئابدۇشۇكۇرگە ئۇلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە «شۇكرىللا» دەپ ئات قويۇلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادا تەرەپ بوۋىسى ئىبراھىم ھاجىم 1910 - يىللىرى ئائىلىسى بىلەن قىرغىزىستانىنىڭ ئىسسىق كۆل بويىدىكى قاراقول شەھىرىگە چىقىپ دادىسى مەتتىمىن ھاجىمدىن قالغان خۇرۇم كارخانىسىنى باشقۇرغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» نىڭ ئالدى - كەينىدە قاراقول، تاشكەنتلەردە ئوقۇغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئانىسى ھەمراخانىم ئاتۇش تۆركۈللۈك خوجا قاسىم دېگەن بايىنىڭ يەتتىنچى پەرزەنتى، شۇنداقلا بىردىن بىر قىزى ئىدى. خوجا قاسىمباي ئائىلىسى ئەينى يىللىرى

ئەنجان شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان . 1920- يىللىرىنىڭ باشلىرىدىكى بىر ھېيىت ھارپىسىدا خوجا قاسىمباي ئايالى ۋە بالىلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ قىزى ھەمراخانغا ناس خالتىسىنى كۆتۈرۈپ يېقىن ئەتراپتىكى ناس سانتۇچىنىڭ ئۆيىدىن ناس ئەكىلىشكە بۇيرۇغان . شۇ ئارىدا ئەنجان - قوقان قىشلاقلىرىدا پائالىيەت قىلىدىغان تۆرەجان باسمىچىلىرى خوجا قاسىمباينىڭ ھويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ خوجا قاسىمباينى ئايالى ۋە ئالتە ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئوققا تۇتۇپ چىقىپ كەتكەن . بۇ قانلىق پاجىئەدە پەقەت ناس سېتىۋالغىلى چىقىپ كەتكەن ھەمراخانلا ئامان قالغان .

قاراقولدا تۇرۇپ بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تاپقان ئىبراھىم ھاجىم تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا قارا يىتىم بولۇپ قالغان بۇ يالغۇز قىزنى ئەنجاندىن قاراقولدىكى ئائىلىسىگە ياندۇرۇپ كېلىپ تەربىيىلەپ ، ئوقۇتقان . كېيىنچە ئوغلى مۇھەممەتئىمىن بىلەن بىر نەۋرە بولغان ھەمراخاننى بىر - بىرىگە چېتىپ قويغان . مۇھەممەتئىمىن بىلەن ھەمراخان 1920- يىللىرى قاراقول ، تاشكەنتلەردە تۇرغان . مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بۇ جەريانداۋ بولشىۋىكىزمنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغان . 1930- يىللىرىنىڭ بېشىدا ئىبراھىم ھاجىم ئائىلىسى ئاتۇشقا قايتىپ كەلگەن . مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىم بىلەن ھەمراخانمۇ بىرگە قايتىپ كەلگەن . 1933- يىلى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تۇغۇلغان . 1933- يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1934- يىلىنىڭ باشلىرى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ، ھەربىي كۇچلەرنىڭ قانلىق كۇرەشلىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ستالىن ھۆكۇمىتىنى ۋاستە قىلىپ كېلىشىم تۈزۈشى نەتىجىسىدە ئاخىرلاشقان . نەتىجىدە 1934- يىلى يازدىن باشلاپ مەھمۇت شىجاڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى ، لىيۇبىن باش قوماندانى سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرگە قاراشلىق

شەھەر ، ناھىيىلەرنى باشقۇرۇشقا باشلىغان . ئەنە شۇ چاغدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم خۇنجىراپ ئېغىزىدا تاموژنا باشلىقى بولغان . مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن 1935- يىلى مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم ئايالى ھەمراخانىم ۋە ئىككى ياشلىق ئوغلى ئابدۇشۇكۇرنى ئېلىپ لىيۇبىننىڭ ياردىمىدە قارا ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ چىققان . بۇ ئەر - خوتۇنلار بىر مەزگىل ئۇرۇمچى «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» دا سانايى نەفىسە خىزمىتىگە پائال قاتنىشىپ ئىشلىگەن . ئۇزاق ئۆتمەي مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىدە جۇ بىڭ (ماۋ زېمىن) نىڭ يېنىدا مۇپەتتىش بولۇپ ئىشلىگەن . 1937- يىللىرى چۆچەك مالىيە ئىدارىسىگە باشلىق بولۇپ تەيىنلەنگەن . بۇ چاغدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئانىسى ھەمراخانىم بىلەن غۇلجا «بوينى كېسىك» مەھەللىسىدە تاغىسى شاھ ھاجىمنىڭكىدە بىر مەزگىل تۇرغان . كېيىن چۆچەككە دادىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ پالتاخۇن (پالتاباېۋ) نىڭ قورۇسىدا بىر يىلدەك تۇرغان . 1939- يىلى دادىسىنىڭ خىزمىتى ئۇرۇمچىگە يۆتكەلگەندە ئاتا- ئانىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلگەن . 1939- يىلنىڭ ئاخىرى «غەربىي زال» دىكى يىغىنغا قاتناشقان دېگەن باھانە بىلەن دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە قامالغان . ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئانىسى بىلەن دەسلەپ «خوتەن مەسچىتى» ئۇدۇلىدىكى بىر قورۇدا ئولتۇرغان . ئۇ دەسلەپ «خوتەن مەسچىتى» يېنىدىكى باشلانغۇچ سىنىپتا ، كېيىن ئاق مەسچىت قوروسىدىكى باشلانغۇچ سىنىپتا ، كېيىن بۇلاق بېشى مەھەللىسىدىكى ھازىرقى 5- باشلانغۇچ مەكتەپتە باشلانغۇچ مائارىپ تەربىيىسىگە ئىگە بولغان . ئانىسى ھەمراخانىم بۇ قېتىن كۈنلەردە تىككۈچىلىك قىلىپ ئائىلىنى قامدىغان .

1944- يىلنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم تۇيۇقسىز

تۇرمىدىن چىققان . ئۆزىنىڭ خاتا قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى بىلىدىغان بۇ كىشى شۇ كۈنىلا ئۆي بىساتىنى سېتىپ ، خوتۇن - بالىسىنى ئېلىپ پەيزاۋاتقا تەۋە قوشئاۋاتلىق روزى ئاخۇن دېگەن هارۋىكەشنىڭ ئۇستى كىگىز بىلەن يېپىلغان ئات هارۋىسىنى كىرا قىلىپ كېچىلەپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان .

بۇ قېتىمقى 95 كۈنلۈك سەپەر ، گۆدەك ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ئۆز خەلقىنىڭ هاياتى ، تارىم ۋادىسىنىڭ چۆل ۋە بوستانلىقلىرى بىلەن بىۋاسىتە تونۇشۇش پۇرسىتى بولغان . ئەينى چاغدىكى قەشقەر - ئۇرۇمچى يولى هازىرقىدەك تاغ بويلاپ قۇپ - قۇرۇق چۆل - بايا‌ۋاندا ماڭىدىغان يول بولماستىن يۇرت- بوستانلىق ئارىلاپ ماڭىدىغان ئاۋات يول ئىدى . ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە يېقىن يۇرتلاردا نۆۋەت بويىچە هەپتىنىڭ هەر كۈنى بازار بولىدىغان بولغاچقا ئۇلار هەر كۈنى دېگۈدەك بازار كۆرۈپ ئۇيغۇر تۇرمۇشىنى كۆزىتىپ ماڭغان . بۇ سەپەر ۋە سەپەر تەسىراتلىرى ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىننىڭ كېيىنكى هاياتىدا بىر قىممەتلىك بايلىق بولۇپ قالغان .

ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىننىڭ تۇل قالغان چوڭ ئانىسى ئانارخان قەشقەر «جانقورغان» دېكى بىر قورودا تۇرىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار ئۇدۇل قەشقەرگە بېرىپ شۇ يەرگە چۈشكەن . شېڭ شىسەي بىلەن ۋۇجۇڭشىننىڭ هوقۇق ئۆتكۈزۈۋېلىش پەيتلىرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈپەيلى راستتىنلا خاتا قويۇپ بېرىلگەن مۇهەممەتئىمىن ئىبراهىم قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى قولغا ئېلىنغان . ئانىسى هەمراخانىم هېيتكا جامەسى يېنىدىكى ئىنايىتىللا ئەپەندى مەسئۇللىقىدىكى دورىخانىدا دورا ياساش خىزمىتىگە ئورۇنلاشقان . هەمراخانىم 12 ـ 13 ياشلىق ئوغلى ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىننى هېيتكا مەسچىتىنىڭ مۇدەررىسى دوك قارىهاجىمنىڭ شاگىرتى ئابدۇرۇسۇل قارىغا دىنىي تەلىم ئېلىشقا بەرگەن .

1946- يىلى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىرلىكتە تۈزگەن «11 ماددىلىق بەتتىم» نىڭ روھىغا ئاساسەن نۇرغۇن كىشىلەر قاتاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسىمۇ تۇرمىدىن قويۇۋېتىلگەن .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دىنىي تەربىيىنى قىسقا مۇددەت ئالغاندىن كېيىن ، 1950- يىلىغىچە نەزەرباغدىكى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىدا 4 يىل ئوقۇغان . 1950- يىلى غەربىي شىمال ياشلار بىرلەشمىسى ۋە ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسى قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان ، يىغىندىن كېيىن شىئەن ، بېيجىڭ ، تيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردە ئېكسكۇرسىيىدە بولغان . 1950- يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇرۇمچىدىكى سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ بىئو - خىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنغان . 1952- يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ، مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنغان ، شۇ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان . مەكتەپتە بىر تەرەپتىن «ئۆسۈملۈكلەر فىزىئولوگىيىسى» ، «ئۆسۈملۈكلەر پاتالوگىيىسى» ، «ھاشاراتشۇناسلىق» قاتارلىق دەرسلەرگە تەرجىمان ئوقۇتقۇچى بولغان ، يەنە بىر تەرەپتىن فىزىكا ، ماتېماتىكا ، بىئولوگىيە ، خىمىيە ۋە ئاگرانومىيە سىنىپلىرىغا «ماركسىزم ئاساسلىرى» ، «پەلسەپە» دەرسلىرىنى ئۆتكەن . بۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا 19 ياشقا كىرگەنىدى . ئۇ دەرس مىقدارى بەك كۆپ ، ۋەزىپە ئېغىر بولغاچقا چارچاپ ئاغرىپ قالغان . شۇ سەۋەبتىن قەشقەرگە ئاتا- ئانىسىنىڭ قېشىغا داۋالانغىلى بېرىپ ئاتۇش بىلەن قىرغىزستان چېگرىسىدىكى گۇزەل تويۇن يايلىقىدا ئۇچ ئاي ئارام ئالغان . بۇ جەريانىدا ئالتۇن ئىسىملىك شوخ بىر قىرغىز قىزى ئۇنىڭدا ياخشى تەسىر قالدۇرغان . مۇشۇ تەسىر ئاساسىدا كېيىن «ئالتۇنقىز» ناملىق ھېكايىسىنى يازغان .

1953- يىلى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىئەندىكى غەربىي

شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم ئاسپىرانتورىيىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ بىر يىل چامىسىدا بىلىم ئاشۇرغان . ئاسپىرانتورىيىنى پۈتتۈرۈپ ئانا مەكتىپىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ماركسىزم كافېدراسىدا پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ بىر نەچچە خىل دەرس ئۆتكەن ۋە بۇ دەرسلەرنىڭ دەرسلىكىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ئىقتىدارلىق ياش ئوقۇتقۇچى 1955- يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئۇيغۇرچە نەشرى) نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان . ئۇنىڭ تەتقىقات هاياتى ئەنە شۇ يىللاردا رەسمىي باشلانغان . ئىككى تىلدا يازغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى 1956- يىلى مەزكۇر ئىلمىي ژۇرنالنىڭ خەنزۇچە هەم ئۇيغۇرچە سانىدا ئېلان قىلىنغان . بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەتقىقاتى ساهەسىدىكى تۇنجى ئىلمىي تەتقىقات ئىدى . ئۇ مۇشۇ ماقالىسى سەۋەبىدىن 20 يىل «ئوڭچى» قالپىقى كىيگەن . 1957- يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئائىت «شىنجاڭدا 1944 — 1949- يىللاردىكى خەلق ئىنقىلابى» دېگەن كىتابنى يېزىپ تاماملىغان (مىجىت قاسىم ، مۇزەپپەر ئەزىزىلەر بىلەن بىرلىشىپ يازغان) . ئەمما ، شۇ يىللىرى جۇڭگو مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلغان «ئىستىل تۈزىتىش هەرىكىتى» نىڭ تەسىرى بىلەن بۇ ئەمگەك مېۋىلىرى نەشر قىلىنمىغان .

بۇ هەرىكەت باشلىنىش بىلەن تەڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يېزا تۈرمۇشىنى كۆرمىگەن ياش ماركسىزمچى» دېگەن باهانە بىلەن باشلانغۇچ كوپىراتىپلارنى ئالىي كوپىراتىپقا تەرەققىي قىلدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغان كادىرلار تۈركۈمىدە مارالبېشى ناهىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا يېزىسىدىكى شاكالئاۋات كەنتىگە ئەۋەتىلىپ مەسئۇل كادىر بولۇپ ئىشلىگەن . يېرىم يىلدىن كېيىن تۇيۇقسىز ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلغان هەم «ئوڭغا مايىل» دەپ

قارىلىپ كۆرەش قىلىنغان . «سول» چىللىق كېسىلگە ناھايىتى ئاسان گىرىپتار بولىدىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن زىيانكەشلىك قىلغان ، ھەتتا ئۇنىڭ پوتىرىتىنى مۇھەببەتلىشىۋاتقان قىزى ، شىنجاڭ ئىنستىتۇتى سەنئەت پاكۇلتېتىنىڭ ئۇسسۇل ئوقۇتقۇچىسى رەنا مەخسۇتنىڭ پورتېرىتى بىلەن قوشۇپ ھەجۋىي رەسىملىرىنى سىزىپ مەكتەپ تاملىرىغا چاپلاتقۇزغان .

ھەقىقەتەنمۇ ئەينى يىللاردا كېچىكتۈرۈلگەن سىياسىي ھەرىكەت غايەت ئېغىر ئىجتىمائىي بوھران پەيدا قىلغان . دەسلەپتىكى سىياسىي ئاكتىپلىق بارغانسېرى ئومۇمىي جەمئىيەت ئەسەبىيلىكىگە ئايلىنىپ كەتكەن . ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 1950- يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆچۈپ كەتكەن ئاتا- ئانىسى بالىسىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرەپ 1958- يىلى ئۇنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇرۇمچىگە كەلگەن . لېكىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «بۇ كۈنلەر تېزلا ئۆتۈپ كېتىدۇ» دەپ ئاتا- ئانىسىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغان . ئاتا- ئانىسى ئىلاجسىز قايتىپ كەتكەن . 1959- يىلى ئۇنىڭغا «ئوڭچى» قالپىقى كەيگۈزۈلۈپ ، پارتىيىدىن ۋە خىزمەتتىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ ، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىغا ئەۋەتىلگەن . پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتى ئاچارچىلىق قەھەتچىلىكى قىيامىتىدە قىينىلىۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئۇ ئىككى يېرىم يىلنى ئۇرۇمچىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ، سانجىنىڭ يۇقىرىسىدىكى غەربىي گوبى چۆللىكىدە ۋە كۈنەس ناھىيىسىدىكى قارا بۇغرا دالاسىنى ئېچىش لاگىرىدا ئېغىر ئەمگەك ، جاپا- مۇشەققەت ، دەرت - ئەلەم ۋە ئاچ - زارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن . شۇنداق مۇشەققەتلىك كۈنلەردىمۇ ئۇ رۇس تىلى ئۆگىنىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان . بۇ ئېغىر كۈنلەردە ئۇنىڭغا ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىدا تونۇشقان دوستى ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم كۆپ يار- يۆلەك بولغان . ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم بىلەن

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئاتا- ئانىسى 1930- يىللاردا ئۇرۇمچىدىكى «سانايى نەفىسە» دە بىللە ئىشلىگەنىدى .1961- يىلى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىدىن قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن 1962- يىلى ئانىسى ھەمراخانىم ئۇنى ئالغىلى بىشەك (ئەينى چاغدا فرونزى دېيىلەتتى) تىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن . ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شۇ چاغدىلا دادىسىنىڭ 1961- يىل 11- ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تارىخ ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ ئېغىر تىنىۋاتقان ، ئىجتىمائىي ئەنسىزلىك ، سىياسىي سولچىللىق شەخسىنىڭ قىممىتىنى ئەرزىمەس نەرسىگە ، كىشىلەر تەقدىرىنى ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ قويىۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئانىسىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ خاتىرجەم ھايات يولىنى تاللىماستىن ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي تۇيغۇسىنى قەدىرلەشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ ، «كۇسەن قىزى» رەنا مەخسۇت بىلەن توي قىلىش مەقسىتىدە ئۇرۇمچىدە قېلىشنى قارار قىلغان . ئانىسى ئىلاجسىز 1962- يىلى 4- ئايدا بۇ «ئەنسىز يىللاردىكى ئاشىق - مەشۇقلار» نىڭ تويىنى قىلىپ قويۇپ ، دۇنيالىقتىكى يالغۇز ئوغلىنى تەقدىرگە تاپشۇرۇپ ، بىشكەككە قايتىپ كەتكەن ھەم ئىزچىل خەت ئالاقىسى قىلغان .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1966- يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغانغا قەدەر تۆت يىل جەريانىدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا نازارەت ئاستىدا ئىشلىگەن . ئۇ 1959- يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرگۈڭدىن ھازىرقى ئۇچتاشقا يۆتكىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن چېچىلىپ تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن مىليون پارچە كىتاب - ژۇرنال ، گېزىتلەرنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە بىر - بىرلەپ رەتلەپ تۇرگە ئايرىپ ، كارتوچكا تۇرغۇزۇپ ، يۇرۇشلەشكەن كىتاب كاتولىكى ئىشلەپ چىققان . بۇ جەريانىدا بۇ ئىلىمخۇمار ئالىم

جۇڭگونىڭ مەشھۇر كلاسسىك ئەسەرلىرى بولغان «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»نى ، «24 تارىخ»نى ، ئەنگلىيە دراماتورگى شېكسپىرنىڭ 36 سەھنە ئەسىرىنى ، ھىندىستاننىڭ «رامانايا» ، «ماخاپىراتا» داستانلىرىنى ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان 15 تومۇق (32 كىتاب) «دۇنيا تارىخى» نى ، «ئومۇمىي تاكى نەزمىلىرى» نى ، بايرۇننىڭ «دون جۇئان» داستانىنى ، ھومېرنىڭ «ئېللادا» ۋە «ئودېسسا» داستانلىرىنى ، يۇنان ۋە رىمنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى ، «قۇرئان كەرىم» ، «ئىنجىل» ۋە «تەۋرات» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرىنى ، ئەپلاتون ، ئارستوتېل ئەسەرلىرىنى ، دانتېنىڭ «تەڭرى كومېدىيىسى» داستانىنى ، گومورو ۋە تېيەنخەننىڭ تارىخىي دراملىرىنى ، ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىنى ، نەۋائى ، بابۇر ، مەشرەپ شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ۋە ئۆگەنگەن . بۇ جەريانىدا 30 نەچچە خاتىره دەپتەرنى ئۆگىنىش خاتىرىسى بىلەن تولدۇرغان .

ئۇ مۇشۇ يىللاردا «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق داستان ۋە «سۇمۇرغلار قوشىقى» ، «قەدىمكى يىپەك يولى» ، «خەن ئوردىسىدا باھار» ، «مەلىكە خۇارۇك» ، «تەڭرىتاغ ناخشىسى» ، «دات باسماس قىلىچ» ، «پىلە مەلىكىسى» ناملىق يەتتە پارچە تارىخىي درامانى يېزىپ چىققان . «جاۋاھىرۇل ھاقايىق» دېگەن نىقابىي ماۋزۇدا «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» (بۇ كىتاب 1995- يىلىنىڭ بېشىدا 4- قېتىم تۇزىتىلگەنده ئالىم «قەدىمكى تۇران تارىخى» دەپ ئاتىغان) ناملىق كىتابنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قولدىن چىقارغان . يەنه بارماق ۋەزىنلىك بىر تۇركۇم مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى يېزىپ چىققان . ئەنۋەر ، ئەكبەر ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن .

1966- يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ باشلىنىشى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى قايتىدىن تېخىمۇ ئېغىر جاپا - مۇشەققەتنىڭ ، خورلۇق ۋە كەمسىتىشنىڭ ، تۇگىمەس سىياسىي كۆرەشنىڭ قۇچىقىغا تاشلىغان . «چەت ئەلنىڭ قېپقىپ قويغان

مىخى» دەپ قارىلىپ ئۆيى كۆپ قېتىم ئاختۇرۇلغان ، ئۆزى كۆپ قېتىم كۆرەش ۋە سازايى قىلىنغان . ئۇلانبايدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئايلاپ - ئايلاپ سۇ تۇتقان ، يىللاپ - يىللاپ كاتولدا ئىشلەپ ماھىر رېمونتچى ، كاتول تازىلىغۇچى ۋە ئوت قالىغۇچى بولۇپ قالغان . مەكتەپ قوروسىدا تامچىلىق ، سۇۋاقچىلىق ، ياغاچچىلىق ئىشلىرىنى قىلغان . 1969- يىل 3- ئوغلى ئەسقەر ، 1973- يىلى 4- ئوغلى فەرۇخ دۇنياغا كەلگەن . 1975- يىلى ئانىسىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالغان . ئانىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىغا قاتتىق تەسىر قىلغان . مۇشۇ ئاپەتلىك يىللاردا ئايالى رەنا مەخسۇت «ئوڭچى» ئېرى تۇپەيلى كېلىۋاتقان ھەر خىل بېسىملارغا قانچە ئۇچۇرىسىمۇ ، تۇرمۇشنىڭ مۇشەققىتىنى ھەر قانچە تارتسىمۇ 4 ئوغلىنى كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىلدە ئىزدىنىش ۋە ئىجاد قىلىش روھى كۈچلۈك بۇ ئالىم ئاق تېررورلۇق قاپلىغان ئاشۇ ئەنسىز يىللاردا پارچە - پارچە يازغان 500 پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىيسىنى رەتلىگەن . «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» (بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى تۇنجى نەسرىلەر توپلىمى) ناملىق لېرىك نەسرىلەر توپلىمىنى تولۇق تاماملىغان . ئانىسىنىڭ ئۆزىگە ئەۋەتكەن خەتلىرى ۋە خەتلەرگە قوشۇپ ئەۋەتكەن ھىجران دەردىدىكى غەزەللىرىنى رەتلەپ ، بېيىتىپ ، ئاۋۇتۇپ ، تولۇقلاپ ، «ھەمرايى» تەخەللۇسىدا «ھەمرايى غەزەللىرى» نى تاماملىغان . «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» ، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق خاس تەتقىقات كىتابلىرىنى پۈتتۈرگەن .

1978- يىلى پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن سىياسىي جەھەتتە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ھەم خاتا «ئوڭچى»

قىلىنغان دېگەن خۇلاسە بىلەن ئاقلانغان . 20 يىللاپ داۋاملاشقان خورلۇق ، 20 يىللاپ تارتقان دەرت - ئەلەم ، 20 يىللاپ تۆلەنگەن بىھۇدە بەدەل ئاخىرلىشىپ ماۋاشى ، خىزمىتى ، پارتىيىلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن . يېڭى ھايانقا ئېرىشكەن بۇ ئالىم سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن تەگكەن پۇلغا ئالدى بىلەن بىر داس ، ئىككى چېلەك سېتىۋالغان .

ئوقۇتۇش مۇنبىرىدىن ، ئىلمىي تەنقىقات ساھەسىدىن توپ - توغرا 20 يىل ئايرىۋېتىلگەن بۇ ئالىم 45 ياشقا تولغاندا ئوقۇتۇش مۇنبىرىگە قايتا چىقىپ دەرس ئۆتۈش ، ئىلمىي تەنقىقات ، بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشلىرىنى ئاشكارا ئېلىپ بېرىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان .

1980- يىل ئۇ ئەدەبىيات پاكۇلتېتىغا يۆتكىلىپ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» دەرسىنى تەسىس قىلىپ ئۆتۈشكە كىرىشكەن . ئۇنىڭ كىتاب ، ماقالە ، رۇبائىي ۋە شېئىر - غەزەللىرى ئارقا- ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ زىيالىيلار ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قىزغىنلىقى» نى قوزغىغان . ئىلىم ساھەسى ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇنىڭ ئارقىمۇ ئارقا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىنى سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئوقۇپ ئۆگەنگەن . 1983- يىلى ئۇ ئايالى بىلەن بىرگە ئاتا- ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش مۇناسىۋىتى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئۇچ ئاي ساياھەتتە بولغان . 1986- يىلى ئۇ ياپونىيىدە ئىلمىي زىيارەتتە بولۇپ «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى - ‹قۇتادغۇبلىك›» دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىگەن . 1991- يىلى يازدا چوڭ ئوغلى ئەنۋەرنىڭ تويىنى قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن تاشكەنتكە چىقىپ يەنە ئۇچ ئاي تۇرغان .

ئالىم ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە قىلغان ئاشۇ ئىككى قېتىملىق سەپىرىدە ، ئوخشاشلا ، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ، ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمىنى كۇتۇبخانىلار ، كىتابخانىلار ، موزېيلار ۋە

قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزنالىرى قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈپ ، كۆپ ئىزدىنىپ ئۆز بىلىمىنى يەنىمۇ تولۇقلىغان ھەمدە كېيىنكى تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان .

1980- يىللاردا ئۇنىڭ 200 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» ، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» ، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، «ئۇمۇمىي ئېستېتىكا» ، «چوغلۇق» ، «رۇبائىيات» (1) ، «رۇبائىيات» (2) ، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان .

1988 — 1991- يىللار ئارىلىقىدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشىغا ، قىممەت قارىشىغا ، خىزمىتىگە ، تۇرمۇشىغا ، كىشىلىك مۇناسىۋىتىگە داۋالغۇش ۋە ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن بىر قاتار چوڭ - كىچىك ئىشلار يۈز بەردى . ئۇ گاڭگىرىدى ، تېڭىرقىدى ، ئويلاندى ، ئىزدەندى ، ئۆزىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى بىر قۇرغاقچىلىقنى ھېس قىلدى . كرىزىس تۇيغۇسى ئۇنى چىرمىۋالدى . بۇ جەريان 3 - 4 يىل داۋام قىلدى . مۇشۇ 3 - 4 يىل جەريانىدا يازغان ، ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە بۇ ئەھۋال روشەن ئەكس ئەتتى . 1990- يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ «قاسراق» تاشلىغان ، ئوتتۇز - قىرىق يىللىق ئېزىقىشلاردىن قۇتۇلۇشقا يۈزلەنگەن ، دۇنيا قاراش ۋە قىممەت قارىشى جەھەتتە بۇرۇلۇش ياسىغان مىللىي ئۆزلۈك ئېڭىغا ئىگە يېڭى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كىتابخانلار ئالدىدا نامايان بولۇشقا باشلىدى . ئۇنىڭ تەتقىقات ، ئىجادىيەت ئىشلىرى يېڭىباشتىن جانلىنىپ ، ماقالە - ئەسەرلىرى ئارقىمۇ ئارقا ئېلان قىلىندى . خۇددى ، 60 ياشقا تولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەنىۋى مۇساپىلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىنى ئەممىي

رەۋىشتە خۇلاسىلەپ يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئېسىل ماقالىسىدە كۆرسەتكىنىدەك، بۇ يىللاردىكى ئىجادىيىتىدە «بىر چاغلاردا تۇتيا بىلىپ قاتتىق چاڭگاللىۋالغان نەرسىلىرىنى پىرقىرىتىپ تاشلاشقا، پېداكارلىق قىلغان ئەقىدىلىرىدىن قاقاقلاپ كۈلۈشكە» باشلىدى.

ئۇنىڭ بۇ يىللاردا ئېلان قىلغان: «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «ئارىفنامە»، «يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» قاتارلىق بىر قاتار ئېسىل ماقالىلىرى ۋە «سىكتاي ـ ساك ـ ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق»، «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخي ئۇچۇرى»، «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىخانلىق ئەنئەنىسى»، «نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخي قاتلىمى توغرىسىدا»، «ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش ھەقىقي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىجتىمائىي مۇلاھىزە ۋە تەتقىقات ماقالىلىرى ئىجتىمائىي ھاياتىمىزنى چۇشىنىشتە ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشقىتا يېڭى يول ئېچىپ بەردى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى بۇ يىللاردا نەشرىيات ئورۇنلىرى ئالىمنىڭ كىتابلىرىنى نەشر قىلىشقا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرەلمىدى. شۇڭا، ئۇ بىر قىسىم ماقالىلىرىدا بۇ جەھەتتىكى نارازىلىقىنى تىلغا ئالدى. ھەقىقەتەنمۇ بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ ئاشۇ يىللاردا يازغان ۋە تۇزەتكەن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» قاتارلىق كاتتا ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىر ـ بىرلەپ نەشر قىلىندى. «بالاساغۇننىڭ ئورنى

مەسىلىسى ھەققىدە» ، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ، «سوغدىلار ۋە ئۇنىڭ ئېتىنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» ، «چىن ۋە ماچىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسىمۇ گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى . بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىغا يېپىيېڭى تۈس قوشتى . كىشىلەر ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن بۇ ئەزىمەت ئالىمنىڭ ئۆز خەلقى ئۈچۈن قانچىلىك زور ئىلمىي ئەمگەك قىلغانلىقىنى ھەقىقىي چۈشىنىپ يېتىشتى . سانسىا بارماق توشقىدەك ئالىمى بولمىغان ئۇيغۇرلا ئەنە شۇ چاغدىلا ئەرەبلەرنىڭ «بىر ئالىمنىڭ قازا تېپىشى ، بىر كۈتۈپخانىنىڭ كۆيدۈرۈلگىنى بىلەن باراۋەر !» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىڭ مەنىسىنى ھەقىقىي ھېس قىلىشتى .

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۈيانقى بارلىق مەدەنىيەت مۇزەيپەقىيەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ، جۈملىدىن تۈركىي مىللەتلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك ، يادرولۇق ئورنىنى ھەم يېتەكچىلىك رولىنى ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىنى ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى قىلدى . ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى تولىمۇ كەڭ ، مەزمۇنى ناھايىتى مول بولۇپ ، ئەدەبىيات ، پەلسەپە ، تارىخ ، مۇقام ، سەنئەت ، ئېستېتىكا ، فولكلور ، دىن ، مائارىپ ، تېبابەتچىلىك ، تىل ، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . بۇنداق زور ئەمگەك ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر سەرپىياتىنىڭ تىنىم تاپماي ئۆگىنىش ، ئىزدىنىش ، پىكىر قىلىش ، يېزىش ھالىتىدە تۇرۇشىنى تەلەپ قىلاتتى . ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ شۇنداق ياشىدى ھەم شۇنداق ئۆزگىچە

خاراكتېرىنى شەكىللەندۈردى . ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىشتىكى كۈچلۈك خاراكتېرى ، ھاردىم - تالدىم دېمەي ئىزدىنىش روھى ، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك پىداكارانە خىسلىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى ئۇنى ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى زامانداشلىرىنىڭكىدىن سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆپ ئارتۇق بولغان زور بىر تۈركۈم ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ۋە «ئىزچى» (يول ئاچقۇچى) ئالىم بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە قىلدى .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئالىمى ، تالانتلىق ئەدەبىي ، تۆھپىكار باغۋەنى ، مول مېۋىلىك پروفېسسورى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزبېكنىڭ بىر تالاي يازمىلىرىنى ، گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى خەلقىگە قالدۇرۇپ ، 1995- يىلى 2- ئاينىڭ 27- كۈنى زىققا كېسىلى تۈيۇقسىز قوزغىلىش سەۋەبى بىلەن 62 يېشىدا بۇ ئالەم بىلەن خەيرلەشتى . بۇ جۇدالىقنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى خەلقىمىز يىللار ئۆتكەنسېرى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلماقتا .

— يالقۇن روزى

2001- يىل . ئىيۇل

روهنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى

ھەسەتخورلۇق — مىللەتنى خارابلاشتۇرىدىغان خەتەرلىك روھىي ئىللەت

نادانلىقتىن ئۇچ بىخ ئۆسۈپ چىققان، بۇلار: قارا نىيەت، ساختا شۆھرەت ۋە ھاكاۋۇرلۇق.

— شۇپىنخائۇئېر

نادانلىقنىڭ مەرپىەتكە زىتلىقى ھەممىگە ئايان. نادانلىقنىڭ ئىككى خىل تارىخىي شەكلى مەۋجۇت: بۇنىڭ بىرى، مەرپىەت (سىۋىلىزاتسىيە) تىن ئىلگىرىكى نادانلىق (ۋاراۋارلىق)، ئىپتىدائىي ئىنسان گۇرۇھىدىكى نادانلىق ۋە قىپىالىڭاچ نادانلىق. بۇنىڭ ئىككىنچىسى، بېكىنمە ھالەتتىكى جەمئىيەت چەمبىرىكىدىكى نادانلىق، ساختا شۆھرەت بىلەن كىيىندۈرۈلگەن نادانلىق، ھەسەتخورلۇق ۋەسۋەسىسى بىلەن تولغان نادانلىق.

ئەقىلنى رەت قىلىش (ئىررراتسىئوناللىق) بۇ ئىككى خىل نادانلىقنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى. ۋەھالەنكى، ئەقىل، پەقەتلا ئەقىل ئىنسانىنىڭ غەيرىي ھايۋانىي ئەۋزەللىكى ۋە ئىنسانىي تاكامۇللىشىش مۇمكىنلىكىنى تەشكىل قىلغان. ئەقىلنى رەت قىلغان، نادانلىققا چۆكۈپ كېتىۋەرگەن مىللەتنىڭ ئارقىدا قېلىش، پارچىلىنىش، توزۇپ كېتىشتىن ئىبارەت «ھالاكەت تېرىلوگىيىسى» نىڭ ھەر بىر باسقۇچىغا ھەسەتخورلۇقتىن ئىبارەت روھىي كېسەللىك سىڭگەن.

هەسەتخورلۇقنىڭ بىز تونۇپ يەتكەن «كۆرۈنۈش» لىرى مۇنداق:

بىرىنچى، قارانىيەتلىك ۋە قولى يەتمەسلىك — هەسەتخورلۇقنىڭ باشلىنىشىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن، بىلىمنى پەزىلەت كۇرسى ۋە كامالەت كۇرسىغا يەتكۈزمەكچى ئاتالمىش «ئۆلىما - زىيالى» لار ئۆز مىللىتىدىن هەقمقي تەپەككۇر ۋە بىلىم ئىگىلىرىنىڭ چىقىشىنى كۆرەلمەيدۇ.

ئابدۇقادىر بېدىل هەسەتخورنىڭ قارانىيەتلىك بولىدىغانلىقىنى مۇنداق سۆككەن:

دىلى هەسەتكە تولغان ئىچى قارا،
دائىم پاك ئادەمگە چاپلايدۇ يالا.
تورۇسقا ئېسىپ كۆر ئاپئاق پاختىنى،
جېمى ئىس چاپلىشار شۇ ئاق پاختىغا.

سەئدى شىرازى هەسەتخورلۇقتىكى قارانىيەتنىڭ قولى قىسقا، تىرىشماس، قابىلىيەتسىز، نامەرد ئادەملەر قەلبىگە خاس ئالاهىدىلىكلىرىنى مۇنداق پاش قىلغان:

قولى قىسقا هەسەتخور قىلار غەيۋەت، يوق ئامال،
ئەگەر ئۇدۇل يولۇقساڭ بولۇر تىلى كالۋا- لال.

هەم قولى قىسقا - ناقابىل، هەم قارانىيەت - غەيۋەتخور بولۇش بىر خىل زىددىيەتچان روهىي كېسەللىك بولۇپ، ئىبلىس تەسۋىرىگە ئوخشايدۇ. ناقابىل ئىكەن قابىل بولۇشقا تىرىشىشى، قابىل بولالمىسا، قابىللارنى قوللىشى لازىم بولغان نورمال روهىي هالەتنىڭ زىددىيەتچان روهىي كېسەللىككە ئايلانغانلىقى هەسەتخور قەلبىنىڭ ئىبلىسلىقى ئەمەسمۇ؟

ئىككىنچى، ئۆزگىنى كەسلەپ، ئۆز شېخىنى كۆتۈرۈش هەسەتخورلۇقنىڭ مۇهىم ئالامىتىدىن ئىبارەت. مىللەتنىڭ نادان هەسەتخورلىرى دۇنيادا قانداق يېڭىلىقلارنىڭ بولغانلىقى، قانداق كىتابلارنىڭ يېزىلغانلىقى، قانداق كەشپىياتلارنىڭ مەيدانغا

چىققانلىقى بىلەن كارى بولماي، ئۆز مىللىتىدە بىر يېڭىلىق باش كۆتۈرسىلا «يۇرىكى يارا، يۈزى قارا» بولۇپ كېتىشىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ «باردۇر» ناملىق غەزىلىدە مىللىتىمىزدىكى بۇ ئىللەتنى مۇنداق سۆككەن:

تەئاۋۇنۇ ـ تەناسۇر ئورنىغا بىزلەردە بىر ئادەت،
يېڭى باشنى كۆتۈرگەننى ئۇرۇپ يىقىتقانىمىز باردۇر.

قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋەيا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ باغلىسا بەلنى تۇمەن بوھتانىمىز باردۇر.

ھەسەتخورلارنىڭ شۇنداق بىر تىپى بارکى، ئۇلار ئۆزلىرى ئۇچرىغان بەختسىزلىكنى «ئەڭ ياخشى ئالىي مەكتەپ» (بىلىنىسكىي) دەپ بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەقلىي ۋە ۋىجدانىي خۇلاسە چىقارماستىن، «سۇنغان ئاقسۆڭەكلەر» چە ئەسەبىي قىساسكارلىق پىسخىك كېسەللىكى بىلەن ئالدىن كەتكەنلەرنىڭ غەيۋىتىنى قىلىپ، ئورىسىنى كولاپ، شېخىنى كېسىپ، ئاسان يول بىلەن «قەھرىمان» لىق مۇنبىرىگە چىقىشنى قەستلەيدۇ. بۇنداق كىشىلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقى ۋاسىتە تاللاپ ئولتۇرمايدىغان تەرسالىق بىلەن تەنھا ياكى تۇركۈم بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنى «قىساسكارلارچە ھەسەتخورلۇق» دېگەن نام ئاستىدا ئەيىبلەش لازىم. كامالىدىن بىنايى:

ھەسەت ھەممە ئىللەت، نۇقساندىن يامان،
ھەسەت ئەھلى بارچە ياماندىن يامان.

دېسە، ناسىر خۇسراۋ مۇنداق يازغانىدى:

بېرىلمىگەيسەن ھەسەتكە زىنھار،
ھەسەتنىڭ چېكى يوق، تۇگەنچى مىقدار.

ئۇچىنچى، پىتنە تۇغدۇرۇپ، تۆھمەت قىلىش ھەسەتخورلۇقنىڭ ئاسان چېلىقىدىغان شەكلىدىن ئىبارەت. ھەسەتخورلۇقنىڭ قورالى پىتنە بىلەن تۆھمەت ئىكەنلىكى

شۇبھىسىز، بۇنى ئۇلار جىنايى تىل بىلەن «سېھىرلىق» دەپ ئاتىشىدۇ. تۇرمۇشنى ئالدىغىلى، خەلقنى پۈتۈن بىر تارىخ جەريانىدا قايمۇقتۇرغىلى بولمايدۇ. قەيسەر ئىرادىلىك كىشىلەر ئۆز ئەجرى بىلەن ھەمىشە ياشناپ تۇرۇۋېرىدۇ. «سېھىرلىق» چىلارنىڭ سېھرىنى كېتىشى» مانا بۇ پاك ۋە ناپاكلىق كۈرىشىدىكى بىر ھەقىقەت. مانا بۇ تارىخنىڭ نۇرانە يۆنىلىشى. ئەگەر مۇنداق بولمىغاندا تەڭرىمۇ بولمىغان، ھەقىقەتمۇ بولمىغان، تارىخمۇ بولمىغان، ئىستىقبالمۇ بولمىغان، ئىشەنچ ۋە ئالىي ھىممەتمۇ بولمىغان بولاتتى!

بىزنىڭ ھەسەتخور پېتىنە - تۆھمەتچىلىرىمىز «ئاقنى قارا قىلىش»، «ئۆزى گۇناھ قىلىپ، باشقىنى گۇناھكار كۆرسىتىش»، «ئوغرى ئوغرىنى تۇت دەپ ۋارقىراش»، «باشقىلار نامىدا قارا خەت يېزىش»، «بىر ئادەمگە ئىككى خىل تون كەيگۈزۈش»، «كېچىسى ئادەم ئۆلتۈرۈپ، كۈندۈزى ھازىردار بولۇش» قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىۋېرىدۇ. باشقىلار نامىدا خەت يازغانلار ئىچىدە ئايال كىشى سۈرىتىگە كىرىۋېلىپ خەت يېزىش، تۆۆەننى قۇتراتىپ قويۇپ ئۆزى قازى بولۇۋېلىش، ئولتۇرۇش - سورۇنلاردا ئاشكارا پېتىنە - ئېغىۋا تارقىتىش، پېتىنە - ئىغۋانى چەت ئەلگە كېڭەيتىش قاتارلىق ھادىسىلەرنى كۆرۈپ مىللىتىمىز ئىچىدە بۇ جەھەتتىكى «ماھارەت» نىڭ دۇنياۋى سەۋىيە ياراتقانلىقىدىن ئەپسۇسلانماي تۇرالمىدىم.

تۆتىنچى، گۇرۇھۋازلىق قىلىپ، باشقىلارنى چەتكە قېقىش ھەسەتخورلۇقنىڭ تۈركۈملەشكەن شەكلىدىن ئىبارەت. ھەسەتخورلۇق ئەسلىدە زەھەرلىك چايانداك نەرسە بولسىمۇ، ئۆزىنىمۇ كۆيدۈرىدىغان، باشقىلارنىمۇ كۆيدۈرىدىغان خۇسۇمەتلىك ئوت بولسىمۇ، ھەسەتخورلار تۈركۈملىشىپ، چايياندىن پىل پەيدا قىلىشقا ماقۇل بولۇشىدۇ. ئۇلار مەلۇم ھوقۇق ياكى تەسىر كۈچى بولمىسا، بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەنلىكتىن تۈركۈملىشىدىغان بولدى. ئەمما بۇ تۈركۈمنىڭ ھەر

بىر ھەسەتخور ئەزاسى ھەمىشە ئۆز تۇركۇمىدىن يۇز ئۆرۈشكە تەييار، بىۋاپا كىشىلەردىن ئىبارەت. ھەسەتخورلۇق گۇرۇھلىرى ئىككى شەرت ئاستىدا، يەنى قۇدرەتلىك مۇخالىپلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قۇللارچە دەرىجىلىك بويسۇنۇش مۇناسىۋىتە تەرتىپى بويىچىلا ساقلىنىپ تۇرۇشى مۇمكىن. ھاپىز شىرازى مۇنداق دېگەنىدى:

كەت يامانلار سۆھبىتىدىن، ئىزدىسەڭ گەر ياخشى نام،
بەدنىيەتلىك ئول ئەقىلسىزلىققا ئىسپاتتۇر تامام.

بەشىنچى، خەلقنى پارچىلاش، مىللەتنى خانىۋەيران قىلىش — ھەسەتخورلۇقنىڭ ھەربىر نىشانىسى ۋە تارىخىي جىنايىتىدىن ئىبارەت. ھەسەتخورلۇق شۇنداق كىشىلىكى، بىرىنچىدىن، ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يۇقتۇرۇۋالغان كىشىلەرنى ھالاك قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مىللەتنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچىنى تارقاقلاشتۇرۇپ، روھىي ئۈيۇشتۇرغۇچى ئاقىل كىشىلەرنىڭ ئابروي - نوپۇزىنى داۋاملىق قىرقىپ، مىللەتنى ھالاك قىلىشنىڭ جەريانىنى تېزلەشتۇرىدۇ. ھەسەتخورنىڭ تەپەككۇرى، ھېسسىياتى، تىلى، قەلبىمى خۇنۇكلۇك بىلەن تولغاچقا، تىنىقى ۋە يۈرەك سوقۇشى ھەمىشە ھەسەت زەھىرى، بوھتان ئوتى ۋە قورقۇش تەشۋىشىدە تۇرىدۇ، ئۇنىڭ پىسخىك كېسىلى جىسمانىي ئاجىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەسەتخورلۇقنى يۇقتۇرغان كىشى ئۆزىگە يارىشا «جەڭگاھ» ئېچىۋالغان يەنە بىر ھەسەتخوردۇر. ھەسەتخورلۇق تەرىپىدىن چىرمىۋېلىنغان مىللەت گەرچە تىل بىرلىكى بىلەن بىرلىشىپ تۇرسىمۇ، قەلبى پارچىلانغان مىللەتتىن ئىبارەت. قەلبى پارچىلانغان مىللەتنىڭ تىلى بۇ قەلبىنى پارچىلاشقا خىزمەت قىلىشتىن باشلاپ، بۇ مىللەتنى ھالاك قىلىش بىلەن ئۆزىنىمۇ ھالاك قىلىدىغان تىل بولماي نېمە؟ روشەنكى، تىلنى تاشقى پوست، قەلبىنى ئىچكى ئۆزەك قىلغان مىللىي ئۈيۇشمىنىڭ ھەسەتخورلۇق

ئىچىده تەمتىرىشى هالاكەت هالقىسىنىڭ ئالامىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، خالاس. گۇللەنگەن مىللەتنىڭ هايات يولىنى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتكە يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - ماكاندىن باشقا مۇهىمى مىللىي روهىيەت لازىم. بۇ مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچ مەنبەسى بولغان ئېتىقاد، مىللىي ئەنئەنە، يېڭىلىقلىقا ئىنتىلىش، مەنىۋى يېتەكچىلىك نوپۇزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مۇنداق بىناكارلىقنى بۇزۇشتىن هالاكەت، تۇزەشتىن گۇللىنىش كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئاددىي، ئەمما بىزده ئەستىن چىقىرىلغان هەقىقەت. مەنىۋى قەهرىمانلىق ۋە غايىۋى يولباشچىلىق لېگىندىلىرىنىڭ ياراتقان خەلقنىڭ بىردىنلا هەسەتخورلۇق ئۇچقۇنلىرى بىلەن بەنت بولۇشىنىڭ تەكتىده تارىخ نېمىنى پېچىرلاۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرىش مۇشكۇل ئەمەسقۇ!

گېرتسىن: «هەقىقەتكە هۆرمەت قىلىش زېرەكلىكنىڭ ۋە دانىشمەنلىكنىڭ باشلىنىشىدۇر» دېگەنىدى. هەقىقەتنى سۆيىدىغان قەلب نۇرانە قەلب، خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئىستىقبالىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان قەلب، مۇنداق قەلب هەقىقەتنى هۆرمەت قىلىدۇ، ئۇنىڭغا جان پىدا قىلىدۇ.

هەسەتخورلۇقنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغانلارغا كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ ئۇلار ئۇچۇن تېخىمۇ قەيسەر خاراكتېر يېتىشتۇرىدىغان شۇنداق سىنىقى! هراكلىت توغرا ئېيتىدۇ: «ساڭا شۇنىڭ ئۇچۇن رەشك قىلىشىدۇكى، سېنىڭ زوقلانغۇچىلىرىڭ هەقىقەتەن تولىمۇ نۇرغۇن!»

ساختا شۆهرەت — پۇچەك قەلبنىڭ يالتىراق سۆلىتى

نادانلىقتا قالغان كىشىلەردىكى زىددىيەتچان پىسخىك كېسەللىكنىڭ يەنە بىرى، ئەسلىدىكى نومۇس قىلغۇدەك پۇچەك ۋە ئىقتىدارسىز قەلبىنى ئەكسى هالدا ساختا شۆهرەت بىلەن ئىقابلاش

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ساختا شۆھرەت ھەقىقىي ئىجتىمائىي شۆھرەت ۋە ھەقىقىي ۋىجدانىي ئىپتىخار بولماستىن، ئۇنىڭ ئەكسىچە، جامائەتچىلىكنىمۇ، ئۆز - ئۆزىنىمۇ ئالداپ، ئۆز - ئۆزىگە تەسەللىي بېرىدىغان «كۇلكىلىك ئەينەك» تىكى ساختا كۆرۈنۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. مۇنداق غەپلەت ئۇيقۇسىدىكى چۈشەكەشتەك نادانلىق ھادىسىسىنى ئېچىپ تاشلاش، ئۇنىڭ قارانىيەت، ھەسەت، سۇيىقەست ۋە مىللىي ھالاكەتنىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيىدىغان بارلىق ئەسەبىيلىكلىرىنى «مىللەتتىكى پىسخىك كېسەللىك» سۈپىتىدە مىللەت گەۋدىسىدىن يۇلۇۋېلىپ، ئىرغىتىپ تاشلاش لازىم!

ئۆزى ۋە ئۆزگىلەر ھەققىدە خاتا تۇيغۇ، خاتا قىياستا بولغان مەغرۇر قەلب ئىگىلىرى ساختا شۆھرەتپەرەسلىكنىڭ ھەم «قەھرىمانلىرى»، ھەم ئۇنىڭ «قۇربانلىرى» بولۇشتەك كۇلكىلىك ئاقىۋەتكە گىرىپتار بولۇشىدۇ. ساختا شۆھرەتپەرەسلىكنىڭ قانۇنىيىتى «ئىشنى ماختانچاقلىقتىن باشلاپ، شەرمەندىچىلىك بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت.

ئۆزىگە ئارتۇقچە تەمەننا قويۇش — ساختا شۆھرەتنىڭ مۇقەددىمىسىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن، ئادەمدە ئۆز- ئۆزىگە، ئۆزىنىڭ جىسمانىي ۋە مەنىۋى ئەھۋالىغا نىسبەتەن تۇيغۇ ۋە قىياس بولىدۇ. ئۆز قەلبىدە ئۆز ئوبرازى، ئۆز ئىقتىدارى، ئۆز سالمىقى ھەققىدە ئۆزى ماقۇل كەلگەن ھېس بولىدۇ. ئەمما بەزى كىشىلەر ئۆزىنى ئۆزىدىن قالتىسراق، ئۆزگىلەرنى بولسا، ئۆزىدىن كەمتۇكرەك مۆلچەرلەيدۇ. ئۇلار مۇشۇنىڭغا ماسلىشىدىغان «ئۆزىنى كۆپتۇرۇپ ئۆزگىنى چۆكتۇرىدىغان» گەپ ۋە ئادەملەرنى يارىتىدۇ، ئۇنداق ئەمەسلىرىنى «تۇتۇرۇقسىز»، «گال»، «ئىقلىم» بىر نېمىلەر دەپ يارىتايدۇ. ئۇلار ئۆزى سېزىۋالغان ئوبراز بويىچە باشقا ئوبراز ئىگىلىرىنىڭ ئۆزىگە سالام بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، بولمىسا، رەنجىپ سۆزلەيدۇ. ئۇلار ئۆز

ئوبرازلىرىدىن چوڭراق ئوبرازلارنىڭ ئىگىلىپ سالام بېرىشىدىن روھلىنىپ كېتىپ، دەرھال ئۆز ئوبرازىنىمۇ چوڭايتىشقا ئۇرۇنىدۇ. بىر قاتار خىراجەتلەر بىلەن روھىي ھەيكەل — «ئوبرازلار بۇتخانىسى» ياساپ كۆرىدۇ. ئالتۇن ھەل يالاتقان ئوبراز ياكى ھەيكەل تەسەۋۋۇرى ئۇلار ئۈچۈن قوغلىشىپ يۈرگەن ئىستەك. ئۇلار مەغرۇرلۇقنى خالايدۇ، ئۇلارنىڭ مەغرۇرلۇقى ھەقىقىي ئىپتىخار ئەمەس، ئۆز قەلبىدىكى غۇرۇر ئەمەس، بەلكى، «باشقىلارنىڭ بىلمەي قالماسلىقى» دىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز مېلىغا، ئۆز ئوبرازىغا ئۆزى داڭ چېلىپ ئۆزى ماختاش ئېلانى جاكارلاشتىن ئىبارەت.

ئۇيالماسلىق، نومۇس سەزگۈسىدىن مەھرۇم بولۇش — ساختا شۆھرەتنىڭ باش كۆتۈرگەن شەكلى. ئىنسان ئۈچۈن ئەستايىدىللىق، چىنلىق ھەممىدىن قىممەتلىك، بولۇپمۇ ئوبيېكتىپ شەيئىگىلا ئەمەس، يەنە ئۆز سۇبيېكتىغا بولغان ئەستايىدىللىق، چىنلىق بىباھا پەزىلەت، ئەستايىدىللىق، چىنلىق ئاساس قىلىنغان ئىپتىخار يوللۇق، ئىجابىي ئىپتىخار بولسا، ئۇنىڭ ئەكسى شەكلى — ساختا شۆھرەت بولىدۇ. نومۇس — ئۆز - ئۆزىگە چىن مۇئامىلىدىن تۇغۇلغان ئىقرار ۋە ئىجابىي ئۇياتتىن ئىبارەت. كۇئۈزى: «نومۇس قىلىشنى بىلگەن باتۇر» دېسە، ماركس: «نومۇس قىلىش بىر خىل ئىنقىلاب، ئۆز ئىچىگە قارىتىلغان غەزەب» دېگەنىدى.

نومۇس سەزگۈسىنىڭ بولماسلىقى ۋىجدانىنىڭ قاتاللىقى، روھىيەت تىنىقىنىڭ ئۇزۇلگىنىدۇر. مىللەتنىڭ ھالى بىلەن كارى بولماسلىق، مىللىي مەدەنىيەت يېڭىلىقلىرىنى ئېغىزغا ئېلىشنى ھار كۆرۈش، باشقىلارنىڭ گۈللىرىنىڭ گۈزەللىكىنى ۋە خۇش پۇرىقىنى ئىنكار قىلىش، كۆز يۇمۇۋېلىش، سۇكۇتتە تۇرۇۋېلىش، ئۇنى قارىلاشقا كاۋاك ماراپ يېتىش، ئۇنىڭغا بوھتان چاپلانسا يايراپ كېتىش قاتارلىقلار بىزدە كۆپ ئۇچراپ تۇرىدىغان مەنىۋى

ئىللەت. بۇ ئىللەت ساقلىنىپ تۇرسا، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرمىگەن ۋىجدان خۇنۇك «ۋىجدان» دىن ئىبارەت.

نومۇس — ۋىجدانىنىڭ ئىقرارى ۋە دەۋىتىدىن بارلىققا كېلىدىغان ئەخلاقىي تونۇش. مۇنداق تونۇشنى يوقاتقان كىشىلا، ئەيمەنمەيدىغان، ئۆزىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىن قورقمايدىغان بولىدۇ. بۇ نومۇستىن مەھرۇملۇق يەنى نومۇسسىزلىقنىڭ تۇغۇلغانلىقى.

ماختانچاقلىق، لاپخورلۇق — ساختا شۆھرەتنىڭ يىرگىنىچلىك پائالىيىەت ۋاستىسىدىن ئىبارەت. قەدىمكى گرېك مەسەلچىسى ئېزوپ «شۆھرەتپەرەس ئۆز رەزىللىكىنى ماختانچاقلىق بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ» دەپ توغرا ئېيتقان. ماختانچاقلىق يەنى ئۆزىنى ئۆزى كىشىلەر ئالدىدا ئۆز تىلى بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا ماختاش ھەم رەزىللىك، ھەم مەسخىرىلىك ئەھۋال. ئۇنىڭ تەسكەي شەكلى باشقىلارنى ئۆزىگە نىسبەتەن سۇندۇرۇشتىن ئىبارەت.

ماختانماق، لاپ ئۇرماق قارانىيەت بىلەن يالغانچىلىقنىڭ ساختا شۆھرەت ۋەسۋەسىسى ئېھتىياجى بىلەن بىرلىشىش شەكلىدە مەيدانغا كەلگەن. ماختانماق، لاپ ئۇرماق نادانلىق ئاسارىتىدە تۇرۇۋاتقان كىشىلەردىكى يەنە بىر ئېچىنىشلىق زىددىيەتلىك پىسخىك كېسەللىك. ئۆگەنمەي بىلىمەن دېيىش، بېكىنمىلىك ھالەتتە تۇرۇپ ئالەم ھەققىدە لاپ ئۇرۇش، ئارقىدا قالغان تۇرۇپ تىرىشماسلىق، نامرات ھەلەتتە تۇرۇپ ھورۇنلۇق قىلىش، قۇرۇق قول تۇرۇپ «ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىش» زىددىيەتلىك پىسخىك كېسەللىك بولماي نېمە؟ ئەگەر «دۇنيا لاپ بىلەن، تۇرمۇش تەييار تاپ بىلەن، ئۆمۈر ھەرباپ بىلەن» بىر ياقلىق قىلىۋېتىلىدىغان بولسا، يەنە نېمە ئەجرى ـ ئەمگەك؟!

ھاياتتا ئەمەلىيەتكە سىغمايدىغان ئالىقاپلىقنىڭ بىر شەكلى بولغان لاپخورلۇق تازىلانمىسا، ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنى سىلىشتۇرۇپ بىلىدىغان، دۇنياغا نەزەر سالىدىغان يېڭى مىللىي روھىي

ئويغىنىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئالدامچىلىق - كاززاپلىق — ساختا شۆھرەتنىڭ ئەجەللىك يېرى. «ساختا شۆھرەت» ئىككى زىت ئىبارىدىن — «ساختىلىق» بىلەن «شۆھرەت» تىن تۇزۇلگەنلىكىدىنلا، ئۇنىڭ بىر - بىرىنى كاززاپلىق بىلەن ئالداپ تۇرغان قۇرۇلمىسى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بىر تەرەپتىن «شۆھرەت» لازىم، ئەمما ئۇ يوق. يەنە بىر تەرەپتىن پۇچەكلىك مەۋجۇت، ئەمما ئۇ كىشىلەرنىڭ بىزارلىقىنى قوزغايدۇ. قانداق قىلىش لازىم؟ پۇچەكلىكنى شۆھرەتلىك تۇسكە كىرگۈزۈپ، ئۆز كۆڭلىنى بەزلەپ، باشقىلارنىڭ نەزىرىنى ئالداش كېرەك. مانا بۇ «ساختا شۆھرەت» سېھرىگەرلىكىنىڭ قۇرۇلما مەقسىتى، تەركىبى ۋە تۇزۇلمە شەكلى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۇ ئىللەتتىن زار قاخشاپ مۇنداق يازغان:

باباالر شۆھرىتىنى، غەيرىتىنى ھېچ سېغىنمايمىز،
قېلىپ غەپلەت جاھالەتتە يۈمۈپ كۆز، پو ئاتقانمىز باردۇر.

خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۇستاسى ھەم يوقتۇر.
قىلارغا شۇملۇقۇ قۇۋۇلۇق رەڭمۇرەڭ يالغانمىز باردۇر.

خۇشامەتچىلىك بىلەن تەھدىت سىلىش ساختا شۆھرەت كاززاپلىقىدىكى قوشكېزەك ئىككى ھىيلە. خۇشامەت روھىي قۇللۇق بولسا، تەھدىت روھي قاراقچىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر ئىككىسى ئورۇن ئالماشتۇرالايدىغان ھىيلىگەرلىك، ئالدامچىلىقتىن ئىبارەت. روشەنكى، ئالدامچىلىق ساختىلىقنىڭ ماھىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسان دۇنيانىڭ ۋاقىتلىق مەھسۇلى. ئىنسانىنىڭ ھاياتلىقى مۇتلەق ۋە چەكسىز دۇنيادىن ئارىيەت ئېلىنغاندەك، ئىنسانىنىڭ ماددىي مەئىشىتى ۋە بايلىقىمۇ دۇنيادىن ئارىيەت ئېلىنغان. ھېچكىم ئۇنى مۇتلەق ئېلىپ كەلمىگەن ۋە ھېچكىم ئۇنى مۇتلەق ئېلىپ كەتمەيدۇ. دۇنياغا ساختىپەزلىك سىڭمەيدۇ. دۇنيانى ئوغرىلاپ

كېتىش مۇمكىن ئەمەس. كاززاپلىق پەقەت ئۆز ھالاللىقىنى ئۆزى ئوغرىلىغان، نابۇت قىلغان، پۇشايمان ئارىلىغا باشلايدىغان ئاچچىق كېچىك سۇ! ئاقىل كىشىلەر، ئاقدىل كىشىلەر، ئادىل كىشىلەر، قابىل كىشىلەر قانچە «ھاماقەت» كۆرۈنسىمۇ ئاقىۋەت بۇ خىل كاززاپلىقنىڭ ھەسرىتى - زارىنى نەپرەت ۋە مەسخىرە ئىچىدە ئاڭلايدۇ.

شەرمەندە بولماق — ساختا شۆھرەتنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن تەقدىر - ئاقىۋىتى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق. ساختىلىق پاش بولۇشقا، ئاشكارىلىنىشقا مەھكۇم بولغان نىقاب! ئۇ بەربىر يېرتىلىپ، پۈچەكلىكىنى يالىڭاچلاپ، ئاچچىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. مەڭگۈ بۇزۇلمايدىغان ساختا نىقاب بۇرۇنمۇ بولمىغان، كەلگۈسىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

شەرمەندىلىكتىنمۇ ئۈيالماسلىق، ئۇچىغا چىققان كاززاپ ۋە ساختا شۆھرەتچىنىڭ تېخىمۇ زور شەرمەندىلىك يولىغا ماڭغان تەرسا قەلبىنى كۆرسەتسىمۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى تېخىمۇ شەرمەندىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ساختا شۆھرەت يولىغا كۈچ سەرپ قىلغان ھاماقەتلىكتىن ئەقىل يولىغا قەدەم قويغان ئەۋزەل.

چوقۇيدۇ ئەقىلنىڭ كۆزىنى ھەۋەس،
چوقۇلغان ئەقىلنىڭ مەرتىۋىسى پەس.
ئەي، دانا نەزەر سال ئەقلى ئەماغا،
ئەقىلسىز ھەۋەستىن ئۇنى باسمىش نەس!

ساختا شۆھرەت تىرىكلىكتە جامائەتچىلىك ئارىسىدا، ئۆلگەندە ئەرۋاھلار قاتارىدا ھەمىشە قارىلىنىدىغان روھىي ئىللەت. شان - شەرەپ تەنتەنىلىرىدە مۇنداق پەسكەش روھىيەت باش كۆتۈرىدىغان بوشلۇق، ئاياغ باسىدىغان ئورۇن يوق! ئۇنىڭ تازىلىنىشى - مىللەتنى لايغەزەللىك، مەنمەنلىك، تەييار تاپلىق، ئالدامچىلىق، كاززاپلىق، قورقۇنچاقلىق، پەسكەشلىك، سۈيىقەستلىك،

ساتقىنلىق ئىللەتلىرىنىڭ چىرىتىشىدىن ساقلاپ، قەيسەر، پېداكار، غۇرۇرلۇق بولۇشتەك روھىي كامالەتكە ئېرىشتۇرۇشىدە شۇبھە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

مىللەتنىڭ بىرلىك ـ ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتۋازلىققا يەملىكى

بىرلىك ـ ھەمدەملىك مىللەتنىڭ ھاياتلىق ئالامىتىدىن ئىبارەت. جانلىق تەبىئەت شۇنى كۆرسەتتىكى، غەيرىي ئاڭ ئىلكىدىكى ئېنىستېنكىتلىق تۈركۈم تۈزۈلمىسى بىر قەدەر يۇقىرى دەرىجىدە تۇرىدىغان ھايۋانلار ھاياتىدىمۇ مۇھىم ھادىسە ھېسابلىنىدىكەن، شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆز تۈركۈمىدىن ئايرىلىش ـ ھالاكەت!

مىللەتنى تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي ئېتنىك تۇرمۇش ۋە روھىي بىرلىك ئامىللىرى بىر گەۋدە قىلىپ تۇرىدۇ. مىللەتمۇ مەركەزگە ئىنتىلگۈچى، ئۇيۇشتۇرغۇچى كۈچتىن تەشكىل تاپقان تارىخىي، ئېتنىك قۇرۇلما. قۇرۇلمىلا بولىدىكەن، ئۇنىڭدا ئۇيۇشتۇرغۇچى كۈچ ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك كۈچ دەرىجىدە تۇرغانلىقى مەسىلىسى بولىدۇ. پېفاگورنىڭ «ئالەمنىڭ ئاساسى مىقدار، ھەممىدە مىقدار مۇناسىۋىتى ۋە مىقدار نىسبىتى بولىدۇ» دېگەن قائىدىسىنى مىللەتتىن ئىبارەت بۇ قۇرۇلمىغا، ئۇنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچى كۈچ دەرىجىسىگە تەتبىق قىلىش مۇمكىن.

مىللەت ئۆزىگە خاس بىرلىك ئالامەتلىرى ئاساسىدا تارىخىي يوسۇندا كونا ئەۋلاد ئورنىغا يېڭى ئەۋلاد، كونا مەدەنىيەت ئورنىغا يېڭى مەدەنىيەت، كونا تۇرمۇش ئورنىغا يېڭى تۇرمۇشنى داۋاملىق ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا تۇرىدۇ. بۇ ماھىيەتتە ئۈزلۈكسىز يېڭى تەركىبلەر بويىچە قايتا ئۇيۇشۇش جەريانىدىن ئىبارەت. ئائىلە، مەھەللە، يۇرت، روھىي يېتەكچىلەر

(مۇجتەھىدلەر، مۇتەپەككۇرلار)، سىياسىي ئەربابلار، مىللىي قەھرىمانلار، غايىۋى ئوبرازلار، سودا - سانائەتچىلەر، تەلىم - تەربىيىچىلەر ۋە ئەدىبلەر مىللەتنى ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاساسىي مەنبە، ئېقىم، تارماق ۋە ئامىللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ قايسى بىرىدە مىللەتنى پارچىلايدىغان، مىللەتنىي روھىي جەھەتتە توزىتىدىغان، پۇچۇلدۇرىدىغان ئىللەت تۇغۇلسا، ئۇ ئۆز رولىنى تەتۇر ئويناشقا باشلىغان، بۇزۇلغان بولىدۇ. بۇ تولىمۇ ئاددىي، ھەممە چۈشىنەلەيدىغان ساۋات.

ئەمما، مۇشۇ ئاددىي، ئەمما ئاساسىي ھايات ھالقىسىغا زىت يۇرتۇازلىق «ئالدىنقى ئېڭى»، ھەتتا ئاشكارا يۇرتۇازلىق ئىدىيىۋى ئېڭىنى بازارغا سېلىپ، يۇرتۇازلىق «مۇھەببەت - نەپرەت»ى پىسخىكىسىنى تارقىتىپ كەلگەن «مىللىي قەھرىمان» لارمۇ يوق ئەمەس!

نادانلىق ئاسارىتىدىكى كىشىلەردە ھەقىقىي يىراقنى كۆرەر كىشىلەرنى رەشىك - ھەسەت ئۇقلىرى بىلەن جاراھەتلەندۇرۇپ، مىللەتنىڭ بىرلىك - ھەمدەملىك كۈچىنى پارچىلايدىغان «قەھرىمان» لار پات - پاتلا مۇنبەرگە چىقىپ قالىدۇ. ياۋايى قەبىلە باخشىلىرى ئۆز تۇركۈمىدە «مۇئەككەل» كۆرۈنگىنىدەك، ئۇلارنىڭ خېلى سۇرەن - شاۋقۇنلۇق توپلىرى قىمىرلىشىپ يۇرۇشىدۇ. سېھىرلىك يېرى شۇكى، ئۇلارمۇ «مىللەت» بايرىقىنى ئۆز ھاسىلىرىغا ئىلىۋېلىشقان.

دېھقانلار ئارىسىدا سۇ ئېقىنىنى، چارۋىچىلاردا يايلاق - جىلغىلارنى، خوجا - ئىشانلاردا مەزھەپنى دەستەك قىلىپ ئەسىرلەر بويى داۋام قىلغان، نەتىجىدە مىللەتنى نادان، نامرات ۋە ۋېجىك قىلىپ قويغان «تۇرگە»، «تۇركۈمگە» ئايرىغۇچىلارنىڭ ئىزىدىن ئىلى - قەشقەر، ئۇيغۇر - تارانچى ئېقىمى گەۋدە قىلىنغان چوڭ - كىچىك يۇرتۇازلىق خاھىشلىرى مىللەت گەۋدىسىنى بىتاپ قىلىپ كەلدى. مۇشۇ ئىللەتكە تولىمۇ ھېرىسمەن بولغان «ئۆز

يۇرت بالىسى» دېگەنلەر، مىللەت ئالدىدا خىجىل بولۇشنىڭ ئورنىدا، يۇرتۇازلىققا ئىجىل بولۇپ ياشاشنى لەززەتلىك ھايات پەلسەپىسى قىلىشۇالغان. قانچە - قانچە نادىر چېچەكلەرنى قارىلىغان، قانچە - قانچە سەرخىل ئۇنچىلەرنى چەيلەپ دەپسەندە قىلغان، دىلى يۇرتۇازلىق زەھىرى، تىلى يۇرتۇازلىق نەشتىرى، قەلبى يۇرتۇازلىق خەنجىرى بىلەن گۇناھ قىلغانلار ئانا مىللەت، ئانا ۋەتەنگە قانداق تىكىلىپ قارىيالىسۇن؟! يۇرتۇازلارغا يۇرت بېرىشنىڭ ئۆزى بىزدىكى نادانلىق ئەمەسمۇ؟! ئۆزلىرىچە، مىللەتنى يۇرتلارغا پارچىلاپ، «ياقا يۇرت» نىڭ مېۋىسىنى تېتىپ، «ياقا يۇرت» نىڭ ئىغۇاسىنى سېتىپ قىلغان تېتىقسىزلىقلارنى قايتا ئويلىنىدىغان، ئۇنىڭغا بەرھەم بېرىدىغان ئاڭ قاچان ئۆزىنىڭ بىرلىك - ھەمدەملىك نۇرىنى جىلۋىلەندۇرەر؟!

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئىچكى بىرلىك - ھەمدەملىكى بولمىغان مىللەت ئۆزىگە يۇزلەنگەن سۇبېيېكت ئاڭدىن مەھرۇم مىللەت، ئۆز ئىللەتلىرىنى ئۆزلۇكىدىن تازىلاپ تارىخ سەھنىسىدە تېز ئىلگىرىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم مىللەت، رىقابەتكە تولغان يېڭى زامانىدا زامانغا لايىق جاسارەتتىن مەھرۇم مىللەت، جۇملىدىن باشقا مىللەت خەلقى بىلەن ھەقىقىي ئىتتىپاقلىشىش، ئۆزئارا ھۆرمەتلىشىش، ئۆزئارا ئىشىنىش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، ئورتاق ئىلگىرىلەش ئارزۇسىغا كېلىشتىن يىراقتا تۇرغان مىللەتتۇر.

يۇرت - ماكان، ئەلۋەتتە ئۇنىڭدا ياشىغان ئادەمگە تونۇشلۇق بولىدۇ. بالىلىق ۋە ياشلىقنىڭ نۇرغۇن گۈزەل، سەبىي خاتىرىلىرى شۇ يۇرت - مەھەللە بىلەن تۇتاشقان. ئەمما، بۇ ھېسسىيات ھادىسىسى يۇرتۇازلىق ئىدىئولوگىيىسى ۋە تەشەببۇسلىرىغا كۆتۇرۇلمەسلىكى، «مىكرو گېتلېرچىلىق» — يۇرت - مەھەللىگە كىچىكلىتىلگەن «شوۋىنىزم»، «ناتسىستلىق» بولۇپ قالماسلىقى لازىم.

يۇرتۇازلىقنى ئۆزىنى گەۋدىلەندۇرۇش قورالى قىلىش، ئۆزىنى

مۇھاپىزەت قىلىش قورالى قىلىش، گۈرۈھ توپلاش قورالى قىلىش ماھىيەتتە ئۆز يۇرتىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۆز يۇرتداشلىرىنى ئالداپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى ھاقارەتلىگەنلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇرتۇازلىق يۇرتتىن ئېرىنغدالمىسا، يۇرت گۈللىمەيدۇ. دۇنيا يۇزلىنىۋاتقان ئۇچۇر دەۋرىدە يۇرتۇازلىق مىللەتنىڭ ھالاكەت گىردابىغا ئېلىپ بارىدىغان بىرلەشمە كېسەل، خالاس.

ھەشەمەتچىلىك ۋە غېرىب - غۇرۇالىق

راھەت - پاراغەت قوغلىشىش چوشقىنىڭ غايىسى.

— ئېينىشتېين

نادانلىق ئىلكىدە كىشىلەردە كۆرۈلىدىغان يەنە بىر زىددىيەتچان پسىخىك كېسەللىك — ھەشەمەتچىلىك بىلەن غېرىپ - غۇرۇالىقنىڭ بىللىلىكىدىن ئىبارەت. بۇ روھى ساغلام بولمىغان بىمارنىڭ يىغا ئىچىدە كۈلۈۋاتقان ياكى كۈلكە ئىچىدە يىغلاۋاتقان زاغۇن ھېسسىياتلىرىغا ئوخشاپ كەتكەن.

ئېيتىش كېرەككى، بەخت - سائادەت ھەممە ئادەم ئارزۇ قىلىدىغان ئومۇمىي ئىستەك. بەخت- سائادەت چۈشەنچىسىمۇ كۆپ قاتلاملىق، ھەر خىل چۈشەنچە، شۇنىسى روشەنكى، بەخت - سائادەت ئىجتىمائىي نەرسە، جەمئىيەتتە بەخت - سائادەت بەرقارار بولماي تۇرۇپ، ئائىلىدە ئۇنىڭ ھالاللىقى، ئوچۇق - يورۇقلۇقى، خاتىرجەملىكى، ئىزچىللىقى، مەدەنىيلىكى ھەققىدە ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

تۇرمۇش ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى پاراغەتلىك چۈشەكەش، يەنە بىرى جاپالىق كۈرەش. پەقەت جاپالىق كۈرەشلا ھەقىقىي تۇرمۇش، تۇرمۇشنى يېڭىلايدىغان تۇرمۇشتىن ئىبارەت.

ھەشەمەتچىلىك ئومۇمەن نامرات جەمئىيەتنىڭ ساختا دەبدەبىسى سۈپىتىدە نامايەندە بولىدۇ. قۇل ئىگىلىكىنى ۋە

فېئودالىزم تېگى - تەكتىدىن نامرات جەمئىيەت ئىدى. ھەشەمەتچىلىك ئۇنىڭ «پاجىئەلىك شادلىقى» بولۇپ مەيدانغا چىققانىدى. «ئالتۇن - كۈمۈشكە پۇركەنگەن» رىم ئىمپېرىيىسى ھەشەمەتلىك كەيپ - ساپا ئىچىدە كۆچمەنچى ھۇن قەبىلىلىرى دېڭىزنىڭ غەرق بولدى. «تاۋار - دۇردۇنغا چۈمكەلگەن جىياڭ قەسىرى» «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە تەسۋىرلەنگەندەك، قەھەت باسقان تاغدىكى مايمۇنلاردەك پاجىئە ئازگىلىغا دەپنە قىلىندى. ئەكسى ھالدا كاپىتال جۇغلاش، قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش، باتۇرلارچە ئىزدىنىش يولىغا ماڭغان گوللاندىيە ۋە ئەنگلىيىلىكلەر، كېيىنچە ياپونىيىلىكلەر تارىخنىڭ يېڭى ئۇپۇقىغا كۆتۈرۈلدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دېموكراتىك مەرىپەتپەرۋەر سۈپىتىدە جاھان كېزىپ قايتقاندا مۇنداق يازغانىدى:

ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ئۇچار كۆكتە، ئۇزەر سۈدا،
مىنىشكە يوق قوتۇر ئېشەك، ياياق قالغانمىز باردۇر.

ھۇنەر بىلەن سانائەتتە «يېتىشتۇق» ئەمدى ئىش پۈتتى،
ئۇماچ ئىچمەككە خۇمداندا غېيىر قۇيغانمىز باردۇر.

يەنە يۈرت پايدىسىغا جەمئىي بولماغلىق بەسى مۇشكۈل،
ئەگەر بىر يەردە توي بولسا بېرىپ ياتقانمىز باردۇر.

مانا بۇ ۋەتەنپەرۋەرلەرچە مۇھەببەت!
مانا بۇ مۇتەپەككۇرلارچە نومۇس ۋە غەزەپ!
مانا بۇ لۇشۈنچە پاش قىلىش ۋە رىغبەتلەندۇرۇش!
مانا بۇ داۋاملاشتۇرىدىغان، ۋارىسلىق قىلىدىغان يېڭىلاش روھى!

ھەشەمەتچىلىك بىلەن مېھماندوستلۇق پەرقلىنىدۇ. قىزغىن مېھماندوستلۇق مىللىتىمىزدىكى ئەنئەنىۋى پەزىلەت، ئاقىلانە

مەدەنىيلىكنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. قەدىمكى زامانىدا قاتناش مۇشكۈل، شەھەر - يېزا سودىسى دېگەندەك ئاۋات ئەمەس، مۇساپىرەت ۋە سەرسانلىق پاجىئەلىرى جاھاننى قاپلاپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇ «قەلبتىكى خىزىر»، «چۆلدىكى بۇلاق»، «مۇھتاجلىقتىكى دەرمان» بولغان. قىزغىن مېھماندوستلۇق شىمال - جەنۇب، شەرق - غەربتىكى ئوخشىمىغان رايون ۋە مىللەت خەلقلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ، قەلبلەر باغچىسى، دوستلۇق بەلبېغى ھاسىل قىلغان. بىز شۇەنزاڭ قاتارلىقلارنىڭ «غەربكە سایاھەت خاتىرىلىرى» ۋە ماركوپولو قاتارلىقلارنىڭ شەرققە «سایاھەت خاتىرىلىرى» دىن مۇنداق مېھماندوستلۇقنىڭ نەسرىي ۋە شېئىرىي مەدھىيىسىنى كۆرەلەيمىز. مۇنداق مېھماندوستلۇق - يۇرتۇازلىق، بېكىنمىچىلىك، چەتكە قېقىش قاتارلىق تەرسا ئىللەتلەرنىڭ ئەكسىچە، بىرلىك - ھەمدەملىك كۆچمىنى ئۇلغايتىپ، مىللەتنىڭ ئۇيۇشقاقلىق كۆچمىنى ۋە ئىپتىخارىنى نامايەندە قىلغان.

ئەمما، ھەشەمەتچىلىكنىڭ «مېھماندوستلۇق» نىقابى بىلەن ئۆزىنىڭ ساختا شۆھرەتچىلىك ماھىيىتىنى يوشۇرۇۋېلىشىغا ھەزەر قىلماق لازىم. سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىسى فادىيېۋ مۇنداق دېگەنىدى: «نۇرغۇنلىغان كىشىلەر دوستلۇقنى تىلغا ئالغاندا غىزا ۋاقتىدىكى ۋە ھاراق سورۇنىدىكى كۆڭۈللۈك پاراكۇلار بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئاجىزلىقىغا بولغان كەڭ قورساقلىقىنى نەزەردە تۇتىدۇ! بىراق بۇلارنىڭ دوستلۇق بىلەن نېمە ئالاقىسى بولسۇن؟!»

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ھەشەمەتچىلىكنىڭ يارىش (بەيگە) مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. بىر تەرەپتە، ھەشەمەتچىلىك «مىللىي ئادەت» نىقابىدا توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغقا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىپ، «كىمە سۆرىتىپ، تارتالمىغانچە قامچىلايدىغان»، ئىغۋا بىلەن قورالانغان مەجبۇرىي كۈچ بولۇپ راۋاجلىنىۋاتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتە، بۇنداق «ھەددىدىن

ئاشقان» ، «جانغا ياماشقان» هالەتنى ئۆزگەرتىش سادالىرى — مىللىي ئاڭنىڭ ئويغىنىش سادالىرى ئۆسۈپ بېرىۋاتىدۇ.

مىللىي ئادەت ۋە يوسۇن مىللىي تۇرمۇش شەكلىدىن ئىبارەت. مىللىي تۇرمۇش شەكلى بىر تەرەپتىن، تارىخىي مۇنەۋۋەر ئەنئەنىچىلىكنىڭ ئېتنىك كۆرۈنۈشى بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ كەلگۈسىگە يۈزلىنىدىغان مىليونلىغان ئەۋلادلارنى تەربىيىلەيدىغان ئائىلە ۋە جامائەتچىلىك مەكتىپى. ئۇ نۇقۇل تارىخىي نەرسە ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللەت تارىخى ھەشەمەتچىلىك تارىخىمۇ ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىدىن ئۇنى مىللەتشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق بويىچە مۇھىم ئەمەلىي تېما دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئاڭلىق ئېتىبارىنى قوزغىشىمىز لازىم.

توي - تۆكۈننى بەيگە مەيدانى قىلىۋالغان ھەشەمەتچىلىكنىڭ كاساپىتىنى تۆۋەندىكى توققۇز جەھەتتىن ئىزاھلاش مۇمكىن:

1. ئۇ شۆھرەت ئەمەس، بەلكى نومۇس. بەزىلەر ئۆزىنى كۆرسىتىۋېلىش ئۈچۈن؛ بەزىلەر ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئەمەس، ئۆزىنىڭ خىيالىي يېڭى ئوبرازىغا تون كەيدۈرۈپ، يېڭى تەسىر پەيدا قىلىش تەنتەنىسى قىلىش ئۈچۈن؛ بەزىلەر مۇناسىۋەت تورىنى كەڭ يېيىش ئۈچۈن سودىگەرلەرچە باش قاتۇرۇپ، ئادەم تاللاپ قاتمۇقات «مەسلىھەت چېيى» ، «چوڭ - كىچىك چاي» ، 1000 كىشىلىك ياكى نەچچە مىڭ كىشىلىك توي، «توي چېيى» ، «ھاردۇق چېيى» ، «چىللاق» مەشرەپلىرى ۋە ھەر خىل نەزىر- مەۋلۇدلار ئۆتكۈزىدۇ. بۇ شەرەپمۇ؟ ياق، نومۇس!

روشەنكى، ھەقىقىي ئىجتىمائىي پاراۋانلىق مۇنداق شۆھرەتكە موھتاج ئەمەس، غېرىب - غۇرۇبالىق بولسا مۇنداق شۆھرەتكە نەپرەتلىنىدۇ. شۆھرەت — پۈلنىڭ ئىلكىدىكى نەرسە ئەمەس. تاپقان پۈلنى كۆيلەپ، يوقاتقان پۈلغا زارلاپ نەزمە پۈتۈش ھاماقەتلىك، چۈنكى، ئۇ شۆھرەتلىك تېمىغا سىغمايدۇ. ئەكسى

هالدا بۇ شۆھرەتنى يوقتىش! بۇ ئۆزلىرىنىڭ چاكىنىلىقلىرىنى ئاشكارىلاپ، ئىجتىمائىي ئادەت - قائىدىنىى خۇنۇكلەشتۈرىدۇ. تارىخ، قامۇس ۋە تەزكىرىلەر مۇنداق «قەھرىمان» لارغا ئەزەلدىن شۆھرەت سەھىپىسىدىن ئورۇن قالدۇرمىغان.

2. ئۇ ئامەتتىن ھوسۇل يىغقانلىق ئەمەس، ئاپەتنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغانلىق. بەزىلەر توي - تۆكۈننى غەيرىي سودا - تىجارەتكە ئايلاندۇرۇۋېلىشقان. ئۇلار تويىنىڭ چىقىمىدىن كىرىمى كۆپ، قانچە ھەشەمەتلىك بولسا شۇنچە ساندۇق تولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. توي كىرىمى تويدىن ئىلگىرىكى چايلاردا، توي ۋاقتىدا قۇدىلارغا بىر نۆۋەت، مېھمانلارغا بىر نۆۋەت تەنزە ئېچىش بىلەن ھەل قىلىنىدۇ. كىرىمنىڭ قانداقلىقى يۈرەك سوقۇشى، تەبەسسۇم ۋە دەرد يۈتۈۋېلىش بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بەزى جايلاردا يىگىت «قىممەت» بولسا، بەزى جايلاردا قىز «قىممەت» بولىدۇ. ئورنى چوڭ، خىزمىتى ياخشى، پۇلى كۆپ، تۇغقانلىرى جىق ئائىلىگە قۇدا بولماق قىممەت باھالىق مال ماگىزىنغا ئايلاغ باسقاندەك مۇشكۇل. بۇ سودا تولىمۇ رەھىمسىز بولۇپ، «مال» غا ھەق تۆلەشتىن تاشقىرى «سۈت ھەققى»، «مېھىر ھەققى»، «قېرىنداشلىق ھەققى»، «تۇغقانلىق ھەققى»، «چاي ھەققى» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىگە ھەق تۆلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇ «قۇل سودىسى» دىن بەتتەر. «قۇل سودىسى» دا سودا بىرلا «جانلىق بۇيۇم» ئۇستىدە بولىدۇ. «چارۋا مال» سودىسىمۇ بىرلا شۇ مال نەرقى ئۇستىدىلا بولىدۇ. بۇ غېرىب - غۇرۇالىقنىڭ ھەشەمەتچىلىك نىقابىدىكى «قاقتى - سوقتى»، «تىلەپ - تېرىپ»، «بۇلاپ - تالاپ» جان بېقىش پەلسەپەسىنىڭ نەق ئۆزى.

ئۆزىنىڭ ھالال پەرزەنتلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى مۇنداق ئاياغ - ئاستى قىلىشقا رازى قىلغان مۇشۇ «پۇل» ئاسماندىن چۈشمەيدۇ، بەلكى قۇدا بولۇۋاتقان مىللەت

ئەزاسىدىن يولۇۋېلىنىدۇ. بۇ «ئامەت» ئەمەس، ئاپەت!

بىز ئون يىللاپ غۇربەتچىلىكتە سۆلىدىن سولىشىپ، هېلىلىدەك تورلىشىپ توي غېمىدە پۇل توپلاۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئازابلىنىۋاتقان مىللەت گەۋدىسى ئىكەنلىكىنى كۆزگىنىمىزدە ئىچىمىز سېيرىلمەمدۇ؟ ئۇلار توي ئالدىراشچىلىقىدا هالىدىن كېتىدۇ، قەرزگە بوغۇلىدۇ، پەرزەنتلىرىنىڭ شادلىقىنى ئەندىشە ۋە كۆز ياشلىرى بىلەن بەرپا قىلىدۇ. بۇ پەرزەنتچۇ؟ ئۇ بىر قانچە يىل چۈشتىكى تۇماندەك ياشايدۇ-دە، يەنە ئۆز ئاتا - ئانىلىرىنىڭ هېلىقى هەسرەتلىك ئىشىنى تەكرارلاپ قوچۇلىدۇ، پۇچۇلىنىدۇ، زارلىنىدۇ، خارلىنىدۇ. مانا بۇ «مىللىي ئەنئەنە» مۇ؟ مېنىڭچە، بۇنداق «ئەنئەنە» نى قايسىبىر شامان ياكى پەيغەمبەر تۇزگەن بولسىمۇ، ئۇنى ئۆزگەرتىش لازىم. هېلىقى «يىغىلغان رەخت» لەرگە كەلگەندە، ئۇ هېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ. قولدىن قولغا ئۆتۈپ، مۇشۇك قۇيرۇقىدىكى لاتىدەك، ئۇنىڭ مىللەتنى قۇيۇندەك پىرقىرىتىشتىن باشقا خاسىيىتى يوق. ۋەهالەنكى، بۇنداق سالپا رەختلەر قانچە مىليون مېتىردىن هالقىغان!

3. ئۇ ئەركىن مۇهەببەتنىڭ كۇشەندىسى. مەلۇمكى، هەقىقىي مۇهەببەت — ئەركىن مۇهەببەتتىن ئىبارەت. ۋەهالەنكى، پۇل ئىختىيارىي، مۇهەببەتلىك نەرسە بولماستىن، بەلكى زورلۇقتىن، تاشقى كۇچتىن ئىبارەت. بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەنلەر بىر يۇرت بولماسلىقى، بىر خىل تەبىقە بولماسلىقى، بىر دەرىجىدىكى ئىجتىمائىي ئورۇندا بولماسلىقى تەبىئىي ئەهۋال. بۇ جەمئىيەتنى ئىجتىمائىي ۋە ئېرسىي جەهەتتە تەڭشەپ تۇرۇشقا، ئالاهىدە قۇتۇپلار شەكىللىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا پايدىلىق ئىجابىي هادىسە. پۇل مۇهەببەت ئارىسىغا كىرىپ قالغاندا، پۇل چېقىمىغا قۇربىتى بارلار خالىغانىنى قىلىدىغان، بۇنىڭغا قۇربىتى يوقلار مۇهەببەتتىن مەهرۇم بولىدىغان پاجىئە شەكىلىدىكى هايات تۇركۇملىرى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ نىكاه قانۇنىغىمۇ،

ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار غايىلىرىگىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىق، ھەشەمەتچىلىك ۋە پۇل ئۆتكەللىرى بىلەن، مۇھەببەتنى بىلمىگەن ۋە ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان «مەسلىھەتچى»، «ساندۇق ئاچقۇچى»، «سۆز- چۆچەك تارقاتقۇچى» ئارىچىلارنىڭ كاساپىتىدىن ھەقىقىي مۇھەببەت تاكى ئاخىر زامانغىچە شېرىن خىيال بولۇپ، ياشلىق يۈرەكلىرى كىشەنلەنگەن تۇتقۇن بولۇپ قالامدۇ؟!

4. ئۇ قۇدىچىلىك ئالىي ھېسسىياتلىرىنى ساختىپەزلىك ئۆچمەنلىكىگە ئېلىپ بارىدۇ. ئەسلىدە ئەركىن نىكاھ نىكاھلانغۇچىلار ئارىسىدا بولۇشى، ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە رازىمەنلىك، خۇشاللىق، ئىناقلىق ۋە قۇدىچىلىك ھالاۋىتى كەلتۈرۈشى لازىم ئىدى. پۇل ۋە شۆھرەت مەقسەت قىلىنغان نىكاھتا، نىكاھ توي قىلىشقانلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئارىسىدىكى سودا - تىجارەتكە ئايلىنىپ قالغاچقا، ئەسلى ماھىيىتىدىن ياتلىشىپ، سېھرىلىك ۋە ئەندىشىلىك ساختا قىياپەتكە كىرىدۇ. ئۇ بەزىدە «قىل» نىڭ ئۈستىدە «كاتتا دۇكان» پەيدا قىلىپ، تەھدىت بىلەن يۇلۇۋېلىشنى قەستلەيدۇ، بەزىدە تويدىن ئىلگىرى «ئېغىر ئاياغ» قىلىشنى پەيدا قىلىپ، سودىنى تاڭىدۇ. ساختىپەزلىك ماھىرلىرى - دەللاللار، تادان سۇخەنچىلەر تاشتىن ماي، تۇخۇمدىن تۈك چىقىرىش يولىدا توي ئىگىلىرىنىڭ قەلبىنى ساختىپەزلىك ئىللەتلىرى بىلەن زەھەرلەيدۇ. خەتەرلىكى شۇكى، بۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىدۇ.

5. ئۇ سۆز - چۆچەككە دەسمايە بولىدۇ. سورۇن چوڭ بولسا، «چوڭ بولۇپ كەتتى» دېگەن سۆز - چۆچەك، ئاددىي - ساددا بولسا، «چاكىنا بولدى» دېگەن سۆز - چۆچەك بولىدۇ. ئەسلىدە ئائىلە ۋە شەخسكە مەنسۇپ مەسىلىلەر خۇسۇسىي ئىش بولۇپ، «ئۇچۇردا يېپىق» بولۇشى ئىجتىمائىي ئەدەب ھېسابلىناتتى. ئەمما بىزدە مەخسۇس خۇسۇسقا ئائىت مەسىلىلەرنى تاتىلاپ ئوچۇق ئۇچۇر،

هەتتا توقۇلما ئۇچۇر، غەيۋەت ئۇچۇر پەيدا قىلىدىغان «ئۇچۇرچى» لار نۇرغۇن. بىرى چىرايلىق بولدى دېگەننى، بىرى سەتلەشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ھەممە دېگىزنىڭ چېكى بار، پەقەت غەيۋەت دېگىزنىڭ چېكى يوق! مۇنداق ئەھۋالدا «ساندۇق ئاچتى» ماھىيەتتە «غەيۋەت ئاچتى» بولىدۇ. توي ئىگىلىرى خۇددى يېڭى رومان پېرسوناژلىرىدەك كوچىلاردا ھەر خىل ھەجۋي قىياپەتتە سۇرەتلىنىشكە باشلايدۇ. مانا بۇ ھەشەمەتچىلىكنىڭ مەنىۋى مەھسۇلى.

6. جامائەت نورمال ۋە زامانىۋى مەدەنىي تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. تويغا چاقىرىلمىدىغان كىشى تولىمۇ كۆپ، بىر كىشىمۇ نەچچە تويغا چاقىرىلغاچقا، نورمال خىزمەت، ئۆگىنىش ۋە دەم ئېلىشقا كاشىلا بولىدۇ. ھازىر بىر ھەپتىدە يەكشەنبىدىن باشقا پەيشەنبە ۋە جۈمەلەردىمۇ توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ بولىدىغان ئەھۋاللار بار. بىر ھەپتە ئىشلەپ، بىرلا دەم ئېلىش كۈنى بولغان يەكشەنبىدە پەرزەنت تەربىيىسى، كىر - قات يۇيۇش، نان يېقىش، سودىلىق قىلىشقا يەتمىگەن ۋاقىت، ھەممىنى قايرىپ قويۇپ توي - تۆكۈنگە مەركەزلىشىدۇ. باغ سەيلىلىرى، مەدەنىي پائالىيەت، دالا سەيلىسى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مىللەتلەردەك زامانىۋى يەڭگىل - ئازادە مەدەنىي تۇرمۇشى خەلقىمىزگە قاچان نېسىپ بولار؟

7. ئۇ ياش ئەۋلادلارغا يامان تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇلاردا دەرىجىگە قاراپ نىشان تېپىش، ئاتا- ئانىسىدىن ماختىنىش ياكى قىسىلىش، ھەتتا تېنىۋېلىش، مال - پۇلغا قاراپ مۇھەببەت باغلاش، ئۇنىمىسىمۇ كەينىگە كىرىۋېلىش، پۇل كويىدا جاننى تىكىپ قويۇش كەيپىياتىنى پەيدا قىلىدۇ. ئۇلاردا پۇلغا ئالغان مەھبۇبقا «خوجايىنلىق قىلىش»، پۇلى تېخىمۇ كۆپەيگەنچە باشقىسىنى يەنە «سېتىۋېلىش»، قىزلاردا ياتلىق بولۇشتىن قورقۇش، ئەردىن ئايرىلىپ قايتا نىكاھلىق بولۇشقا پەندىيات قىلىش

هادىسىسى يۈز بېرىدۇ. نەتىجىدە تۈغۈلغان پەرزەنتلەر ئۆز ئاتىسى، ئانىسى ۋە قېرىنداشلىرىدىن ئايرىم ياشايدىغان پاجىئەلىك روھىي ئاقىۋەت پەيدا بولىدۇ. بۇنداق يېڭى ئائىلىدە پۈلنىڭ چېرىتىشى تۈپەيلى ئىشەنمەسلىك ۋە تەشۋىش بىللەن كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللار كۆپقۇ؟ نامرات ئائىلىلەردىكى گۈزەل يىگىت ياكى قىزلار ھەمىشە چېرىتىش ياكى سۈيىقەست نىشانىسى بولۇپ قالىدۇ. ھەر خىل ھەشەمەتلىك توي - يىغىلىشلاردىكى مەستلىك ۋە ھەسەت تۈپەيلى يۈز بېرىدىغان قىساسكارلىق پاجىئەلىرى كىشىنى تېخىمۇ چۆچۈتىدۇ.

8. مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىسىنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھەر يۇرت، ھەر شەھەر ھەر خىل «قائىدە» چىقىرىپ، ئۇنى بارغانسېرى دوملىغان قارىدەك ئۇلغايتىپ، ساغلام، تېجەشلىك، مەدەنىي مىللىي ئەنئەنىنى بۇزىدۇ.

9. باشقا مىللەت ۋە باشقا دۆلەت كىشىلىرىنىڭ مەسخىرىسىنى قوزغايدۇ.

مانا بۇ ھەشەمەتچىلىكنىڭ توي - تۆكۈندىكى بىر قانچە كاساپىتى. ھەشەمەتچىلىك باشقا جەھەتلەردىمۇ خىلىلا بازارغا ئىگە.

پۈتۈن دۇنيا مىللەتلىرى يېڭى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن ھەم شەخسىي ئىقتىدار بوشلۇقىنى ئېچىش، ھەم مىللەتنى گۈللەندۈرۈش يولىغا قاراپ تېز ئىلگىرىلەۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە شۇنچە نادانلىق، غېرىب - غۇرۇالىق، قالاقلىقتىن ئىبارەت كېسەللىك بوپسىنى يۇدۇپ تۇرغان بىزدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ھەشەمەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى ئېچىنىشلىق ھەم كۈلكىلىك ئەمەسمۇ؟ سېنىڭ باي بولغانلىقىڭ مىللەتنىڭ باي بولغانلىقى ئەمەسمۇ؟! بىز ناھايىتى زور مەنىۋى كۈچ ۋە ماددىي كۈچ توپلاپ ھالىمىزغا كېلىۋېلىشقا موھتاجمىز؟!

ئىنسان قىممىتى ساختا شۆھرەت ۋە ھەشەمەتچىلىك بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ، ئەكسىچە، ئۇ ئىجادىي ئىقتىدار ۋە ئىجتىمائىي تۆھپە

بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھەرگىزمۇ زىبۇزىننەت، ياسداق سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن تىكلەنمەيدۇ، ئەكسىچە يۇقىرى ئەقلىي تەپەككۇر ۋە مول ئۇنۇم بىلەن رۇياپقا چىقىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇنىڭ ئىجادىيەت كۈچى ۋە بۇ كۈچنى داۋاملىق ئۇلغايتىپ تۇرۇشى بىلەن ساقلىنىدۇ، راۋاجلىنىدۇ. بىز نېمىنى ئىجاد قىلالايمىز؟ قانچىلىك مەبلەغ توپلىيالىدۇق؟ ھەشەمەتخورلۇق بىزنىڭ بەختىمىز، خۇشاللىقىمىز، غۇرۇرىمىز ۋە ئىستىقبالىمىزنىڭ ئورنىنى باسالامدۇ؟ ھەشەمەتچىلىكتە قەلبىنى بۇلغىغان ئىجادكارلار خەلقنى ئالغا يېتەكلەيدىغان، يۇقىرى تارىخىي قاتلامدا تۇرىدىغان ئەسەر يارىتالىشى مۇمكىنمۇ؟ ياق!

تارىخ بىزگە كۆرسەتتىكى، ھەشەمەتچىلىك تۇرمۇشتىكى كىچىك ئىش ئەمەس. ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە، مىللەتنىڭ ھەممە ھۇجەيرىلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاڭ قۇرۇلمىسىدىكى بىر خىل مەرەز - ئىللەت! ئۇ ئىنسان قىممىتىنى دەپسەندە قىلىدىغان، مىللەت قىممىتىنى پۇچەكلەشتۇرىدىغان پىسخىك كېسەللىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ھەممە كىشى، بولۇپمۇ مىللەتنىڭ ئاننسى بولغان ئاياللار بۇ مەرەزدىن ئۆز ئەۋلادلىرىنى قۇتقۇزۇشى، ئۆز پەرزەنتلىرىنى بولمىغۇر نەرسىلەرگە يەم قىلىۋەتمەسلىكى لازىم. مانا بۇ ھەقىقىي دانا ئانىلىق بۇرچى!

1989 - يىل، 22 - فېۋرال

ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار

ۋىجدان قۇيلاشنىڭ قارايغان كۈنى، ئەقىدە ئەھلىنىڭ قىيامىتى!
— خيال دەپتىرىمدىن

1

بۇ يىل 6 - ئايدا مەن تەتقىقاتچى ئىشداشلىرىم بىلەن تەكشۈرىتاغنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق قايتا كۆزىتىش ئۈچۈن يولغا چىققانىدىم. تۇرپاندا بىر قاتار خارابىلەرنى زىيارەت قىلىش جەريانىدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قەبرىگاھى ئالدىدا سۈكۈتتە بولدۇم. بىر قانچە يىل مۇقەددەم بۇ قەبرە بىر دۆۋە تۇپراق ۋە سارغىيىپ قالغان بىر تۇپ يانتاق ھالىتىدە زاھىر بولۇپ تۇرغاندا، مەن ئۇنىڭغا بېغىشلاپ «يېشىل ئابىدە» دېگەن قىسقىغىنە شېئىر يازغانىدىم. بۇ قېتىم بۇ تۆتلىكنى ئۇنىڭغا بېغىشلىدىم:

يىلسېرى بىلمەكتىمەن قەدىرىڭنى خالىق ئۇيغۇرى،
يادىكار ئەشئارلىرىڭدىن يوردى قەلبىم نۇرى.
چاپسىمۇ جاللات سېنى، جاللاتقا يەم قىلغان سېنى،
سەن بىزار بولغان ئاشۇ ھەسەت - خۇسۇمەتنىڭ شورى!

بۇ شېئىرنى خېلىلا ئۇنلۇك ئوقۇساممۇ، لەھەتتىن چىققان سادانى ئاڭلىيالمىغانىدىم. شەھەرگە قايتقىنىمىزدا باج ئىدارىسىنىڭ كادىرى ئىسرائىل بىزنى ئۆز خانىسىدا بىر پىيالە چاي ئىچىپ كېتىشكە شۇنچە قاتتىق تۇتتىكى، ھەممىدىن بۇرۇن مەن

ئاڭا ماقۇل بولدۇم. ئۆي ئەسقەر هاجى كارىزى يېنىدا بولۇپ، ئالدى كەڭ پېشايۋانلىق سەينا ئىدى. باشقا ھەمراھلىرىمىز ئۆرۈكلۈك باغقا كىرىپ كەتتى، مېنى پېشايۋان ئوتتۇرىسىدىكى سېمونت تۇۋرۇك ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالدى. بۇ بىر مېتىر كەڭلىكتىكى شۇنداق تۇۋرۇك ئىدىكى، ئۇنى «شېئىرىي لەۋھە» دېگەن تۇزۇك ئىدى. تۇۋرۇكنىڭ بىر يۈزىگە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «باردۇر» ناملىق شېئىرى، ئىككىنچى يۈزىگە باشقا شېئىرىي مىسرالىرى ھۆسنىخەت بىلەن چېكىلگەنىدى. مېنى بىر ئىلاھىي كۈچ ئىلكىگە ئېلىۋالغاندەك بولدى. ئۇن - تىنسىز ياتقان لەھەت بۇ «شېئىرىي لەۋھە» دە ئاۋازغا كەلگەندەك تۇيغۇ بېغىشلىدى. «شېئىرىي لەۋھە» دىن كۆزۈمگە مۇنداق مىسرالار چاقناشقا باشلىدى:

جاھالەت سەسىدىن بىزگە بىر كۇن كۆپ جاپا باردۇر،
ئېيتىڭىزچۇ، بۇگۈنكى ھالىمىزنىڭ قايسى بىرىدە ساپا باردۇر.

تەئاۋۇنۇ - تەناسۇر ئورنىغا بىزلەردە بىر ئادەت،
يېڭى باشنى كۆتۈرگەننى ئورۇپ يېقىتقانىمىز باردۇر.

ئومۇمنىڭ پايدىسىغا يۇز يىلدا ھەم ئەسلا چۇشەنمەيمىز،
زىيان قىلماق ئۇچۇن بولسا ئەجەپ چاققانىمىز باردۇر.

بىرى بىر ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ يادىنى قىلماق يوق،
ئېپى كەلسە بېرىپ ئەۋرەتلىرىن ئاچقانىمىز باردۇر.

خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۇستاسى ھەم يوقتۇر،
قۇۋلۇقۇ شۇملۇق بىلەن رەڭمۇ رەڭ يالغانىمىز باردۇر.

ئىلىم - پەنگە يۇرۇش قىلغان ئۇچار كۆكتە، ئۇزەر سۇدا،

مىنىشكە يوق قوتۇر ئېشەك، ياياق قالغانمىز باردۇر.
قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋە يا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ باغلىسا بەلنى تۇمەن بوھتانمىز باردۇر.

* * *

پەنگە قارشى كاپشىماق، خۇددى ئىتتەك ھاۋشىماق،
خارۇ زەبۇن ياشىماق، تەرسا - تەتۇر نادانىتكى.

* * *

ئاتا- بوۋامدىن مىراس كونا كېسەلنىك دەردىدە،
گاھ ئۆلۈپ، گاھ تىرىلىپ، كۆپتىن بېرى ئاۋارىمەن.

باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسال يالاڭ ئاياغ، دەسسەپ تىكەن ماڭارىمەن.
كۆزۈمنى بىردىن «شېئىرىي لەۋھە» نىڭ بېشىغا يۆتكىسەم،
شېئىر ماۋزۇلىرى ماڭا خۇددى «ئۇيغۇرۇم» بۇ ئىللەتلەر ھېلىمۇ
بىزدە «باردۇر!» دېگەندەك كۆرۈنۈپ كەتتى... مەن بۇ
«شېئىرىي لەۋھە» يېنىدا تۇرۇپ رەسىمگە چۈشتۈم.

2

ئىش بۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشمىدى! قۇمۇل، باركۆل، جىمىسار
سەپىرىدە خىيالىمنى يېقىنقى يىللاردىكى پاجىئەلىك بىر قاتار
ھادىسىلەر چۈلغۇۋالدى. ئاجايىپ - غارايىپ، باش - ئايىغى يوق
چەكسىز پىتنە - بوھتانلارنى ئويدۇرۇپ ئىلىم ۋە ئىجادىيەت
مىزنىڭ ۋايىغا يېتىۋاتقان سەرخىل مېۋىلىرىگە شۇ ھېرغان
يۇسىنى پىلانلاۋاتقان زادى قايسى قاباھەتلىك قارا سايە؟ بۇ زادى
كىم؟؟؟

چەكسىز دەشت - باياۋاندا، بەھەيۋەت تاغۇ تاشلار ئارىسىدا
خۇددى ۋابا ئالۋاستىلىرىغا قارشى ئاتلانغان قەھرىمان چىستانى

ئىلىكبەگنىڭ ئاۋازىدەك «بۇ زادى كىم؟؟؟» دېگەن نەرە گۇلدۇرماسىغا ئايلىنىپ تەكرارلانغاندەك بولدى. كۆزۈمگە ھەر خىل ئوبرازلار كۆرۈندى! ئەمما بۇ ئوبرازلارنىڭمۇ ئۆز ئۆمۈرلىرىدە يەنىلا باشقا بىر پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە گىرىپتار بولغانلىقلىرىنى ئويلىغىنىمدا، ئۇلارنىڭ نادانلىق ۋە ھەسەتخورلۇقتىن ئىبارەت «ماخاۋ» كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقىنى ھېس قىلدىم. تولىمۇ دەبدەبە بىلەن ۋە توختىماي ۋايساش بىلەن باشلانغان بۇ كېسەللىك قانچە مىڭلىغان ھەسەتخورلارنى ۋە ئۇنىڭ بىگۇناھ قۇربانلىرىنى ئوخشاشمىغان ئاچچىق ئارمان بىلەن يورۇق دۇنيادىن قاراڭغۇ لەھەت دىيارىغا سۆرەپ كەتكەندۇ؟!

مۇشۇ ھەسرەتلىك خىياللار بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قانىتىنى بىر ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ غەربىي قانىتىنى بويلاپ قەدىمكى قاراخانىيلار خارابىلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن قىزىلسۇ ۋە قەشقەر تەرەپكە يولغا چىقتىم. خىيالىم بىردىن قەدىمكى دۇنياغا يۆتكەلدى. ھەتتا ماڭا: «تەكلىماكان، ئۇ ئەسلى تەھتى ماكان» دېگەن شېئىرمۇ، «قىزىل يۇلغۇن ئەجدادىمىز قانلىرى» دېگەندەك شېئىرلارمۇ ھەسرەتلىك تۇيۇلۇشقا باشلىدى. ئاتۇش قۇمسائىردىكى قاراخانىيلاردىن ئىلگىرىكى خانلار قەبرىگاھى جايلاشقان سالافلار يارلىقىدا قاتار ئېچىلىپ قالغان مىڭ يىلدىن ئىلگىرىكى جەسەت سۆڭەكلىرىمۇ نوقۇل ئارخېئولوگىيىلىك ئوبيېكت بولماستىن، يەنە مەنىۋى شەجەرىلىك ئوبيېكت بولۇپ كۆرۈندى. كارتون قەغەزدەك نېپىزلەپ كەتكەن بۇنچە نۇرغۇن كاللا سۆڭەكلىرىنىڭ قايسىلىرى ھەسەتخورلۇقىنىڭ زەھەر كوزىسى، ئاتەشدانى ۋە قايسىلىرى ھەسەت ھەم پىتنە ئۇۋالىسى بىلەن ھەسرەتلەنگەن ئەقىل كاسىسى بولغان بولغىيتتى! قېنى «غالىب» نىڭ ئەسىرلىك شۆھرەت لەۋھەسى؟ زادى قېنى؟!

مانا بىز بۇگۈن تېپىۋالغان ئاقچا پۇللار، سىلىق ئىشلەنگەن قىمار تۆت ھوشۇقى، زىبۇزىننەت پارچىلىرى... قانچە،

رەشكى - ھەسەت، پىتنە - ئىغۇا پەيدا قىلغان ۋە «غالىب» قولىدىمۇ تۇرمىغان!

بىز خالتا كوچىدەك بۇ ئۇستىخانلىق يارلىقتىن تولىمۇ تەسلىكتە چىقىپ كېتىۋاتقىنىمىزدا، ئىككى مېتىر تۇپراق تېگىدە قاتار كەتكەن بوتكىلاردەك بېشىنى چىقىرىپ ياتقان ئاپئاق ئادەم سۆڭگەكلىرى ھەسرەتلىك خور ئوقۇغاندەك قىلدى. ئۇلار ئاۋازچىقارماي ياتاتتى، مېنىڭ قەلبىمدە بولسا مۇشۇ كۆرۈنۈشلەردىن خۇددى ئەكس سادادەك شەيخ سەئدىنىڭ مۇنۇ شېئىرى جاراڭلاشقا باشلىدى:

ھەسەتخورغا ھاجەتسىز تىلىمەك بالا،
چۈنكى بۇ شۇم تەلەي ئۇنىڭ ئىلكىدە!
شەرت ئەمەس ئاداۋەت تۇتماقلىق ئاڭا،
ھەسەت ئۆز رەقىبى يۈرگەن كەينىدە!

بەزى سۆڭگەكلەردىن: «ھەسەت ۋە كۆرەلمەسلىكتىن خالىي بولغانلىقىم ئۈچۈن. نەۋرەمنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە ياشىدىم!» دېگەن سۆزلەر ئاڭلانغاندەك بولدى.

3

قولۇمدىن ئۆستەڭگە دومىلاپ چۈشۈپ كەتكەن، ئوخشىمىغان ئىككى دەۋرده ئۇستىگە تامغا سوقۇپ ياسالغان ئىككى دانە مىس پۇلنى قۇملار ئارىسىدىن سۈزۈۋېلىپ، قول ياغلىقىمدا ئېرتىۋېتىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىدا رەشكى - ھەسەت، پىتنە - ئىغۇا ۋە ساتقۇنلۇقنىڭ ئويىنىغان جىنايى رولى ھەققىدە ئويلاندىم. تۇرقى - سىياقى قىياسەن بولسىمۇ رەزىللىكى مۇئەييەن بولغان شەخسلەر كۆز ئالدىمغا كېلىشكە باشلىدى...

ئىركىن، بوسات، تۇمەن قاغانلاردىن باشلانغان، تەڭرى

قاغان، مويۇنچۇر قاغان زامانىدا روناق تاپقان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (745 — 840) ۋەزىر قاراقوۋۇ بىلەن سانغۇن كۆلۈگ باغا ئوتتۇرىسىدىكى ھەسەتچىلىك تۇپەيلى، قاراقوۋۇنىڭ قاغانلىققا كۆتۈرۈلۈشىگە چىدالمىغان سەركەردە كۆلۈگ باغانىڭ تەپتارتماستىن، تۇركەش قىزىدىن تۇغۇلغان ۋە توبۇت مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن سايان ئالتاي قىرغىز خانى ئاجۇسۇنىڭ يۇز مىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى ئوردىغا باشلاپ كېلىشى بىلەن بىتچىت بولغانىدى!

ھېلىمۇ شۇ تارىخنى ئوقۇغان چېغىمدا خۇددى بىر پاجىئەلىك كۆپ قېتىملىق فىلىم كۆرگەندەك ھەسرەتلىنىمەن. ئۇيغۇر مۆتىۋەرلىرى باشلىغان قارشىلىق ۋە ئىسيان قاتتىق باستۇرۇلدى. ئاجۇسۇ قارابالغاسۇن ئالدىغا كېلىپ شەھەرنى تۇتقۇن قىلىش، بۇلاش، كۆيدۈرۈش ئالدىدا مۇنداق غۇرۇرلاندى: «سېنىڭ تەقدىرىڭ پۈتتى! سېنىڭ ئالتۇن ئورداڭنى تېز ئىگىلەيمەن، ئۇنىڭ قاپقىسى ئالدىغا ئېتىمنى باغلايمەن، ئۇستىگە تۇغۇمنى سانجىيمەن! ئەگەر مەن بىلەن جەڭ قىلىشقا چىدىساڭ تېز كەل، چىدىمىساڭ تېز قاچ! » ① غالىب ئۆزىگە سېتىلغان سەركەردىنىڭ بېشىنى ئامان قويمىدى. قار - بوران، ۋابا ئاپىتى، ئاچارچىلىق بىلەن سەرسانلىق - سەرگەردانلىق دالاسىغا تاشلانغان بىر پۈتۈن ئەل-جامائەت ھەر تەرەپكە پىتراشتى. ئۆكەتىكىن ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۇمۇس، چىسسىن، ناسىچور، ئېنان قاتارلىقلار باشلىغان قەبىلىلەر موڭغۇل بايلىقى، ئوردۇس ۋادىسى، مانجۇرىيە دىيارىدا ھېچقانداق مەرھەمەت ۋە پاناھقا ئېرىشەلمەي جەڭ ۋە ئاپەت ئىچىدە يەتتە يىل تەمتىرەپ ھالاك بولۇشتى. سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچىسى گونىلبۇ «قەدىمكى تۈركلەر» ناملىق كىتابىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنەرەز بولۇش جەريانلىرىنى يازغاندا «تولىمۇ

---

① «قىرغىز س س ر تارىخى» 1973- يىلى فرۇنزى نەشرى، 132- بېتىگە ياكى ل. گونىلبۇ يازغان «قەدىمكى تۈركلەر» ناملىق كىتابنىڭ 1967- يىل، موسكۋا نەشرى، 429- بېتىگە قارالسۇن.

پاجىئەلىك، تولىمۇ ئېچىنىشلىق» بۇ تارىخىي ھادىسە «نوقۇل ھەربىي - سىياسىي سەۋەبلەردىن بولغان ئەمەس» دەپ تەكىتلىدى. ئۇ قارا بالغاسۇن پاجىئەسىنىڭ ئۆكەتىكىن قەبىلىلىرى بىسىپ ئۆتكەن يەتتە يىللىق خار- زارلىقتىكى نادامىتىنى قايتا ئەسلەتتى. مۇشۇ خىلدىكى ھەسەت ۋە نادانلىق توغرۇلۇق ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا ھەسرەتلىك خىتابەتلەر چېكىلگەنىدى.

كۆل بىلگە قىدىرخان، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان ۋە گۈللىنىشكە يۈزلەنگەن ئۇيغۇر قاراخانىيلار خانلىقى (840 — 1123) رەشكى - ھەسەت ۋە ئىچكى نىزا بىلەن خېلىلا ئاجىزلىدى. ھەسەت بەزىدە خانلىق تەۋەسىدىكى قەبىلىلەرنى پارچىلىنىشقا قىزىقتۇرسا، بەزىدە ئۆز ئورنىنى كۆتۈرۈش يولىدا ۋەتەن سېتىپ، چەتنىڭ قوشۇنىنى سەلتەنەتكە باشلاپ كىرىشكە ۋەسۋەسە سالدى. مەھمۇدخان سالجۇق سۇلتانىدىن يارەم سورىسا، قارلۇقلار ياغمىلارغا قارشى قاراقىتان شاھى گۈرخان قوشۇنلىرىنى خاندانلىققا باشلاپ كەلدى.

مۇشۇ خىلدىكى ھەسەت ۋە نادانلىق ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 6601-، 5878-، 3416-، 3418-، 3422- بەيىتلىرىدە ھەم ھەسرەتلىك پىكىر يۈرگۈزىدۇ:

چايانده‌ك چاقۇرلەر، چۈننده‌ك شورارلەر،
ئىتتە‌ك قاۋارلەر، قايىسىنى ئۇراي مەن.

بۇ يالغانچى بىلەن بۇزۇلۇر ئاجۇن،
دۇرۇس چىن كىشى تۇت، ئى قولى ئۇزۇن.

كىم ئېسىل بولۇركەن پەزىل- نەسەبتە،
دۇشمىنى كۆپ بولۇر تەرەپ - تەرەپتە.

قايۇ ئەرگە دۇشمەن يىغىلسا تولۇپ،
بىلىڭكىم، ئۇ ئەرنىڭ پەزىلىتى كۆپ.

كۆر، ئىتتىن قاچقان ئۇ بۆرى بولۇرمۇ،
ئاڭلانسا كەينىدىن مىڭ ئىتنىڭ ئۈنى.

بۇنداق رەشكى - ھەسەت يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ئەرشى سۇلتانلىقىنى پاجىئە دەرياسىغا غەرق قىلىۋەتتى.

سۇلتان سەئىدخاندىن باشلانغان ۋە ئابدۇرەشىدخان ۋە ئابدۇكېرىمخان زامانىدا گۇللىنىش مەنزىرىسىگە قەدەم قويغان يەكەن سەئىدىيە خانلىقى (1510 — 1687) نەمەنگانلىق ئىشان مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى باشلىغان غايەت زور مىللىي ئىجتىمائىي تەپرىقىچىلىق — «ئاقتاغلىق»، «قاراتاغلىق» ماجىرالىرى ئىچىدە «ئاقتاغلىق» ھىدايىتۇللا ئىشان ئاپاق خوجا ساتۇقۇلۇقى بىلەن مۇنەۋەرز بولدى! غەلىتىلىكى شۇ ئىدىكى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ۋەخپىلىرىنى تەسەررۇپ قىلىدىغان تەييارتاپ «ئاقتاغلىق» شەيخلەر قەشقەردىكى ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا مازىرىنى تاۋاب قىلاتتى. يەكەن، يېڭىسار ئەتراپىدىكى «قاراتاغلىق» شەيخ ۋە مۇرتلار سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئەۋلادلىرىدىن مەۋلانە سەئىد قەشقەرى قىزى بىبىسىچەدىن تۇغۇلغان ئىسھاق ۋەلى بۇ مەزھەب باشلىقى بولغانلىقى تۈپەيلى، ئاتۇشتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرىنى تاۋاب قىلاتتى.

ئاپاق خوجا ۋە خېنىم پاشا قاتارلىقلارنىڭ ئىشانچىلىق تۈسىگە كىرگەن ھەسەتچىلىك ئوتلىرى مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان خەلق بېشىغا چىققان ھەم ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بېكىنمە ھالەتتىكى نادانلىق، ئىتتىپاقسىزلىق جاھالىتىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرىنى پەلەككە يەتكۈزگەن. «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پاجىئەسى» دەپ ئاتالغان بۇ بالا - قازادا ئۇيغۇر ھەسەتچىلىكى مىسلىسىز بەدبەشىرە

«جاھالەت دەۋە - پىرلىرى» يارىتالايدىغان شورى قۇرۇغان يېڭى مۇمكىنلىكلىرى بىلەن ئىلغار ئىنسانىيەتتىن بارغانسېرى ئايرىلىپ قالدى! يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نادانلىق ۋە تەپرىقچىلىققا تېخىمۇ ئەشەددىي ۋە ئەسەبىي «كامالەت» شەرتى ھازىرلاپ بەردى.

دانىيال خوجا (؟ — 1730) دىن باشلاپ خوجا ياقۇپ ئەرشى (1685 ـ 1755) زامانىدا «ھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدەك گۈللەنگەن» (مۇھەممەد سادىق قەشقەرى سۆزى) ئالتە شەھەر سۇلتانلىقى (1700 — 1755) نى ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى بۇرھانىددىن خوجا باشلىغان جۇڭغار قوشۇنلىرى «ئاداۋەت مىراسى» تۈپەيلى قانغا غەرق قىلدى! ئەرشىنى، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنى ھەم ھەمراھلىرىنى ساتقۇن قۇبات مىرزا قولى بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى! ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدىكى يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان ئاخىرقى بىر ئاسايىشلىق خانلىقنىڭ چىرىغى ئۆچۈرۈلدى!

بۇنداق رەشكى - ھەسەت ئۇچقۇنىدىن تارالغان پاجىئەلىك يانغىن ھەققىدە توختالغاندا، موللا مۇسا سايرامى «ئىككى تىللىق قەلەم ۋە ئەقىل ئاجىزلىق قىلىدۇ» دېسە، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى چەكسىز غەرەب بىلەن:

تائەتى ئانىڭ ئوغرىلىق ھەم قاراقچىلىق ھۇنەر،
ھەم ھارامخورلۇق پەزىلەت مۇخلىسى سۇلتانىغا.
ئاشناسى دۇشمىنىدۇر، مېھرىبانى قاتىلى،
ھەممىنى تاراج ئېتىپ، زەخمەت بېرۇر سۇلتانىغا.
ھېچ قەۋمى، سادىقا، ئۇشبۇ سىفەتلىك بارمىدۇر،
دېۋە، ھايۋان ئار ئېتەر، بۇ شۇمىنكى ھەر كارىغا.

دەپ يازدى. بۇ پاجىئە بىلەن ھەسرەتتە جان ئۈزگەن لىرىك شائىر، دىيانەتلىك سۇلتان ئەرشى مۇنداق نىدا قىلغان:

يەر يۈزىنى لالەزار ئەتكەي تۆكۈلگەن قانىمىز،
بارچە يارى مۇئتەقىدلەر كۆيلىگەي ئارمانىمىز!

زىيائىنىڭ «مەھزۇنىل ۋائىزىن» (قايغۇلۇق نۇتۇقلار)،

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «نەسىھەتى ئاممە» ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ «ئوقۇدى، ئاشتى» ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «ئويغان» ، «باردۇر» قاتارلىق ئەسەرلىرى مۇشۇ تۆكۈلگەن قان، مۇشۇ كۆيلىنىدىغان ئارماننى ئاقىللارچە دىت بىلەن تونۇپ يېتىش ئاساسىدا يېزىلغان.

ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ھالاكەت دېڭىزىغا غەرق قىلغان ئاشۇ «ئەزىمەت» لەر ئۆز ئىشىنى «مىللەت» تۇغى ۋە «مېنىڭ بەرھەق» يېپىنچىسى بىلەن ئېلىپ بېرىشمىغانمىدى؟ لۇشۇن ئەپەندى «جۇڭگو تارىخىنى ئاختۇرۇپ ئىككى بەھەيۋەت خەتنى تاپتىم. ئۇ بولسىمۇ: ئادەم يېيىش!» دېگەنىدى. ئاڭلىق ھەم ئىجتىھاتلىق. جانلىق ھەم ھەسرەتلىك تەپەككۇر تۇرىدە تۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخىغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، بىز قايسى بەھەيۋەت خەتنى تېپىپ چىقىشىمىز مۇمكىن؟؟

4

قولۇمدىكى مىس ئاقچىلار ئەلۋەتتە ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىنىڭ يادنامىسى. ئۇ خانلىقلار كەلمەسكە كەتكەن! ھازىر قالغىنى پەقەت پۇقرا — ئۇيغۇر خەلقى، بارى يوقى پەقەت مۇشۇ مىللىي ئىجتىمائىي گەۋدە. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بىۋاستە ئەمەلىي تەپەككۇرىدا جاھالەت ۋە ھەسەت شۇنداق ئەندىشىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەنكى، «ئەگەر يوق بولسا ھازىرلىق بۇ مىللەت ھەم يوقالغايمۇ؟» (ئابدۇخالىق ئۇيغۇر: «ئۇزۇلمەس ئۈمىد» ناملىق شېئىرىدىن) دېگەن ئادا - جۇدالىق دەرىجىسىگە يەتكەن! بۇ ھازىرلىق — مىللەتنى ئەقلىي مىللەتكە، زامانىۋى ئاڭدىكى بىلىملىك مىللەتكە، جۇملىدىن مىللەتنى ھەسەتكە نەپرەت ۋە لەنەت ياغدۇرىدىغان مىللەتكە، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۆچىنى قىلچە زەخمىلەندۇرىدىغان ھەر قانداق سۆز - ھەرىكەتكە شەرتسىز ھەم رەھىمسىز قارشى تۇرۇپ، ھەسەت

ئالۋاستىلىرىنى مىللەت ئەنجۇمەنىدىن لەنەت جەزىرىسىگە ئىرغىتىپ تاشلايدىغان مىللەتكە ئايلاندۇرۇش ھازىرلىقىدىن ئىبارەت! چۈنكى، ئەمدىلىكتە مىللەتنى سۆيۈش قانداقتۇ ئۆتكەن خانلىقلار ھەققىدە خامۇش لاپ ئۇرۇش بىلەن ئەمەس ياكى قانداقتۇ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەيدىغان پىتنە - پاسات ۋە يالا - تۆھمەت بىلەن ئەمەس، قانداقتۇ مۇشۇكياپىلاقتەك جىمغۇر بولۇۋالىپ، سوغۇق قول سىلىپ قىرقىپ تاشلاش بىلەن ئەمەس، دەل بۇلارنىڭ ئەكسىچە، بىلىم ۋە ئىناقلىقتىن ئىبارەت مۇشۇ ئىككى ھاياتىي كۈچ ئۇستىدە ۋىجدانىي باش قاتۇرۇش ۋە ئىشلەش بىلەن ئۆلچىنىدىغان بولدى! مۇشۇ نۇقتىدىن ئەشەددىي ھەسەتخورلارنى مىللەتنى ھالاكەتكە ئىتتەرگۈچىلەر دەپ ئەيىبلىشىمىز مۇمكىن. ئۇلارنى تارىخىمىزنىڭ سەلتەنەت دۇردانىلىرىنى ھالاكەت دېگىزىغا غەرق قىلغان ئاشۇ ئەسەبىي جىنايەتكار ئەرۋاھنىڭ بۇگۈنكى ۋارىسلىرى، دەپ ئاتاشقا ھەقلىق ئەمەسمىزمۇ؟

بەزىلەر: «ھەسەت شەخسكە قارىتىلغان، مىللەتكە، دۆلەتكە قارىتىلغان ھەسەت بولمايدۇ» دېيىشى مۇمكىن. بۇ دەل شەخسكە قارىتىلغان ھەسەتنىڭ «مىللەت» تۇغىنى كۆتۈرۈۋېلىشىدىكى بىر باھانىسى، خالاس! ھەسەت شەخسكە قارىتىلغان شەكىلدە باشلىنىپ، مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى پارچىلاپ، مىللەتنى، دۆلەتنى خانۇەيران قىلىدىغانلىقىنى مەن «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى» نامىلىق ماقالەمنىڭ تۇنجى تېمىسى — «ھەسەتخورلۇق مىللەتنى خارابلاشتۇرىدىغان خەتەرلىك روھىي ئىللەت» تە بەش قاتلاملىق نۇقتا بىلەن شەرھلەپ ئۆتكەنىدىم. بۇ تارىخ تەكرار ئىسپاتلىغان ھەقىقەت! ئۇنى قايتا ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشتەك قىيامەت خورلۇقىدىن خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن!

خوجا مەھمۇد پوچى بايانداي جەڭلىرىدە ياغاچتىن «پو» ياساپ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى قاتارىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغانىدى. ئۇ كىيىن

مەزەمزات سۇلتاننىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، ئىلى سۇلتانلىقىدىكى باش سەركەردە ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ سۇيىقەستىنى بىلەن ئۆلتۈرۈلۈش پاجىئەسىنى پەيدا قىلدى. بۇ «شەخسكە قارىتىلغان ھەسەت» ئىدىغۇ؟!

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا بىلەن بولغان بۇرادەرلىكى تۇپەيلى رەشىك - ھەسەتكە چۆككەن مەجىددىن مۇھەممەد ئەينى زامانداۋەزىر نىزامۇل مۇلۇككە سۇيىقەست ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋەزىر بولغانىدى. مەجىددىن مۇھەممەد ۋەزىرلىككە چىقىپ، گەرچە «دۆلەت خەزىنىسى مەنپەئىتى ئۈچۈن» نىزامۇل مۇلۇك ۋاقتىدىكى ئىككى تۈمەن پۇللۇق كىرىمنى بىردىنلا ئىككى مىڭ تۈمەن پۇللۇق غايەت زور كىرىمگە كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئۆز ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، ساددا مەنپەئەت تېشى بىلەن ئەقىل ۋە ئەخلاق دۇردانىلىرىنى سۇندۇرۇشقا باشلىغانىدى. ئۇنىڭ ئەلىشىر نەۋائىنى پايتەختتىن چەتلەشتۈرۈشى بەلخ ھاكىمى دەرۋىش ئەلى باشلىغان ئىسيانىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، مەجىددىن مۇھەممەد ئۆز ئورنىنى يەنە نىزامۇل مۇلۇككە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ۋە پايتەختتە تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىنغان ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەپرىتىگە دۇچار بولۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنداق ھەسەتخورلۇققا ئىبىن سىنا (رەقىبى تاجۇلمۇلۇك)، ئۇلۇغبېك (رەقىبى خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرار) ھەم دۇچ كەلگەن.

ئۇلۇغبېكنىڭ ئۆزىنىڭ ئەقلىپەرۋەرلىكى، ئىلىم - پەن، شېئىرىيەت ۋە سەنئەت ساھەسىدىكى نەتىجىلىرى تۇپەيلى خوجا ئەھرارنى روھىي تېرەك قىلغان مۇتەئەسسىپ كۈچلەر تەرىپىدىن ھەسەت دېڭىزىغا تاشلاندى. مۇشۇ مۇتەئەسسىپ كۈچلەر «دىنىي ئەنئەنىنى قوغداش» نىقابىدا ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلەتىپنى ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى. مۇتەئەسسىپ روھىيەت نوپۇزلۇقلىرى تەرىپىدىن ئالدانغان ئابدۇلەتىپ 1449- يىلى 27- ئۆكتەبىر كۈنى

دادىسى ئۇلۇغبېكنى قەتلى قىلىۋەتتى!

ھەممىگە مەلۇم، شائىرە ئامانىنىسا خېنىمنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە سەنئەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرى ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى رەشكچىلەرنىڭ پىتنە - بوھتانلىرىدىن خالىي بولالمىغان، نەتىجىدە، ئاتالمىش «شەخسكە قارىتىلغان ھەسەت» ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھالاكىتى قانۇنىيەتلىرى بويىچە مىللەتكە زەبۇنلۇق لاتقىلىرى تاشلىغان!

ئەلىشىر نەۋائى نامەرد ھەسەتخورلۇققا مەردانە تاقابىللىق توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

مەرد كىشىدۇر خىزمەتىدىن قايتۇرمىغان باش،
گەر ئاسماندىن باشىگە ياغسە ھەم تاش.

گەر ئول تاشلار بىلەن باشىڭ يارىلغاي،
سەئادەت بەلگۈسى ئول ئورنى قالغاي.

مۇھەممەد سىددىق زەلىلى ھەسەتخورلۇقنىڭ ئىجتىمائىي ئاقىۋىتى ئۈستىدە مۇنداق يازغان:

ئەگرىلىكتىن چەمەن ئىچرە تىكەن،
خار تۇرۇر گەر گۈل ئىچرە ۋەتەن.

بۇ پىشە سەر ھەددىدە ھەر تەرەف يۈز شىرۇ ئەجدەرھا،
خەلايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەفلەت، نۇر ئەيان بولماس.

مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتى پىتنە - ھەسەتنى مىللىي ئاپەتنىڭ ئۇرۇقى سۈپىتىدە مۇنداق ئەيىبلەيدۇ:

فىتنە قىلماق خۇنى ناھەقتىن يامان،
فىتنەچى قالماس جەھەننەمدىن ئەمان.

خۇنى ناھەق فىتنەدىن پەيدا بولۇر،
فىتنەدىن ئالەمدە كۆپ غەۋغا بولۇر.

ئۇشبۇ ئالەم فىتنەدىن بولغاي خەراب،
فىتنەدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەي ئەزاب.
مۇتەپەككۇر ئەجدادلىرىمىز پىتنە - ھەسەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاقىۋىتىنى قانداق روشەن كۆزەتكەن - ھە!

5

بالاساغۇن كونا خارابىسى ۋە يوقالغان قارا ئارچا — «ئارتوچ» قالدۇقلىرىنى ئىزدەش جەريانىدا ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ جىيەنى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ سىڭلىسى ھەلىمىخانىنىڭ ئوغلى مەشھۇر ئۆلىما زەينۇل ئابىددىن مەۋلىۋى دامۇللا ھاجىم بىلەن ئۇچراشتىم. بىز بىلەن مەھەللىداش بۇ كىشى ماڭا خوجا - ئىشان ئەۋلادلىرىدىن ئاتۇشتىكى بىردىنبىر خانىقا ئىگىسى بولىمىش × × × بىلەن ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ بىر قېتىملىق سۆھبىتىنى سۆزلەپ بەردى.

ئىشان: «ئىبلىسنىڭ بەدبەشىرە شەيتانغا ئايلىنىشىدىكى سەۋەب نېمىدىن؟» دەپ سوئال قويغان.

دامۇللام: «ئاللا يارانقان ۋە ھەممىنى بىلەرلىكى بىلەن مالائىكىلەرنى ھەيرەتتە قالدۇرغان ئادەمگە كىبىر - ھەسەت تۇتقانلىقى، شۇنىڭدەك مالائىكىلەر ئارىسىدا تەپرىق پەيدا قىلىدىغان بوھتان بىلەن شۇغۇللانغىنى ۋەجىدىن» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىشان: «شەيتانىنىڭ ئالامىتى نېمە ئىدى؟» دەپ سوئال قويغان.

دامۇللام: «ئۆزىنىڭ نادانلىقىنى بىلمەسلىك ئىدى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىشان: «شۇ شەيتانىنىڭ بىشارىتى نېمە بولغاي؟» دەپ سوئال قويغان.

دامۇللام: «نادانلىقتا ياتقان خەلقتىن چىققان نادان ئىشانىنىڭ نادانلىقىنى تەرغىب قىلىشىدىن ئىبارەت» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىشان دۇدۇقلىغىنىچە بۇ سورۇندىن چىقىپ كەتكەن.

ئابدۇقادىر داموللام بىننى ئابدۇۋارىس 20 - ئەسىر مۇقەددىمىسىدىكى مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئالىم، جەدىتىزمچى مۇتەپەككۇر ۋە تالانتلىق شائىر ئىدى. ئۇنى رەشىكچى بايلار بىلەن ھەسەتخور ئۆلىما - زىيالىيلار شېۋىت مىسسىئونىرلىرى ۋە نادان ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ 1924- يىلى ھېلىم (تاز) مەزىننىڭ قولىدا قەتىل قىلۋېتىشتى. بۇ سۇيىقەستكە ئەينى زامان ۋە ئىلگىرىكى زاماننىڭ بەدنىيەت جاسۇسلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇھ — «مىللەتپەرۋەر ئۆلىما» قىياپىتىگە كىرىۋالغان كەسپىي تۆھمەتخورلارمۇ پائال قاتناشتى. بۇ رەشىك - ھەسەت پاجىئەسىدىن زارلانغان خەلق:

داموللام شېھىت بولدى،
ياتار جايى بېھىش بولدى.
داموللامغا قەشقەرلىق،
كۆپ يىغلاپ بىھوش بولدى.

دەپ قوشاق قاتتى. مانا بۇ ئەل قەلبىدىكى بېھىش ئىدى! ھۈسەيىنخان تەجەللى، مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر شائىرلار مەرسىيە يېزىپ، ئۇنى ھىدايەت كانى، ئالىي ھىممەتلىك ئۇستاز، كەرەملىك دېڭىز، خەلق غەمگۈزارى، ئالىي تەپەككۇر ئىگىسى، ھەقىقىي ئىسلاھاتچى ئالىم دەپ تەرىپلەپ، ئۇنىڭ كۆز يۇمغانلىقىغا نادامەت قىلىشتى.

ئۇنىڭ سۆزلىرى مىللەتنىڭ روناق تېپىشى بىلەن نادانلىق ۋە ھەسەتخورلۇقنىڭ ئوت بىلەن سۇدەك زىددىيىتىنى ئېچىپ بەردى. ئۇ «ئەقايىد زەرۇرىيە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغانىدى:

— ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا سەۋەب نېمىدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھىللىق ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى، تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت - ھۆرمەت، كۈچ - قۇۋۋەت نېمە بىلەن ھاسىل

بولۇر؟

— ئىلىم - مەرىپەت ھەم ئىتتىپاقلىق بىلەن ھاسىل بولۇر.

ئابدۇقادىر داموللام «قۇتادغۇبىلىك»، «ھىببەتۇل ھەقايىق» داستانلىرىدا تەكىتلەنگەن «بىلىگ» — ئىلىم - پەن قاراشلىرىغا يەنە مىللەتنىڭ ئۇيۇشقان كۈچى — بىرلىك، ھەمدەملىك تېماتىكىسىنى قوشتى! ئۇ شۇنداق قىلىپ پولاتتەك مۇستەھكەم ئەقىدىگە ئىگە مەدەنىيەتلىك مىللەت غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ قانۇنىيەتلىك زۆرۈرىيەتلىرىنى روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. ئۇنىڭ قاتىلى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، نادانلىق ۋە ھەسەتتىن ئىبارەت رېئال ئىللەتنىڭ پاجىئەلىك راۋاجلانغانلىقى بولدى!

ئابدۇقادىر داموللام «مۇخەممەس» ناملىق 120 كۇپلېتتىن تەشكىل تاپقان مەشھۇر داستانىدا نادانلىق ۋە ھەسەتنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتى قاتلام ۋە ساھەلىرىدىكى ئىپادىلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى. بولۇپمۇ ئۇ قەلەم ۋە تىل بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شائىر، ئەدىب، تەرجىمان، مىرزىلار ئۇستىدە توختالغاندا ئۇلارنى يارىماس قىلىق ۋە جىنايى پىتنە - بوھتاندىن يىراق بولۇپ، خەلقنى ئىلىمگە ۋە بىرلىك - ئىتتىپاقلىققا ئېرىشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى نىشان خاراكتېرلىك خىزمەتنى ئائىلىق ئىشلەشكە دەۋەت قىلدى. ئۇ:

قارانى ئاق ئەيلىمەك، ئاقنى قارا كارى قەلەم،
بۇ سەبەبدىن دائىما ئەكسەرلەگە يەتمىش ئەلەم.

* * * *

ھەممىدىن بەتتەر قەلەمگىر بولسا گەر ئەھلىي شەرەر،
ئەلھەزەر، سۇممەل ھەزەر، سۇممەل ھەزەر، سۇممەل ھەزەر.

دەپ يازدى. ئۇ شائىر، ئەدىبلەرنىڭ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلىدىغان مەسخىرىۋازلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئورنىغا دوستانىلىقنى ئۆستۇرىدىغان ۋەسىقى بايان بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئۇ بۇ ھەقتە نەپسى شەيتان كەينىگە كىرمەي، ئەقىل بىلەن ئىش تۇتۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئابدۇقادىر دامواللام «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق يەنە بىر داستاندا ئۆلىما - زىيالىيلار ئارىسىدىكى بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىش ۋە رەشكى - ھەسەتچىلىكىنى پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ خەلقنىڭ روھىيەت باغچىسىدا ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن تۇتۇشى، بىر - بىرىنى قوللىشى لازىملىقىنى تىلغا ئالدى. ئۇنىڭچە، بۇ باغ ھەر خىل مېۋىگە موھتاج. ئابدۇقادىر دامواللام بىر مىللەتتە سۇلتان بولمىغاندىمۇ دانا پىر - ئۇستاز بولۇشى لازىم، ئۇ قانچە كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى دەپ قارايتتى. بۇ خوجىلار دەۋرىدە ياشىغان ئابدۇللا خارابىتىنىڭ «مەسنەۋى خارابىتى» ناملىق ئەسىرىدە ئوخشاش رەۋىشتە مۇنداق تىلغا ئېلىنغان:

ئەھلى دانا مەشئەلى رۇھى زەمىن،
كىمدە مەشئەل بولسا تۇن خەۋفتىن ئەمىن.

ئەي بەرادەر، بولما داناسىز بۇ كۇن،
بولماغىل ھەرگىزمۇ مەشئەلسىز بۇ كۇن.

ھەر دىيارىنىڭ چىراغى ئالىمى،
ھەر قارا تۇننىڭكى ماھى ئالىمى.

زەينۇل ئابىددىن دامواللا ھاجىم بىلەن بولغان سۆھبەتتىن كېيىن مەن ئۆيگە قايتتىم. نادانلىق ۋە رەشكى - ھەسەتنىڭ يېقىنقى ۋە قەدىمكى پاجىئەلىرى ئۇستىدىكى ھەسرەتلىك ئەسلىمىلىرىمنى تەپەككۇر تەلقىنلىرىگە سېلىپ، تۇن نىسپىگىچە ئۇيقۇ ئارامىغا كىرەلمىدىم. كۆزۈمگە ھېلىمۇ تاز مەزىنلىكنى راۋا كۆرگۈچى تائىپە بىلەن ھەسەت پاجىئەسىنى پىلانلىغۇچى ئاتامانلارنىڭ خۇنۇك تەلەتى كۆرۈنگەندەك بولدى. ھەسرەتلىكى شۇكى، بۇ خىل پىرسوناژلار ئەينى زامانلاردا كىشىلەر كۆزىگە ئەسلى قىياپەتلىرىنىڭ دەل ئەكسىچە گۈزەل ۋە نەپىس قىياپەتلىك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. پەقەت مۇقەددەس ۋاقىتلا ئۇلارنى كېيىنكى ئەۋلادلار

ئالدىغا ئەسلى قىياپىتى بويىچە يالىڭاچلاپ قويىدۇ. ۋەھالەنكى، مۇنداق يالىڭاچلاپ قويۇش ئېچىنىشلىق پاجىئەلەر بەدىلىگە ئورۇندىلىدۇ، خالاس!

6

بۇ يىل «خەلق تىياتىرى» دا كەچلىك كونسېرتقا قاتناشتىم. مەن ئويۇن باشلىنىپ قالغاندا زالغا كىرىپ ئورنۇمنى تېپىۋالغانىدىم. سەھنىدە ئاتاقلىق بىر ئايال ئۈسسۇلچى ئۈسسۇل ئويناۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈسسۇلى مېنى خېلىلا مەھلىيا قىلغانىدى. ئارقامدىكى قاتاردا ئولتۇرغان يەنە بىر ئاتاقلىق ئەر ئۈسسۇلچى يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا قاراپ: «ئۇ قېرىنىسى سەھنىدىن چۈشۈرۈۋەتسۇن، بېلى قېتىپ ئىگىلەلمەي قاپتۇ...» دەپ سۆزلەپ كەتتى. بىز تونۇشاتتۇق، ئەمما قاراڭغۇدا ئۇ مېنى ئارقا تەرىپىمدىن تونالماي قالدى. مەن ھەيران بولدۇم، ئۇلار بىللە ئوقۇغان ساۋاقداشلاردىن ئىدى. تەرلەپ كەتتىم، تامچىغان تەر مۇنچاقلىرى بىلەن بۇ ھەسەتچىنىڭ ھۆرمىتى ئىلگىرىكى ئېگىزلىكتىن پەسكە دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. يادىمغا يەنىلا سەئىدىنىڭ مۇنۇ بەيىتى كەلدى:

رەھىمسىز ھەي ھەرە سۆزۈمنى ئاڭلا:
ھەسەل بەرمىسەڭمۇ، نەشتەر سانجما!

كۆز ئالدىمدىن ھەسەتنىڭ ھەر خىل شەكىل - نۇسخىلىرى ئۆتۈشكە باشلىدى: سايلام ھەسەتلىرى، مۇكاپات ھەسەتلىرى، ئەسەر نەشر قىلىش ھەسەتلىرى، ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەت ھەسەتلىرى، ئۇنۋان باھالاش ھەسەتلىرى، ئەمەل - دەرىجە ئۆستۈرۈش ھەسەتلىرى، توي - تۆكۈن ھەسەتلىرى، ئۇلپەت ۋە مەشرەپ ھەسەتلىرى، يۇرتۇازلىق ھەسەتلىرى، قەددى - قامەت ھەسەتلىرى، بەختۇ ئامەت ھەسەتلىرى... قارىماققا، بۇ خۇنۇك

ئىللەتنىڭ رەڭگا رەڭ شەكلىگە خىلىلا قېنىقارلىق دەرىجىدە باي ئىكەنمىز.

ھەيران بولىمەن. ئومۇمەن خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت ھاياتىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇش، ئۇزاق داۋام قىلغان مەدەنىي تارىخىمىزنى ئۇزۇلدۇرمەي راۋاجلاندۇرۇش يولىنى بويلاپ ھالال ئەجىرى ئەمگىكى بىلەن نەتىجە قازانغۇچىلارنى قوللاش بىر پۈتۈن مىللەت، مىللىي مەدەنىيەتنى سۆيىدىغان ھەر قانداق ئاڭلىق كىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئەقەللىي ئىپتىخار، ئەقەللىي ۋىجدان بولۇشى كېرەك ئىدى. ۋەھالەنكى، بۇنىڭ ئەكسىچە، خەلقىمىز، مىللىتىمىزدىن ئۆسۈپ چىققان مۇنداق نۇرانە ئۇلگىلەرنى نابۇت قىلىش يولىدىكى پىكىر ۋە پائالىيەتتە يۈرگۈچىلەرنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىدىن ئۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي پەرزەنتلىرى دېيىشكە كىمنىڭ رايى بارىدۇ؟ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مانا مۇشۇ خىل ئىنسان قىياپىتىدىكى ئالۋاستى ۋە يالماۋۇزلار تۈپەيلى خەلقىمىز نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت مەلەكىلىرى ۋە مۇمكىنلىكلىرىدىن مەھرۇم قالغان ئەمەسمىدى؟!

بەزى ساددا پىكىرلىك كىشىلەر: «قەلەم ئەھلى ئەزەلدىن شۇنداق، بىر - بىرىنىڭ پېيىدا يۈرۈشىدۇ» دەيدۇ. مەن مۇنداق قارىمايمەن.

دەرۋقە، قەلەم ئۇ بىر كۆپ باسقۇچ، كۆپ قاتلاملىق مەلەكە - دەرىجە، ئەگەر تەپەككۇر ئالىمىنىڭ بىر قەدەر يۇكسەك پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن قەلەم ئىگىسى بولىدىكەن، ئۇ مۇنداق بولمىغۇر پىكىر توزانلىرى بىلەن ئۆز قەلبىنى خۇنۇكلەشتۈرمىگەن بولاتتى. چۈنكى، ئالەم، قەلبى يورۇق كىشىلەر ئۈچۈن، تەپەككۇر ئەھلى ئۈچۈن تەپەككۇر پاكلىقى ۋە تەپەككۇر بايلىقىدىن قىممەتلىكرەك خەزىنە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئىلىم - سەنئەت تارىخى شۇنى تەكرار ئىسپاتلىدىكى، خۇنۇك ۋە ناپاك پىكىرنىڭ ئەخلەت توزانلىرى ئۇنىڭ ئىگىلىرىنى مەنىۋى

مەدەنىيەت كۆكىدە يۇقىرى ئۆرلەش، پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يۇزلىنىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلغان. ئۇ خۇددى ئېغىر تاشتەك ئۇنىڭ پارلاق چوققىسىغا چىقىشىغا ھامان توسقۇنلۇق قىلىدۇ. روشەنكى، پاكلىق ۋە ئۇلۇغۋارلىق روھىيەت پەرۋازىدىكى ھەقىقىي قاناتتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولمايدىكەن «موزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە» بولۇپ قالىدۇ!

يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغانلىرىدىن باشقا بىزدە يەنە غايىۋانە ھەسەتخورلۇق، ۋاكالىتەن (ھاۋالە خاراكتېرلىك) ھەسەتخورلۇق، ئۆزىنى نەس باسقانلىقنىڭ ئۆچىنى چىقىرىۋېلىش خاراكتېرىدىكى ھەسەتخورلۇق، ئۆزىدىن بىر - ئىككى زامان كېيىنكىلەرگە قارىتىلغان ھەسەتخورلۇق، ئۆزىدىن پىشقەدەملەرنى پوتلىكاشاڭ سانايدىغان ھەسەتخورلۇق قاتارلىق تېخىمۇ غەلىتە، ئاجايىپ، غارايىپ رەشك - ھەسەت تېپىلىرى بار. بۇلارنى ئويلىسام «چىستانى ئىلىك بەگ» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن قارا ياغاچلار توقايلىقىغا مۆكۈنۈۋالغان ھەر خىل «يەك» (ئالۋاستى) ئوبرازلىرىنى قىياس قىلىمەن. ئۇلارنىڭ ھەقىقىي سۈرىتىنى بىر - بىرىدىن بەرقلەندۈرۈپ سىزىپ چىقىشقا ئۇستا رەسسامۇ ئاجىزلىق قىلىس كېرەك!

بەزىدە ئاڭلايمەن: «خەلق ئارىسىدا كۆمۈلۈپ ياتقان ئاجايىپ قابىلىيەتلىك كىشىلەر بار، ھازىرقىلار نېمە، ئۇ!». بەزىدە ئاڭلايمەن: «كەلگۈسىدە ئاجايىپ تالانتلىقلار پەيدا بولىدۇ، ھازىرقىلار نېمىگە ئەرزىيتتى!»... دەرۋەقە، خەلق ئۇلۇغ ئۈمىد كەلگۈسىدە. بۇ گۈزەل ئىبارە ۋە گۈزەل ھەقىقەتكە ھەر خىل ئاڭ تۈزۈلمىسىدىكى كىشىلەر ھەر خىل مۇئامىلە قىلىدۇ، قاراڭلار، ھەسەتخور كىشىلەرمۇ بۇ سۆزدىن ئۆز تەپەككۇرى بويىچە ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقان!

ھەسەتخورلۇقنىڭ جىمغۇر بىر شەكلىمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋېلىش شەكلىدىكى ھەسەتخورلۇقتىن ئىبارەت

ئۇ ئۆز قېرىندىشىنى، ھاقارەتلىنىۋاتقان، چەتكە قېقىلىۋاتقان بىگۇناھ كىشىنى مەلۇم بىر ئېغىز - بۇرۇن يالىشىش لەززىتى ۋە تاپاۋەتكە دەپسەندە قىلىدىغان، خار قىلىدىغان، ساتىدىغان كىشىلەرنىڭ دەل ئۆز ئەينى ئەمەسمۇ؟

7

ھەسەتخورلۇق ھەققىدىكى ھەسرەتلىك تارىخىي ۋە رېئال ئەسلەشلەردىن يەكۈن چىقىرىشقا قىزىقىپ قالدىم. چۈنكى مۇھاكىمە يەكۈنلىرى ھادىسىلەردىن قانۇنىيەتلىك ماھىيەتلەرنى ئاچىدىغان ئەقلىي بىلىش بولۇپ، ئۇنىڭسىز روشەن، بەرقارار ئاڭلىق نۇقتىئىنەزەرنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭ ئۆز يەكۈنلىرىمنى چىقىرىش جەريانىم بىر قاتار مۇجمەل قاراشلارغا، ئېنىقراق ئېيتقاندا ھەسەتخورلۇقنىڭ تۈرلۈك نىقابلىرىغا داۋاملىق تەھلىل يۈرگۈزۈش جەريانىم بىلەن بىرلىشىپ كەتتى.

— رەشك ـ ھەسەت روھىي ئازادىلىك، ئەركىن ـ دېموكراتىك روھمۇ؟

— رەشك ـ ھەسەت ئىلمىي مۇھاكىمە، ئىقتىدار رىقابىتى، نوپۇزغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشمۇ؟

— رەشك ـ ھەسەت مىللىي قەھرىمانلىق روھىنىڭ جۇشقۇنلۇق پارتلىشىمۇ؟

— نېمە سەۋەبتىن كىشى ئۆلگەندىن كېيىنلا قەدىر ـ ئېتىبارىنى تاپىدۇ؟

مۇشۇ سوئاللار ئۇستىدە ئويلاندىم.

مەلۇمكى، رەشك ـ ھەسەت روھىي ئازادىلىك، ئەركىن ـ دېموكراتىك روھنىڭ دەل ئەكسىچە، مىللەت روھىيىتىدىكى، جۇملىدىن ھەسەتخور ۋۇجۇدىدىكى ئەسەبىي ئىللەت. رەشك ـ ھەسەت ئەپسانىۋى چۆچەك شەكلىدىكى دوزاخ بولماستىن، دەل

رىئال، ھەقمقي جەھەننەم. ئۇنىڭ ئوتلىرى نەپسانىيەت ۋەسۋەسىسى بىلەن يانغان، ئۇنىڭ ئاپەتلىك يالقۇنلىرى ئۆزىنىڭ ناقابىللىقى ۋە بەختسىزلىكى بىلەن باشقىلارنىڭ ئىقتىدارى ۋە سائادەتمەنلىكىنى دۇم يېتىپ سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ خىل ھەسەت يالقۇنلىرى ئۇنىڭ ئىقتىدارغا ۋە بەختكە ئېرىشىش مۇمكىنلىكلىرىنىڭ باش كوزىرى بولغان ئەقىل جەۋھىرىنى كۈل قىلىپ، ئۇنى تەپەككۇر، روھىيەت، خۇلق - مىجەز ۋە جىسمانىي جەھەتتىن خورىتىپ، خارابلىق توپىسىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ تىرىكلەر ئارىسىدىكى پائالىيەتلىرى ھەسرەتتە ئۆلگەن ھەسەتخور ئەرۋاھنىڭ قىساسكار تەلۋىلىكلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ھەسەتخور باشقىلارنىڭ سۇرىتىنى تامغا ئېسىپ قويۇپ، ئۇنىڭ بەدىنىگە چاڭگال سېلىپ، گۆشىنى تىتىپ يېگەندەك خىيالى كۆرۈنۈشتىن ئۆزىنى بەزلەپ، ئەمەلىيەتتە ھەر دەقىقە ئۆزىگە چاڭگال سېلىپ، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈچىدۇر. ئاتالمىش «روھىي ئازادىلىك» دېگەندە، ئۇ دەل تەلۋە - جۇنۇننىڭ ئۆزىنى ئالداش ۋە ھالاك قىلىش «ئەركىن - ئازادىلىكى»، خالاس!

ھەسەتخورلۇق بىلەن ئىلمىي مۇھاكىمە، ئىقتىدار رىقابىتى ۋە نوپۇزغا قارشى ئىسيان دېگەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئالۋاستىلىق ماھىيەت بىلەن ئادەملىك قىياپەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاپراق كېتىدۇ.

ئىلمىي مۇھاكىمىدە ئىلمىي مۇنازىرە بولىدۇ. بۇ ھەقىقەتنى، ئىتتىپاقلىقنى، مىللەت ۋە دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغان، ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىپ، خاتالىقنى تۈزىتىدىغان، يالغان - ياۋىداق، پىتنە - بوھتاندىن خالىي بولغان ئەقلىي پائالىيەت. ئىلمىي مۇنازىدە تېما مۇخالىپ بولىدۇ، پېرسۇناژ رەقىب بولمايدۇ!

ئىتقىدار رىقابىتى ئۆز رىقابەتدىشىنىڭ بىلىم ۋە قابىلىيەت قاتلاملىرىنى ئېتىراپ قىلغان، ھۆرمەتلىگەن ھالدا، ئۆزىنىڭ

ئۇنىڭغا يېتىشىۋېلىشى ياكى تەڭداشلىق سەۋىيىدىن چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاقىلانە، ھالال ۋە مەردانە تىرىشچانلىقتىن ئىبارەت. ئىقتىدار رىقابىتى مىللەتتە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى مىقدار جەھەتتە كۆپەيتىدىغان، سۈپەت جەھەتتە تاكامۇللاشتۇرىدىغان، جەمئىيەت راۋاجىغا مەنپەئەتلىك بەيگە! ئۇ مەنىۋى قاتمۇللىق، روھىي قاراقچىلىق ھېسابلانغان پەسكەش ھەسەت بىلەن چىقىشالمايدۇ.

نوپۇز ئىجتىمائىي ھادىسە، يالغان نوپۇز بولمىسىلا، ئەكسىيەتچى نوپۇز بولمىسىلا، ئارقىغا سۆرەيدىغان نوپۇز بولمىسىلا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئەقلى، ۋىجدانى، شان - شەرىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىپتىخار مۆجىزىسى ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقىي، ھالال ۋە ئىلغار تەپەككۇر نوپۇزى مىللەتنىڭ نۇرانە چىراغلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ بولغانلىقى بىلەن بولمىغانلىقىنىڭ پەرقى چوڭ. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ: سۇلتان بولمىسىمۇ دانا پىر - ئۇستاز بولسۇن، دېگىنى مۇشۇ پەرقنى چۈشەنگەنلىكىنىڭ ياڭىراق نىداسى. مۇنداق روھىيەت مەشئەللىرى كۆپ بولۇشى، ئىسمى - جىسمىغا لايىق بولۇشى، ئۇ يول چىرىغى بولۇشى، گەندە قاچىسى بولۇپ قالماسلىقى لازىم. بۇنداق يول چىراغلىرىنى ئاقىللار ئاسرايدۇ. تەلۈلەر ئۇنىڭغا تاش ئېتىپ، «جاھالەت پىرلىرى» نى چاقىرىشقا ئالدىرايدۇ.

ئەگەر زالىم، پۇچەك، ھارامخور، تەرسا بىرسى نوپۇز تىكلىۋالغانىكەن، ئۇنىڭ بۇ ئىللەتلىرى ئۇنى پەسلەشتۈرىدۇ، «سۈپىرىسى قۇرۇق» نىڭ «ئېتى ئۇلۇغ» لىقىنى قالىدۇ. بۇنىڭغا ھېچقانداق پىتىنە - ھەسەت ھاجەتسىز.

رەشك - ھەسەت مىللەتنىڭ نومۇسلۇق ئىللىتى، ھەرگىزمۇ «قەھرىمانلىق روھىنىڭ پارتلىشى» ئەمەس! تارىخ ئۆزىنىڭ ھەسرەتلىك ئۆتمۈشى بىلەن ھەسەتخورلۇقنىڭ ئەڭ ئۆتكۈر، ئەڭ باھالىق، ئەڭ قىزغىن، ئەڭ مودىلىق دەۋر تېمىلىرى، پىكىر

ئېقىملىرىنى نىقاب قىلىپ چىقىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. خەلق چۆچەكلىرىدە ئۆكۈز، يىلان، قارا مۇشۇك، قېرى تېكە، يالماۋۇز كەمپىر قىياپىتى بىلەن سورۇنغا كىرگەن ئالۋاستىلارغا قارىغاندا، پەرىزات سىياقىغا كىرىۋالغان ئالۋاستىلارنىڭ كۆپرەك، تېزرەك، ئۇزۇن مۇددەتلىرەك، ئاۋاتراق بازارغا، خېرىدارلىققا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. مىللەت تارىخىغا داغ تەگكۈزگەن پۇرسەتپەرەسلەر، مىللەت يېڭى ئويغىنىشقا يۈزلەنگەنسېرى مىللەتنىڭ مىسلىسىز غەمگۇزارلىرى ھەتتا بۇ خىل پىكىر مەيدانىنىڭ شەرتسىز «شەيخۇل رەئىسى» بولۇۋېلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇلار پوكۇلداپ تۇرغان خاۋاتىرلىك روھىيىتىنى ئەمىن قىلىش ئۈچۈن پاك، ھالال ئەقىل چىراغلىرىنى بىر - بىرلەپ چېقىۋېتىش كويىدا سەھنە ئارقىسىدا ھەرىكەتلىنىدۇ. مانا بۇ، تارىخنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھەقىقىتى. بىر قاتار ھەسەت - پىتنە كومىبىناتلىرى ئۇلارنىڭ بۇ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلمايدىغانلىقىدىن بېرىلگەن بىلىش ئۈچۈرى! ئېچىنىشلىقى شۇكى، بىر مۇنچە تەييارلىقى ئاجىز، ھادىسىلەرگە قايمۇققۇچى تېيىز پىكىر ئىگىلىرى ئۇلار تەرىپىدىن مەزھەب مۇخلىسى قىلىۋېلىنغان بولىدۇ.

8

ئۆلگەندىن كېيىن قەدىر - ئېتىبارىنى تېپىش دېگەن نېمىنى ئۇقتۇرىدۇ؟

دەر ھەقىقەت، بىر مۇنچە كىشىلەر ئۆزى باقمي ئەلەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، ھەتتا بىرەر دەۋر ئۆتۈپ قەھرىمان بولىدۇ، ئۆز قەدىر - قىممىتىگە ئېرىشىپ، تىللاردا داستان قىلىنىدۇ، ئەسەرلىرى تۇجۇپىلەپ بېسىلىپ، ئۇ ھەقتە ئەسلىمىلەر، رومانلار يېزىلىدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن؟

سىياسىي سەۋەبلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ ئەرۋاھنىڭ

تەپەككۇرلۇق مەۋجۇدىيەتتىن مۇقەددەسلىكىدىنمۇ؟ ئەجەبا، بۇ ئەرۋاھ لەھەت دەرگاھىدا ھېچقانداق يېڭى ئۇلۇغلۇق مۆجىزىسى يارىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەڭگۈ مەھرۇمغۇ؟

گەپنىڭ قىسقىسى، بۇ ھەسەتخورلۇقنىڭ تولىمۇ قويۇقلۇقى ۋە كۈچ - بېسىمىدىن بولغان. بۇ قويۇقلۇقنى چاڭ - توزەككە، تەكلىماكاندىكى بوران توزانلىرىغا، بۇ كۈچ - بېسىمنى ئاتموسفېرا بېسىمى، دېڭىز - ئوكيانلاردىكى سۇ بېسىمىغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ئۆلۈم ئۆلگۈچىنىڭ بۇ جەھەتتىكى توسقۇنلۇقلىرىنى تەدرىجىي كېمەيتىدۇ. زامانلار ئۆتۈپ زامانداش ھەسەتخور نوقسانچىلارمۇ تارىخ سەھنىسىدىن ئىزسىز يوقىلىدۇ. يېڭى بوغۇن ھەسەتچى ئەرۋاھلار بىلەن «ئۇماچ» تالىشىپ ئولتۇرمايدۇ...

مۇشۇلارنى ئويلاپ، ئۆلگەندىن كېيىن ئەسلى ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئۆتمۈشدارغا ئىچىم ئاغرىدى. ئۇلار ھەسەتخورلارنىڭ ھەسەت چەمبىرىكىگە مەھبۇس بولغان قۇربانلار! ئالىملار، ئىختىراچىلار، ئەدىبلەرنىڭ يېرىمىنى كېسەل ئازابى، كۆپرەكىنى ھەسەتخورلۇق ئوقۇبەتلىرى خەلقىمىزنىڭ مەرىپەت بېغىدىن ۋاقىتسىز يولۇپ كەتكەنىكەندە! كېيىنكى بۇ شۇم كېسەلگە قارشى بىرەر تەببىي پەن، بىرەر تەببىي ھەكىم، بىرەر شىپاخانا بارمىدۇ؟

مانا قاراڭ، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «پۇتۇن ئىران تارىخىنى قۇتقۇزۇۋالغان» «يىپەك يولىدىكى ئەڭ زور ئەدەبىي ئەسەر» ھېسابلانغان 120 مىڭ مىسرالىق «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ بولۇپ، بۇنى پۈتكۈزۈش ئۈچۈن كەتكەن 35 يىل جەريانىدا ئۇچرىغان ھەسەت زەخمەتلىرى ئۇستىدە قىلغان شىكايىتىگە:

ئۇلار روشەن دىلىمنى خەستە قىلىشتى،
ھەسەتنىڭ تىغىدا باغرىم تىلىشتى.
ئاتىمىش بەش ياشتىن ھەم ئاشقاندا ئۆمرۇم،
دەرد، رەنجىدىن مۇكچەيگەن ھالىمنى كۆردۇم.

ئەمدى مەن ئۆلمەسمەن، مەڭگۈ ياشارمەن،
ھەر ئىيتقان پىكىرىمدە قايتا ياشنارمەن.

دەر ھەقىقەت، فىردەۋسىگە ھەسەت تىغى ۋە تەنە - تاپا ئىغۋاسى بىلەن يوپۇرۇلغان زامانە ئاكابىرلىرىنىڭ نام - دېرىكى قالمىدى! مانا بۇ تارىخنىڭ نۇرانىلىقنى تاللاش قانۇنىيىتى!!

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، قەلەم ئەھلىنىڭ شان - شەرىپى، مەردلىك ۋە ئەركەكلىكى ھەسەتخورلۇقتىن مۇتلەق خالىي بولۇشتا دېگەن پىكىرگە كەلدىم. بۇنىڭدىكى «مۇتلەق» دېگەن ئىبارىنى مەن غايىۋى ئۇمىدىم بويىچە زورمۇزور ئىشلەتتىم. بۇنىڭدا ئىككى نەرسىنى نەزەردە تۇتتۇم.

ئۇنىڭ بىرى، ھەر قانداق ئەھۋالدىمۇ بىر ساھە، بىر كەسىپتىكى ئىلىم - مەدەنىيەت ئەھلى بىرى يەنە بىرى ئۇستىدە ھەر قانداق سورۇندا ھەسەت تۇپەيلى پىتنە - ئىغۋا قىلىش سالاھىيىتىگە مۇتلەق ئىگە ئەمەسلىكىنى ئۆز- ئۆزىدىن جەزىملەشتۇرۇۋېلىشى لازىم. پەۋقۇلئاددە جىددىي (قانۇنىي) بولمىغان ئەھۋالدا ئۆز كەسىپدېشى ئۇستىدە ۋايسىاش ۋايسىغۇچىنىڭ نادان، شۆھرەتسىز خۇنۇك قىياپىتىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ، خالاس! بۇ مەسىلىدە جان چىقىش ئالدىدا ئىمان ئىيتىشقا ئالدىرىغانىدەك ئۆز - ئۆزىنى پاكلاشقا ھېچقانداق تەمەننا سىز، كىبىرسىز، ئەستايىدىل ئالدىراش لازىم! مانا بۇ ئاقىلانە ۋىجدانىنىڭ دەۋىتى!

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ھەسەتخورلۇق ئىللىتى ئىبغىر كىشىلەر ۋە بۇ جەھەتتە روشەن سۆز - ھەرىكىتى ۋە پائالىيەت ئادىتى بار قەلەمكەشلەر يەنە بەھوزۇر ھالەتتە ھېچ نېمىنى ئۇقمىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ھەسەتخورلۇقنى سۆكىدىغان شېئىر ۋە غەزەل - ھېكايىلەر بىلەن كىشىلەرنى ئالداپ، ئۆز روھىنى بەزلەشكە كۈچەپ ئورۇنمىغىنى ياخشىراق. بولمىسا، بۇ خۇددى «ئوغرىنىڭ ساقچى فورمىسىدا كىيىنگەنلىكى» گە ئوخشاپ قالىدۇ. ھەسەتخورلۇقنى ئەمەلىيەتتە سۆكۈش، ئەمەلىيەتتە ئىبرىغداش،

پەزىلەت مەسىلىسىنى پەزىلەت بىلەن ھەل قىلىش لازىم. جاھالەت قاراڭغۇلۇقىدا قارا لىباس، نىجادىيەت كۆندۈزىدە ئاق يەكتەك كىيىۋالىدىغان كىشىلەرگە تارىخنىڭ قويىنى كەڭ بولۇش بىلەن بىللە مەسخىرە شەمشىرىمۇ يېتەرلىك ئۆتكۈر!

ئەينەككە قاراش ئىككى خىل بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرى، يۈيۈپ - تارانغاندىن كېيىن، تاشقى قىياپەتنى كۆزىتىش ئۈچۈن قاراش. يەنە بىرى، ئەينەككە تىكىلىپ قاراپ، ئۆز كۆزىگە سىنجىلاپ قاراپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى قىياپىتىنى ئۆزى كۆرۈش ئۈچۈن قاراش. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر تاشقى قىياپىتىنى ئوبدان بىلسىمۇ، ئۆزىنىڭ كۆزىنىڭ زادى قانداقلىقىنى راسا دېگەندەك بىلمەيدۇ. ئۆز كۆزىگە «ئەۋرەتتىكىسى كۆڭۈلگە تايىن» دېگەن سەممىيلىك بىلەن قاراش ئاسان ئەمەس. ۋەھالەنكى، مۇنداق ئەينەككە قاراشقا جۈرئەت قىلىش ۋە مۇنداق ئەينەككە قاراشتىن تەربىيەت ئېلىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇشنىڭ بولۇش - بولماسلىقىدا پەرق تولىمۇ كاتتا! ھەسەتخورلۇقتا تەلۋە - تەرسا دەرىجىگە يەتكەن بىمارلارنىڭ ئىككىنچى خىل ئەينەككە قارىشى تولىمۇ، مۇشكۈل.

باشقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ساغلام ئېستېتىك زوقلىنىش پىسخىكىسىغا زىت ھالدا ئىللەت خاراكتېرىدىكى ھەسەتخورلۇق روھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان كىشىلەرنىڭ مۇنداق پاكلىنىش جەريانىنى ئۆتكۈزۈشى تەۋسىيە قىلىنىدۇ. زوقلىنىش — ئۇلۇغۋار ئىنسانىي روھىيەت، ساغلام ھېسسىياتچان ھېسداشلىق قۇۋانچى! مۇشۇنداق مەنىۋى مەلەكە ۋە روھىي سائادەتتىن مەھرۇم بولۇش نېمە دېگەن شورى قۇرۇغانلىق - ھە!

تىكەندىن قورققان ئەتىرگۈل بولماس، ئىتتىن قورققان جاھانكەزدى! ھەسەتكە يولۇقۇش نومۇس ئەمەس! ئۇ غەربىي ياۋروپا خرىستىئان مۇئەللىپلىرى ئېيتقاندەك: تەڭرىنىڭ غايە ۋە ئىجتىھات چېنىقتۇرىدىغان، ھەسەتسىز پاك قەلب يېتىشتۇرىدىغان ئالاھىدە بىر خەيرىخاھلىقى! سەئدى شىرازى توغرا ئېيتىدۇ:

پارە قىلسا ئەسكى تاش زەر قەدرىنى،
زەر تۆۋەنلەپ، ئۆرلىمەس تاش قىممىتى.

مەسىلە ناھايىتى روشەن، مىللەتنىڭ روناق تېپىشى، ھەتتا رىقابەتچان دۇنيادا ساقلىنىپ تۇرۇشى ئۇچۇن ئىلىم - پەن بىلەن نادانلىقنى تازىلاش، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىق، ھەمجەھەتلىك بىلەن ھەسەتخورلۇقنى تازىلاشتىن باشقا يول يوق! بۇ نۇقتىدا ھەسەتخورلۇق مىللەتنىڭ تەقدىرىگە ئالاقىدار چوڭ مەسىلە.

ئائىلە، مەكتەپ، دوستلار تۇركۇمى (مەشرەپ) ۋە پۇتكۇل جەمئىيەتتە بۇ جەھەتتە تەربىيە ئېلىپ بېرىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ جەھەتتە كۆپرەك سۆزلىنىشى، يېزىلىشى، ئويلىنىشى لازىم. نەشرىيات ئورۇنلىرى ئاڭلىق ئېتىبارىنى قەدىمكى ۋە ھازىرقى مىللىي ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىنى يەردە قالدۇرماي ئاۋۋال نەشر قىلىشقا قارىتىشى، مىللىي يېڭى مەھسۇلات قۇرۇلمىسىنى تەخىرسىز تولۇقلاشقا قارىتىشى، چەتنىڭ نەتىجىلىرى تونۇشتۇرۇلىدىغان نەشرىياتچىلىق مەلۇم قىسمەنلىك سالمىقىدىن ئارتىپ كەتمەسلىكى لازىم. بۇ جەھەتتە «چەتكە ھەسەت يوق، مەرھەمەت»، «ئۆز ئىچىگە يول توسۇپ تۇرغاي ھەسەت» ياكى «قارىغۇ ئۆلچەم، گاچا ئۆلچەم پۇل پەقەت» بولۇپ قالماسلىقى لازىم! نەشرىيات خادىملىرى — ئاڭلىق ۋە ئومۇمىيلىق قارىشىدىكى نەشرىيات خادىملىرى ئۇچۇن ئۆز خەلقى ياراتقان ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرنى ئۇنىڭدا ئېلان قىلىش قىممىتى (ھەتتا كېيىنكى كاتېگورىيىلىك قىممىتى) بولسىلا، ئېلان قىلىشتىنمۇ شەرەپلىك تارىخىي ئىش يوق! قەدىمكى كىشىلەر ئەگەر دائىم، ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق، يەردە قويماي بىزگە يەتكۇزمىگەن بولسا، بىز ھېلىغىچە ئىزوپ مەسەللىرى، ئەرەب جەڭنامىلىرى، ھىندىستان چۆچەكلىرى ۋە ياۋروپا لىرىكىلىرىدىن باشقا ئۆزى ھەققىدە خەۋەرسىز مىللەت بولۇپ قالماسمىدۇق؟! بۇ جەھەتتىكى ھەسەت ۋە ھەسەت گۇرۇھۋازلىقى مىللەتنى نابۇت

قىلىدۇ! كۆپلەپ ئىلمىي ئەسەر نەشر قىلالمىغان نەشرىيات يوپۇرماق چىقىرىپ مېۋە بەرمىگەن دەرەخكە ئوخشايدۇ. تەخىرسىزلىك شۇكى، ئاپتورلۇق ھوقۇقى ئۇستىدىكى قىرغىنچىلىق تارىخىمىزنىڭ بەزى پەسىللىرىدىكى ئاق تېررورلۇقتىنمۇ يامان. ئانىلىرىمىز ئاق تېررورلۇقتا قامالغان، قەتلى قىلىنغان مىقدارىدىكى بالىلارنى قايتا تۇغۇپ نوپۇسىمىزنى تولۇقلاشقا قادىر بولسىمۇ، قىرقىلغان مەدەنىيەت گۈلزارىمىزنى، ئۇنىڭ كىتاب كامالىتىگە يەتكەن مېۋىلىرىنى تولۇقلاشقا قادىر ئەمەس. ئىككى بۈيۈك ئەسەر — «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» قايتا - قايتا كۆچۈرۈلمىگەن بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىمىز چىراغسىز كېچە بولۇپ قالماسمىدى. ۋەھالەنكى، قاسساپلىق قۇشخانىغا مەركەزلەشكەندەك، مەدەنىيەت ھەسەتچىلىكىمۇ نەشر - ئەپكار گۈلزارىدىن ئورۇن تۇتۇپ قالماسلىقى كېرەك. بۇ يۈكسەك گۈلزارنىڭ بۇلغىنىشى ئۈمىد شامىنىڭ بوھرانىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مەن ماقالەمنى كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بىر شېئىرىم بىلەن ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن. بۇ شېئىر مىللەت توغرىسىدىكى ئەندىشىلىك تەسەۋۋۇردىن تۇغۇلغانىدى.

بىر كونا گۈمبەزدە قاقىلدار قاغا،
ئېلىنى يوقاتقان شائىرغا قىياس.
ئەرۋاھتەك يېقىمسىز ئۈندىكى سادا،
ئۇستىدە ئۆمۈرلۈك ھازىدار لىباس.

ئانا ئەل ئامانسەن، ئىلكىڭدە غۇرۇر،
ھازىدار كۈنلەردىن ساقلىسۇن خۇدا.
نىزالار كۆزۈڭدىن گەر ئۆچۈرسە نۇر،
شائىرلىق — بۇ نەسەب قاغىدۇر گويا.

ۋەيرانە ئۈستىدە قاغا مۇڭلىنار،
سەبىلەر ئاتسىمۇ ئاڭا تىنماي تاش.
ھېكمەت شۇ: ياشاشنى خالىساڭ ئەگەر،
ئىناقلىق ئىچىدىن ئىزدىگىن قاياش!

1989- يىل، 10- ئاۋغۇست

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت

1

سۇمۇرغ مېنى جاۋاھىرلار غارىغا ئېلىپ كىردى. قولۇمغا «جاھاننەما» ئەينىكىنى ئالدىم. كۆزۈمگە قىزىل يۇلغۇنلۇق يولدا مەرۋايىتتەك تىزىلىپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋىنى كۆرۈندى...

— «جاھاننەما» دىن

1980- يىللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كېچىسى سەمەرقەندتىكى «ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسى» تەسۋىرلەنگەن ئالبومنى قولۇمدا تۇتۇپ، چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۈم. تەسەۋۋۇرۇم بوشلۇقىدا ئالتۇن قاناتلىرىنى دالا گۈلخانلىرىنىڭ يالقۇنلۇق ئۆركەشلىرىگە ئۇرۇپ قايتا تۇغۇلغان سۇمۇرغنىڭ جەسۇر ئوبرازى چاقناپ، ئۇنىڭ خۇش بىشارەتلىك كۈلكە ئاۋازى ياڭرىغاندەك بولدى. بەئەينى جالالىدىن رۇمى ئېيتقاندەك: ئەقىل مەنتىقە بىلەن يەكۈنلىيەلمەيدىغان بىر ھەقىقەتنى قەلبىم مۇھەببەت بىلەن ئالدىن ھېس قىلغاندەك، بىر ئۈمىدۋار، ئىللىق روھىيەت ۋۇجۇدۇمنى شېرىن لەرزىگە سالدى. كۆز ئالدىمدا بىرەر يېڭى بايقالغان يۇلتۇز ئەمەس، بەلكى يېڭى ئىقبال — ئانا يۇرتۇمنىڭ ئىزگۈ گەۋدىسى ئۈستىگە چۈشكەن ئەنقا قۇشنىڭ شولىسى جىلۋىلەندى، بىردىنلا ئەقلىمگە كەلدىم: «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ!»

مەن شۇ ماۋزۇدىكى ماقالەمنى يېزىپ ئىككى يىل ئۆتكەندە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىل 2- سانىدا ئېلان

قىلىشقا مۇيەسسەر بولالىدىم. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «كاساندىرانىڭ جۆيلىشى»[1] ھېسابلانغان بۇ ھۆكۈم، مانا 1992- يىلى سېنتەبىردە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان خەلقئارا يەرمەنكە يىغىنى ئارقىلىق رېئال تارىخنىڭ تۇنجى سەھىپىسى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

ھەئە، شۇنداق! نەچچە ئەسىر «ئەسھابۇلكەھف» دەك ئۇخلىغان «يىپەك يولى» روھى ئويغاندى. مىلادىيىدىن ئىلگىرى ياۋروپا - ئاسىيا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلغان «يىپەك يولى» سۇمۇرغى قايتا قانات قاقتى. تارىخ ئۆزىنىڭ ئۇچىنچى ئىراسىغا قەدەم قويدى!

جۇڭگونىڭ ئىشىكنى سىرتقا چوڭ ئېچىۋېتىش، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىنى تەخىرسىز يولغا قويۇش سىياسىتىگە ئۇل سالغان ھازىرقى زامان ئېچىڭى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى شەرق - غەرب ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مۇز قاتلىمىنى ئېرىتىۋەتتى. زامانىۋى تاشيول، ياۋروپا - ئاسىيا ئىككىنچى تۆمۇريولىنىڭ پائالىيەتكە كىرىشى، ھاۋا قاتنىشى كېلىشىملىرى بىلەن تېلېگراف - تېلېكس ئالاقىلىرىنىڭ قايتا جانلىنىشى قۇم بارخانلىرى ئىچىگە غەرق بولغان قەدىمكى يىپەك يولى خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى يىپەك يولىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى نامايەن قىلدى! ئالەم زۆرۈرىيەتلىرى شۇنى تەقەززا قىلدىكى، بۇ ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس تارىخىي يۈزلىنىشنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس!

قەدىمكى رىم ئالىمى لۇكرېتىوس ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇشىنى تۇنجى قېتىم «كونا تاشقورال دەۋرى» دەپ ئاتىدى. بۇ قاراش XIX ئەسىردە قوبۇل قىلىندى. 1865- يىلى جون. لوبېك «كونا تاشقورال (پالېئولېتىك) دەۋرى»، «يېڭى تاشقورال (نېئولېتىك) دەۋرى» ۋە مىس (برونزا)، تۆمۈر قوراللىرى

---

① كاساندىرا - رىم ئەپسانىلىرىدىكى ئالدىن بىلگۈچى.

دەۋری قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1877- يىلى ئامېرىكىلىق قەدىمكى دەۋر تارىخى تەتقىقاتچىسى مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئىنسانىيەت تارىخىنى «ياۋايىلىق دەۋرى»، «ۋارۋار (نادان) لىق دەۋرى»، «سىۋىلىزاتسىيە (مەدەنىيەت) دەۋرى» دەپ ئۈچكە بۆلگەن، ئالدىنقى ئىككى دەۋرنى جون. لوبىكنىڭ «كونا تاشقورال دەۋرى» بىلەن «يېڭى تاشقورال دەۋرى» گە تەققاس قىلغان، تۆمۈر ۋە دۆلەت پەيدا بولغاندىن كېيىنكى دەۋرنى «سىۋىلىزاتسىيە دەۋرى» دەپ ئاتىغانىدى.

مەن يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىنى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت ئالاقلىرى تارىخىنىڭ ئۈچىنچى ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسى دەپ قارايمەن. بۇ ئاساسسىز ئېيتىلغان ئەمەس، ئەلۋەتتە!

مېنىڭچە، ياۋروپا - ئاسىيا - ئافرىقىدىن ئىبارەت «كونا قۇرۇقلۇق» تا مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان ۋە يېقىنقى زامان تەسۋىرىي ئىبارىسى بويىچە «ئۇلۇغ يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى كارۋان ئالاقىلىرىدىن بۇرۇن ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەرق - غەرب يۈرۈشىنى باشلىغان. هازىرغىچە، قىسمەن ئەپسانە ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ كەتكەن، قىسمەن ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىيا - غار سىزمىلىرى، ئىندىئان ئىمپېرىيىلىرىدىن قالغان پرامىدا ۋە قەسىر خارابىلىرى شەكلىدە ئىزاهسىز تىلسىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان «غەيرىي رەسمىي تارىخ» ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى شەرق - غەرب مەدەنىيەت قانىلىنىڭ تارىخىي شەهىرى هېسابلىنىشى لازىم.

قەدىمكى سىبىرىيە كىشىلەر نەزەرىدە ئاللىقانداقتۇ «بوش ماكان»، «ئورمان پادىشاهلىقى» بولۇپ تۇرماقتا. بىز ئەگەر بۇ ماكاننىڭ 10 مىڭ يىل، هەتتا تېخىمۇ يىراق زامانلاردىكى «غەيرىي رەسمىي تارىخ» ىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا هەرىكەتچان ئىپتىدائىي ئىنساننىڭ ئاللىقاچان شەرق - غەرب سەپىرىنى باشلىۋەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. هازىرقى ئورال - ئالتاي تىللىرى تۈركۈمىدىكى

خەلقلەرگە تۇرمۇش ئادىتى، فولكلور - ئەپسانىلىرى، سەنئەت رېتىملىرى ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى سىبىرىيىلىكلەرنىڭ بىر قىسمى تەخمىنەن 20 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىككى تۇمشۇقى — «ئۇزۇلۇش» ۋە «ئۇزۇلدى» ئارىلىقىدىكى تۇتاش مۇزلۇق ئارقىلىق ئالياسكا ۋە شىمالىي ئامېرىكا، كېيىنچە جەنۇبىي ئامېرىكىغا ئۆتكەن. ئۇلار مايمۇنسىمان ئىنسان ئىزى تېپىلمىغان بۇ زېمىندا ئۇزاققا سوزۇلغان ئىپتىدائىي تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھىندىستانغا بارىمەن دەپ «ئوتلۇق يەر» بوغۇزىدا تۇتقۇن بولغان كولومبو تەرىپىدىن ناتوغرا ھالدا «ئىندىئان» لار دەپ ئاتالغان. ئۇلار غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ [illegible]رغۇچى ۋە قۇللاشتۇرغۇچى ھەربىي يۈرۈشلىرىدە خانىۋەيران بولۇ[illegible]ن ئىلگىرى «ئولمەك مەدەنىيىتى»، «تىنئوتۇاكان مەدەنىيىتى» قاتارلىق ئاجايىپ مەدەنىيەت تېپىلرىنى يارىتقان. مىسىر پىرامىدىلىرى سىياقى ئۇلۇغۋار ھەم سىرلىق «تەڭرى ماكان - تىنئوتۇاكان» پىرامىدىسى بىلەن فرانسىيەدىكى مەشھۇر ئالتامىرا غار سىزمىلىرى، ئىسپانىيەدىكى راسكو غار سىزمىلىرى، يېقىندىلا فرانسىيەنىڭ مارسېل شەھىرى يېنىدىكى كىچىك دېڭىز قولتۇقىدىن تېپىلغان سۇ ئاستىدىكى غارغا سىزىلغان رەسىملەر ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى، ئەمما تېخى سىرى يېشىلمىگەن شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيىتى، مېنىڭچە، مۇشۇ قانال ساھىلىغا كۆمۈلگەن. ئۇ مۆجىزە شەكىلدە ئېچىلغۇسى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قاراشلىرىمىزغا يېڭى مەنزىرە، يېڭى ئۇزۇق بېغىشلىغۇسى.

بۇ بىرىنچى مەدەنىيەت ئىراسىنىڭ كېيىنكى سەھىپىسى سومېر- ئاندىرونوم - ئارى تۇركۇمىنىڭ سىكتاي - ساك قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3000- يىللىرىدىن تاكى 1000- يىللىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە — شەرقتە كۈڭفۇزى،

غەربتە سوقرات ئالەمگە كەلگىچە بولغان دەۋرلەرگىچە داۋاملاشقان. ۋەھاكەنكى، چىن - خەن ئىمپېرىيىلىرى، گرېتسىيە، ئاخمانىيلار ئىمپېراتورلىرى غەرب ۋە شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، «ئۇلۇغ يىپەك يولى» بەرپا بولغىچە ئۆتكەن بۇ بەھەيۋەت مەدەنىيەت باسقۇچىمۇ تېخى يورۇتۇلغىنى يوق!

رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان، تەخمىنەن مىلادىيىدىن 5 — 6 ئەسىر ئىلگىرى تەدرىجىي شەكىللىنىپ، XV ، XVI ئەسىرگىچە ئىككى مىڭ يىلدەك داۋام قىلغان يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى مەن شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئىككىنچى تارىخىي ئىراسى دەپ قارايمەن.

ئاتنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، ئەڭ قەدىمكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» نى يارالقان خەلق ئەڭ دەسلەپكى شەرق - غەرب ئالاقىلار لىنىيىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، تۆگىنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، قەدىمكى «يىپەك يولى مەدەنىيىتى» نى شەكىللەندۈرگەن يېڭى شەرق - غەرب ئالاقىلىرى باشلاندى. ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلغان بۇ قاينىاق ئالاقە يولى ياۋروپادا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى، دېڭىز - ئوكيان قاتنىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يېڭى قۇرۇقلۇقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن چۆلدەرەپ قالدى. نەتىجىدە، شەرقتىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى تەدرىجىي سوۋۇپ، ئۇنىڭ مۆجىزىدار يادىكارلىقلىرى خارابىغا ئايلاندى. ئەينى يىللاردىكى قاينىاق مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ مەركىزىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ بارا - بارا ئىپي يوسۇندا يىپەك يولىنىڭ سىمۋولى بولغان چۆل كىزەر تۆگىنىڭ خاراكتېرىگە ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىشنى ئامان - ئېسەنلىك دەپ بىلىدىغان تۆگىقۇشنىڭ خاراكتېرىگە ئوخشاپ قالدى.

مانا ئەمدى «قاناتلىق تۆگە» ئوبرازىنى سىمۋول قىلغان

شەرق - غەرب ئالاقىلىرىنىڭ ئۇچىنچى تارىخىي ئىراسى باشلاندى. ھەر بىر ئالاقىلار ئىراسىنىڭ ئۆز ئەپسانىلىرى، رىۋايەت - لېگىندىلىرى، ھېكايە - داستانلىرى، ئەقىدە - ھېكمەتلىرى بولغىنىدەك، ئۇچىنچى ئىرامۇ ئۆز سەھىپىلىرىنى ئۆز زامانىغا مۇناسىپ لېگىندا ۋە ھېكمەتلەر بىلەن بېزەندۇرگۈسى. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ئىككىنچى ئىرانىڭ — يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىيادا بىنا قىلغان مۆجىزىدار خەزىنىسىدىكى خۇددى ئەنقا تۇخۇمىدەك توققۇز گۆھىرىدىن ئىبارەت.

2

بولدا تەشەببۇسكار ئورۇننى ئىگىلىگەن مىللەت مەدەنىيىتە ئىلگىرى كەتكەن مىللەتتۇر.
— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ بىرىنچىسى يول ۋە سىرتقى تىجارەتتىن ئىبارەت

يىپەك يولى — ئۆز زامانىسىدىكى سان - ساناقسىز تۇرمۇش رېتىملىرى، ھېسسىيات دولقۇنلىرى، تەپەككۇر ئېقىملىرى، تاغ-جىلغا، يايلاق - بوستان قاتناش ئىزلىرى بىلەن سەپەر مەنزىلگاھلىرى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان ئەڭ ئۇلۇغ قانال سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

يىپەك يولى قەدىمكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى يايلاق - دالا يولىدىن پەرقلىق ھالدا قەدىمكى ئىمپېرىيىلەر، شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى بويلاپ سوزۇلدى. چۆل - جەزىرە ۋە بوستانلىقلار ئۇنىڭ مىلودىيىسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ خۇددى چالغۇ تارلىرىغا ئوخشاش، ئىككى مىڭ يىللىق شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گارمونىك ئاھاڭىنى چېلىپ كەلگەن ئۇلۇغ قانال

ئىدى.

يىپەك يولىنى ھەر قايسى مىللەتلەر ئاچقان. ئۇنىڭدا يۇرگەن كارۋانكەش سودىگەرلەرنىڭ تۆھپىسى لەشكەر تارتىپ، جەڭ سۈتۈقلىرىنى ياڭراتقان پادىشاھ - سەركەردىلەرنىڭكىدىن قىلىشمايدۇ. ھەسەل ھەرىسى بىلەن رەڭدار كېپىنەكلەردەك گۈلدىن گۈلگە قونۇپ بەرگ جامىدا شەبنەم ئىچكەن كارۋان تارتقۇچى سودىگەرلەر شاراپىتىدىن يىپەك يولىدا ماددىي مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن، ھەزىم قىلغانغا تۇگىمەيدىغان — ئۆلمەس مەنىۋى مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرى ئالمىشىپ تۇردى. يىپەك يولىنىڭ ئاۋانگارت كارۋانلىرى ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بولمىش ۋە خەنزۇ مەنبەلىرىدە «خۇرجا» (胡贾) دەپ ئاتالغان بۇ سودىگەرلەردە ئىككى ئالاھىدىلىك بولغانىدى:

ئۇلار ئۆز ماكانىدا يۆتكەلمەي دۇكان - ساراي ئاچىدىغان ھۆپىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ ئەكسىچە يۇرتمۇ يۇرت، قەلئەمۇ قەلئە، تاغمۇ تاغلاردىن ئېشىپ خەلقئارا ئالاقىنىڭ ئۇلۇغ تۇقۇلمىسىغا ئارقاق بىلەن ئۆرۈش تارتقۇچىلار ئىدى. ئۇلار يىراق ئەجدادلىرى — ئارىيان - سىكتاي - ساكلارنىڭ «جاھانكەزدى» ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقنى غەربكە، غەربنى شەرققە «يۆتكەپ كېلىش» جەريانىغا ئۆلمەس تۆھپە قوشتى. ئۆز ماكانىدا رەستە قۇرۇپ، دۇكان - ساراي ئاچقان تىجارەتچىلەر بۇ توقۇلمىغا گۈل چەكتى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ئۇلار ئەينى زامان مەدەنىيىتى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادىتىگە تويۇنغان بولغاچقا، ئالدى بىلەن مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار بولدى. ئۇلار سودىغا كەلگەندە «قىلىنى قىرىق يارغان» بىلەن، دوستانىلىق، مېھماندوستلۇق، ساخاۋەتكە كەلگەندە، «ئالتۇن چاچقۇ چاچىدىغان» مەردانىلاردىن ئىدى.

يىپەك يولى تۈپەيلى، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئاددىيغىنە

يايلاق ياكى بوستان مەدەنىيىتى رايونى ياكى يېزا ئىگىلىكى رايونى بولماستىن، بەلكى خەلقئارا سودا - تىجارەتنى تىركەك قىلغان يېزا ئىگىلىكى، ھۇنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى ۋە چارۋا ئىگىلىكى دىيارى ئىدى. ئاددىي يىپەك - مەشۇتقا سىكتاي - ساك ئالتۇنپەزلىرى ئەنئەنىسى بىلەن ئىش قوشۇپ «زەرھەل»، «كىمخاپ» قىلىپ، يىراق رىم - مىنسىر دىيارىدا يۇقىرى باھادا ساتقان «خۇرجا» كارۋانلىرى تۇپەيلى ئۇيغۇر خەلقى تارىختا ئۇچ ئامەتكە ئىگە بولغانىدى:

ئۇنىڭ بىرى، تەكلىماكان ئەتراپىدا ھەشەمەتلىك ئوردا - شەھەرلەر، خەلقئارا ئالاقە تۇگۇنلىرى مەيدانغا كەلدى. ئەينى زامانىدا رىم، باغدات، چاڭئەن، لوياڭ شەھەرلىرى ئۇلار بىلەن ھۆسۇنداش بولدى. ئۇ چاغلاردا ھەر قايسى ئوكيانلار ساھىلىدا «ئايغا تاقاشقان بىنالار» بىلەن بېزەلگەن ھازىرقى پورت - شەھەرلەر بولمىغان.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئۇيغۇر قاتارلىق غەربىي يۇرتلۇقلار ئۆز دەۋرىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىدە ئالدىنقى قاتاردا نىسبىي مەنىدە پاراۋان ۋە مەئىشەتلىك تۇرمۇشتا ياشايتتى. بىز تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەتلىك پايتەختىدە ھەشەمەتلىك ئوردا بەگزادە، خانزادىلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ كىيىنىش - تارىنىش (ھەتتا گۈللۈك بۆك كىيىش)، زىبۇزىننەت، ئۆي - روزغار، تاماقلىنىش، ئات مىنىش، سەنئەت ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغىغانلىقىنى ھېچقانداق غەيرىي نورمال ھادىسە دەپ قارىمايمىز.

ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى، غەربىي يۇرتلۇقلار ئۆز دەۋرىدە نەمۇنىلىك مەدەنىيەت مۆجىزىسى ياراتتى. ئەگەر غەربىي يۇرت ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ھېسابلانغان «خۇرجا» سودىگەرلىرىنىڭ خەلقئارالىق سودا كىرىمىگە بۆلەنمىگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئەقلىمىزنى لال قىلىۋاتقان مۇنداق زور ھەجىمدىكى

تاشكېمىر سەنئىتى قەسىرلىرى تىزمىسىنى يارىتالمىغان بولاتتى. مەلۇمكى، شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن ۋېي خانلىقىنىڭ ئاساسلىق مالىيىسىنى سەرپ قىلىپ بىر قانچىلا تاش كېمىر سەنئەت سارىيىنى سالالىغانىدى. قاراخانىيلار، كېيىنچە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاجايىپ بىناكارلىق مۆجىزىلىرىمۇ (ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپى ساقلانمىغان) خەلقئارا سودا ۋە ئىقتىسادىي جۇغلانمىدىن ئايرىلمىغان. بۇ غەربىي يۇرتنىڭ ئەينى زامانداا خەلقئارا سودىنى باش بۇلاق كۆزى قىلغان ئىقتىسادىي قۇدرىتىنى كۆرسىتىدۇ.

يىپەك يولى ۋە خەلقئارا سودا - تىجارەت تۈپەيلى پوچتا، بېكەت، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى تارىخقا كىرىپ كەلدى. قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ خەت - ئالاقە كارۋانچىلىقى — پوچتا، «خۇرجا قوناق» — بېكەت - مەنزىلگاھلىرى مەيدانغا چىقتى. يول بىخەتەرلىكى، سودا كارۋانلىرىنىڭ تۇرکۇملىشىشى، قاراقچىسىزلاشتۇرۇش، قورۇل بېجى، قورۇلدىن ئۆتۈش يول خېتى، جازا قانۇنى قاتارلىق زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلى، ئىقتىسادىي ئىگىدارچىلىق مەزمۇن قىلىنغان قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى. يىپەك يولى ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى پۇل مۇئامىلىسى، ئاقچا ۋە ئالتۇن - كۈمۈش تەركىبى مەسىلىسىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويدى. يىپەك يولى بويىدىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ مېتال پۇللىرىنىڭ يۇرتمىزدىن كۆپلەپ تېپىلىشى، شىنجاڭدا ئەينى زامانداا قۇيۇلغان مېتال ئاقچىلارنىڭ ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تارىخىي ئىزلىرىدىن تېپىلىشى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يىپەك يولىدىكى بىرىنچى ھېكمەت — يول ۋە ئۇنى چۆرىدىگەن سورىگەرلەر گۈرۈھى، بېكەت - رابات، شەھەر - قەلئە، شەھەر مەدەنىيىتى، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى مەدەنىيىتى مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان كاتتا تېما، شۇنىڭدەك ئۇ يېڭى يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدا ئەتىۋارلاشقا مۇناسىپ جىلۋىدار جاۋاھىرات.

3

ئىنسان — سەنئەتنى ياراتقۇچى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سۈيىپكتتۇر. ھۈنەر - سەنئەت ئىنسانىنىڭ ئۆز نۇسخىسىنى تاماغا قىلىپ تۇرمۇشنى خاتىرىلەش تارىخىدىن ئىبارەت.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئىككىنچىسى ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت

ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىگە تۇنجى سەنئەت ھۆجىزىسى شەكىلدە قىزىقىپ بېرىشىدىن تاكى ئۇنىڭ پۈتۈن ماددىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرىغا ھۈنەر - سەنئەت چېچەكلىرى نەقىش قىلىشىغىچە بولغان سىمۇوللۇق نەقاسەت قەسىرىنىڭ ئۆز كۆكسىدە جۇلالاندۇرغانىدى.

مەلۇمكى، ئىنسان كونا تاشقورال دەۋرىدىلا ھۈنەرۋەن سۈپىتىدە گەۋدە كېرىپ تاشقى ئالەم ئوبيېكتلىرىغا نەزەر تاشلىغان. ئۇلار كېيىنچە ھەتتا يۇلتۇزلار تولغان ئاسمان سەتھىنىمۇ ھەر خىل گىئومېتىرىك سىزىقلار ياكى شەكلەن ئوخشاتماسلىق بىلەن «چۆمۈچ»، «تاروزا»، «چوڭ ئېيىق»، «ئالتۇن قوزۇق»، «قوزا» قاتارلىق تەققاس ئىسىملار بىلەن ئاتاپ، ئۇلارغا ھۈنەر - سەنئەت سىمۇولىزمى تۈسىنى بەرگەن. قەدىمكى غار سىزىملىرى ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلگەن.

يېڭى تاشقورال دەۋرى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ھۈنەر - سەنئەت بىخ سۈرگەن ۋە باھار چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرغان دەۋر بولدى. بىز قىيا تاش سىزىملىرىدىن، توتېم قالدۇقلىرىدىن، بولۇپمۇ كۆپلەپ تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملاردىن يىپەك يولىدىن ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرى ماھىر ھۈنەرۋەنلەردىن بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. مەشھۇر ئاندورونوپلار

مەدەنىيىتى ، ئافىناشىپفلار مەدەنىيىتى ، تاكار مەدەنىيىتى ، قارا سۇغ مەدەنىيىتى ، ئۇرۇمچى يېنىدىكى ئالغۇي قەدىمكى قەبرىگاھلىقى بىلەن ئالتاي بازىرىق ، چەرچەن - لوپ زاغۇنلۇق تېپىدىكى قەدىمكى قەبرىگاھلىق قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان ئات - ئېگەر جابدۇقلىرى ، تۇرمۇش ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ، ئالتۇن ۋە تۇچقا ئىشلەنگەن ئەۋرىشىم - قاتلىما ھايۋان تەسۋىرى چۇشۇرۇلگەن سەنئەت دۇردانىلىرى ، بولۇپمۇ ئالمائاتا يېنىدىكى كونا قورغاندىن تېپىلغان مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V ، VI ئەسىرگە تەئەللۇق سكىتاي قەھرىمانىنىڭ ئالتۇن قاسراق زەنجىرده ياسالغان نەقىشلىك جەڭ كىيىمى ، دوبۇلغا ۋە خەنجىرى سكىتاي - ساك ھۇنەر - سەنئىتىنىڭ نادىر ئۇلگىسىنى ياراتتى .

مەركىزي ئاسىيا ھۇنەر - سەنئىتى توقۇش ساھەسىده غايەت زور تارىخي تۆھپە يارانقان . بىز ئاددي يۇڭ رەخت توقۇشتىن (مەسىلەن ، زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرى) ، پالاس - گىلەم توقۇش (مەسىلەن ، بازىرىق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئات - تۆگە كارۋانلىرى چۇشۇرۇلگەن گىلەم جىيەكلىرى بىلەن ئاتلىق يىگىت ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى نامرات كىشى كۆرۈنۈشى چۇشۇرۇلگەن رەڭدار گىلەملەر) ، تاۋار - دۇردۇن ، ئەتلەس توقۇش ۋە كالۇۋتۇندا گۇل چېكىشكىچە مەركىزي ئاسىيا ھۇنەت - سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى ۋە ئالەمشۇمۇل داڭقىنى بىلىمىز .

ئەتلەس ، جۇملىدىن ھەر خىل گۇل - نەقىشلىك كىيىم نۇسخىلىرى مەركىزي ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان . بىز سەمەرقەند يېنىدىكى ئەپراسىياپ قەلئە خارابىسىدىن ، پەنجىكەنت ، باراھشاھ ، جۇملىدىن دەندان ئۆيلۇك ، قىزىل ، قۇمتۇرا ، شورچۇق ، بىزەكلىك بۇددا تاشكېمىرلىرىغا سىزىلغان تام رەسىملىرىدىن ھەر خىل يىپەك ۋە زەرباپ كىيىم نۇسخىلىرىنى كۆرىمىز . بۇلار ئىچىده ئەتلەس شۇنچه

داڭ چىقارغانكى ، كەيىۋەن يىللىرى (713 — 742) چەكتىنده «ئەتلەس ئۇسسۇلى» ئويىنالغان . لى جۇلىڭ «بەش پارچە شاكچىڭ نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا ئەتلەس ئۇسسۇلىنى مۇنداق تەرىپلىگەن :

پۇتتى ئەتلەس نەغمىسى ئاسماندا قوزغالدى شامال ،
ئون ۋىلايەت ئۇستىنى باستى ئىپار ئۆتمەي هايال .

شۇي نىڭ «خۇاكچىكگۇڭ قەسىرىده دۇشىرىنگه مۇشائىره» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان :

ئۇچۇرۇپ مامۇق كەمەرنى ياكرىسا لەرزان سادا ،
تاشلابان يەكگىل قەدەمنى ئەۋرىشىم «ئەتلەس» كېلۇر .

مەركىزي ئاسىيالىقلارنىڭ ئەتلىسى ئوتلۇق دەشت - چۆل ۋە يېشىل بوستان مەنزىرىسىنى سىمۋول قىلغان (火元 布) بولۇپ ، ئۇ كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ شېئىرىغا ئىلهام بولغان .

ئەلىشىر نەۋائى ئەتلەسنى ئاسمان نۇرلىرىغا ، شەپەققه ئوخشاتقان ۋە مۇنداق يازغان :

پەلاسى هۇزنىمەن ، ئەي ئەتلەسى چەرخ ،
ماڭا لايىق ئەمەس ۋالا قۇماشىڭ .

(مەنىسى : ئەي پەلەك ئەتلىسى مەن پالاستەك غەمكىنمەن ، ماڭا ئالىي كىيىملەر لايىق ئەمەس) .

چۇن تۇشەرلەر ئاقىبەت ئۇستۇكگه خارا بىرله فەرش ،
نى ئاسىغ ئاستىكدا گەر چەرخ ئەتلەسىدىنىدۇر فىراش .

(مەنىسى : ئۇستىكگه ئاخىر تاش - تۇپراق چۇشىدىغان تۇرسا ، ئەگەر ئاستىكدا چەرخ ئەتلىسىدىن كۆرپه سېلىنغان بولسىمۇ ئۇنىڭ نېمه پايدىسى ؟) .

خارا تۇبىگە ياتقۇك، يوق سۇد ئەگەر يۇز يىل
كۆك ئەتلەسى ئۇستىدە جىسمىڭنى ياتىپ ئاغنات.

(مەنىسى: كۆك (ئاسمان) ئەتلىسى ئۇستىدە يۇز يىل يېتىپ جىسمىڭنى ئېغىناتقىنىڭ بىلەنمۇ ھېچ پايدىسى يوق. چۈنكى ئاخىر بەربىر تاش ئاستىدا ياتىسەن).

بىز يىپەك يولىنىڭ مەركىزي ھالقىسىدىكى مېتال ۋە توقۇلما ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئاجايىپ جەلپكار پاۋلىئونىغا نەزەر سالساق، ھەر خىل كىيىم - كېچەك، مېتال توقا - تاسما، پىچاق - خەنجەر، ئاپتوۋا - چىلاپچا، باش - ئاياغ كىيىملىرى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، يېمەك - ئىچمەك ئەسۋابلىرى، ياغاچ قىرما ۋە قاشتېشى ئويمىلىرى، بىناكارلىق قۇرۇلما ۋە نەقىش - بېزەك ھۇنەر - سەنئىتى، تېرە - بۇلغارى ھۇنەرۋەنلىكى، مەي، مۇرابا، گۈلقەنت، ئەدرەك، پاتاسى ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ نەقەدەر يۇرۇشلەشكەن ۋە خېرىدارلىق بولغانلىقىنى كۆرىمىز. مەركىزي ئاسىيانىڭ چالغۇ قوراللارنى ئىشلەش تېخنىكىسى ئەزەلدىن مەشھۇر بولغان.

يىپەك يولى ئىبارىسى كېيىنكى ۋاقىتتا ئىستېمال قىلىنغان بولۇپ، بۇ يولدا شەرق - غەربنىڭ، جۇملىدىن مەركىزي ئاسىيانىڭ ئات، يىپەك گەزلىمە، زەر كىمخاپ، قاشتېشى ۋە ياقۇت، ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى، تېرە - يۇڭ، پار - پۇر، چاي، دورا - دەرمەك، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، پاختا - چىگىت، گىلەم - كىگىز قاتارلىقلار سودىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، ھۇنەر - سەنئەت ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى راسا راۋاجلانغان.

يېغىلىق — جەنگو زامانىدا جاۋ پادىشاھى جاۋ ئۇلىن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 325 — 229 - يىللار) قوشۇن تۇزۇش ئۇچۇن تارىختا مەشھۇر «خۇرلاردىن كىيىنىشنى ئۆگىنىش» ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى. خەن زامانىسىدا كېچىمچى ئىمپېراتور

لیۇچې مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكىلىرى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر پوسۇنىدا ھەربىي ئورگىستىر ۋە چەۋەنداز قوشۇن قۇردى. شىمالىي سولالىلار، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، بولۇپمۇ كەيىۋەن (713 — 742) يىللىرى چاڭئەندە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىدىن ئومۇمىيۇزلۇك ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. يۇەن جىڭنىڭ «فاچۇي» ناملىق شېئىرىدا:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز - ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇزىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەس - بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.

دەپ يازغىنى، خۇاروي خانىمنىڭ «قەسىر نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا:

مىنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
جىلۋە قىلدى بۇ لىباستا تال چۈنقىتەك بەللىرى.

دەپ يازغىنى ئەينى زامان رېئاللىقنىڭ شېئىر - نەزمىلەردە ئەكس ئەتكەن قىسمەن ئۆچۈرى ئىدى.

يىپەك يولىدىكى ئىككىنچى ھېكمەت — ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى يالغۇز ھەر قايسى ئەللەر ئېتنولوگىيە مۇزېيلىرىغا ھۆسىن قوشۇپ قالماي، ھازىرقى ئۇيغۇر قاتارلىق يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى خەلقلەر تۇرمۇشىدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە مەپتۇنكار ئېستېتىك سېھرىنى نامايان قىلىپ كەلدى. يېڭى يىپەك يولى پۈتۈن دۇنيا بىر - بىرىگە يانداشقان ۋە ئومۇمىيۇزلۇك ئېچىۋېتىلگەن كۆپ قاناللىق خەلقئارا ئىقتىساد ۋە بازارغا قاراپ يۈزلەنمەكتە. ئىشەنچ بىلەن ئېيتىش مۇمكىنكى، ھۈنەر - سەنئەت

مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ يېڭى مۇمكىنلىكلىرىنى ئىشقا سالغۇسى ۋە ھۇنىر - سەنئەتنىڭ يېڭى، ئاۋات مەنزىرىسى بىلەن ئۆز ئەنئەنىلىرىنىڭ يېڭى زامان فورماتسىيىسىنى تۇزگۇسى.

4

ئىنسانىيەت ئۆز بەخت - سائادىتىنىڭ نۇرلۇق يۇلتۇزلىرىنى تېپىش يولىدا ئاسمان جىسملىرى بىلەن تونۇشتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئاسمان يورۇنقۇچلىرىنى بىلىش ھالىتى ئۆزىنىڭ بەخت - سائادىتكە قانچىلىك ئېرىشكەنلىكى بىلەن توغرا تاناسىپ بولۇپ قالدى.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئۇچىنچىسى تەبىئەتنى بىلىش ھېكمىتىدىن ئىبارەت

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئاستىرونومىيە، ھاۋارايى، جۇغراپىيە ۋە ھېسابلاش قاراشلىرى ئەڭ قەدىمكى ئالەم يارىلىش ئەپسانىلىرى بىلەن بىللە يىراق ئۆتمۈشتە مەيدانغا كېلىشكە باشلىغانىدى. قەدىمكى قاراخان تەڭرىم، مەرگەن تەڭرى، قۇياش ئىلاھى مېتىرا توغرىسىدىكى قاراشلار ئۆزىنىڭ ئەپسانىۋى خاراكتېر ئالغانلىقى بىلەن يەنە ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرى ئىپتىدائىي كوسمولوگىيىلىك - ئاستىرونومىيىلىك قاراشلارنىڭ بىخى ھەم ئۇرۇقى بولدى. چەكسىز ئالەم بوشلۇقىنىڭ كۆز بىلەن كۆرۈنىدىغان قىسمى ھەر دەرىجىلىك ئىلاھىيەت قاراشلىرىغا ئاساس سالغاندەك، يەنە ئاستىرونومىيىلىك ساددا قاراشلارغىمۇ ئاساس سالدى.

چەكسىز زېمىندىكى سەپەر مۇساپىسىدە قۇياشقا قاراپ تەرەپلەرنى، يۇلتۇزغا قاراپ پەسىللەرنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىمال ئىپتىدائىي ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئاستىرونومىيىلىك ساۋاتى

بولسا كېرەك. ئۇلار 12 ئۆكەك (بۇرج) بويىچە دەسلەپكى ئاي ۋە يىلنى بەلگىلىگەن. غارلارغا ئاتنىڭ رەسىمىنى سىزىپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەكرار سىزىق ياكى چېكىتلەرنى تامغا قىلىش، ھەتتا ئاي-كۈن شەكلىنى چېكىش ئارقىلىق ھەر بىر يىلدا بىر قېتىم ئات قۇربانلىق قىلىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋالغانلىقىنى خاتىرىلەپ دەسلەپكى سالنامە بېكىتكەن. كېيىنچە، 12 يىلنى بىر مۈچەل بىلىدىغان، ھەر بىر يىلنى مەلۇم ھايۋان نامىدا ئاتايدىغان ئادەت پەيدا بولدى. بۇنداق مۈچەلدىكى 12 يىلنى 12 ھايۋان نامىدا ئاتاش ئارى - سومېر، سىكتاي - ساك ياكى تۈركىي خەلقلەر زامانىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

شامان باقشىلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇنەججىملىرى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋە ھەربىي يۈرۈشلەردە خان مەسلىھەتچىسى بولغان. يۇلتۇز كۆرۈش، چۈش ئۆرۈش، يادا تاش ئارقىلىق يامغۇر ياغدۇرۇش شىمالىي دىغارلار زامانىدىن تاكى يېقىنقى قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىگىچە ساقلانغان. «شەرھى ئاسامۇل مۇسلىمىن» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، «تۈرك پەيغەمبەرلىرى» دېگەن تەرىپتە «ئامان»، «ئېمىق»، «ئۇمىد»، «پۇراخ»، «تاھىن»، «تابۇي»، «كوسان»، «ئېركىل»، «ساۋان»، «سوغۇن»، «دىۋىل»، «سالاق»، «تاپقىر»، «ئانۇق»، «قىتىن»، «نارۇن»، «ھامۇن»، «ھىجىل»، «پاسان»، «ياۋۇق»، «ياھۇر» قاتارلىق كىشى ناملىرى تىلغا ئېلىنغان. بۇ بەلكى قەدىمكى شامان مۇنەججىملەرنىڭ ناملىرى بولسا كېرەك. گابائىن خانىم قاتارلىقلار ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» ئارىسىدا ئاسترونومىيە، ھاۋا رايى ۋە ياداگەرلىك، پالنامىلارغا ئائىت سەھىپىلەرنىڭ ساقلانغانلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇنەججىمچىلىكىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن دالالەت بېرىدۇ.

يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي بەلبېغىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر توپلىغان ئاسترو - ماتېماتىكىلىق بىلىملەر شەرق بىلەن غەربنىڭ

ئۆلچەش - ھېسابلاش بىلىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يېڭى سېنكرتىك قاتلام ھاسىل قىلدى. ئەل خارەزمى، فەرغانى، فارابى، ئىبنى سىنا، بېرۇنى، ئۆمەر ھەييام، نەسىرىدىن تۇسى، ئۇلۇغبېك قاتارلىق ئۇلۇغ‌ئوغۇار ئىلىم ئەللامىلىرى ئۆز پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئاسترو - ماتېماتىكىسىنىڭ ئىلمىي ئۇلىنى قۇردى. بۇ، يېپەك يولىنىڭ مەركىزي ئۇچىغدا رويابقا چىققان غايەت كاتتا ئىلمىي ھېكمەت دۇردانىسى.

ئۇلۇغ تەبىئەت ئالىمى، ئاسترو- ماتېماتىكا ئىلمىنىڭ يېپەك يولىدىكى بۇيۇك ئاساسچىسى مۇھەممەد مۇسا ئەل خارەزمى (783 — 850) ئۆزىنىڭ «ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل»، «ھىندى رەقەملىرى توغرىسىدا رىسالە»، «تارىخ ھەققىدىكى رىسالە»، «يەر شەكلى كىتابى»، «ترىگنومېترىيىلىك جەدۋەللەر»، «قۇياش سائىتى بويىچە رىسالە»، «مۇزىكا توغرىسىدا رىسالە»، بولۇپمۇ ئالگېبراغا ئاساس سالغان «ئەلجەبر ۋەل مۇقابىلە» نامىلىق ئەسەرلىرى شۇنداقلا خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدىكى «بەيتۇلھېكمەت» دەپ ئاتالغان پادىشاھلىق كۇتۇبخانىسىدىكى ئىلمىي خىزمەتلىرى بىلەن مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئەڭ ناز ۇك ئىلمىي تۆھپىسىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى بولدى.

ئەھمەد ئىبن مۇھەممەد ئەل فەرغانى (؟ —861) قەشقەرگە يېقىن فەرغانىدە تۇغۇلۇپ، خەلىپە مەئمۇن ئاكادېمىيىسىدە (كۇتۇپخانىسىدا)، كېيىنچە مىسىردا ئاسترو - ماتېماتىكا ۋە ئۆلچەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «كىتابەتى ئۇسۇل ئىلمۇل نۇجۇم»، «ئالماگىستاغا بېغىشلانغان پەلەكىيات رىسالىسى»، «پەلەك چەمبەرلىرى سەۋەبىياتى»، «ئەلمەجەستى ھەققىدە»، «ئىلمۇل ھەيئە (پەلەك ئىلمى)» «ئەل فەرغانىنىڭ جەدۋەللىرى»، «ئاي يەرنىڭ ئۇستىدە ۋە ئاستىدا بولغاندا ۋاقىت ئېنىقلاش رىسالىسى»، «ئۇستۇرلاپ بىلەن ئەمەل قىلىش كىتابى» «يەتتە ئىقلىم ھېسابى»، «ئۇستۇرلاپ ياساش ھەققىدىكى كىتاب»

قاتارلىق ئەسەرلىرى ئامېرىكا، رۇسىيە، مىسىر، ھىندىستان، ماراكەش، گېرمانىيە، فرانسىيىلەردە ساقلانغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى 1145-، 1175-، 1193-، 1533-، 1537-، 1590-، 1910- يىللىرى ئىئوننا سىۋىل، فىرارد كرېمون، گوۋل، رېگئومونتان، شيونىر، خرىستىمان، كامپاني، روزېنفلىد، دوبروۋىسكىي، سېرگىيېۋ، ۋىدېمان قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەبۇ نەسىر فارابى (870 — 950) «پەنلەرنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى»، «شەرھى ئەل مەجەستى»، «كىتابۇل لەۋھىق»، «ئېۋكلىدنىڭ 1- ۋە 5- كىتابلىرىدىكى قىيىن مەسىلىلەرگە شەرھى»، «گىئومېترىك نازۇك شەكىللەر توغرىسىدىكى كىتاب»، «يۇلتۇز ھەققىدىكى سۆھبەتتە توغرا ۋە ناتوغرىلىق ھەققىدە رىسالە»، «ئارىفمىتېكا مۇقەددىمىسى»، «تەسەۋۋۇرلۇق گىئومېترىيىگە مۇقەددىمە»، «بوشلۇق ۋە مىقدار»، «خىمىيە ئىلمىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا رەددىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئەڭ كاتتا تەبىئەتشۇناس پەيلاسوپلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980 — 1037) فارابى ناتورال پانتېئىزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى، بۈيۈك «شەيخۇل رەئىس»، تېبابەتشۇناس بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ ئەللائۇددەۋلەنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن بىر مەزگىل ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىبن سىنا ئۆزىنىڭ «كىتابۇششىفا»، «دانىشنامە»، «كۆزىتىش ئەسۋابى ياساشتا ئەۋزەل ئۇسۇل كىتابى»، «يەرنىڭ ئالەم مەركىزىدىكى ھالىتى»، «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ كۆرۈنمە مۇساپىلىرى»، «يورۇتقۇچىلارنىڭ كېچىلىك كۆرۈنۈشى ھەققىدە»، «ئاسمان سىفىراسى ۋە ئادەملەرنىڭ ئۆي - ماكانلىرى»، «شەمس ۋە قەمەرى يىل پەسىللىرىنىڭ ھەمدە كېچە ۋە كۈندۈز زامانلىرىنىڭ

قانۇنىيىتى» ، «يۇلتۇزلار ھۆكۈمىنىڭ رەددىيىسى» ، «جۇرجان شەھىرى ئۇزۇنلۇقىنى تۇزىتىش ھەققىدىكى رىسالە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، مېخانىكا، مۇزىكا مەسىلىلىرى توغرىسىدا كەڭ توختالغان.

ئەبۇل ۋاپا ئەل بۇزجانى (940 — 998) خۇراساندا تۇغۇلۇپ، باغداتتا كاتتا ماتېماتىك ۋە ئاستىرونوم بولۇپ تونۇلدى. ئۇ «ئارىفمېتىكىغا مۇقەددىمە» ، «ئارىفمېتىكا ھەققىدە رىسالە» ، «ئاستىرونومىيىگە مۇقەددىمە كىتاب» ، «ئاسمان سفېراسىنىڭ چوڭ ئايلىنىشىنى ئېنىقلاش ھەققىدە كىتاب» ، «ئەل مەجەستى» ، «دىئوفانت ئەسىرىدىكى جۇملىلەرنى ئىسپاتلاش ھەققىدە كىتاب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئىبنى سىنا ۋە بېرۇنىنىڭ بۇ زامانداشى بېرۇنى بىلەن كېلىشىپ باغدات ۋە خارەزمدە ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيە 997 ـ) يىلىدىكى ئاي تۇتۇلۇشىنى بىللە كۆزەتكەن.

خارەزملىك ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبن ئەھمەد ئىبن يۇسۇپ كاتىپ خارەزمى مىلادىيە 990- يىلى يازغان «مەفاتىھۇل ئۇلۇم» («ئىلىم ئاچقۇچى») نامىلىق ئەسىرىدە ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە ھەققىدە توختالغان.

خوجەندلىك ئەبۇ مۇھەممەد ھەمىد ئىبن قىدىر ئەل خۇجەندى X ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئاستىرونومى ۋە ماتېماتىكى بولغان. ئۇ رەي شەھىرىدە فەخرۇد دەۋلە (977 — 996) سارىيىدا ئىلمىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئېۋكىلىدنىڭ ئېغىشى ھەققىدە» ، «ئۇستۇرلاپنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە» ، «ئاستىرونومىيە قانۇنى» ، «فەخرى سېكىستانتى» (فەخرۇد دەۋلەگە ئاتالغان ئاستىرونومىيىلىك ئاسۋاب) قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان. ياي شەكىللىك سېكىستانت نۇسخىسى ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسىدىمۇ ساقلانغان.

خارەزملىك ئەبۇ رەيھان بېرۇنى (973 — 1048) ئەينى

زاماندا خارەزمدىن چىقىپ كەتكەن كىشىلەرنى ئاتايدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «بېرۇنى» (سىرتتىن كەلگەن) نامىدا ئاتىلىپ شۆھرەت قازانغان. ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبن بېرۇنى «گېئۇدىزىيە»، «فارماكوگنوزىيە»، «ھىندىستان»، «مېنرالوگىيە»، «يۇلتۇزلار ھەققىدىكى بىلىمگە مۇقەددىمە»، بولۇپمۇ «قانۇن مەسئۇدي» ناملىق قامۇس كەبى ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ پەلسەپە جەھەتتە ئارىستوتېل ۋە فارابىغا ئەگەشكەن. ئەشەرىنىڭ دېموكرىتنىڭ ئاتوم تەلىماتىنى روھانىيلەشتۈرۈشگە قارشى تۇرۇپ، ئاتومنىڭ ماددىي جىسىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى نوپۇز دېگەن قاراشنى رەت قىلغان ۋە نوپۇز — ئىلىمنىڭ نوپۇزى، دەپ تەكىتلىگەن. پەندە تەجرىبە ۋە مۇھاكىمىنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئۇنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيىگە قوشقان تۆھپىلىرى يەر مەركەز (گېئۇسېنتىر) قاراشلىرىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتكەن.

ئۆمەر ھەييام (1040 — 1123) نىشاپۇردا تۇغۇلۇپ، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرده پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە ئاستىرونوم ئىدى. ئۇ سالجۇق تۈرك شاھلىرىدىن مەلىك شاھ ھوزۇرىدا، ۋەزىر نىزامۇل مۇلك ھامىيلىقىدا «مەلىك شاھ ئاستىرونومىيە جەدۋىلى» نى ئىشلەپ، سالجۇقىيلار كالېندارىنى تۈزگەن. ئۇ «ئالگېبرا ۋە ۋەلمۇقابىلە ۋەزىپىلىرىنى ئىسپاتلاش ھەققىدە رىسالە»، «ئېۋكلىدنىڭ مۇقەددىملىك كىتابىدىكى قىيىنچىلىقلارغا شەرھى»، «ئارىفمېتىكىدىكى قىيىن مەسىلىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۆمەر ھەييام ئۆز رۇبائىيلىرى ئارقىلىق كوسمۇلوگىيىلىك چۈشەنچىلىرىنى ئىنسان تۇرمۇشى قاراشلىرى بىلەن قايتا يۇغۇرۇپ، زامانىسىنىڭ ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىلىرىنى جۇلالاندۇرغان.

چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى تىنجىغاندىن كېيىن خانبالىقتا (بېيجىڭدا) جامالىدىن ناملىق ئۇيغۇر

مۇنەججىمنىڭ شۆھرىتى شەرق ئاسمىنىنى قاپلىغانىدى.

ھىلاكۇخان دەۋرىدە ياشىغان خۇراسانلىق ئالىم ئابدۇجاپپار مۇھەممەد ئىبن ئەلھەسەن نەسرىددىن تۇسى (1201 — 1274) ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرلىرى قەسرىدە ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ «ئېۋكىلىدنىڭ مۇقەددىمىسىگە شەرھى»، «پېتولىمنىڭ ئەلمەجەستىگە شەرھى كىتاب» قاتارلىق ماتېماتىكىغا دائىر 12 كىتاب يازدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ئاستىرونومىيىلىك داستان» نامىلىق شېئىرىي ئەسىرىمۇ بار. نەسرىددىن تۇسى «ئىلىخانىيە ئاستىرونومىيە جەدۋىلى» نى ئىشلەپ چىققان ۋە مارغى رەسەتگاھىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئەسلىددىن، پەخرىددىن ۋە سەدرىددىن قاتارلىق ئۇچ ئۇغلىمۇ مەشھۇر ئاستىرونوملاردىن بولغان.

تۆمۇربىلەردىن مۇھەممەد تاراغاي ئۇلۇغبېك (1394 — 1449) يېپەك يولى ئاستىرو - ماتېماتىكا ئىلمىدە ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ تەبىئەتشۇناس سۈپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئاستىرونومىيە تەتقىقات گۇرۇپپىسى - ئەلى قۇشچى، كېيىنكى زامان ئالىملىرىدىن جەمشىد قۇشچى، ئالائىددىن قۇشچى ئۇشبۇ ئىلىمنى ئۇلۇغبېك يەتكۇزگەن ماقامغا يەتكۇزەلمىدى.

ئاستىرونوم ئۇلۇغبېك ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي مەكتىپى «تۆت ئۇلۇس تارىخى»، «ئارىفمېتىكا رىسالىسى»، «ئاستىرونومىيىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا تەپسىلات»، «ئاساسىي فىگورىلار ھەققىدە تاپسىلات»، «سىنۇس ھەققىدە رىسالە» بولۇپمۇ تۆت قىسىملىق «يېڭى گورگان ئاستىرونومىيە جەدۋىلى» (1437- يىلى تاماملانغان) نامىلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭدا 1022 يۇلتۇز خاتىرىلەنگەن ۋە بىر يىل 365 كۈن 6 سائەت 9 مىنۇت 10 سېكونت بولىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئۇلۇغبېكنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى يېپەك يولىنىڭ گۈللەنگەن پەسلىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن

كېيىن گەرچە ئەلىشىر نەۋائى، زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننىي ئابدۇللا خاراباتى ۋە ئابدۇرېھىم نىزارىدەك ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىرلار مەيدانغا كەلگەن، ئامانىنساخان، قىدىرخان ۋە دەرۋىش ئەلىدەك مۇزىكاشۇناسلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان، خاندەمىر، مىرزا ھەيدەر، مولا مۇسا سايرامىدەك تارىخشۇناسلار قەلەم تەۋرەتكە بولسىمۇ، بۇيۇك تەبىئەت ئىلمى بويىچە، خۇسۇسەن ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا ۋە خىمىيە پەنلىرىدە ئالەمشۇمۇل دەستۇر يارالتۇچى ئۇلۇغ تالانت ئىگىلىرى مەيدانغا كەلمىدى. ھۇماقۇشى بۇنداق تالانت ئىگىلىرىنىڭ تۇخۇمىنى يىپەك يولىغا ئەمەس، بەلكى غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكىغا كۆمگەنىدى.

ئېلېمېنتار ئارىفمېتىكىغا ئاساس سېلىش؛ نۆل (لاتىنچە «يوق») ئۇقۇمىنى سان - سىفىرگە ئېلىپ كىرىش؛ ئالگېبرا تەڭلىمىلىرىنى مەيدانغا ئېتىش؛ گىئومېتىرىيە بولۇپمۇ تېرىگىنومېتىرىيىنى ئۆرە تۇرغۇزۇش؛ سان چۈشەنچىلىرىنى ئېنىقلاش؛ سىنۇس ۋە كوسىنوس، ئېنتېگرال ۋە دىفىرېنسىئاللىق كاتېگورىيىلەرنى تۇرغۇزۇش؛ ئېھتېماللىق نەزەرىيىسى ۋە ماتېماتىكا لوگىكىسىغا ئاساس سېلىش؛ ئاسترونومىيىلىك ئەينەك ۋە ئەسۋابلار ئىشلەش؛ يۇلتۇزلار (1022 يۇلتۇزلۇق گۇمبەز) جەدۋىلى ئىشلەش؛ كالېندار تۇزۇش؛ ئىكۇاتورنىڭ قىيپاشلىقىنى ئۆلچەش؛ يۇقىرىدىن تاشلانغان نەرسىنىڭ شەرقە يۆتكىلىپ چۈشۈشىدىن يەرنىڭ غەربتىن شەرقە ئايلىنىشىنى گېپوتېزا قىلىش؛ ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، تولۇشى ۋە دېڭىز دولقۇنىنى ئېنىقلاش؛ زېمىننى ئىقلىم (بەلباغ ۋە زۇننا) لارغا بۆلۈش؛ ئالخىمىيە ۋە ساختا ئاسترونومىيىلىك قاراشلارنى تەنقىد قىلىش؛ گرېك ماتېماتىكىلىرى ۋە مۇنەججىملىرىنىڭ تار دائىرىلىك قاراشلىرىنى قايتا كۆزىتىپ باھالاش. . . مانا بۇلار مۇھەممەد مۇسا

ئەل خارەزمىدىن ئۇلۇغبەككىچە بولغان ئالتە ئەسىر ئىچىدە ئىلىم دۇنياسىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئالتە ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. ئەمما، بۇ مۆجىزىدار زېمىندا بۆلۈنمە ھاكىمىيەتچىلىك ئۇرۇشلىرى، ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى، كىتاب كۆيدۈرۈش، ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇرلارنى دارغا ئېسىش، نەچچە ئونلاپ كاللا مۇناري ياساش، ئابدۇقادىر دامۇللامغا قەست قىلىش، مەمتىلى ئەپەندىنى كۆيدۈرۈش، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا قازا چىللاش ۋە زىيالىيلار خۇسۇمەتخورلۇقىدىن باشقا تەبىئەت ئىلمىدە قايسىبىر نادىر چېچەك ئېچىلدى؟!

يوقلۇق بارلىقىنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق باھالىغۇچىسى. ئېيتىۋاتقانلىرىمىز سالنامە ـ تارىخلاردا سۆزلەنمىگەن تارىخ پەلسەپىسى ھەققەتلىرى.

يېپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ ئۆزىگە خاس تىلسىم ئامەت ۋە مۆجىزىدار بەرىكەتلىرى بىلەن خەلقىمىزگە شاراپەت ئېلىپ كەلگۈسى. ئىشىنىمىزكى، ئەگىرى ـ توقايلىقلاردىن ئۆتۈپ، يوقاتقان ئۇلۇغ ھېكمەت — تەبىئەت ئىلمى جاۋاھىراتلىرىنى خەلقىمىز يەنە ماھىر قوللىرىغا ئالىدۇ!

5

ئەگەر ئۆز تەشۋىشلىرىڭدىن خالاس بولالىساڭ، پەلەك تەشۋىشلىرىنىمۇ جابىجا قىلالايسەن.

— ئىبن سىنا

يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ تۆتىنچىسى تېبابەت ھېكمىتىدىن ئىبارەت

ئىنسانىنىڭ تاشقى ئالەم مۆجىزىلىرىگە قىزىقىشىدىن ئۆز روھىيىتى ئىچىگە يوشۇرۇنغان غايىۋى ھەم تەنقىدىي ئىككى

قۇتۇبلۇق مەنسۇى دۇنياغا قەدەم قويۇشىدىكى دەسلەپكى ئۆتكەل ئاسترو - ماتېماتىكىلىق ئىزدىنىشلەردىن تېبابەتچىلىك پائالىيىتىگە يۇزلىنىش بولدى. ئەمما، تاكى گۇمانىستىك پىكىر ئەۋجىگە كۆتۇرۇلگىچە ئىنسان ئۆز جىسمىنى تەبىئىي ياكى غەيرىي تەبىئىي - ئىلاھىي ئوبيېكت سۇپىتىدە كۆزىتىشتى.

دەسلەپكى تېبابەتچىلىك ئىپتىدائىي ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى ھىمايە قىلىشى، بەدەنلىرىگە پۇراقلىق گىياھلار سۇركىشى، ھەر خىل ھاشارات ۋە چاققۇچى ھايۋانلارغا قارشى لاي - بۇتقىلار بىلەن بەدەنگە قاتلام ياكى نەقىشلەر چېكىشى، كېيىنچە پىرىخونلۇق - ئوقۇش، داغلاش ۋاستىلىرى بىلەن داۋام قىلدى. ئېھتىمال، بۇ خىل ساددا تېببىي پائالىيەت يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ دائىمىي ھەمراھى بولسا كېرەك.

ئاتلىقلار مەدەنىيىتى كۆچمەن ھايات ۋە پائالىيەتچان تۇرمۇش رېتىمىنى پەيدا قىلدى. جاراھەت ۋە سۇنۇق، تۇغۇت ۋە ئىچ ئۆتكۇ ئۇ چاغدا ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىكنىڭ دائىمىي، ئەمما جىددىي تېمىسى ئىدى. سىكتاي مېتال ئىدىشى سىرتىغا سىزىلغان «سۇنۇق تېڭىش» رەسىمى بىزگە ئارىيلار زامانىدا ئاتلىق مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىلىرى ئۆز زامانىسىنىڭ ماھىر خېرۇرگلىرى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ «سېرىق پادىشاھ نامىغا يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» ناملىق كىتابىدا، مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا زەھەرلىك دورىلار بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرى يېزىلغان «ئەۋلىيا تېرىقچى نامىغا يېزىلغان شىپالىق گىياھلار» ناملىق كىتابتا مەركىزىي ئاسىيا دورىلىرى ھەققىدە توختالغان. سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «غەربىي يۇرت ھۆكۇمالىرىنىڭ رېتسىپلىرى»، «غەربىي يۇرت مەشھۇر تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مەخپىي رېتسىپلىرى»، چىڭ چەن

يازغان «خۇرلارنىڭ شىپالىق گىياھلىرى»، سۈڭ سىماڭ يازغان «بىباھا دورا نۇسخىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تۆت زات ئاساسىدىكى تېبابەتچىلىك پەلسەپىسى ۋە شىپاگەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى تىلغا ئېلىنغان. ئېيتىش كېرەككى، بۇنداق تۆت زات ئاساسىدىكى تېبابەتچىلىك ئەنئەنىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى Ⅶ — Ⅷ ئەسىرلەردە قارا دېڭىز ساھىلىدا ھەربىر كىشىنىڭ مەركىزىي ئاسىيالىق سىكىتايلار ئارقىلىق قەدىمكى گرېتسىيە تېبابەتچىلىكىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىدى. ھىپوگراتنىڭ «تۆت فىزىس» قارىشى ئەنە شۇنداق شەكىللەنگەن.

يېپەك يولىدا ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيا تېبابەتچىلىكى جەسەت يېرىپ كۆرۈش؛ جەسەت مومىيالاش؛ تېڭىقچىلىق؛ سامساق - ھاراق - ئاچچىق تاش دېزىنفېكسىيىسى؛ باش سۆڭىكىنى ئېچىپ خالتىلىق قۇرت ئېلىش؛ كۆز ئوپېراتسىيىسى؛ ئىلغا؛ قان ئېلىش؛ ماسساژ قىلىش؛ تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاش؛ ھەر خىل گىياھلىق، پارلاندۇرۇلغان، قىياملىق، زەھەرلىك دورىلار ئىشلەش؛ گۈڭگۈرت كىسلاتاسى (تىزابى)، بروم كىسلاتاسى، كۈموشلۇك بروم كىسلاتاسى چىقىرىش؛ چېچەك، كېزىك، كۆزگە پەردە چۈشۈش، ئاشقازان يالليۇغى، قان تولغاق، زۇكام، جاراھەتلىنىش، داغ چۈشۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا زور نەتىجە قازانغان. 633- يىلى چىمەنقۇلى تاڭ گاۋزۇڭ (لى شىمىن) نى دەۋۋار كېسىلىدىن داۋالاپ ساقايتان. 1970- يىلى شىئەننىڭ جەنۇبىدىكى تاڭفىن ۋاڭفۇدىن «قۇت» (吉利) تامغىلىق ئىدىقۇت پۇلى ۋە ئىدىقۇتلۇقلار كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن دورا ئىچىش قاچىسى تېپىلغان. شۇ دەۋردە چاڭئەندە «ئىدىقۇت ئۆمۇر بەخش شەربىتى» نامىلىق مەددىاتۇلھايات دورىسى سېتىلغان.

«تۇرپان تېكستىلىرى» قاتارلىق تېبابەتچىلىك رىسالىلىرى پارچىلىرى تېپىلغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قاتار

كېسەللىكلەر، دورا ماتېرىياللىرى ۋە تېبابەتچىلىك ئۈسكۈنىلىرىنىڭ نامى كۆرسىتىلىشتىن باشقا، تېببىي مەزمۇندىكى ئەقلىيە سۆز ۋە نەزمىلەردىن پارچىلار بېرىلگەن.

1229- يىلى خانبالىقتا (بېيجىڭدا) ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى قۇرۇلدى، مەشھۇر خرۇرگ نىزەر، ھەربىي دوختۇر يەھيا، ئەيشى بولمىش قاتارلىقلار خانبالىق ۋە سىچۇەنلەردە خىزمەت ئۆتىدى. ئىدىقۇتلۇق ئەنزاڭ «مۇشكۇل ئاغرىقلار»، «شىپا گىياھلىرى» دەستۇرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئېيتىش كېرەككى، بۇ نوقۇل قۇبلايخان زامانىدا ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن ھادىسە بولۇپ قالماي، يەنە پۈتۈن چىڭگىزخان قوشۇنلىرى ۋە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئايىغى يەتكەن غەربىي ئاسىيادىمۇ بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ھادىسە ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 36 جىلدلىق «خۇر دورا نۇسخىلىرى» دېگەن ئەسەر يېزىلدى.

ئىسلامىيەت يىپەك يولى تېبابەتچىلىكىنى چەكلىگىنى يوق، ئەكسى ھالدا غەربتە گرېك تېبابەتچىلىكى، شەرقتە جۇڭگونىڭ «جۇڭيى» تېبابەتچىلىكى ئۇتۇقلىرىنى ھىندىستان، ئىران، ئەرەب ۋە ئەنئەنىۋى مەركىزىي ئاسىيا تىبابەتچىلىكى ئاساسىدا تېخىمۇ سېنكرتلاشتۇردى.

يىپەك يولى تەپەككۇر گۈلزارلىقىدىكى ئۇلۇغ باغۋەن، جاھان پەلسەپە تارىخىدا ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» ئەبۇ نەسىر فارابى ئەتتۈركىي (870 — 950) نەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىكنى يېڭى ئۇل بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ تۆت زات، ھايات ۋە مۇھىت، جىسىم ۋە روھ، تاشقى ۋە ئىچكى سېزىش ھەم تەپەككۇر ئەزالىرى ئۈستىدە ناتورال پەلسەپىلىك قائىدىلەرنى قويۇشتىن تاشقىرى، ئادەم ئاناتومىيىسى، گالېن تېبابەتچىلىكى، تېبابەتچىلىك كلاسسىفىكاتسىيىسى ئۈستىدە خاس ئەسەر ياكى سەھىپىلەر يازدى.

ئىبن سىنا (980 — 1037) فارابى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ

ۋارىسى سۈپىتىدە پەلسەپە، تېبابەتچىلىك، ئاسترونومىيىدە ئۆزىگە خاس كاتتا تۆھپىلەر ساھىبى بولدى.

ئىبن سىنا بىر تەرەپتىن، شەرقنىڭ يۈرەك - تومۇر تەلىماتىنى تەتقىق قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەشھۇر ئىران ئالىمى ئەبۇلھەسەن تەبۇر (؟ — 923) نىڭ «فىردەۋسۇل ھېكمەت» (ھېكمەت بېغى)، باغداتلىق مەشھۇر دوختۇر ئەررازى (850 — 923) نىڭ «كىتابۇل ئەسرار»، «كىتابۇل تىب ئەل مەنسۇرى»، «ئەل ھاۋي» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن ئىبن ئابباسنىڭ «كامىلۇل سىنا ئەل تېببىيە» (تېبابەتچىلىك تولۇق دەستۇرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

ئىبن سىنا يىپەك يولى تېبابەتچىلىكىنىڭ يۈكسەك چوققىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ «ئەششىفا»، «دانىشنامە»، «ئەلقانۇن فىت تىب»، «تېببىي داستان» قاتارلىق ئاجايىپ ئەسەرلىرى خۇددى نۇر چېچىپ تۇرغان ئالتۇن يۇلتۇز بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىر قانچە ئەسىرگىچە شەرق ۋە غەربتە تېبابەتچىلىك قوللانمىسى ۋە دەرسلىكى قىلىندى، «شاھى تېبابەت» دەپ شۆھرەتلەندى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئىمادىددىن قەشقەرى قاراخانىيلار دەۋرى تېبابەتچىلىك ئاسمىنىنى جىلۋىلەندۇردى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىككە ئائىت سىستېمىلىق مەلۇماتلارنى تىلغا ئالدى. ئىمادىددىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» ناملىق ئەسەر يېزىپ، ئىبن سىنا قاراشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك شەرھى شەكلىدە راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. ئېيتىلىشىچە، ئىمادىددىن قەشقەرى يەنە «شەرھى ئەششىفا» كىتابىنى يازغان.

كېيىنچە، خىزىرخوجىنىڭ ۋەزىرى قەمەرىددىن، ئەلائىددىن خوتەنى، جامالىددىن ئاقسارايى، مۇرادبەگ قەشقەرى، سەئىد مۇختار بۇلاقبەگ قاتارلىق ئۇيغۇر ھۆكۈمالىرى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشتى.

بىز يىپەك يولىدىكى بىقىياس قىممەتلىك ھېكمەت بولغان تېبابەتچىلىكىنىڭ 10 مىڭ يىللار مابەينىدە تاراملاپ توپلىشىپ، زور ئىقتىن ھاسىل قىلغان غايەت زور ئىلمىي خەزىنە ئىكەنلىكىنى؛ ئۇنىڭ يىپەك يولى داۋام قىلغان 2000 يىل ئىچىدە ئىلمىي سىستېمىغا كىرگەنلىكىنى؛ ئەمما بۇ ئىلمىي خەزىنە ۋە ئىلمىي سىستېمىنىڭ يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى، غەربىي ياۋروپا ئەدەبىي ئۇيغىنىشى تۈپەيلى، خۇددى چەۋگەن توپىدەك غەربىي ياۋروپالىقلار قولىغا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى؛ نەتىجىدە، خەلقىمىز ئاتالمىش پەرەڭ، شۆھرەت شىپاخانىلىرىدىن نىجادىيەت ئىزدەشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى؛ ھەممىنى ياۋروپادىن ئىزدىگۈچى تەپەككۇر دەلدۇشلىرىنىڭ مىللىي تېبابەتچىلىكىنى «ساختا پەن» دەپ يوقىتىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا قويۇپ «تارىخنى قايتا ئويلاش» ئېلىپ بارساق، قەلبىمىزدە ئالتۇنغا بەرمەس مۇنداق ئۇچ ھۆكۈم ئورۇن ئالىدۇ: شانلىق ئۆتمىش، پاجىئەلىك چۆكمىش ۋە نۇرانە كەلگۈسى!

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ، ۋاقىت رېتىملىرى بىلەن زىمىن ۋە تۇرمۇش سەھىپىلىرىگە زەر چېكىدۇ. خۇددى شاكال يېرىپ چىققان سۈمۈرغەدەك بەش ئەسىرلىك قاششاقلىق جەندىلىرىنى يىرتىپ تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويىدۇ. تېبابەت ئىلمى — نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئىختىرا، ئەمەلىي داۋالاش ۋە تېخنىلوگىيە چېچەكلىرى، گەرچە بىردىنلا بولمىسىمۇ تەدرىجىي بۇ ئاۋات ئالاقىلەر قانىلىغا غۇجمەكلىشىدۇ. داۋا ۋە شىپاسىز رەنجى - ئەلەمدە ئۆتكەن خەلقىنىڭ تېبابەت ئاسمىنىدىكى يېڭى چولپانلىرى ئاپىرىدە بولىدۇ. بۇ، تارىخنىڭ ئۇلۇغ نۆۋىتى ئىلتىپاتى بولۇپ، بۇ مۇمكىنلىكنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئەجىر - ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

6

نەغمە ـ ناۋا جانلىق مىللەت، ئوتلۇق قەلبنىڭ مىلودىك تىنىقى.
ئۇ، ئىنسانىنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان ئەڤسۇنكار مەدەنىيەت.
— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ بەشىنچىسى ناخشا ـ ئۇسسۇل ھېكمىتىدىن ئىبارەت

ناخشا ـ ئۇسسۇل ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ تۇنجى، رېتىملىق ئىپادىلەنگەن پوتېنسىئال ئاڭ پارتلىشى، ھېسسىيات ئارقىلىق ھېسسىياتقا تامغا بېسىشى ۋە ھايۋاناتتىن تۇپ پەرقلەنگەن روھىيەت ئۇيغۇنلۇقى بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردىلا مەيدانغا كەلگەن. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىلىرى ئەڭ دەسلەپكى مۇھەببەت ۋە ئېتىقاد، پەسىل ۋە ئەمگەك، ئىشرەت ۋە مۇخ (مەرسىيە) قوشاقلىرى، ئۇسسۇللىرىنى يارىتقان خەلقلەردىن ئىدى. مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىسى بىلەن ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل جەھەتتىكى ئورتاقلىقى قەدىمكى بۇغا يولى، ئات يولى ئالاقىلىرى دەۋرىدىلا خېلىلا قېلىپلاشقان ناخشا ـ ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە ئۇنىڭغا بېقىنغان ئىپتىدائىي چالغۇ قوراللىرى رېتىملىق ئېتىنىك مەدەنىيەت ئۇستىدە يېڭى تاشقورال دەۋرىدە گېنىزىسلىق (پەيدا بولۇشلۇق) بالا ياتقۇسىدا ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك قېلىپىنى تۇزدى. زامان قانچە سوزۇلمىسۇن، تەرەققىيات قانچە ئۆزگىچە بولمىسۇن، يېڭى تاشقورال دەۋرى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئۆز قېلىپلىرىنى تۇزگەن دەۋر بولدى. ھەممە نەرسە خاس نۇسخا، قېلىپ، تەرتىپ، ئۆلچەمگە ئېرىشتى. ھەر خىل روشەن گىئومېتىرىك نەقىش نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلدى.

توتهم ۋه ئۇرۇقداش جامائەدىكى مۇراسىملار، كوللېكتىپ بەزم-بايرام پائالىيەتلىرى، كېيىنچە شامان، زوروئاستېر ئېتنىقادى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىلهام بېغىشلىدى.

قەدىمكى گرېك تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا ماسساگېتلار (ئۇلۇغ ساكلار) گۇلخان يېقىپ، ئوتقا مېۋە تاشلاپ، شىركەيپ بولۇپ ناخشا - ئۇسسۇل ئويناپدۇ، دېگەن تارىخىي ئۇچۇرى، ؛ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن مەركىزىي ئاسىياغا كەلگەن ئورىئاننىڭ «ئىسكەندەرنامە» شەرققە يۇرۇش قىلىشى» دېگەن كىتابىدا يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى گرېكلاردىكى دىئونۇس بايراملىرىدەك مەي سەيلىلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرى؛ قەدىمكى خەنزۇ مەنبەلىرىدە سېرىق پادىشاھنىڭ كوئىنلۇن تېغىغا كۆي ئۆگىنىشكە كىشى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار؛ قۇتۇبى قىزىلىيار، ئالتاي، بارىكۆل قىيالىرىدىكى يالىڭاچ ئۇسسۇللۇق رەسىملەر؛ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق قوشاق نەمۇنىلىرى؛ پۇتۇن مەركىزىي ئاسىيادىن تېپىلغان ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلۈك قىيا سىزمىلىرى يېپەك يولىدىن ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

يېپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى مەركىزىي ئاسىيا ناخشا - ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنى ھەم فولكلور، ھەم كلاسسىك شەكىلدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، خەلقئارا سودا ۋە كۇتۇش مۇلازىمىتىنىڭ تەقەززاسى بۇ خىل سەنئەتكە تارىخىي قىممەت بېغىشلىدى.

يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان ۋاقىتتىلا خوتەننىڭ «يۇتيەن نەغمىسى» خەن ئوردىسىغا مەلۇم بولغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدا جاڭ چيەن قۇمۇل دىيارىدىن «ماھادۇر» كۆيىنى چاڭئەنگە ئېلىپ

بارغان. لى يەننيەن بۇ چوڭ كۆيدىن پايدىلىنىپ 28 نەغمە ئىشلىگەن. كېيىنچە، «دۇر» ئىبارىسى گرېكلاردا «دۇرۇس مىلودىيىسى» نامىدا ئىشلىتىلگەن.

382 - يىلى ھەربىي تەۋەككۈلچى لۇي گۇاڭ كومراجىۋانى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كۇسەنگە قوشۇن تارتىپ كەلگەندە، بۇ جاينىڭ ئاۋات بۇددا مەدەنىيىتى مەركىزى ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇ 20 مىڭ تۈياق ئات - خېچىرغا كۇسەننىڭ بايلىقى، زىبۇ زىننەتلىرى، بۇددا دىنى نەمۇنىلىرى ۋە كۇسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ لياڭجۇ (جاڭيى) گە قايتقان. نەتىجىدە دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ - ساجۇ) بۇددا تاشكېمىرلىرى، لياڭجۇ نەغمىسى مەيدانغا كەلگەن.

568 - يىلى تۈرك قاغانى مۇقانخانىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكە جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەلەمپەز ئىمپېراتورى يۈي ۋېنيۇڭغا ياتلىق بولغاندا كۇسەنلىك مەشھۇر مۇزىكا نەزەرىيىچىسى سۇجۇپنى ۋە بىر قاتار مۇزىكا، ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. كېيىنچە، سۇجۇپنىڭ «12 تېمپېراتسىيىلىك كۇي قانۇنى» ئاساسىدا سۇي - تاڭ زامانىدا خەنزۇ مۇزىكىچىلىقىدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلغان.

كۇسەندە يەنە ۋىدۇساكا ناملىق مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ، مەخسۇس چوڭ نەغمىلەر ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم.

تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، يىپەك يولى راسا گۈللەنگەن دەۋرلەردە چاڭئەندە ئۆتكەن ساۋمياۋدا، ساۋگاڭ، بەي مىندا، بەي جېشۇڭ، فېي شىڭفۇ، فېي شىڭلۇ قاتارلىق مەشھۇر مۇزىكاشۇناسلار مەركىزىي ئاسىيالىق ئىدى. ئەينى زامان شائىرلىرىدىن دۇفۇ، لى بەي، بەي جۈيى، ۋاڭ ۋېي، يۈەن جىڭ، لى يەنشى قاتارلىق ئەدىبلەر مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا گۈزەل مىسرالار قالدۇرغان.

بىز خوتەندىن، مارالبېشى تۇمشۇقتىن، قىزىل - قۇمتۇرا

قاتارلىق جايلاردىن، شورچۇقتىن، ئىدىقۇت شەھەر خارابىسى، تۇيۇق، يارغول ۋە بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدىن ئەينى زامان مۇزىكا - ئۇسسۇل ۋە چوڭ نەغمىلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن نەپىس كۆرۈنۈشلەرنى كۆرىمىز.

سۇئال سۇئالىسى زامانىدا مەركىزىي ئاساساغا ئەلچىلىككە كەلگەن ۋاقىت يەندىي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، ئاۋات ئوردىلاردا ئوردا مۇزىكا - ئۇسسۇللىرى بولغان، ئۇ، ئوردىلار خارابلاشقاندا خەلق مەشرەپ - مۇقاملىرى شەكىلدە داۋاملاشقان. بىز «دولان مۇقامى» نىڭ مۇقەددەسلەشكەن ھەربىرىكەت شەكلى، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ ئەركىن - ئازادە ناخشا - ئۇسسۇل شەكلىدىن بۇ مۇقاملارنىڭ باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ بىلىمىز.

ئىسلامىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن گەرچە يۇزەكى ھادىسە جەھەتتە ناخشا (مۇزىكا) - ئۇسسۇل سەنئىتى نىسبىي چەكلىنىشكە ئۇچرىغاندەك قىلسىمۇ، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى تۈپەيلى مۇزىكا سەنئىتىدە شەرق - غەرب مۇزىكا مەدەنىيەتلىرى يەنە بىر قېتىملىق تارىخىي ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇتۇقى ئەرەب ۋە غەيرىي ئەرەب مۇزىكىلىرىدىكى راۋاجلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ نەسىر فارابى ئۆزىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقەل كەبىر»، «كىتابۇل مۇسىقەل سەغىر» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە يېڭى مۇزىكا نەزەرىيىسى — غەيرىي پېفاگور مۇزىكىلىق ئاۋاز قارىشى، مۇزىكا كۈيشۇناسلىقى نەزەرىيىسى، ئەرەب - تۈرك مۇزىكا - نەغمە تەلىماتى، چالغۇ قوراللار ئىسلاھاتى، ھەرپلىك نوتا قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىبن سىنا فارابى مۇزىكا تەلىماتلىرى ئاساسىدا 12 پەدە ھەققىدە توختالدى.

سالجۇقىيلار پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكىنى ئىگىلىگەن مۇھىتتا

ئەرەبەيجان تۈركلىرىدىن سەفىئوددىن ئەلمۇئمىن ئەلى ئۈرمەۋي فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسى بويىچە ئاۋاز (لار) قاتارىنى 12 پەردە (مۇقام) غا ئايرىشنى، ئەينى زامان كلاسسىك كۈيلىرىنى 12 مۇقام بويىچە 12 مۇجەسسەم (ئائىلە) گە ئايرىشنى تىلغا ئالدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەرەبچە «مۇقام» ئىبارىسىنى قوبۇل قىلدى، ئەرەب ۋە پارسلار ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇلگىسىدە فارابى نەزەرىيىلىرى بويىچە ئۆز مۇزىكىلىق مۇجەسسەملىرىنى تۈزۈشكە كىرىشتى.

يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلبېغىدا قاراخانىيلار، تۆمۈرىلەر دەۋرىدە مۇقام - ناخشا - ئۇسسۇل - شېئىرىيەت سەنئىتىنىڭ يېڭى ئۇلگىلىرى مەيدانغا كەلدى. سەئىدىيە دەۋرىدە ئامانىنساخان ۋە قىدىرخان باشلىغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تەرتىپكە سېلىشتەك ئۇلۇغ خىزمەت ئىشلەندى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەنە بىر قېتىم، ئەمما ئۆز ئىچىگە «چوڭ نەغمە»، «داستان نەغمە»، «مەشرەپ نەغمە» قىسىملىرىنى قوشقان ھالدا چوڭ تىپتىكى يۇرۇشلەشكەن كلاسسىك مۇقام ھالىتىگە ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، غەربتە ياۋروپا كلاسسىك مۇزىكا ژانىرى — سىمپونىيىلەر مەيدانغا كەلگەن زاماندا، شەرقتە ئۇيغۇر مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە شېئىرىيىتىنى بىر گەۋدە قىلغان ناخشا - ئۇسسۇل تىپىدىكى كلاسسىك سەنئەت مۇجەسسىمى — مۇقام مەيدانغا كەلدى.

يىپەك يولىدىكى ناخشا - ئۇسسۇلدىن ئىبارەت بۇ ئەڭگۈشتەر ئۆزىنىڭ ھەر بىر تارىخىي قاتلىمىغا ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرىنى ئۇل ۋە ئوزۇق قىلغان بولۇپ، ئۇ، مەنبەسى يىراق، ئېقىنى قاينىاق، تۈزۈلمىسى گۈزەل، ئۇنۇمى ئەۋزەل سەنئەت مۆجىزىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەزەلدىن ناخشا - ئۇسسۇلنى، باشقىچە ئېيتقاندا، مۇزىكا، شېئىرىيەت، ئۇسسۇل، تىياتىرنى بىر گەۋدە قىلغان گېنىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن ئەلنەغمىلىك — ئومۇمىي خەلق

(ئاممىۋىلىك) خاراكتېرىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن تەپەككۇر تېرەنلىكى بىلەن ھېسسىيات ئۇچقۇرلۇقى؛ ئەدەب - ئېتىكىلىقى بىلەن ئىشرەت - جۇشقۇنلۇقى؛ ئاڭلاش، كۆرۈش، ھېس قىلىش قاتارلىق ئۆتۈشمە تەسىرچانلىقى؛ ئوردا - كلاسسىك شەكلى بىلەن خەلق مەشرەپى — فولكلور شەكلىنى بىللە ساقلىغانلىقى قاتارلىق ئەۋزەللىكلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، نامايىش قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە مۇقام مەدەنىيىتى باي ۋە گۈزەل گەۋدىسى بىلەن تارىختا ئىككى چوڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت تېپى — سۇي - تاڭ مەدەنىيەت تېپى ۋە ئەرەب مەدەنىيەت تېپى، ئىككى چوڭ خەلقئارا شەھەر — چاڭئەن ۋە باغداتتا زور شۆھرەت قازانغانىدى. ئۆز دەۋرىدە ئالەمدە يېگانە قەسىرلەرگە قوبۇل قىلىنىپ، ئۇ يەردە «ساماۋى نەغمە» دەپ قارىلىپ، مۇزىكا ئىسلاھاتى پەيدا قىلىپ، شەرقتە كۈرىيە، ياپونىيە، غەربتە مىسىر، تونىس، سۇرىيىگە قەدەر تەسىر كۆرسىتەلىشى بۇ مۆجىزىدار ھېكمەت دۇردانىسىنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت مەپتۇنكارلىقىنىڭ دەلىلى بولدى! ۋەھالەنكى، يىپەك يولى خارابلىشىپ ئەۋزەللىك بۇلاقلىرى قۇرۇغان شۇنداقلا مىسلىسىز تالان - تاراجغا ۋە خورلۇققا ئۇچرىغان ئۇيغۇر خەلقى بۇ سەنئەت گۆھىرىنى ئۆزىنىڭ گاداي چاپىنى ۋە جاراھەتلىك قەلبىدە نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان تۇتىيادەك ئەتىۋارلاپ ساقلاپ كەلدى.

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! قەدىمكى سېرىق پادىشاھ ھېكايىلىرى بىلەن گرېك ھېكايىلىرىدا بىرەدەك قەيت قىلىنغان، تۇمشۇقلىرىدىكى تۆشۈكچىلەردىن ھەر خىل ئاۋاز - گامالار ياڭراپ، گۈزەل مىلودىيە كۈيلەيدىغان قەقنۇس قۇشى ئۆز ئۇستىدىكى رىيازەت توزانلىرىنى سىلكىۋېتىپ، قايتا ئەفسۇنكار نەغمە - ناۋا ياڭرىتىدىغان يېڭى ئىرا ئېچىلدى! ئەۋلادلىرىمىزنىڭ نېسىۋىسىدە قانچىلىغان ۋىدۇساكا، سۇجۇپ، ساۋمياۋدا، بەي

مىندا، فى شىڭفۇ، فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، دەرۋىش ئەلى، ئامانىنساخان، قىدىرخان يەركەندى قازانغا ئىپتىخار قىسمەتلىرى بارلىقىغا گۇمانىم يوق! ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ماكىدونىيىدىن چىقىپ، شىمالىي ئەرەبىستان ۋە مىسىرنى، ئىران زېمىنىنى، ھىندىستاننىڭ يېرىمى بىلەن ئالدىنقى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئالغانىدى. چىڭگىزخان رۇس تۇپرىقى، خارەزم دەشتى ۋە باغدات ئەتراپىنى ئالدى. ئاخىرىدا ئۆز قوشۇنلىرى يۇزلىگەن مىللەتلەر تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئەلەمپەزلىكتىن يەتكىنىسى ئەلەم - ھەسرەت بولدى. ئەكسىچە گوھەر داستانلىرى، «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى قەلەمپەزلىكتىن نۇر قەدەم بولدى، ئۇ ئۇزاق بولمىغان ئەسىرلەر ئىچىدە باشقا يۇلتۇزلارغا قەدەم قويغان ئىنسان بىلەن بىللە كائىنات رېتىملىرىگە كامالەت قوشقۇسى!

7

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئالتىنچىسى تەسۋىرىي سەنئەت مۆجىزىسىدىن ئىبارەت

بۇ ئەلۋەتتە بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، ئويمىچىلىق ساھەلىرىدە غەربىي يۇرتلۇقلار ئېرىشكەن كامالەت كارامىتىگە قارىتىلغان.

يىپەك يولىدىن ئىلگىرى بۇ زېمىندا كۆپلىگەن قەبىلە رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلىقلار، شەھەر - قەلئە ئەسلىھەلىرى، جۇملىدىن ھەر خىل ئىلاھلارغا ئائىت لاي ياكى تۇچتا قۇيۇلغان فىگورىلار (ئېكونلار) بولغان.

يىپەك يولى ۋە ئانچە كېچىكمەي مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم سەنئىتى بۇ دىيارنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت مۇجەسسىمىگە يېڭى كۇچ بېغىشلىدى. خوتەندىن تاكى قۇمۇلغىچە بىر قاتار بۇددا

ئىبادەتخانىلىرى، بېكسۇنلار (تالىپلار) ئىستىقامەتگاھلىرى، بۇددا ھېكمەت زاللىرى، جەسەت مۇنارلىرى، بۇددا تاشكېمىر (مىڭئۆي) لىرى مەيدانغا كەلدى.

بۇ بىناكارلىقلار ھەققىدە جۇڭگونىڭ ۋە چەت ئەللىنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىپ - كەتكەن سەييياھلىرى كۆپلىگەن گۈزەل ۋە ھەيۋەتلىك جۈملىلەر قالدۇرۇشقان. ئۇنىڭ مۇھىمى شۇبھىسىزكى، فاشىيەن بىلەن تاڭ شۈەنزاڭنىڭ سايياھەتنامىسىدۇر.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، مەشھۇر ئەدىب سابىر تىرمىزى (؟ — 1151) بىر قاتار شېئىرلىرىدا ئۆزى كۆرگەن قەندىھار تاشكېمىرلىرىنى مۇنداق تىلغا ئالىدۇ:

بەھار پەسلى كېلىپتۇر، يېڭى تەئرىپى بەھار ئەيلە،
ئۆيۈڭنى قەندەھار بۇتخانەسىدەك لالەزار ئەيلە.

ئۇ قەندىھار بۇتخانىسىنى تىلغا ئالغاندا، چىن نەققاشلىرى ۋە قەشقەر گۈزەللىرىنى بۇ سەنئەتنىڭ جېنى دەپ، مۇنداق يازىدۇ:

بولدى باغ بۇتخانە يەڭلىغ لالە گۈللار ھۆسنىدىن،
راستىن ئېيتسام چىنۇ قەشقەرلىق سەنەملەر بەرق ئۇرار.

يۈزى نەققاشى چىن سەنئەتلىرىدىن نىشان بەرگەي،
مەگەر بۇ خىل نىشانلاردىن يۈزى ھەر بىر زامان بەرگەي.

تۆمۈرىيلەردىن بايسۇنقۇر مىرزا 1419 - يىلى چىنغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر تەركىبىدىكى غىياسىددىن نەققاش ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» سىدە غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەتنى «ئاجايىبۈل لەتايىف» دەپ ھەيرەتتە ماختىغان.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن

تەسۋىرىي سەنئەت كامالىتىنى ئىسلام دۇنياسى ئەدىبلىرى چىن سەنئىتى، چىن نەققىشى دەپ ئۇنى ماھىر رەسسام بولمىش مانى نامىغا باغلاپ ئۆز مىسرالىرىنى بېزەشكەن. ئۇلار ھەتتا گۈزەللىكنى، گۈزەللىكنى، ئۇستا رەسسامنى باھالىغاندا «چىن سەنئىتى»، «مانى نۇسخىسى» دىن ئۇستۇن دېيىش ئارقىلىق يۇقىرى كۆتۈرگەن. بايسۇنقۇر مىرزا سارىيىدىكى خەتتات شاھى سەبزە ۋارىنى بىر شائىر ماختاپ مۇنداق دېگەن:

گەر بەچىن نۇسخەئى تەسۋىرزى پېشى تۇبەرەند،
تاچىھورۇيى دىھەد دەرفەننى خۇد مانىيرا.

(مەنىسى: سېنىڭ سىزغان بۇ نۇسخاڭ ئەۋەتىلسە مەگەرچىنگە، بېشىنى كۆتۈرەلمەس مانىمۇ ئەلۋەتتە بۇ پەندە)

دېمەك تەسۋىرىي سەنئەتتە رىم، گرېك، مىسىر، ھىندىستان ئەمەس، بەلكى چىن - ماچىن دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قەدىمىي يۇرتنىمۇ ماھارەت پەللىسى ھېسابلانغان. ئەلىشىر نەۋائىمۇ ئۆز غەزەللىرىدە مۇنداق يازغان:

ئول سەنەمگە سەجدە قىلسام، زاھىدى خۇدبىن، نە ئەيب.
بۇتپەرەس بولماق كۆپ ئارتۇقراقكى بولماق خۇدپەرەست.

(مەنىسى: ئەي، ھاكاۋۇر زاھىد، ئۇ سەنەمگە سەجدە قىلسام، بۇنىڭ نېمە يامىنى بولسۇن، ئۆزئۆزىگە مەغرۇرلىنىشتىن بۇتقا سەجدە قىلىش ئەۋزەلرەك ئەمەسمۇ؟)

كۆپ دىل ئارا شەكللەركىم چەكتى چىن سۇرەتگەرى،
ئاچمادى بىر چېھرە ھەرگىز سۇرەتىڭ نەققاشىدەك.

(مەنىسى: چىن رەسساملىرى نۇرغۇن زوقلىنارلىق رەسىملەرغان بولسىمۇ، ئەمما سېنىڭ سۇرەت - قىياپىتىڭدەك بىرسىمۇ بەسسۇم قىلغىنى يوق.)

بولماسە ئول بۇت قاشى مېھرابىم ئىچرە جىلۋە ساز،
قىبلەگە كاپىرمەن، ئەر باش ئىندۇرۇپ قىلسام نەماز.

(مەنىسى: ئەگەر مېھرابىمدا خۇددى بۇتتەك سەنەم قېشى

جىلۇە قىلىپ تۇرمىسا، قىبلىگە قاراپ ناماز ئوقۇسام كاپىر بولۇپ كېتەي.)

ۋاھ، نە يۇزدۇر ئولكى تەقلىدىن قىلىپ نەققاشى چىن،
چەكسە يۇز سۇرەت، بىرىن يۇزدىن نەمۇدار ئەيلەسەم.

(مەنىسى: پاھ، بۇ نېمىدېگەن گۈزەل يۇز، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ چىن نەققاشى يۇز رەسىم سىزسا، ئۇنىڭ گۈزەللىكىنىڭ يۇزدىن بىرىگە نىشانە قىلسام.)

ئۆزلۈكىمنىڭ قەيىدىن بىر مەي بىلە قىلدىڭ خالاس،
ۋەھ، نەدەي، ئەي مۇغ ساڭا بۇت بىرلە زۇننارىم فىدا.

(مەنىسى: بىر مەي بىلەن مېنىڭ ئۆزلۈكىمنىڭ ئارغامچىسىدىن قۇتۇلدۇڭ، نېمە دەيمەن، ئەي مەيخانا، ساڭا جىسمىمنىڭ بۇتى بىلەن زۇننارىم سەدىقە بولسۇن.)

دەۋرىمىزگە كەلگىچە غەربىي يۇرت بۇددا بىناكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى ۋە تام - تاختا رەسسەملىق سەنئىتى يادىكارلىقلىرى دېيەرلىك دەرىجىدە، ئەمما خارابە ھالىتىدە ساقلانغانىدى. ئۇنى گرونىۋېدىل، لىكوك، ستەين، پىللىئوت ۋە داگونىڭ ئېكسپېدىتسىيە خادىملىرى پارچىلاپ، بۇزۇپ ئېلىپ تېخىمۇ ۋەيران قىلىشتى. شۇ چاغدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوتەن، مەلىكىئاباد، كونا نىيە، دەندان ئۆيلۈك، ئۇچما راۋاق، توققۇز ساراي، ئالاقاغا، سىم - سىم، دۇلدۇل ئوقۇر، سۇبەشى، قىزىل، قۇمتۇرا، مازارباغ، شورچۇق، مىرەن، كروران، يارغول، تۇيۇق، سىڭگىم ئېغىز، ئىدىقۇت شەھىرى، بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان تاشكېمىرلەر، ئېكون - بۇت ۋە قورچاقلار، تام رەسىملىرى، سىزما ۋە ياغاچ ئويمىلار، يىپەكە سىزىلغان رەسىملەر جاھان سەنئەت تارىخىدىمۇ ئۆزىنىڭ زور ھەجىملىكى، رەڭدارلىقى، كۆركەم - نەپىسلىكى بىلەن يەنىلا تەئەججۇپلىنەرلىك ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان لاكشىمى (ئۇز تەڭرى) رەسىمى، ئات ۋە تۆگىلىك

سەپەرنىڭ تاختىغا سىزىلغان رەسىمى، سۈبۈشىدىن تېپىلغان مۇزىكا - ئۇسسۇل - تىياتىرلىق كۆرۈنۈش سىزىلغان جەسەت كۈلى قۇتىسى، قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 36 - غارىدىكى تام رەسىملەر، قۇمتۇرا يېڭى 1- غار تورۇسىدىكى كۆركەم لىباسلىق بۇتساتىۋالار تىزمىسى، شورچۇقتىكى ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ۋە براخمانىنىڭ لاي ھەيكەللىرى، ئىدىقۇت شەھىرىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىغا سىزىلغان مانى ۋە مۇخلىسلىرىنىڭ تام رەسىمى، يېزەكلىكتىن تېپىلغان ساكيامۇنىنىڭ ھېكمەت سۆزلىشى قاتارلىقلار يۇقىرى كلاسسىك تەسۋىرىي سەنئەت دۇردانىلىرى ئىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بىناكارلىق، بولۇپمۇ ئوردا - قەسىر، ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئاتالغان مەقبەرە، مەسچىت - جامە، مەدرىسە، مۇنار، رەسەتگاھ، باغ - سەيلىگاھ، ئولتۇراق جاي بىناكارلىقى ئالاھىدە يەرلىك ۋە غەربىي ئاسىياچە قۇرغاق رايونلارغا خاس «ئىسلام ئۇسلۇبى» بويىچە راۋاجلاندى. بۇنداق بىناكارلىقلار مۇنار، گۇمبەز، دەھلىز، راۋاق، مېھراب، تاكچا (ئويۇق)، ئوچاق - مورا، سۇپا، ياپما ئايۋان، تورۇس، تۇۋرۇك، باسما (پەلەمپەي) قاتارلىقلارنى چىرايلىق لايىھىلەش، ئۇنى رەڭدار خىشلاردىن، گەچ نەقىشلىق ياكى ياغاچ ئويما ماتېرىياللاردىن ئىشلەش ئومۇملاشتى. قاراخانىيلار زامانىسىدا قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، خوتەن قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە بۇنداق ياسىداق ئىمارەتلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. چىڭگىزخانىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى يالغۇز بىناكارلىق مۆجىزاتلىرىنىلا ئەمەس، يەنە پۈتۈن سۇرۇك شەھەرلەرنى تۇزلىۋەتكەنىدى. تۆمۇرىيلەر ۋە سەئىدىيىلەر دەردە «ھاشى زىندە»، «گورئەمىر»، «بۇۋى خانىم»، «يۈسۈپ ھەمەدانى»، «ئائىشە بۇۋى»، «ئەھمەد يەسسەۋى» قاتارلىق مەقبەرىلەر، يەكەن «ئالتۇنلۇق» مازىرى، سەمەرقەنت رىگىستان مەدرىسەلىرى، ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى تەسۋىرىي سەنئەتكىمۇ قاتتىق زەربە بولدى. يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى، دەل تارىخنىڭ زامانىۋى شەھەر بىناكارلىقى ۋە مەدەنىيەتلىك تۇرار جاي قۇرۇلۇشىنى راسا تەقەززا قىلغان دەۋرگە توغرا كەلدى. ئىشىنىمەنكى، غەربىي يۇرتتا سەنئەت ئىلمىگە لايىق ئەنئەنىۋى بىناكارلىق تارىخىغا ئىگە يەرلىك ئاھالە پات ئارىدا بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، مۇھىت سەنئىتى، رەسساملىق، ئويمىكەشلىك، نەققاشلىق سەنئەتلىرى جەھەتتە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى خەلقلىرىگە يېتىشۇالمىدۇ.

8

يىپەك يولىدىكى تارىخنىڭ ئۆلگەن ھادىسىلەر قەبرىستانلىقىدىن ئۆلمەس تۆت ماھىيەتلىك مۆجىزە — تارىخ شېخى، سەنئەت يوپۇرمىقى، ئەدەبىيات گۈلى ۋە ھېكمەت ئۇرۇقى ئۇنۇپ بېتىلگەن. ئۇنىڭدا ئۆتمۈش كەلگۈسىگە تارىخىي تەپەككۇر، بەدىئىي تەپەككۇر ۋە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر شەكىلدە ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ يەتتىنچىسى تىل - ئەدەبىيات خەزىنىسىدىن ئىبارەت

مەلۇمكى، تىل سىستېمىسى ۋە دەسلەپكى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە قوشاق فولكلورى يىپەك يولى بەرپا بولۇشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. ھەر خىل بەلگە ۋە تامغىلار ئىپتىدائىي ئۇچۇر ۋاستىسى قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرى قىياتاشلار، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن كۆپلەپ تېپىلدى.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا تىل-ئەدەبىياتىدا يېڭى ئىپادىلەش ئۇسلۇب - ۋاستىلىرى ۋە سېنكرېتىك ئالامەتلەر مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى غەربىي يۇرت ۋە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيادا ھەر خىل يېزىقلار قوللىنىلغانلىقىنى، ھەر خىل تىللاردا ئەسەرلەر يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ئېيتىشتى. ھەقىقەت شۇكى، غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى - ئارىيلار - سىكتايلار - ساكلار بالقاش - بايقال ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا غەربتە قارا دېڭىز، قىزىل دېڭىز ساھىلىنى، جەنۇبتا ھىندىستان ۋە مىسۇپوتامىيىنى، شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىنى، تاكى قەشقەرىيىگىچە ئىگىلىگەن ياكى ئۇ جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. نەتىجىدە بۇ كەڭ زېمىندا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەدەنىيەت ئۇنۇمۇرسالىزمى ھادىسىسى پەيدا بولغان. غەربىي يۇرتتا كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان قارۇشتى يېزىقى، ئەنەتكەك (سانسكرىت) يېزىقى، رۇنىك شەكلىدىكى ئورخۇن يېزىقى، سوغدى يېزىقى شەكلىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار تېگى - تەكتىدىن قەدىمكى ئۇچۇرلۇق تامغىلار بىلەن ئارى - سىكتايلار كەزگەن غەربىي ئاسىيا ۋە پامىر - ھىندىستان يېزىقلىرىنى دەۋر قىلىپ، بىرىدىن بىرىگە ئالمىشىپ كەلدى. بۇ يېزىقلارنىڭ يېقىنلىقى خۇددى نوھ ئەپسانىسىدىكى نوھ پەرزەنتلىرى تۇر، كەنئان، ياپەستەك شۇنچە تومۇرداش بولغان.

غەربىي يۇرت فولكلورىمۇ ئاللىقاچان مىللىي چېگرىدىن ھالقىغان بولۇپ، «ئوغۇزنامە»، «گىلگامىش»، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «دەدەقۇرقۇت»، «ئەپراسىياپ»، «رۇستەم»، «سىياۋۇش»، «تومارىس»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «ماناس» ۋە بۇددىزمغا ئائىت يۇزلىگەن «يارالمىش جاتاكا ھېكمەتلىرى» كۆپ ئېتنىك ۋە كۆپ جۇغراپىيىلىك تەركىبكە ئىگە بولغان.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تىل - ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئاساسلىق جاۋاھىرات - «ئاۋېستا»، «رىگاۋېدا»، «ئەپراسىياپ» لېگىندىلىرى بىلەن بۇددىزم نوملىرى ھېسابلاندى.

غەربىي يۇرتتا كۆپلىگەن نوم ئەدەبىياتشۇناشلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى كومراجىۋا، فى خويلان، ئەنزاڭ، سىڭقۇسىلى تۇتۇڭ قاتارلىق تىلشۇناس - تەرجىمەشۇناس ئالىملار بولدى. كومراجىۋانىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى خەنزۇ نەزمىچىلىكىنى بەش خەتلىك شەكىلدىن يەتتە خەتلىك شەكىلگە كۆتۇرۇشتە ئىلھام بەخش ئۇلگە بولۇپ قالدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان «بىلگە قاغان»، «تۇنيۇقۇق»، «كۆلتېگىن»، «مۇيۇنچۇر»، «توققۇز ئۇيغۇر خاقان»، «كۇلچۇر» ئابىدىسى قاتارلىقلار تالاس - يىنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي كومپوزىتسىيىگە ئىگە كلاسسىك تاش پۈتۈكلۈك خاراكتېرى بىلەن پەرقلەندى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قايتا ئىشلەنگەن «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «مايىتىرى سىممىت»، «ئالتۇن يارۇغ» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەر ئەينى زامان نەسرىي - نەزم ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەرجىمىنىڭ كۆپ قىرلىق ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرسەتتى. دەرۋەقە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مانىزم بىلەن بۇددىزم (كېيىنچە، بېشىبالىقتا يەنە ئىسلام دىنى)، گرېك، پارس، ھىندى، خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل تىللىرى بويىچە ئىلمىي، دىنىي ۋە ئەدەبىي تەرجىمە بىللە بولۇش مەنزىرىسى شەكىللەنگەنىدى. كۆچۈرۈش بىلەن مىخ مەتبەئە ئۇشبۇ مەدەنىيەت دەرگاھىغا ھۆسىن قوشتى. خانبالىق (بېيجىڭ) ئوردىسى ۋە خەنلىن ئاكادېمىيىسىدە ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىشلىگەن، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن مەشھۇر شېئىرىيەت ۋە «يۈەن چۇي» تىياتىر مۇئەللىپلىرى يېتىشكەن مەدەنىي مۇھىت بارلىققا كەلدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ باغدات خەلىپىلىكىگە، سالجۇق تۈركلىرى، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا قەلەم ۋە ئەلەم

ماھىرلىرى بولۇپ چېچىلىشىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى ژارىيانتى ياكى قانىتىنى ھاسىل قىلدى. ماۋەرائۇننەھر، خارەزم ۋە خۇراساننى ئىشغال قىلىشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى چىڭگىزخان قوشۇنلىرىغا كۆچلۈك چەۋانداز ئەتىرەتلىرىنى قوشقانىدى. مەلۇم مەنبەدە، زامانىسىنىڭ ئەقىل چەشمىسى بولغان ئىدىقۇت - بېشىبالىقلىقلار ئۆز جاۋاھىرلىرىنى شەرقىي دېڭىز، كاسپىي دېڭىزى، ئەرەب دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ساھىللىرىغا چاچقانىدى. ئۇ كېيىنچە موڭغۇل ئاتامانلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك ھاكىمىيەت تالىشىش جەڭلىرىدە، سالماقلىق ئاھالىسىنى سېرىق ئۇيغۇرلار زېمىنىگە كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. خىزىر خوجا ئىدىقۇت دىيارىدا ئىسلام ئاچقاندا، بۇ دىيار ئاللىقاچان ھالىدىن كەتكەن ھالەتتە ئىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن تۇرپان - قۇمۇل دىيارىنىڭ دەرمەھەل مەدەنىيەت ھەسەن - ھۈسەنلىرىنى جىلۋىلەندۈرەلمىگەنلىكى، مېنىڭچە، ئەنە شۇ ئىچكى خوراشتىن بولغان.

قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمانلىشىشى يېپەك يولىدىكى غەربىي يۇرت ئۆتكىلىنىڭ بىر تۇتاش «تۈرك ئىسلام مەدەنىيەت چەمبىرى» ھاسىل قىلىشىنى تېزلەتتى. تىل - ئەدەبىياتتا يېڭى تارىخىي دەۋر ئۇيۇق ئاچتى. يېزىق شەكلى، ئېتىقاد مەزمۇنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بەزى تەتقىقاتچىلار ھۆكۈم قىلغاندەك غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ھەرگىزمۇ جىددىي چۈشكۈنلۈك يۈز بەرگىنى يوق. ئەكسىچە، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى يېپەك يولى ئالاقىلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. تارىخ بۇ ئۇلۇغ قانالدا يېڭى مەدەنىيەت ئۇچرىشىشلىرى ۋە سېنكرىتىزمغا مۇمكىنلىك تۇغدۇردى. ئىسلامىيەت شەكلىدىكى گۈمبەزلىك كارۋان سارايلىرى، مەسچىت مۇنارلىرىدا ئوقۇلغان ئەزان كۈيلىرى يېپەك يولى ئالاقىلىرىغا ھېچقانداق دەخلى - تۇسقۇنلۇق كەلتۈرگىنى يوق.

ئەل خارەزمى، ئەل پەرغانى، ئەل فارابى، ئەل خوجەندى،

ئىبن سىنا ئەسەرلىرى ئەرەب دۇنياسىدا سوقرات، ئەپلاتون، ھىپوگرات، ئارىستوتېل، ئېۋكېلىد، گالېن، پېتولمى ئەسەرلىرى بىلەن بىللە بۇ ئۇلۇغ ئۆركەشنىڭ شەرقىي پاۋلىئونىنى ھاسىل قىلدى. ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ بالىياتقۇسىغا ئۇرۇق سالدى. بۇ ھەقىقىي تارىخنىڭ تارىخىي ھەقىقىتى سۇپىتىدە بىگۇمان ھەقىقەتتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، يەنە بىر شاھ ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يارالتتى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى يېپەك يولىدا «ئاۋېستا» دىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ داستان بولغانىدى. بىز بۇ ئۇچ ئەسەرنى خۇددى ئارىستوتېل، «ئىككىنچى ئۇستاز» ئەلفارابى ۋە ئىككىنچى ئەلفارابى — «شەيخۇل رەئىس» ئىبىن سىنادەك ئوبرازلىق تەپەككۇر تارىخىغا ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەن ئۇچ ئەڭگۈشتەر ھېسابلايمىز.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، مۇھەممەد فەرغانىنىڭ «سوراھ»، مۇھەممەد زەمەخشەرىنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» قاتارلىق ئۇچ چوڭ لۇغىتى قەشقەرلىق فى خۇيلانىنىڭ «نوم مەنلىرىنىڭ تەپسىلىي تەپسىرى» ناملىق تىلشۇناسلىق دەستۇرىدىن كېيىن يېپەك يولىدا مەيدانغا كەلگەن غەربىي يۇرت تىلشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇتۇقى بولدى.

فىردەۋسىنىڭ مەھمۇد غەزنەۋىگە تەقدىم قىلغان «شاھنامە» سىدىن كېيىن، ئەرەبچان تۈركلىرىدىن نىزامىي گەنجەۋى، دېھلىدە ئىستېقامەت قىلغان خۇسراۋ دېھلەۋى، سەئدىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ۋە كۇيئوغلى نۇرىددىن ئابدۇراھمان جامى بىلەن ئۇلۇغ مۇرەببى ئەلىشىر نەۋائى يارالتقان «خەمسە» چىلىك بەس- بەسى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى ئىنسان ۋە ئەرك تېمىسىنى خەمسە شەكلىدە ئىپادىلەشنىڭ يېڭى ئۇلگىسىنى كۆرسەتتى. نەسرىددىن رابغوزىنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا»،

ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانلىرى ئۇنىڭغا يانداشقانىدى.

ئەلىشىر نەۋائى تەرىپىدىن «تۈركىلەرنىڭ پىر ئۇستازى» دەپ ئاتالغان ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» نامىلىق مەشھۇر زىلزىلىگۈي ئەسىرىدىن كېيىن باقىرخانى، باباماچىن، بابارەھىم مەشرەپ، خوجا نەزەر ھۇۋەيدا، مۇھەممەد سىددىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خارابىتىنىڭ بىر قاتار گۈمانىستىك - سوپىستىك ئىدىيىدىكى ئەركىن پىكىرلىك پەلسەپىۋى لىرىكىلىرى يىپەك يولىدا ماڭىزم، زوروئاستىرىزم ۋە بۇددىزم زامانىدا ھەر خىل شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، ئىنسانىنى قاراڭغۇلۇق ۋە ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىنتىلىشلىرىنىڭ يېڭى، ئۆزگىچە راۋاجى بولدى.

يىپەك يولى غەربىي يۇرت تىل - ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات تەرجىمىچىلىكى ۋە تىماتىك پىكىر ۋە پىرسوناژلىرىنىڭ خەلقئارالىقى بىلەن خاراكتېرلەندى. شىنجاڭدىن ئېزوپ مەسەللىرى، مانى دەستۇرلىرى، بۇددا نوملىرى، نېستورىئان رىسالىلىرى بىلەن «كەلىلە ۋە دىمنە»، «مىڭ بىر كېچە»، «شاھنامە»، «چاھار دەرۋىش» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى تېپىلغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. يىپەك يولىدا يارىتىلغان «ئاۋېستا»، «شاھنامە»، «قىسسە سۇل ئەنبىيا»، «گۈل ۋە نەۋرۇز»، «چاھار دەرۋىش» ۋە ھەرقايسى «خەمسە» تىزمىلىرىدا چىن خاقانى، خوتەن رەستىمى، خارەزم چۆللۈكى، ھىندى راھىبى، ئىران دەرۋىشى، ئەرمەن گۈزىلى، ئەرەب ھەكىمى، ئېفوپىيە زەنگىسى، يۇنان سەركەردىسى، ساك قەھرىمانى، تۇران مەرگەنلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دۇنيادا بۇنداق خەلقئارا قىياپەتلىك ئىككىنچى تەسۋىرىي تەپەككۇر مۆجىزاتىنى يەنە تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

كۆپ قىرلىق ۋە سىھىر بەخش بۇ خىل تىل - ئەدەبىيات يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل

كلاسسىك خاراكتېرىدىن قالدى.

يېپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى بىزگە نوقۇل رۇسسىيە ئارقىلىق كىرگەن ياۋروپا ئەدەبىياتى ژانىرىدىكى ئىجادىيەت سەمىرىلىرىدىن داۋاملىق پايدىلانغاندىن تاشقىرى، بىر زامانلاردا قەلەمكەشلىرىمىزنى دۇنياۋى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن يېپەك يولى زامانىدىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز بىلەن قايتىدىن تونۇشۇش ۋە يېڭى يېپەك يولىغا خاس يېڭى ئىستىلدىكى ئەدەبىيات گۈلزارى بەرپا قىلىش يولىدا ھېكمەتلىك پىكىر يۈرگۈزۈشىمىز ۋە ھېممەتلىك ئىزدىنىشىمىز لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۇلۇغۋارلىق شەخسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى يارىتقان تارىخنىڭ ئىشى، ئەلۋەتتە.

9

دۇنيادا ھېچقانداق گۈزەللىك ۋە مۇقەددەسلىك ئىنسانىنىڭ ئىنسانغا بولغان ئىنسانىي مۇئامىلىسىدەك چىن ۋە ئالىيجانابلىق بولغان ۋە بولالىغان ئەمەس.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ سەككىزىنچىسى مېھماندوستلۇق گۈلشىنىدىن ئىبارەت

مېھماندوستلۇق — بىر خىل مەدەنىيەت، ئۇنى پەقەت جاھان كەزگەن كىشىلا ھېس قىلىشى، چۈشىنىشى ۋە بەجا قىلالىشى مۇمكىن. مېھماندوستلۇق — ئۇ ئاددىيلا ئادەمگەرچىلىك، ئىجتىمائىي ئالاقە، ھېسداشلىق بولماستىن، بەلكى بىرەر خەلقتە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئارقىلىق مىڭلىغان يىللار داۋامىدا ئەنئەنىگە ئايلانغان كىشىلىك مەدەنىيەتنىڭ ساخاۋەتچان گۈلشىنىدۇر. يۇقىرىقى سەككىز ھېكمەت تۈپەيلى ئۇشبۇ ھېكمەت چەشمىسى قايناق ۋە راۋان!

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالمقلار بىر قاتار سەۋەبلەر بىلەن

مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسىگە ئېرىشكەن.

ئۇلار بۇغا يولى، ئالتۇن يولى، قاشتېشى يولى ۋە يىپەك يولى ئارقىلىق كونا قىتئەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى كەزدى، ھەر خىل يايلاق، ئورمان، جەزىرە، قەلئە ۋە ساھىللاردا تۇرمۇشنىڭ تەمىنى تېتىشتى. ئۇلۇغ ئەمەلىيەت كىتابى — «سەپەر كىتابى» ئۇلارغا مېھماندوستلۇق مەدەنىيىتى ۋە زۆرۈرىيەتلىرىنى ئۆگەتتى. ئۇيغۇرلاردىكى «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق»، «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ بولسۇن» دېگەندەك مىڭلىغان تەمسىللەر مۇشۇ سەپەر سەرگۈزەشتلىرىدىن مۇجەسسەملەنگەن.

ئۇلار ئەتراپى ئېگىز تاغ، ئوتلۇق چۆل بىلەن قورشالغان زېمىندا ياشىدى. ئۇلار تۆت تەرەپنى بولۇپمۇ شەرق بىلەن غەرب كارۋان يولىنى نىجادىيەت ئېقىنى دەپ بىلدى. تۆگە - ئات كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما - قوڭغۇراقلىرى ئۇلارغا ساخاۋەت ئىپادىلەش ۋە سودا- تىجارەت قىلىشتىن دېرەك بېرەتتى. مېھمانىنى سودىگەر ياكى راھىب بولۇشتىن قەتئىينەزەر قىزغىن كۈتۈش — ئۇلارنىڭ ئىنسانىي ئىپتىخارى ۋە يىپەك يولى ئالاقىلىرىدىكى بۇرچى ئىدى. بىز فاشىيەن، شۇەنزاڭ، گەردىزى، ۋاڭ يەندى، ماركوپولو، ئىبن بەتۇتە خاتىرىلىرىدىن بۇنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز. «غەربكە سایاھەت» ئەپسانىسى قانداق يېزىلغان بولمىسۇن، شۇەنزاڭ (تاڭ سىڭ) قۇمۇلدىن تاكى مىڭ بۇلاق تۇرۇك يابغۇلۇقى ئارىسىغچە بولغان بۇ ۋادىدا بۇ خىل مېھماندوستلۇقنىڭ خاسىيىتىدىن بەھرىمەن بولغان.

ئۇلار يىپەك يولىدىكى خەلقئارا سودىگەر سۈپىتىدە ھېساباتتا يېڭىلمەس ئىدى. ئۇلار يەنە، ئەنئەنە بويىچە ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا چارۋىنى چۆللەرگە ھەيدەپ بۆرە ۋە يىرتقۇچلارغا يېگۈزۈشنى ئۈدۈم بىلەتتى. ئۇلار، ھاراق ساتقاندا سۈت - قېتىقنى ئاقچىغا سېتىشنى راۋا كۆرمەيتتى. ئۇلار، گاھىدا ئاۋات ھاكىمىيەت مەركەزلىرىگە «ياغما» بولۇپ بېسىپ كىرسىمۇ،

تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئات، قاشتاش، دورا ـ دەرمان بەدىلسىز ئېلىپ كەتمەيتتى، ئۇلارنىڭ بەگ ۋە خانلىرى مەلۇم يىلدا باج ـ سېلىق كېچىرىمى ياكى «خەزىنە بوّلوش» نامىدا سەدىقە خاراكتېرلىك چاچقۇ چاچاتتى. ئۇلار سودا كارۋانلىرى بىلەن بىللە باشقا يۇرتتىكى بەگ ـ خان ـ پادىشاھلارغا سوۋغا ـ تارتۇق ھەدىيە قىلىپ تۇراتتى. بۇ خۇددى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى ئارتۇق قاننى ئېلىشقا ئوخشاش ئىقتىسادىي «مۇھىت تەڭپۇڭلۇقى» ئادىتىنى شەكىللەندۇرەتتى. بۇنىڭسىز بالا ـ قازا ئىلاھلىرى غەزەبلىك قۇترايدۇ، دېگەن ئەقىدە بۇ ئادەت بىلەن بىللە ساقلىنىپ كەلدى. ھارغان ئات ـ ئۇلاقنى يايلاق ياكى چۆپلۈكلەرگە تاشلاپ قويۇپ، يىللار ئۆتكەندە تېپىپ ئالغىچە ئۇنىڭغا باشقا ھېچ كىشى ئالا نىيەتتە بولماسلىق ئادىتى تاكى XX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە ساقلاندى.

غەربىي يۇرت كارۋان سارايلىرى، ئاشپۇزۇل ـ چايخانىلىرىدا ئۇچ نەرسە — ياخشى تائام، ياخشى سۆھبەت، ياخشى كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى.

چاي، شەربەتلەر بىلەن مەينىڭ تۇرلىرى كۆپ، تەسىرى شىپالىق بولغان. بىز بالبال ۋە تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىن قىلىچ-خەنجەر ئاسقان غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ قولىدا مەي جامى تۇتقان مەڭگۈلۈك خاتىرىسىنى كۆرىمىز. غەربىي يۇرت مەي مەدەنىيىتى خەنزۇ ئەدەبىياتىدا لى بەي باشلىغان مەينامە نەزمىلىرىگە ئىلھام بولغانلىقىنى كىم ئىنكار قىلالىسۇن! گۈلقەنتچىلىك، مۇرابا ـ قىيام ۋە شەربەت تېخنىلوگىيىسى غەربىي يۇرت داستىخانلىرىغا تېخىمۇ لەززەت بېغىشلىدى. غەربىي يۇرت ئەسلى شۆھرىتىگە لايىق شەربەت ماكانى ئىدى.

گۆش تائاملىرى — قوي، كىيىك، قۇش، بېلىق، قارا مال گۆشلىرىدىن زىخ، تونۇر، گۈلخان، قازان، قاسقاندا تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر؛ ئۇن، گۈرۈچ، پۇرچاق،

كۆكتاتلاردا هازىرلىنىدىغان يۇزلىگەن تاغام تۇرلىرى؛ سۇت بىلەن ياسىلىدىغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر غەربىي يۇرت تاغام باغچىسىنى يېپەك يولىنىڭ يورۇق دۇنيادىكى «فىردەۋسۇل ئەلا» بېھىشىگە ئايلاندۇردى. ھەر خىل پېچىنە - پىرەنىكلەر بىلەن نەچچە ئون خىل توقاچ - نانلار يېپەك يولى سەپەرلىك جابدۇنۇشىنى ئاسانلاشتۇردى. تۇرپان ئاستانە قەبرىگاھلىقىدىن ئۇنىڭ بىر قىسىم نەمۇنىلىرى تېپىلدى.

ياخشى سۆھبەت — دۇنيادىن خەۋەر تېپىش ۋە ئىلىم-ھېكمەتتىن ئۇچۇر تېپىشتىكى مۇھىم ۋاستە ئىدى. سودا كېلىشىملىرى، ھېكايەت ۋە ھاپىزلىق، ئەقلىيە ۋە نەسىھەت ئاڭلاشمۇ ئۇنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ تاكى يېقىنقى قەرنەلەرگىچە يېتىپ كەلگەن. گېزىت - رادىئو - تېلېۋىزور بولمىغان كونا دۇنيانى ياخشى سۆھبەت تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى.

ياخشى كەيپىيات — قىزغىن مېھماندوستلۇق، نەغمە - ناۋا ۋە ئويۇن - مەسخىرىۋازلىق ئارقىلىق شەكىللىنەتتى. سەيلى - ئايەم، ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنى، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، چەۋگەن ئويناش، سارغادى (چەرخى پەلەك)، چېلىشىش قاتارلىقلار بولۇپ تۇراتتى.

يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى ئۇيغۇر مېھماندوستلۇقىنى روھىنى بىردىن نابۇت قىلالمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئىلىكىنى قۇرۇتۇپ قويدى، ئىستىلاچى كۆچەرنىڭ تالان - تاراجلىرى، يەرلىك ھاكىم - بەگلەرنىڭ ئىستىلاچىلارغا يانتاياق بولۇپ ئۆز خەلقىنى قاخشىتىشى بۇ مىللەتنى يىلدىن يىلغا يالاڭ تۆش قىلىپ قويدى. نەتىجىدە، نامراتلىق ئۇلارنىڭ ساختىپەزلىك، ھارامدىن قورقماسلىق ئىللەتلىرىنى كۆچەيتىۋەتتى. يېپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە بۇ خىل مېھماندوستلۇق روھى بىلەن تاغام مەدەنىيىتى ۋە ماھارىتىنى چوقۇم يېڭى تارىخىي ھالەتكە لايىق گۈللەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

10

كىشىلەر ھۇما قۇشىنى بەخت ـ سائادەتنىڭ ئەلچىسى دەپ سۆيۈنۈشتى. دەرۋەقە، ھۇما قۇشىنىڭ قۇتلۇق تۇخۇمى خەلقنىڭ نەزەرىيىسى تەپەككۇرىنى تىركەك قىلغان مەنىۋى قىياپىتىنى ئۆچىدە بېتىلدۇ ۋە ئېچىلدۇ.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توقۇزىنچى ھېكمەت يىپەك يولى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيىسى تەپەككۇرىدىن ئىبارەت ئىدى

نەزەرىيىسى تەپەككۇر — پەيلاسوپلار تارىخقا زورلاپ تەقدىم قىلىۋاتقان «مەدرىسە پەلسەپىسى» بولماستىن، بەلكى ئىنسان تارىخىنىڭ ئىنسانىي ئاڭ تەرىپىدىن ئاڭلىق ئىگىلىنىش سەۋىيىسىدىن ئىبارەت. تارىخ ھازىرغىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلگەن ھەر بىر خەلقنىڭ ئەڭ ئەلدى بىلەن نوپۇس، قورال كۈچى، ئىقتىسادىي كۈچ ياكى جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىك بىلەن ئەمەس، بەلكى مەنتىقىي پىكىرنىڭ تاجى، روھىيەت دۇنياسىدىكى يېگانە قۇياش — نەزەرىيىسى تەپەككۇر بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بىر زامانلاردا يىپەك يولى نەزەرىيىسى تەپەككۇر ئۇتۇقلىرىنىڭ ئۇمۇمىي پاۋلىئونى ياكى كۆرەك مەيدانىغا ئايلانغانىدى! غەربىي يۇرتلۇقلار تەبىئەت، جەمئىيەت، تۇرمۇش ۋە روھىيەت مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن ئۆز زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىشقان.

جاھانساز مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۇچ ماكان، ئۇچ زامان ئالەم قارىشىنى ياراتتى، ئۇلار ئاسمان — ئىلاھىي ماكان، زېمىن —ئىنسانىي ماكان، يەر ئاستى — جىن ـ ئالۋاستىلار ماكانى، دېيىشتى. ئۇلار ئۆتمۇش، ھازىر، كەلگۈسىنى ئۇچ ئۆتكۇ (زامان)

دەپ بىلىشتى. ئۇلار ئىنسان بىلەن ھازىرقى زامانىنى ئالەمدىكى
مەركىزىي پائالىيەتچان ئورۇنغا قويدى.
ئۇلار مەنپىي - مۇسبەت قاراشلىرىنى، يورۇقلۇق -
ناراڭغۇلۇق قاراشلىرىنى، بىر قاتار كاتېگورىيىلىك قېلىپلارنى
ئوتتۇرىغا قويۇشتى.
ئۇلار تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت تادۇ؛
سوغۇق، ئىسسىق، ھۆل، قۇرۇقتىن ئىبارەت تۆت خۇسۇسىيەت؛
قان، بەلغەم، سەپرا، سەۋدادىن ئىبارەت تۆت خىلىت قارىشىنى،
ئۇلارنىڭ زىددىيىتى ۋە بىرلىكى قارىشىنى يارىتىشتى.
ئۇلار 12 ۋاقىت، 24 سائەت؛ 12 بۇرج، 4 پەسىل، 12
ئاي؛ 12 يىل بىر مۇچەل قارىشىنى ئۇدۇم قىلدى.
«ئاۋېستا» دا ئولتۇراقلىشىش يورۇقلۇق ئىلاھى
ئاخرۇمازدانىڭ چاقىرىقى سۆپىتىدە غايەت زور سۆيلىزاتسىيىلىك
نەشەبىۋىس تۇسىنى ئالدى.
زوروئاستىر ۋە مانى دىنى تەلىماتلىرى ياخشى - يامانلىق ۋە
يورۇقلۇق - قاراڭغۇلۇق كۈرەشلىرىدە ئاقىۋەت ياخشىلىق ۋە
يورۇقلۇقنىڭ غەلىبىسى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ماھىيىتى ۋە باسقۇچى
دەپ قاراشقا ئاساسلاندى.
بۇددىزم روھنىڭ ئۆلمەسلىكى، تەكرار ئايلىنىشى (سانسارا)
ناراشلىرى ئارقىلىق كىشىنىڭ كامالەت (بۇددىھا) كە ياكى
بۇشكۇنلۇككە يۈزلىنىشى ئۆز ئىرادىسىگە باغلىق دېگەن قاراش
بىلەن تاكى كامالەتكە يەتمىگىچە قايتا - قايتىلاپ تۇغۇلۇۋېرىپ ئازاب
چېكىش مۇقەررەرلىكىنى ئېتىقاد ئۇلى قىلدى.
گۇمانىزم تولا ھاللاردا سوپىزم ۋە پانتېئىزملىق شەكىلدە
مىيادىلەندى. ئىنسان گۈزەللىكى، ئەقىل، بىلىم، ئىقتىدار ۋە
ئەخلاق ئىزچىل مەدھىيىلەندى. ھەرقايسى گۇمانىزم،
ئاتېئونالىزملىق دۇنيا قاراشتىكى شائىرلار ئىزچىل بۇ ئىدىيىنى
يىلگىرى سۈرۈشتى.

«ئىھسالۇل ئۇلۇم» ، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى» ، «بەختكە ئېرىشىش توغرىسىدا» ، «قۇتادغۇبىلىك» ، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ، «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلەر ئىجتىمائىي پەلسەپە ساھەسىدىكى قاتار مەسىلىلەرگە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەستىكى بېغىشلىدى.

«ئەلجەبر ۋەل مۇقابىلە» ، «پېتولىمىنىڭ ئەلمەجەستى دېگەن ئەسىرىگە تەپسىر» ، «ئەلقانۇن فىت تىب» ، «ئەششىفا» ، «دانىشنامە» ، «مېنراالوگىيە» ، «ئاستىرونومىيىگە مۇقەددىمە» ، «كىتابۇل مۇسقەل كەبىر» ، «يۇلتۇزلار جەدۋىلى» قاتارلىق ئەسەرلەر تەبىئەت ئىلمى بويىچە بىر قاتار نەزەرىيىۋى تەپەككۇر مەسىلىلىرىنى يورۇتتى.

ھەر بىر تاشكېمىر ، ھەيكەل ، رەسىم ، مۇزىكا ، ئۇسسۇل ، چالغۇ قوراللىرى ؛ ھەر بىر دورا نۇسخىلىرى ؛ ھەر بىر شەھەر ، سۇ ئىنشائاتى قاتارلىقلار ئۆزىگە خاس ئېستېتىكىلىق ، فورماكولوگىيىلىك ۋە بىناكارلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىسىز مەيدانغا كەلگەن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى مۇجەسسەم پەلسەپىۋى ۋە سەنئەتشۇناسلىق نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا مىسلىسىز مۆجىزىلىك كامالەتكە ئېرىشكەن.

بىز ماۋارىپ ، ئەخلاق ، غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى پۇتۇن ئىجابىي ئەنئەنىلەرگە تېرەن نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا ، ئۇ خۇددى ئىلاھىي قۇدرەتتەك كۈچلۈك نەزەرىيىۋى تەپەككۇر رەھنىمالىقىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن بىز مۇنداق ھەقىقەتنى ھېس قىلدۇق :

بىرىنچىدىن ، غەربىي ياۋروپالىقلار ئەل خارەزمى ، ئەل پەرغانى ، ئەل فارابى ، ئىبن سىنا قاتارلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى لاتىن ۋە باشقا تىللارغا بەس-بەستە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتى.

ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ساياھەتچى قىياپىتىدىكى تەتقىقاتچىلىرى دىيارىمىزدا تەكرار ئىلمىي قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن بۇيۇم ۋە كىتابلارنى ئېلىپ كېتىشتى.

ئۇچىنچىدىن، ئۇلار ھەممە پەندە نەزەرىيىۋى يېڭىلىقلار يارىتىشىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ پاراۋۇزى بولۇشتى. ئۇلارنىڭ بەزى نەزەرىيىۋى كەشپىياتلىرى غەربىي يۇرت ئالىملىرىنىڭ ئىشلىرى ئاساسىدا مەيدانغا چىقتى.

دېمەك، ئۇلار نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشقان ۋە غەربىي يۇرت ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى ھەزم قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويالىغان!! دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ھېلىمۇ ئۇلارنىڭ ماكانلىرىدا بولۇۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل ئەنە شۇ يەردە.

يىپەك يولى خارابلاشقاندا نەزەرىيىۋى تەپەككۇر يادىكارلىقلىرى ۋەيران قىلىندى. ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى ئورنىغا ئىشانلىق خانىقالىرى، مۇدەررىسلەر ئورنىغا ئىشان - مۇرىت پىرلىرى، ئىلىم - پەن ئورنىغا نادانلىق ۋە ئەسەبىيلىك ئالماشتى. خۇددى شەيخ سەئدى ئېيتقاندەك: سۇمۇرغ يوروق دۇنيادىن قېچىپ ئەپسانىۋى جەننەتكە كىرىۋالدى، كىشىلەر خالىسۇن - خالىمىسۇن قاغا قانىتى ئاستىدا سايىداشقا مەجبۇر بولدى.

11

بۇ دىيارنىڭ دۇنياغا يۇزلىنىشى — ئۇنىڭ ئۆرلەش ياكى غەرق بولۇشىنى تىزگىنلەپ تۇرغان تاروزا يۇلتۇز. پۈتۈن ئامەت ياكى ئاپەت ئەنە شۇنىڭدا.

— خىيال دەپتىرىمدىن

يېقىنقى يىللاردا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىنغان

ئىلھامبەخش كىتابلار ئارىسىدا «مۇرۇۋۋەت» (كەڭ قورساقلىق، كەڭ نەزەر) ناملىق بىر كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىگە مۇنداق بىر ھېكايە بېرىلگەن: تۆت تەرىپى قېلىن تاغلار بىلەن قورشالغان بىر ماكان بولۇپ، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانى بويىچە سىرت بىلەن ئالاقىلاشمايدىكەن. بىرەر كىشى جىلغا ئارىلاپ سىرتقا چىقىپ كەلسە، دەرھال تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسمى نامەلۇم بىر جەسۇر، تاشقى دۇنيانى كۆرۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ «ئاكاڭ قارىغاي دۇنيادا بىرىنچى» دېگەن بېسىم ۋە روھىيەتتە ئەڭ نادان، ئەڭ كەمبەغەل ياشايدىغانلىقىنى ئېغىزدىن چىقىرىشى بىلەن «ئاسىي - جافى» دەپ ئۆلتۈرۈلۈپ كۈلى جىلغىغا ئىبرەت ئۈچۈن چېچىلىدىكەن. بىر زاماندا تاغلىق بۇ ماكاندا يەر تەۋرەپ، تاغ ئۆرۈلۈپ ئاپەت يۈز بېرىپتۇ. كىشىلەر: «قاچ- قاچ» دەپ تاشقى دۇنياغا چىقىپ قاپتۇ. قارىسا، ئەھۋال ھېلىقى «ئاسىي - جافى» دېگەندەك. ئۇلار جاھان تىنچلانغاندا يۇرتلىرىغا قايتىپتۇ، ھېلىقى «ئاسىي - جافى» نى روھىي تىرەك بىلىپتۇ، ھەممە ئۇنىڭ خاتىرىسىگە مەڭگۈلۈك تاش قويۇپتۇ. بۇ تاشلار بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، ئۇنىڭ كۈلى سورۇلغان جىلغىدا زامانىغا لايىق تاش يول پەيدا قىپتۇ. نەتىجىدە بۇ قاششاق ماكان تېز گۈللەپتۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى خۇددى شۇ ھېكايىدەك بولۇپ كەلدى! ئالدىن بىشارەت قىلغانلارنىڭ ئەھۋالى ئىرئەۋىن زامانىدىكىسى مۇساغا ئوخشاپ قالدى!

مانا ئەمدى يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! تېخى خېلى كۆپ كىشىلەر ئەتراپىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى يېڭى يىپەك يولى ئىراسىنىڭ ئېچىلىشىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىسىمۇ، بۇ ماھىيەت ئۇلارنى كۈنلەر ئۆتۈپ ھېس قىلدۇرىدۇ.

قەدىمكى يىپەك يولى ئۇستىگە غەربىي يۇرتلۇق «خۇرجا» لار،

سازەندىلەر ئولتۇرۇشقان تۆگە سىمۇۋلىدا ھەيكەللەشتۇرۇلگەنىدى. يېڭى يىپەك يولى ئەمدى قاناتلىق تۆگە سىماسىدا مەجازلاشتۇرۇلدى.

ئۇنداقتا، ئىككى تۆگە ئارىسىدا بوش قالغان ئەسىرلەرنى — يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىلنى نېمە بىلەن سىمۇوللاشتۇرۇش لازىم؟ مېنىڭچە، ئۇنىڭ سىمۇولى «تۆگە قۇش» تىن ئىبارەت! قاراڭ، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىپ ھەممىنى ئىنكار قىلىدىغان، قۇرۇق ۋە ئۇنۇمسىز مەغرۇرلىنىپ، دوڭغاقلاپ ئۆز ئىزىدىن يىراق كېتەلمەيدىغان تۆگە قۇشى روھى دەل ئۇنىڭ مۇناسىپ ئوبرازى! دوستۇم، سىز كۆزىڭىزنى يۇمۇپ، ئۆتكەن ئەسىرلەر قوينىغا نەزەر تاشلاڭ! ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىنىڭ دالاي لاما V ۋە قونتەيجى ئالدىدىكى ھالەتلىرىنى، خېنىم پادىشاھ زەھەر قاچىسى تۇتقان، ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەدخان ئەۋلادلىرى تۇتقۇن قىلىنغان، بابارەھىم مەشرەپ دارغا ئېسىلغان، زەلىلى چۆلدە كۆز يېشىنى سىيا قىلىپ «خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەپلەت نۇر ئايان بولماس» دېگەن مىسرالارنى يازغان، ئەرشى بۇرھانىددىن خوجا قىلىچى ئاستىغا چۈشكەن، جۇڭغار قوشۇنلىرى ئالتە شەھەرگە غالچا چوكان، غالچا يىگىت ۋە كۈمۈش تەڭگە ئالۇڭنى سالغان، نۇزۇگۇم ئوت كەتكەن قومۇشلۇقتا دەردىسەر بولۇپ يۈرگەن، سادىر پالۋاننىڭ بوينىغا تاقاق چۈشكەن، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە كاللا مۇنارى ياسىغان، تۆمۇر خەلىپە قىلتاققا چۈشكەن، ئابدۇقادىر دامۇللام قەتىل قىلىنغان، مەمتىلى ئەپەندى ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قىلىچتا چېپىلغان، ل. مۇتەللىپ جادىدا تۇغرالغان، سانسىز ئوغلانلار تۇرمىدە چىرىگەن، ۋابا ۋە چۇما كېسىلى يۇرتنى قاپلىغان، ھېكىمبەگلەر ئوتۇغات كىيىپ نەشىگە بېرىلگەن، ئوغرى - قىمارۋازلار چۈسىدەك يامراپ كەتكەن، ئانىلارنىڭ سۆڭگىچى، ئاتىلارنىڭ گەجگىسى چىقىپ قالغان، جاھاننى جۇت، زامانىنى زۇلمەت، ماكاننى مالامەت قاپلىغان

ئەسىرلەرنى قانچە ئويلىيالمىغىز شۇنچە ئويلاپ چىقىڭچۇ! ئاندىن كۆزىڭىزنى يوغان ئېچىپ، مىڭلىغان مەنبەلەردىن سىز ئۇچۇن تاللىغان تۆۋەندىكى فوتو سۈرەتلەرگە كۆز يۈگۈرتۈڭ!

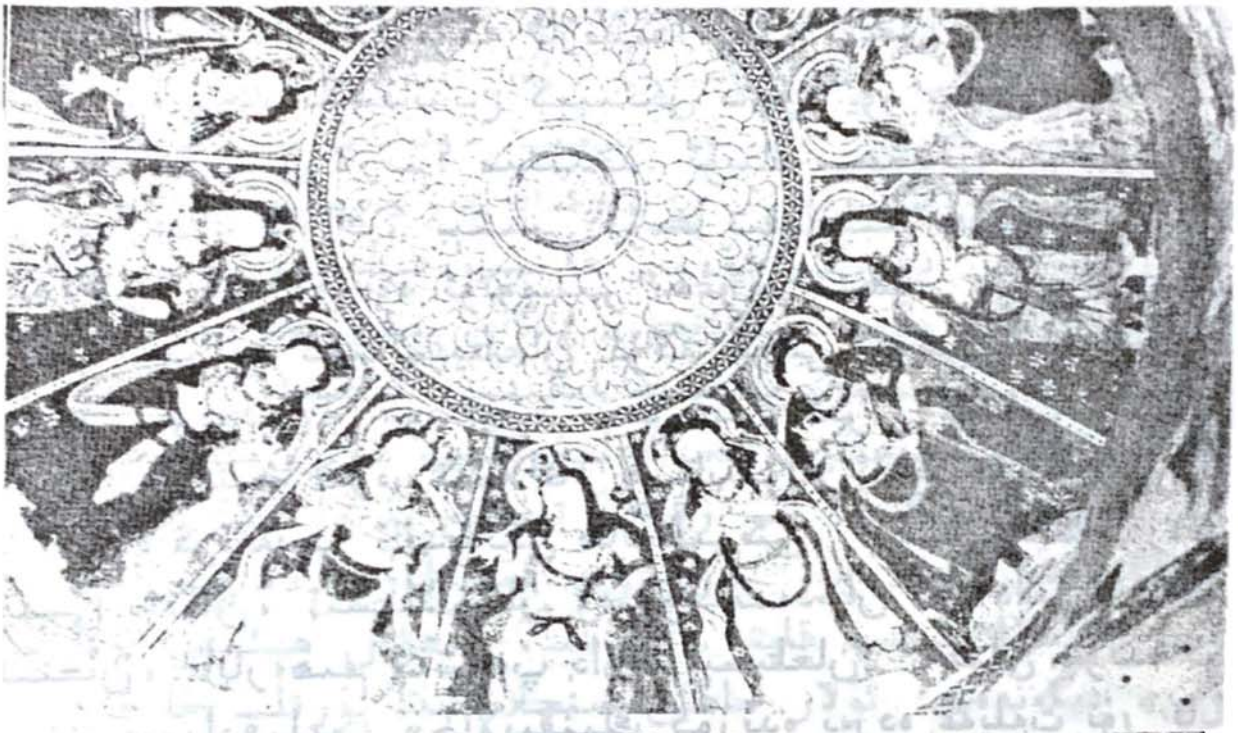

بۇ سۈرەتنىڭ بىرىدە، يىپەك يولى راسا گۈللەنگەن چاغدىكى «مىڭئۆي» تورۇسىغا سىزىلغان كۆرۈنۈش تارتىلغان. غەربىي يۈرتلۇقلارنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى، روھىي قىياپىتى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئۇنىڭدا يارقىن گەۋدىلەنگەن.

بۇ سۈرەتنىڭ يەنە بىرىدە، «مىڭئۆي» ئالدىدا خاتىرە سۈرەتكە چۈشكەن ئەسىمبىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان جۈلدۇر كىيىمىدىكى غەربىي يۈرتلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى. ئەزىز ۋەتەننىڭ بۇ پەرزەنتلىرىنى نادانلىق، هورۇنلۇق، سۇلغۇنلۇق شۇ دەرىجىگە چۈشۈرگەنكى، ئۇلار ئازغىنا پۇل ئۈچۈن ئەجدادلىرى بىنا قىلغان سەنئەت قەسىرىنى نابۇت قىلىشقا يالالانغان. مەغرۇر قىياپەتلىك لىكوك، گرونىۋېدىل (ئولتۇرغان) قاتارلىقلار ئۆزلىرى بۇلاپ كېتىۋاتقان بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ياسالغان زامانىدا ئۆز ۋەتىنىدە تېخى شەھەرلەر شەكىللەنمىگەنلىكىنى ياخشى بىلىسىمۇ، ئۇلار شەخسەن بۇلاڭچىلىق «تۆھپە» لىرىدىن مەغرۇرلىنىپ تۇرماقتا.

قاراڭ، نېمىس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ 1905- يىلى 8- ئايدا تۇرپاندا مەدەنىيەت گۆھەرلىرىنى بۇلاپ ماڭغاندىكى مەغرۇر تۇرقىغا، بۇ مەدەنىيەت گۆھەرلىرىنى يارىتقان خەلقىمىزنىڭ نەس باسقان ئەۋلادلىرىنىڭ بىچارە هالىتىگە!

مۇشۇ سېلىشتۇرمىدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللەش ياكى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى هاياتىمىزغا كۆرسىتىدىغان تەقدىر هالىتىدىكى غايەت چوڭ تەسىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ!

يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىنى كۈتۈۋېلىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، مۇھىمى، قەدىمكى يىپەك يولىدا قارار تاپقان توققۇز مۆجىزىدار هېكمەتنى قايتا ئويلاش ۋە يېڭى يىپەك يولى جاۋاهىراتلىرىنى بەرپا قىلىشتا. خەير، ئوقۇرمەن، تەپەككۇر كۆكسىدە قايتا ئۈچرىشايلى...

1992- يىل نويابىر، بېيجىڭ - ئۇرۇمچى

يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت

تەكلىماكانىي بويلاپ ئۆتكەندە قورقۇنچلۇق ئاۋازلار، كۆلكە - قىقاس ۋە يىغا - زارلار ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.
— ماركوپولو

1

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 1- سانىدا «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ناملىق ماقالەم ئېلان قىلىنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى. «توققۇز ھېكمەت» — كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئىپتىخار ئابىدىسى، ئەلۋەتتە. مانا ئەمدى يىپەك يولىدىكى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، يىپەك يولى مەركىزىي بەلبېغىدىكى خەلقىمىز روھىيىتىدە ساقلانغان، ئەسىرلەر ۋە قەرنىلەر قوينىدا پاجىئەلىك ھېكايىلەر ۋە ھەسرەتلىك ھادىسىلەر پەيدا قىلىدىغان مەنىۋى ئىللەتلەر ئۈستىدە توختىلىشىم تەۋسىيە قىلىنغان ئىلھامبەخش سۆزلەرنى ئاڭلىدىم. ئىجابىي ھېكمەتلەر ئابىدىلىرى قانداق ھەقىقەت بولسا، سەلبىي ئىللەت جاھانىنەمالىرىمۇ شۇنداق چىن ئىنكاس قىممىتىگە ئىگە. مېنىڭچە، «بىر چوڭ ئىللەت» — ئوخشاشلا كىشىنى سەلبىي جەھەتتە ھاياجانغا كەلتۈرىدىغان ئار - نومۇس جاھانىنەماسى بولسا كېرەك.

مەن ئۇيغۇر، مەن ئۆز خەلقىمنى سۆيىمەن، ئۇنىڭ ماكان سەتھىدە تۇرغان قىياپىتىنى كۆرۈش ئۈچۈن شەھەر - يېزىلار، سەھرا - جىلغىلار كەزدىم. ئۇنىڭ زامانىنىڭ داۋىنىدا تۇتقان

ئوبرازىنى بىلىش ئۈچۈن قەدىم زاماندىن ھازىرغىچە، ھەتتا كەلگۈسى يىللارغىچە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلدىم، مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزدۈم. مەن بۇنى باشقىلارنىڭ بايقىۋېلىشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى «ئاشقىنىڭ تەڭرى بىلەن قوشۇلۇشى» دەك، ئۆز سۈبيېكتىمنى خەلقىمنىڭ ماكان - زامان قاپلاپ تۇرغان ھەقىقىي قىياپىتى ئارقىلىق ئوبيېكتىلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىزدەندىم. دەرد ۋە ھالاۋەتلىرىم ئەنە شۇ ئۆزلۈك ئالىڭ بۇلىقىدىن فونتان بولۇپ چىققان! بۇ ماڭا پوئىزىيە ھۇزۇرى، ھەيكەلتىراشلىق زوقى ۋە مۇزىكا لەززىتى بولدى. ئەلۋەتتە، خەلقىمنىڭ ئالىيجاناب خىسلەت ۋە مۇۋەپپەقىيەت ھېكمەتلىرىدىن سۆيۈنىمەن، خۇددى ئاقدىل سەبىيلەردەك ئاسمانغا تەلپىكىمنى ئېتىپ، ۋارقىراپ سەكرىگىم كېلىدۇ. نېمە چارە، خەلقىم ئۆزىنى چىرمىۋالغان ئىللەتلەردىن خالىي ئەمەس، ئۇ خۇددى ئافىنا ئىبادەتخانىسى ئالدىدا بەھەيۋەت يىلان ئورىۋالغان مويسىپىت راكۇكونغا ۋە ياكى ئاياغ تەرىپى تاش بېلىققا ئايلانغان قىزغا ئوخشاش ئۆز ئىللەتلىرى تەرىپىدىن ماتالغان. بەلكى ناتوغرىدۇر، مېنىڭچە، يېپەك يولى خارابلاشقانلىق، بېكىنمە ئىگىلىك، گادايلىق ۋە نادانلىق تۈپەيلى ھاسىل بولغان مەنىۋى ئىللەت خەلقىمىزدىكى پۈتكۈل ئاجىزلىق، ئۆڭۈشسىزلىق ۋە كېلىشمەسلىكنىڭ يىلتىزىدىن ئىبارەت. قېلىن تارىخىي چۆكمە ھاسىل قىلغان، مېنىڭ، ئۇنىڭ، سېنىڭ، ھەتتا ئاتا - ئانام، يېتەكچىم، قەلەمكەش ئۇستازىم، ساھىبجامال دىلبىرىمنىڭ روھىيىتىدىن ئۇلارنىڭ ئوماق پەرزەنتلىرىنىڭ روھىيىتىگە «مايلىق قۇرت» دەك ئۆمىلەپ ئۆتۈپ تۇرغان بۇ ئىللەتنى كۆرمەسلىك ماھىيەتتە ئۆز خەلقىگە قىلىنغان ۋاپاسىزلىق ئەمەسمۇ؟!

قەدىرلىك قېرىندىشىم! «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ئەنە شۇنداق يېزىلىشقا باشلىدى.

2

بىپايان سوزۇلغان يىپەك يولى يالغۇز كېپەك ئالتۇن ياكى ئۇنچە - مارجان ئاقىدىغان قانال ئەمەس ئىدى. بۇ ۋادىدا ياشىغان ئاتا - بوۋىلىمىزمۇ مۇقەددەس ئەرشتىن چۈشكەن ئىزگۈ خىسلەتلىك مالائىكىلار ئەمەس ئىدى. قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەردەك ئۇلارنىڭمۇ فازىل ۋە كامىللىق مۇقامىغا نامۇناسىپ ئىللەتلىرى بولغان. مەڭگۈ تاشلارغا يېزىلغان ھېسرەتلىك خىتابەتلەر، قارا بالغا - سۇن ئوردىسىدا يۈز بەرگەن پىتنە ۋە ساتقۇنلۇقلار، قەدىمكى ئەپسانە - چۆچەكلەردە سۆزلەنگەن ساتىرىك ئېپىزوتلار دەل ئۇلارنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى ئىدى. مەلۇم مەنىدە، بۇ خىل ئىللەتلەر باشقا مىللەت - خەلقلەر روھىيىتى ۋە تۇرمۇشىدىمۇ كۆرۈنەتتى. ئۇ پەقەت يىپەك يولى مەركىزىي بەلبېغىغىلا خاس سەلبىيلىك ئەمەس ئىدى.

يىپەك يولى خارابلاشتى، قامەتلىك، قۇدرەتلىك، چىداملىق ۋە كەمتەر «تۆگە» ئوبرازى نەزەردىن ئۆچتى. بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن شەھەر - قەلئەلەر ئۇزۇلگەن مەرۋايىت تىزمىسىدەك چېچىلىپ كېتىشتى. بېكىنمىچىلىك، تەبىئىي ئىگىلىك، دىنىي مەزھەپ كۈرەشلىرى، نادانلىق، نامراتلىق، جاھاندىن خەۋەرسىزلىك، ئۆز - ئۆزىنى ئۇنتۇش، يوقىتىش، بۇزۇش قورقۇنچلۇق ھالەتكە كۆتۈرۈلدى. ئەنە شۇ ھالەتتە بەش ئەسىر ئۆتتى! بۇ، ھېكمەتنى خازان قىلىپ، ئىللەتنى ئۆستۈرۈش قەرىلىرى بولدى. بۇزۇلغان مۇھىتتىكى بەش ئەسىر داۋامىدا نېمىلەر قىلىنماسلىقى مۇمكىن؟!

مانا ئەمدى مىلادىيەدىن كېيىنكى 2000 - يىللار ھارپىسىدا يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ تېخى ئۆز جامالىنى كىشىنى مەھلىيا قىلغۇدەك جۇلالاندۇرۇپ ئۇلگۈرمىگەن بولسىمۇ، بۇ تارىخىي جەريان باشلاندى. كىشىلەر تەبىئىي يوسۇندا يېڭى يىپەك يولىغا

«قاناتلىق تۆگە» ئوبرازىنى سىمۋول قىلىشتى.

«تۆگە» ۋە «قاناتلىق تۆگە»! پەقەت سىمۋول نۇقتىسىدىن نەمىدىگەن مۇناسىپ تامغا!

ئۇنداقتا يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى، باشقىچە ئېيتقاندا يۇقىرىدىكى ئىككى سىمۋوللۇق تامغا ئارىسىدا ئۆتكەن ئەسىرلەردە خەلقىمىزدە تارىخىي مۇھىت تۇپەيلى ھاسىل بولغان روھىي ئىللەتلەرگە نېمىنى سىمۋول قىلساق بولار؟

كۆپ ئويلاندىم. توتېم زامانىدا قوللىنىلغان رەڭمۇ رەڭ ھايۋاناتلار تۇركۇملىرىنى كۆز ئالدىمدىن ئۆتكۈزدۇم. ئىبنى سىنانىڭ «كىتابۇلھايۋان» ناملىق رىسالىسىنى ئاقتۇردۇم. ئاخىرى يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى بىرقانچە ئەسىرلىك روھىي ئىللەتلەرگە مۇناسىپ بىر ئىبارىنى تاپتىم. ئۇ بولسىمۇ «تۆگە قۇشى روھى» دىن ئىبارەت. سىمۋول خاراكتېرلىك بۇ ئىبارە خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئەسىرلەر داۋامىدا ئىپادىلەنگەن ھەممە مەنىۋى ئىللەتلەر ئۇچۇن نىسپىي مەنىدە بولسىمۇ، ئەڭ مۇۋاپىق تىپىك تامغا بولۇشى مۇمكىن.

تۆگە قۇشى! پاھ، ئاجايىپ مەخلۇق: ئۇ تۇرنىدەك ئۇيۇشقاق رىشتىگە ئىگە بولمىغان تارقاق؛ بۇركۇتتەك قەيسەرلىكتىن خالىي بولغان قورقماق؛ ئارسلاندەك كۆكرەك كېرىدىغان غەيۇر ئەمەس، بەلكى بىرەر مۇشكۇلگە دۇچ كەلگەندە جەزىرە - توقاي ئارىلاپ دوڭغاقلاپ قېچىپ، بېشىنى قۇم بارخانلىرىغا تىقىۋالىدىغان غەلىتە مەخلۇق؛ تىنچ كۇنلەردە قانات قېقىپ مەيدە كۆرىستىدىغان ماختانچاق؛ قىياپىتى ياكى بۇركۇت، ياكى تۆگىگە ئوخشىمايدىغان ھايۋاندۇر.

3

«يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» — ئومۇمىي سەرلەۋھە،

«تۆگە قۇشى روھى» — ئومۇمىي سىمۋوللۇق تامغا. «تۆگە قۇشى روھى» غا يىغىنچاقلاشتۇرۇلغان مەنىۋى ئىللەت بىرەر شەخسكە قارىتىلغان ئەمەس، ئۇ ھەممىمىزنىڭ بىر قانچە ئەۋلاد سەللىلىك ئەجدادلىرىدىن شىلەپىلىك ئەۋلادلىرىغچە ئورتاق يۇقۇملانغان ۋە خۇددى ئالەملىك تارتىشىش قانۇنىدەك بىزنىڭ قىسمەتلىرىمىزنىڭ پەللىسىنى تىزگىنلەپ تۇرغان مەنىۋى قىياپەت قىممىتى. «تۆگە قۇشى روھى» غا يىغىنچاقلاشتۇرۇلغان مەنىۋى ئىللەت بىرەر شەخسنىڭ سۇبيېكت تۇزۇلمىسى، مىللەتكە چاپلىغان يالىسى، دارىتمىلىغان مەسخىرىسىمۇ ئەمەس. ئۇ ھەر بىر تەنتەكلىك ۋە ئەسەبىيلىك روھىيىتىدىن خالىي ھالال ۋە تېرەن تەپەككۇر ئىگىلىرىگە، ئەگەر ئۇلار ئىزدىنىشنى خالىسا، ئۆز روھىيىتىنى كۆرىستىدىغان سۇزۇك ئەينەك!

«يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» خۇددى ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» داستانىدا ئېيتىلغان «شەيتان» غا ئوخشاش بولۇپ، ئۇ خۇددى خوجا نەزەر ھۇۋەيدا ئېيتقاندەك: تەڭرى سۇپەتلىك ئىنسانغا مىنىۋېلىپ، ئۇنى خار - زارلىق ھەلقۇمىدا ئېڭىراۋاتقان ئىنسانغا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئىللەت. بۇنى بىز بىرلىكتە كۆزىتىپ چىقايلى. يىراقلىرىنى قويۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن تاكى ھازىرقى كۈنلەرگىچە تارىخىمىز ۋە تۇرمۇشىمىزدا يۇز بەرگەن بەزى تىپىك ھادىسىلەرنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقايلى:

بىرىنچىسى ھېكايەت، مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ سەئىدىيە خانلىقى زېمىنىگە كىرىشى بىلەن يۇز بەرگەن پاجىئەلەر

بۇ، ئومۇمىيلىق جەھەتتە، يىپەك يولى راۋان زامانلاردىكى گۈمانىستىك روھتىكى سوپىستىك پىكىر ئېقىمىنىڭ، يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن سىياسىي ھاكىمىيەتكە ئىنتىلىش روھىدىكى «ئىشانچىلىق» ئەسەبىيلىكىگە ئۆزگىرىشىنىڭ بىر ئىپادىسى

بولغان. مەن «سوپىزم» ئىبارىسى بىلەن «ئىشان» ئىبارىسىنى تارىخىي مۇھىمت ۋە تەشەببۇس مەزمۇنى، پائالىيەت شەكلى بويىچە پەرقلەندۇرىمەن.

مۇرىت توپلاش، خانىقا جەمئىيەتلىرى قۇرۇش، ۋەخپە فوندىلىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش، ئالدامچىلىق تەرغىباتلىرىنى نۇرانە ئىبارىلەر بىلەن يوپۇقداش، غوللۇق تەلۋە مۇرىت - سەركەردىلىرىنى بېقىش ۋە ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە قىلىش، تۆرە - ئىشان داھىي نوپۇزىنى تىكلەش — بۇ ئۇلارنىڭ سەئىدىيە خانلىرىنى ھېمايە قىلغان شەكىلدىكى بىرىنچى قەدەملىك تارىخىي ئويۇنى بولدى. ئۇلار «ئەزىز»، «ئەزەم»، «خوجا»، «بۇزرۇكۋار» ماقامىدا ھۆرمەت قازاندى.

ئاندىن كېيىن «ئاق تەقىيە»، «قارا تەقىيە» — ئادەتتىكى تىلدا ئاقتاغلىق، قاراتاغلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەزھەپنى پەيدا قىلىشتى. ئۇلار يەنە بىر جەھەتتە پايتەخت يەكەن بىلەن ئاساسىي شەھەر قەشقەر (جۇملىدىن ئاتۇش) نى تەسىر دائىرىسى بويىچە بۆلۈۋېلىش، تەسىر بازىسى قۇرۇش ۋە ئۆزئارا يۇرتۇازلىق، مەزھەپچىلىكنى نىقاب قىلىپ، ھاكىمىيەتنى سەئىدىيە خاندانلىقىدىن تارتىۋېلىشقا رەسمىي كىرىشتى. قانلىق ۋەقەلەر، توي - نىكاھتا مەزھەپ چېكى قويۇش، مۇرىت كېڭەيتىش، ھوقۇق تارتىۋېلىش ھازىرلىقلىرى كۆچەيدى. ئالدانغان ئەمما كېچىككەن سەئىدىيە سۇلتانلىرى بۇ چاغدا پۇشايمان ئىچىدە قالدى. ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاقتاغلىق خوجىلار براخمان لامالىرى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭكەلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئەھۋال ئورخۇن خانلىقى بىلەن قارا خانىيلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قىرغىز قوشۇنى بىلەن قىدان خانلىرى قوشۇنىنىڭ سىرتتىن باشلاپ كەلگەن ئەھۋالغا ئوخشىدى. بۇ مىللىي قىيامەتكە، بۇ مىسلىسىز پاجىئەگە قۇتبىل ئەقتاب — ئاللانىڭ دۇنياغا مىلك يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان شۇبھىسىز ۋاستىچىسى — دەپ

ئۇلۇغلانغان لەنەتگەردى مۇناپىق ھىدايەتۇللا ئاپاق خوجا بەل باغلىدى. ئۇ دالاي لاما V نىڭ ئېتىكىدە يەر سۆيدى، ئۇنىڭ خېتىنى سەللىسىگە سۈركىدى، كېيىن جۇڭغار ئاقساقاللىرى ئالدىدا ئۆز قەلبىنى — جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كىرىپ، سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرىدىغان ھەربىي يۈرۈشكە تەۋەككۈل قىلىشنى ئاشكارىلىدى. قانلىق جەڭلەر بۇ ساتقۇن «بۇزرۇكۆار» نىڭ قانلىق دەريادىكى كېمىسىنى ئالتۇن تەختكە ئۆزگەرتىۋەتتى.

ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ئۇزاق ياشىمىدى، ھاكىمىيەت خېنىم پادىشاھ (جاللات خېنىم) ۋە سارايغا شاھزادىگە قالدى. مۇرت ئاتامانلىرى ئارىسىدىكى چوڭ - كىچىك ھاكىمىيەت نىزالىرى «چايانىنىڭ چايانىنى يېيىشى» تىياتىرىنى ھاسىل قىلدى. ھەرقېتى زارلاندى، زەلىلى يۇرتىنى تاشلاپ كەتتى، مەشرەپ سەرگەردانلىق دەشتىگە تاشلىنىپ دارغا ئېسىلدى. كىشىلەر يەنىلا خانىقا شويلىسى يالىشىپ، خانىقا ساماسىدا تەلۋە - مەجنۇن بولۇپ، ئۆز تەقدىرىنى ئويلىماي توپا يەپ، پاتقاق كېچىپ يۈرۈۋەردى. ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجىنىڭ تۇرپانغا قىلغان «ئەسھابۇلكەھف» سەپىرىگە چۆمۈلدەك ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەختىراۋانىنى كۆتۈرۈپ، يوللاردا يېقىلىپ، چۆللەردە ئوچۇق جەسەت بولۇپ قېلىشنى «مۇقامى ئەلا» بىلىپ يۈرگەن نادانلارنىڭ قەلبىگە كۆمۈلگەن ئىللەتلىك روھىيەت ھەققىدە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئويلانماي ئۆتسە بولماس!

مەشرەپ مۇنداق يازدى:

دۇنياغا كېلىبان رەنجى بالا كۆرۈپ ئۆتتۈم،
بۇ رەنجى بالا دەردىدىن ئۆرگۈلۈپ ئۆتتۈم.

بەلخ ھاكىمى مەھمۇد قوتاغان ۋە ئۇنىڭغا چېقىمچىلىق قىلغان بىر قاباھەتلىك روھ مەشرەپنى شېئىرىي ھېكمەت دىيارىدىن رىيائى دار ئارقىسىغا راۋان قىلىۋەتتى ۋە ئۆزى ساقلىنىپ كەلدى. زەلىلى ئەينى زامان جاھالىتىدىن كۆزلىرىگە ئاچچىق ياش ئېلىپ ناله قىلدى:

بۇ پىشە سەرھەددىدە ھەر تەرەپ يۇز شىرۇ ئەجدىھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەپلەت نۇر ئايان بولماس!

4

ئىككىنچى ھېكايەت، بۇرھانىددىن خوجا يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيىگە كىرگەندە لىرىك شائىر ۋە سۇلتان ئەرشى ھەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى قەتىل قىلىپ، تېررورلۇق يۇرگۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەلەردۇر

بۇ، ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن «قاراتاغلىقلارغا زەربە بېرىش» نامىدا ئېلىپ بارغان يەنە بىر قېتىملىق بالايىئاپەتلىك قانلىق پاجىئەسى بولدى.

بۇرھانىددىن خوجا تارىخىي ماۋزۇلاردا تەتقىق قىلىنىدىغان تارىخىي شەخس. بۇ ماقالىمىز بىلەن تېماتىك ئالاقىسى يوق. ئەمما، بۇرھانىددىن خوجا ھادىسىسى بىر قاتار مەنىۋى ئىللەتلەر بىلەن ھازىرلانغان ۋە رۇياپقا چىققان. ئۇ يالغۇز ئۇنىڭ روھىيىتىدىكى ئەسەبىي تەنتەكلىك، ھاكىمىيەت ئاچكۆزلۈكى، نام - شۆھرەت سەۋدالىقى، قانخورلۇق، شەپقەتسىزلىك، ساتقۇنلۇق، ئالدامچىلىق، تارىخىي ئاقىۋىتىنى ئويلىماسلىق ئىللەتلىرىنىلا ئەمەس، مۇھىمى بۇ ئىللەتلەرگە مۇمكىنلىك تۇغدۇرۇپ بەرگەن ھەرقايسى قاتلام كىشىلەردىكى، ھەتتا پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولسىمۇ ئومۇملاشقان بىر قاتار مەنىۋى جاھالەت ئامىللىرىنى بىزگە ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. مەلۇمكى، شۇنداق زېمىن بولمىسا، شۇنداق چاققاق تىكەن بولمايدۇ. قاباھەت دۈشمەنلىرىنىڭ قۇدرىتى ئۇنىڭ ئۆزىگە قارىغاندا، ئۇنىڭغا سۇيكۇت قىلىدىغان، ئالدىنىدىغان، تىز پۈكىدىغان روھىيەتتە! «تاۋۇس ئەللەيمن» ھېكايىسىدە، بويىقچى كۆلچىكىگە چۈشۈپ كېتىپ، ئالىيېشىل بويىلىپ جاڭگالغا

كىرگەن بىر ئېشەكنىڭ تاكى يامغۇردا يۇيۇلۇپ ئەسلى قىياپىتى ئېچىلىپ قالغىچە ھايۋانلار ئارىسىدا مەسلى كۆرۈلمىگەن قۇدرەتلىك مەخلۇق بولۇپ كۆرۈنگىنى سۆزلىنىدۇ. ئاڭلىسام، خەنزۇ خەلق ھېكايىلىرىدىمۇ خۇددى شۇنداق بىر چۆچەك بار ئىكەن. مېنىڭچە، ئېشەكنىڭ بۇنچىۋالا دەھشەتلىك بولۇپ كۆرۈنگىنى ئۇنىڭ قانداقتۇر ئىلاھىي مۆجىزىگە ئېرىشكەنلىكىدىن بولماستىن، بەلكى ھايۋانلار ئارىسىدىكى ئۆز كۆمۈچىگە چوغ تارتىدىغان ۋە ئۆز قايغۇسىدىن ئەنسىرەيدىغان روھىي ئىللەتتىن بولغان. پاتقاق گازىدىنمۇ ئوت چىقىدۇ - دە! بۇنداق جاھالەتلىك روھ نامراتلىق، نادانلىق، رېشتىسى بوشاشقان خەلقىمىزنىڭ قەلبىنى ئەسىرلەر داۋامىدا قورام تاشتەك بېسىپ كەلدى.

XVIII ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ۋە تارىخچىسى مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» نامىلىق ئەسىرى ۋە يالقۇنلۇق غەزەللىرى بۇرھانىددىن خوجا جىنايەتلىرىگە قارىتىلغان ئەبەدىيلىك لەنەتنامە بولۇپ قالدى!

ئۇچىنچى ھېكايەت، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەر قىزىل دەريا ساھىلىگە بىر قانچە «كاللا مۇنارى» ياسىغانلىقى، تۆمۈرچى تەقدىم قىلغان قىلىچنى ئۇنىڭ سەبەبى ئوغلىنى چاناپ سىناپ كۆرگەنلىكى، كېيىنكى كۈنلەردە ئۆزىمۇ ھاكىمىيەت مەجنۇنلۇقىدا سارايلىقلارنى گىرىپتار بولغانلىقى توغرىسىدىكى پاجىئەنىڭ روھىي دولقۇنلىرىدىن ئىبارەت

بۇ ئىشلار ۋەلىخان تۆرىگە تۇن ياپقان، ئاتقا مىنىدۈرگەن، ناغرا - سۇتۇق تۈزدۈرگەن، كاللا كېسىش ئوبيېكتلىرىنى كۆرسەتكەن، كاللا مۇنارلىرىنى ياسىغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلەنگەن روھىيەت بىلەن خۇددى مەنپىي - مۇسبەتتەك بۇنىڭغا سۈكۈت قىلغان، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكىدەك «ئۇ سېمىز، مەن ئورۇق» دەپ ئۇلپىتىنى ئەجدىھا ياكى جاللات ئالدىغا ئىتتىرىپ قويىدىغان تىترىگەك ياكى جان باقتى روھىيەتنىڭ ھەمدەملىكىدە

مەيدانغا كەلگەن! بۇ مەنپىي - مۇسبەت روھلار خۇددى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقاندەك ھازىرقى زامان تۇرمۇشىمىزدا ياشاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇپ بولمىسا كېرەك! موللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئەنقا قۇشنىڭ تۇخۇمى جەننەتكە كىرىپ كەتى»، بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىشقا تۇتىنسام «ئىككى تىللىق قەلەمنىڭ كۆزىدىن ياش ئورنىدا قان ئاقىدۇ» دەپ ئىبغىر ھەسرەتلەنگەنىدى. تارىخ ھەققانىي سوديىەدەك ھەقىقەتنى سۆزلىگەن بۇ ھۆرمەتلىك تارىخشۇناسنىڭ نامىنى ساقلىدى، ئەينى زامانىنىڭ قالغان ئاكابىرلىرىنى ئۇنتۇلدۇرۇۋەتتى!

5

تۆتىنچى ھېكايەت، بىلال نازىمنىڭ «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىدىن ئېلىنغان

بۇ داستان 1841 - يىلى بولۇپ ئۆتكەن ۋە خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «يۈسۈپ چاڭموزا» ۋەقەسىنى مەسنەۋىلەشتۇرۇش ئاساسىدا 1881 - يىلى يېزىلغان. بىز بۇ يەردە ئۇشبۇ ئەسەردە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئىككى ئاساسىي سەلبىي تىپى — مەھمۇد پوچى بىلەن يۈسۈپ چاڭموزا پېرسوناژلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەنىۋى ئىللەتنى نەزەردە تۇتىمىز ۋە ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن قارا جەسەتلەردىن ئالەمگە كەلگەن يېڭى تۆرەلمىلەرگە «مەخرىجىنى ساقلاپ، سۈرىتىنى ئۆزگەرتمەي» ئۆتۈپ كېلىۋاتقان «ھاياتىي كۈچى» نى بىر «فىنوموفولوگىيە» (روھىي ھادىسىلەر ئىلمى) تېمىسى قىلىپ كۆزىتىشكە قىزىقىمىز. دەر ھەقىقەت، خۇددى «ئاۋېستا» دا ئېيتىلغاندەك: يورۇقلۇق ۋە ياخشىلىق ئىلاھىي ئاخرۇمازدا قانداق ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولسا، جاھالەت ۋە قاباھەت دىۋىسى ئەھرەمەنمۇ شۇنداق ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولسا كېرەك.

ئۆزىگە ئالدامچىلىقىنى سېھىرلىك نىقاب قىلغان قانخۇمار

روهنىڭ XIX ئەسىردىكى تىپىك نامايەندىسى يۈسۈپ چاڭموزا «ئات يىلى» ، «سەپەر ئېيى» دا ئىلىغا كېلىپ «خوجام كەلدى! » دەپ داغدۇغىلىق قارشى ئېلىنغان. بىلال نازىمنىڭ ئۇچۇر بېرىشچە، يۈسۈپ چاڭموزا «خوجا» ئۇنۋانى بىلەن كەلگەندە نادان خەلق «مۇرىت بولۇشقان» ، ھەتتا «خوتۇن - قىزلىرىنى نىياز قىلىشقان» . يۈسۈپ چاڭموزا «يۈسۈپخان خوجا» ئۇنۋانىدا دەبدەبە قىلىنغاندا «دۆلەتنەزەر شەيخ» ، «باقى شەيخ» بىلەن «مەمەك» قاتارلىقلار «ئېتىقاد» قىلىپ «ئىنقىياد» (ئېتىقادسىزلىق) قىلمىغان. ئۇلار يۈسۈپ چاڭموزىنى ئۆيمۇ ئۆي مېھمان قىلىپ، نۇرغۇن مال - مۈلۈككە ئىگە قىلغان. يۈسۈپ چاڭموزا ئايرىم ئۆي قۇرۇپ، پەردە تارتىپ، ئۆزىنى پەردە ئارقىسىدا كۆرسىتىپ ئەۋلىيالىق شۆھرىتىگە ئېرىشكەن. شۇ چاغا بىلال نازىمى تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئىلىدا «نەۋجۇۋان» ، «شېرىن زۇبان» ، ياخشى سۈپەتلىك ئابدۇشەرىف ئىسىملىك بىر كىشى بولغان. يۈسۈپ چاكموزىنىڭ ئابدۇشەرىف ئائىلىسىدە قەرزى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىلىدا بارلىقىنى ئائىلىغاندىن كېيىن كۆڭلىدىن ئارامىلىق قاچقان ۋە «ئۇچ تەن» — ئۆز قول چومىقى دۆلەتنەزەر شەيخ، باقى شەيخ ۋە مەمەكلەر ئارقىلىق ئالدامچىلىق ئۇسۇلىدا «شېھىت» قىلغان. كېيىن كىشىلەر كۆمۈلگەن جەسەتنى ئېچىپ، «ئۇچ قاتىلنى تۇتۇپ باغلاپ» ، «بېشىنى كېسىپ، ھالاك قىلىپ» ، «چاڭموزىنى تۇتۇپ كەلتۇرۇپ» ، «ئىككى ئىلىكىدىن ئېسىپ» ، «تىلىنى كېسىپ» ئىبرەت قىلىشقان، بىلال نازىمى ئۆز داستانىنى شادىيانە مەي ۋە ساقى نەزمىلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇرغان.

تارىخ ئۆز ئېقىمىدا كۆپلەپ ئىبرەتلىك لەۋھەلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا، بورھانىددىن خوجا ۋە ۋەلىخان تۆرىلەرنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا شەكىلدە ئىپادىلىگەن تەلۋىلىك - تەۋەككۈلچىلىكى بىلەن يۈسۈپ چاڭموزىنىڭ يوشۇرۇن شەكىلدە قىلغان ئالدامچىلىقى ۋە باشقىلار قولىدا قاتىللىق قىلىپ مال -

مۇلۇك ھەم مۇرىت توپلاش جىنايەتلىرى ھېلىقى قارا ئەرۋاھنىڭ ھەر خىل شەكىلدە ھەرىكەتلىنىش ئالاھىدىلىكلىرىنى سېزىۋېلىپ، ئالدىنىپ قالماسلىقىمىز ئۈچۈن تېپىك ئۇلگە، ئەلۋەتتە. ئەمما، ئۇنى دائىم ئەسكە ئېلىپ تۇرۇش شەرت.

بەشىنچى ھېكايەت، يەنە بىلال نازىمنىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن» داستانىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن مەھمۇد پوچى ئوبرازىدىكى مەنىۋى ئىللەتتىن ئىبارەت

داستاندا ھېكايە قىلىنىشىچە، XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يۇز بەرگەن ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى — سادىر پالۋان نامى بىلەن باغلانغان خەلق ھەرىكىتىگە قوقاندىن كەلگەن مەھمۇد ئىسىملىك بىر تەنتەك ـ تەۋەككۈلچى سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان. ئۆزىنى بىلىملىك ۋە ئىش بىلەر ماھىر قىلىپ كۆرسەتكەن بۇ ھىيلىگەر سۆزمەن ياغاچتا زەمبىرەك ياساپ كۆزگە كۆرۈنگەندىن كېيىن بىردىنلا سۇلتانلىق تەختىگە ئېرىشمەكنى جاھىل نىيەت قىلىدۇ. ئۇ مۆتىۋەرلەر تەركىبىنى تەھلىل قىلىپ ئاخىرى قازى نەسىرىدىن ئاخۇنلۇق، ئەمىر لەشكەر ئابدۇرۇسۇل بەگ ۋە مەزمەزات سۇلتانلار ئارىسىغا پىتنە تېرىپ، قازى بىلەن سۇلتاننى ئالداپ، دەسلىپىدە مەشھۇر سەركەردە ئابدۇرۇسۇل بەگنى، ئۇنىڭدىن كېيىن قالغانلىرىنى «ساتقۇن» نامىدا ئۆلتۈرگۈزۈپ، «ئىلى سۇلتانلىقى» تەختىگە بىر ھەپتىلىك ئولتۇرىدۇ. بىلال نازىمى مەھمۇد پوچىنىڭ مەزمەزات سۇلتانىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن ئەمىر لەشكەر ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلىگەنلىكىنى مۇنداق يازغان:

ئوراپ يېشىل بىر لۆڭگىنى باشىغا،
راۋان بولۇپ كىردى شاھ قاشىغا.
بۇ مەھمۇدكى شاھقا دۇئا ئەيلەدى،
دۇئاسىدا ھەمدۇسانا ئەيلەدى.

مەھمۇدنىڭ پۈتۈن سۆزلىرى «ئادالەت ۋە ئىنساپ»

تەلەپپۇزىدا، باشقىچە ئېيتقاندا، شەيتاننىڭ مالائىكە تونىغا ئورىلىۋېلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەممە گۈزەل ۋە مەردانە ئىبارىلەر بىلەن تولغان. كىشىلەر ئۇنى «ياغاچ رەمبىرەك» ياساپ خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ چۈشىنەتتى. نەتىجىدە شائىر:

كى ئابدۇرۇسۇل بەگ دىلىدۇر دۇرۇس،
دىلى راست ئۈچۈن تۇتتى خەلق ئانى دوست.

دەپ تەسۋىرلىگەن ئەمىر لەشكەر قەتىل قىلىنىدۇ. «ۋەتەن - مىللەت» دەۋاسىنى قىلىپ، ئابدۇرۇسۇل بەگ قاتارلىقلارنى «خائىن - ساتقىن» دېگەن يالا بىلەن ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئاخىرى خانلىق تەختىگە چىققان مەھمۇد پوچىنىڭ سۇيقەستى ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، ئەينى زاماندىكى قارشى لاگىرغا قاچقان يېرىدىن تۇتۇلۇپ، جازالانغانلىقى بىلەن شائىر بۇ ئېپىزوتنى تاماملايدۇ.

دەرۋەقە، «غازات دەر مۈلكى چىن» ناملىق بۇ مەشھۇر داستان كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكت بولسىمۇ، ئۇ يىپەك يولىدىكى مەنىۋى ئىللەتلەر ئۈستىدە نەزەر ئاغدۇرۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر سەلبىي تىپ بىلەن بىزنى تەمىنلىگەن. گەپ مەھمۇد پوچىنىڭ ئاتا نەسىبى، بېشىدىكى يېشىل لۆڭگىسى ۋە بىرقاتار ۋەقەلىك تىزىلمىسىدا ئەمەس. ئۇلار، جۈملىدىن داستاندىكى سەلبىي پېرسوناژلار — شەۋكەت ئاخۇن، توختى ئاخۇن ھەتتا مەزەمزات سۇلتانلارنىڭ ھادىس ۋە ھاسىللىرى ئاللىقاچان چىرىپ تۈگەپ بولغان، ئەمما ئىلى خەلقىنى شۇ قەدەر ئىشەندۈرۈپ ئالدىۋەتكەن بۇ قاباھەتلىك روھ خۇددى قاناتلىق ئەرۋاھتەك تارىخ ۋە تۇرمۇشتىن بىر دەقىقىمۇ ئايرىلغىنى يوق! ئۇ يېنىمىزدا، قېنىمىزدا، ئىستەكلىرىمىزدە! . . .

6

يەنە نېمە ئىشلار بولدى، بىلمىدۇق، ئەيتاۋۇر ئەسىر

هالقىدۇق، XX ئەسىرگە كىرىپ كەلدۇق. بۇ ئەسىردە خەلقىمىز توقۇش ستانوكى، ئېلېكتر كۈچى، ماتۇرلۇق قاتناش، سەھنە تىياتىرى، يېڭىچە مەكتەپ ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىغا ئېرىشتى. كۆك لۆڭگە - يېشىل سەللىلەر ئورنىغا شىلەپە، تون چاپان ئورنىغا پەلتۇ - كاستوم ئالماشتى. قاباھەتلىك روھ بۇ ئۆزگىرىشلەرگە پىسەنت قىلماي، ئاپتوموبىل گازلىرى بىلەن بىللە ئاق - قىزىل قان دانچىلىرى ئارىسىغا يەنە بىر قان تامچىسىدەك كىرىپ كەلدى! ئۇ جىم ياتمىدى، ئاق - قىزىل قان دانچىلىرىنىڭ ئۈستىگە مىنىۋالدى!

ئالتىنچى ھېكايەت، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پاجىئەلىك قەتىل قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت

ئابدۇقادىر داموللام (ئەزىرى) ئەسىرىمىزنىڭ بېشىدا ئېتىقادنى كۈچەيتىش ھەم مەرىپەت روھىنى ۋە خەلقنىڭ مىللىي ئۆزلۈك ئېڭىنى ئويغىتىش ئۈچۈن جاھانگىرلىك، زوراۋانلىق، قۇللۇق، نادانلىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىققا قارشى بىر قاتار دېموكراتىك، مەرىپەتچىلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلغان تاڭ دېرەكچىسى — تەپەككۇر چولپىنى ئىدى. ئۇ جاھالەت پەردىسى ئىچىدە نەپسانىيەتچىلىك تراگېدىيىلىرى بەدىلىگە دەۋران سۈرۈشنى ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈك قانۇنى دەپ بىلىدىغان زۇلمەت زوراۋانلىرىنىڭ شېرىن چۈشىگە تاك چىللاپ چوقان سالدى. يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر بىلەن ئەجنەبىي ئالۋاستىلار ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ بۇ مۆتىۋەر جەدىتىزمچىنى گۆرگە ئۇزاتتى. تارىخ بېتىدە ئالگېبرانىڭ سۈرىتى بولۇپ كۆرۈنگەن «تازمەزۇن»، ئەجنەبىي ۋە يەرلىك قارا كۈچلەر ئېگىدە ھېلىقى تەلۋە روھ مەخرەج بولۇپ تۇراتتى.

ئاجايىپ قىسمەت! نەس باسقان بۇ يىللاردا نۇر ۋە سايىلەر، ئىزگۈ ۋە قاباھەت، مەرىپەت ۋە جاھالەت كۈرىشىدە يەنىلا قارا سايىلەر، قاباھەتلىكلەر بىلەن جاھالەت غالىب! مەرمەر مۇنارلار، ئاھىشلىق قۇببىلەردە توۋلانغان ئىزگۈ ئەزانلار، مېھراپ ئاستىدا

ئوقۇلغان مۇقەددەس سۈرە - ئايەتلەر ۋە پاكلىققا، ئالىيجاناپلىققا دەۋەت قىلغۇچى ھەدىس - ھېكمەتلەر سۇناينىڭ يېلىدەك پەلەككە تارقىلىپ كېتىۋەردى. لاي سۇغا چۆمۈلۈپ ئۆسكەن بۇدرۇق ۋە سەبىي بالىلار ئارىسىدىن يەنىلا ھېلىقى ئىككى قۇتۇپ — «ئىبلىس» ۋە «مالائىكىلەر» ئىككى قاشتەك ئايرىلىپ چىقىشتى. «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» بولغان قاباھەتلىك روھ «سۇلايمان كوزىسىدىن كۆككە كۆتۈرۈلگەن دىۋىدەك» بېشىمىزدا قاقاقلاپ قېلىۋەردى!

يەتتىنچى ھېكايەت، جاھالەتكە، قۇللۇققا قارشى ئىسيانكار شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ پاجىئەلىك قىسمىتىدىن ئىبارەت

بۇ پاجىئە توغرىسىدا يېقىنقى يىللاردىلا خەۋەر تاپتۇق. مەن بىر توپ قەلەمكەشلەر بىلەن ئۇنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى تۇرپانغا بارغىنىمدا ئېگىز ئەگمە مەقبەرىلەر ئارىسىدا ئاياغ يولى بولاي دەپ قالغان جايدىكى يېگانە يېشىل يانتاق ئۈنۈپ قالغان بىر زەمبىلچە تۇپراق ئاستى بۇ ئاتەش يۈرەك قەيسەر قەلەمكەشنىڭ ئەبەتگاھى ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. مەن بىر شېئىرىمدا ئۇنى «يېشىل ئابىدە» دەپ ئاتىدىم. ئەپسۇسكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىغا ھەتتا كېيىنكى كۈنلەردىمۇ سوغۇق قارالدى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى كىم نەۋجۇۋان چېغىدىلا يانتاقمۇ ئەركىن ئۆسەلمەيدىغان شورلۇق توپىغا بەنت قىلدى؟ شاھىدلار بىلەن تارىخچىلار نېمە دېسە دېسۇن، ئۇنى مەخسۇس يورۇقلۇق ۋە يۈكسەكلىك گۈل - چېچەكلىرىنى يەيدىغان ھېلىقى قاباھەتلىك ئىللەت قازا توزىقىغا تاشلىدى! ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئەكس تەرىپى، ئۇ تەنقىد قىلغان رەزگى ئەرۋاھ ئۇنى يەپ كەتتى! يىللار ئۆتۈۋەردى، ئانىلار تۇغۇۋەردى، تەڭگىلەر ئۇ چەندازىدىن بۇ چەندازىغا چۈشۈۋەردى، بۇنى تارىخچىلار بىلەن يازغۇچىلار چىنلىق، قانۇنىيەت دەپ يېزىپ تاماملىۋەتكەن بولۇشتى. مانا بىزمۇ يېڭى

قەبرە قاتۇرۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى نەشر قىلدۇق. ئەمما، بەتبەخ، ئادەمخور ئەرۋاھ پۈتۈن مىللەتنى يۇتۇۋەتسىمۇ تويمايدىغان ئاچكۆزلۈك، پۈتۈن زېمىننى چاڭگىلىغا سېلىۋالسىمۇ قانائەت قىلمايدىغان ئەسەبىيلىك بىلەن يۈز - كۆزىنى زامانىسىغا لايىق پەرداز بىلەن بويىاپ، شىلەپە كىيىپ، گالىستۇك تاقاپ، ئۆزىنىڭ ئېزىنتقۇ تۈخۈملىرىنى كۆپلىرىمىزگە يېگۈزۈۋۈەتتى! ئەتتەڭ، ئۇ ياشايدۇ، ھەتتا مەمەدانلىق بىلەن سورۇننى ئىگىلىۋېلىپ ھۆركىرەپ - گۈركىرەپ ياشايدۇ. چۈنكى ھازىرقى ئۇيغۇر روھىيىتىنىڭ تىتىلىپ تۇرغان «گەۋدىسى» دە ئۇنىڭ بازىرى، داچا ۋە گىرىمخانىلىرى بار!

7

ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوق - زەمبىرەكلەر، داغدۇغىلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر بىلەن تولغان بىر قاتار دېموكراتىك ئىنقىلابلار ۋە سىياسىي ھەرىكەتلەر بولۇپ ئۆتتى. بىلىم ۋە ئاڭ ئۇپىقىدا خۇددى يېڭى يۇلتۇزلاردەك كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان پىكىر سەتھى ئېچىلدى. يەر - ئاسمانىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلغان بۇ ئۆزگىرىشلەردىن كېيىن، روھىيىتىمىز «ئادەم باش سۆڭىكىدىن جام ياساپ مەي ئىچىدىغان بۇ مەجۇسى ئىپلاس» (ماركس سۆزى) ئەرۋاھتىن خالاس بولغانمىدۇ؟ ياق!

قەدىرلىك قېرىنداشىم! بۇ ئېچىنارلىق پاكىت. ئۇنى ھەسرەتلىنىپ بولسىمۇ ئىقرار قىلماي تۇرالمايمىز. ئۇنى دانىشمەنلەر، پېداگوگلار، ئەخلاقشۇناسلار كىتاب، نۇتۇق، شېئىر ۋاستىلىرى بىلەن كىنو - تىياتىرچىلار سۆز - ھەرىكەتلىك ئېپىزوتلار بىلەن تەكرار سۆكۈشتى. ھەممىمىز ئۇنىڭغا نەپرەتلىنىمىز، ئەمما ئۇنىڭغا ئالدىنىمىز، ئۇنى پەرق ئېتەلمەيمىز. ئۇ كىم؟ ئۇ دەسلىپىدە ياكى ئومۇمىيلىق جەھەتتە ھېچكىم ئەمەس.

ئۇ بىر ئىللەتلىك روھىيەت. بىرەر ئوق بىلەن ئۆلىدىغان جان ياكى بىرەر ئوكۇل بىلەن قىرىلىپ كېتىدىغان باكتېرىيە ئەمەس. ئۇ كېيىنچە بىر ياكى بىر قاتار شەخسلەردە تېپىلىك كۆرۈنۈشكە ئېرىشىشى مۇمكىن. يۇقىرىدىكى ھەسرەتلىك ھېكايەتلەردە زىكىر قىلىنغان پېرسوناژلار دەل ئۇنىڭ مەلۇم ماكان ۋە زامان چەمبىرىدىكى دۇنيالىرىدىن ئىبارەت، خالاس.

سەككىزىنچى ھېكايەت، تەرىقىسىدە سىزگە لېكوك ۋە ستەين قاتارلىق ئەجنەبىي قىدىرغۇچىلارغا يالىلانغان ئىسلام ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن

ئىسلام ئاخۇن پەقەت خوتەن - نىيە ئەتراپىدا «گۆھەر تېپىش» نامىدا بۇددىزم خارابىلىرىنى بۇزۇپ، ھەيكەللەر ئىچىدىن ئالتۇن ئىزدەش ئۇچۇن ئۇنى كۆكۇم - تالقان قىلىپ يۇرگەن «كېپەن ئوغرى» لىرىدىن بىرى. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» دېگەن ماقالەمنىڭ ئاخىرىغا ئۆتكۇر سىلىشتۇرمىلىق ئىككى پارچە سۇرەت بېرىلگەن. ئۇنىڭ بىرىدىكى، تاشكېمىر تورۇسىغا سىزىلغان رەسىمدىكى قەدىمكى كۇسەنلىكلەرنىڭ ئالىپتە كىيىنگەن، مالائىكىلەردەك روھلۇق قىياپىتى كۆزىڭىزدىن ئىپتىخار شادلىقى قوزغاپ تۇرسا كېرەك. 2 - سۇرەتتە، مىڭئۆي يادىكارلىقى ئالدىدا چەت ئەللىك لېكوك، گرۇنېۋىدىل قاتارلىقلارنىڭ ياسىداق ۋە مەغرۇر قىياپىتى بىلەن، ئۇلارغا يالىلىنىپ بەرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ پۇل ئۇچۇن بۇ بىباھا جاۋاھىراتلارنى كەتمەندە ئويۇپ پاختىلىرى چىقىپ كەتكەن جۇل - جۇل كىيىم، سولغۇن روھىيەت ۋە نادان قىياپەتلىك كۆرۈنۈشى بېرىلگەن. بۇنداق ئېچىنىشلىق ھالەت ستەين، لېكوكلار بىلەن بىللە قەدىمكى خارابىلاردىن ئوغرىلانغان جاۋاھىراتلارنى ئارتىپ چەت ئەلگە يۇزلەنگەن تۆگە كارۋانلىرىغا ياندىشىپ چۆل كېزىۋاتقان ئۇيغۇرلار تارتىلغان رەسىملەردىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ تەنھا ھادىسە بولماستىن، 1950 - يىللاردىكى ئوغۇت توپلاش ھەرىكىتىدە ئىدىقۇت شەھىرىدە 1000 يىللار قەد

كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇددا چاسا مۇنارلىرىنى بۇزۇشتىمۇ ئۆزىنىڭ داۋامىنى كۆرسەتتى. ھەيھات، تىللاردا داستان قىلغۇدەك خىسلەتكە ۋە داستانلاردا لەنەت ئوقۇغىدەك ئىللەتكە ئىگە مىللەت! ھېكايىنىڭ تېخىمۇ تېپىك يېرى، شۇ يالالانما كەتمەنچىلەرنى بۇ مۇدھىش پائالىيەتكە ئىللەت بىلەن تولغان مۇھىتنىڭ قاباھەتلىك دۈشمىنى گىرىپتار قىلىشقان. بۇ قاباھەت دۈشمىنى نادانلىق، نامراتلىق پەيدا قىلغان جاھالەتلىك تۇزۇم ۋە روھىيەتنىڭ داۋاملىق ساقلىنىشىنى جان تىكىپ قوغدايتتى. پۈتۈن نۇرانە تەشەببۇس ۋە سىمالارغا جان - جەھلى بىلەن ھۇجۇم قىلىش ئۇلارنىڭ قاباھەتلىك ھاياتىنىڭ بىرىنچى شەرتى ئىدى!

توققۇزىنچى ۋە ئونىنچى ھېكايەتلەر ئېھتىمالەم تېخى قەلەم ئاستىغا ئېلىنمىغاندۇر. ئاپتورلىرىمىز خىسلەتلەرنى ھىممەت بىلەن يېزىشقا تۇتۇنغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شادىيانە پوئىزىيىلەر يېزىۋېتىپ بىردىنلا ئىنتايىن سول ياكى ئوڭ قىيابەتكە كىرىۋالغان ھېلىقى قارا ئەرۋاھ تەرىپىدىن بوغۇلۇپ قېلىشنى كېيىنرەك سەزدى. بۇ ئىشلار ئۇچۇن يەنىلا ھادىسىلەرنىڭ «سۇرەت» لىرىدىن زەنجىشىپ، روھىيەت «مەخرەج» لىرىنىڭ خىيالىلىرىغا كەلتۈرۈشكىنى يوق!

«سول» چىللىق تازا بازار تاپقان يىللاردا خۇددى تەلۇننىڭ مەست بولغىنىدەك تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقان بۇ مۇدھىش روھ مىڭلىغان پاجىئەلەر يارىتىشتى. قاباھەت ئەرۋاھلىرى قىزىل چاپان كىيىۋېلىپ قۇيۇنتاز ساماسىغا چۈشتى. ھەممىمىز سول بولمىز دەپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ھېچنېمىگە قارىماي دوزاخقا ئىتتىرىشتۇق. نەتىجىدە دوزاخقا چۈشمىگىنىمىز قالمىدى! سول بولالىغىنى پەقەت ھېلىقى قارا ئەرۋاھنىڭ ئۆزىدىن باشقىسى بولمىدى! مەن يوپۇتۇپ تۇرۇپ ماجاز قىلىۋاتىمەن. ھەممىمىز ئويلىيالمىغانچە ئويلاپ كۆرەيلىچۇ، قارا ئەرۋاھ «ئۇ سېمىز، مەن ئورۇق» دېگەنگە ئالدانمىدى. ئۇ بىزنىڭ كاللىمىزدىكى «جان

بهقىش پەلسەپىسى» ئىدى! ئۇ بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا، خەلقىمىز گەۋدىسىدە «جان بهقىش» مېخانىزمى بولۇپ قالدى! خەلقىمىز ئېسىل پەزىلەت تەسۋىرلەنگەن كۆپلىگەن چۆچەكلەرنى جۇملىدىن كۇسەن مىڭئۆيلىرىگە سىزىلغان «ئۆزىنى يەم قىلىپ ئاچ قالغان يولۋاس بالىلىرىنى قۇتقۇزغان شاھزادە» ، «قولىنى مەشئەل قىلىپ ئەل - يۇرتىنى جاھالەتتىن قۇتقۇزغان پادىشاھ» ، «ئۆز قوۋمىگە كۆۋرۈك بولغان مايمۇن شاھى» مېكايىلىرىنى دۇم كۆمتۇرۇپ قويدى!

8

«يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ئەمدى يۇقىرىدىكى پاجىئەلىك مېكايەتلەر ئارقىلىق مەمىمىز بىر نىيەتتە مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورتاق پىكىرەن پەلسەپە ۋە تارىخىي پىسخولوگىيىلىك تېمىغا ئايلاندى. ئۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ باشقىلار ئۇستىدىن نەتىجە قازىنىمەن دېگەن قارانىيەت كىشىگىمۇ ۋاپا قىلمىغان، بۇ قولدىن بەرگىنىنى ئۇ قولدىن، بۇ ئەۋلادقا بەرگىنىنى ئۇ ئەۋلادتىن، بۇ جەھەتتە بەرگىنىنى ئۇ جەھەتتە تارتىۋېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بېرىدىغىنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا پاجىئە، زىيانكەشلىك قىلغۇچىغا لەنەت تاختىسى، مىللەتكە پارچىلىنىش - نادانلىق - جاھالەت - ھالاكەت! تەنتەنە ئۇنىڭ يالدامىسى ئەمەس، ئالدامچى نىقابى بىلەن خيالىي ئىستىكى، خالاس. بۇ نۇقتىدىن دەرگۇمان بولۇپ، سىناپ كۆرمەكچى بولساڭ، مەرھەمەت!

سۆزىمىز «بىر چوڭ ئىللەت» شۇمبۇيىسىنىڭ ھەرقايسى زەھەرلىك شاخلىرى ئۇستىگە يۆتكىلىدۇ. چۈنكى فارابى ئېيتقاندەك، ھەرقانداق مۇرەككەپ جىسىم كۆپلىگەن تەركىبلەردىن تەشكىل تاپىدۇ.

دەرۋەقە، فارابى، ئىبن سىنا، شەيخ سەئدى، قابۇس، سەئدى

شىرازى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۆمەر ھەييام، ئابدۇراھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائى، ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى قاتارلىق ئەخلاقشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە سەلبىي ئەخلاق كاتېگورىيىلىرى — ئاچكۆزلۈك، ھەسەتخورلۇق، تاماخورلۇق، خۇشامەتكۆيلۈق، مۇناپىقلىق (ئىككى يۈزلىمىلىك)، كاززاپلىق، ھىيلىگەرلىك، پىتنىخورلۇق، يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، يۈرت - پىرقەۋازلىق، نامەردلىك، ساتقىنلىق، چاققۇنلۇق، ھورۇنلۇق، تەلۋىلىك، زالىملىق، قورقۇنچاقلىق، زەھەر سۆزلۈك قاتارلىقلار دىداكتىك نەسىھەت، بەدئىي ھېكايەت، شېئىرىي ئىبرەتلىك ۋاستىلەر بىلەن قامچىلانغان بولسىمۇ، ئۇ تېخى ئېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر تەرىقىسىدە تىلغا ئېلىنمىدى. تارىخ، بولۇپمۇ روھىيەت تارىخى ئىسپاتلىدىكى، سەلبىي ئەخلاقىي ئىللەتلەر ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدىكەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، سەلبىي ئەخلاقىي روھىيەت پوتېنسىئاللىق ئاڭ يىلتىزىغا ئىگە بولۇپ، كىتاب ۋە ئوچۇق سورۇنلاردا بولىدىغان ئىجابىي ئەخلاقىي ئىبارىلەردەك ئۇنداق ئىجتىمائىي - مەنتىقىي ئاڭ شەكىلدىن پەرقلىنىدىكەن. «ئاغزىدا ھى - ھى قىلادۇ، كۆڭلى يامان خۇمسىلار» دېگەندىكى ئاغزىدىكى مەنتىقىي ئىبارە بىلەن كۆڭۈلدىكى «پوتېنسىئال ئاڭ» بىر نەرسە ئەمەس. بۇنىڭ ئاۋسترىيىلىك روھىي كېسەللەر ئالىمى فرېئودتىن ئىلگىرى، مېنىڭچە مىڭ يىللار ئىلگىرى كلاسسىك سوپىزم نامايەندىلىرى تىلغا ئېلىشقان. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، سەلبىي ئەخلاق كاتېگورىيىلىرى ئوخشىمىغان زامان - ماكان - مۇھىت چەمبىرىكىدە ئوخشىمىغان «سېكىل» (تۈزۈلمە) تەشكىل قىلىپ، ئوخشىمىغان ئېتىكىلىق تارىخىي فورماتسىيە ھالىتىدە بولىدىكەن. بۇ ئوخشاش ئېلىمېنتلارنىڭ ئوخشىمىغان بىرىكمە ھاسىل قىلىشىغا ئوخشاش ئەھۋال.

يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى سەلبىي ئەخلاقىي

ئىللەتلىرىمىزنىڭ تارىخىي شەكلى — سېكىللىق تۇزۇلمىسى قانداقتۇ؟ بۇ، بىزنى قىزىقتۇرىدىغان ۋە ھېچقانداق ئېكران، مىكروسكوپ، ئېلېكترون مېڭە ياكى كىتاب سەھىپىسىدە كۆرۈنمەيدىغان يەنە بىر پىكىرەن ھېكايەت!

ھەممىگە مەلۇم، قەدىمكى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە كۆچلىگەن مىللىي گۈرۈھلار بىر مەزگىل تۇرمۇش كەچۈرگەن ياكى بۇ دىيارنى كېزىپ ئۆتكەن. ئەمما، پەقەت ئۇيغۇر خەلقىلا بۇ زېمىندا غوللۇق مەدەنىيەت يارىتىپ، ھەرقايسى قەلئە - قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇيۇشتۇرۇپ، بىر پۈتۈن گۈللەنگەن پارلاق يېپەك يولى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ، ياپونىيىلىك خانىدا تورۇ، خانىدا ئاكىرا قاتارلىق غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى مۇتەخەسسىسلىرى يەكۈنلىگەن ئىلمىي ھۆكۈم.

ھازىرقى تۈپ مەنبۇى پاجىئە، باشقىچە ئېيتقاندا، ھازىرقى سەلبىي ئەخلاقىي روھىيەت سېكىلىنىڭ مەركىزىي ئوقى ئەنە شۇ بىر پۈتۈن ئېتنىك روھنىڭ پارچىلىنىپ، تۆۋەندىن چۆرىگىچە يۈرت پىسخىكىسىنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت! بۇ، ئاددىي تىلدا يۈرتۇازلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

يۈرت — كىشى قەلبىدە مىللەت ۋە دۆلەت ئېڭىدىن مۇقەددەم يىلتىز تارتقان روھىي تىرەك ۋە ئىپتىخار. بۇنى چۈشىنىشكە، ھۆرمەتلەشكە ئەرزىيدۇ. ئەمما بۇ ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدەك قاغان چىقىدىغان قەبىلە (ياغلىقار)، ۋەزىر چىقىدىغان قەبىلە (ئېدىز)، ئىچكى - تاشقى قەبىلىلەرگە ئايرىلىپ كەتمەسلىكى، ھەرگىزمۇ يۈرت شەكلىنى ئالغان جامائەت پىكرى، روھىي ئالاقە ۋە سىياسىي تۈركۈمگە ئايلىنىپ قالماسلىقى لازىم! بۇ غەرب سىياسىي سەھنىلىرىدىكى پارتىيىلەرنىڭ شەكلىسىز يەرلىك نۇسخىلىرى بولۇپ قالمىدىكەن، بۇنداق بولمۇغۇرسە خەلقىمىز «خوجا قوشقار»، «خوجا خوراز» نىزالىرى بىلەن «خوجا

مايمۇن» ئىغۋالىرىدا توزۇپ كېتىدۇ!!

بۇ ھەممىمىزنىڭ ئىنساب ۋە ئەقىل بىلەن ئويلىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدىغان «شېرىن زەھەر»! بۇنىڭ ئالدىنقى قەدىمى «خوجا مايمۇنلار» نىڭ ئېگىز - پەس سەكرەپ كوتۇلداشلىرىنى رەت قىلماق! مېنىڭچە، بۇ «تاروزا يۇلتۇزى» بۇزۇلغانكەن، ئالەمدە ئادالەت ۋە پەزىلەتتىن، تۆھپىكارلىق ۋە ئىپتىخاردىن سۆز ئېچىش مۇشكۇل. تارىخ ئويغاق ۋە چەكسىز! ئۇ، ئەسىرلەر ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۆز - ئۆزىگە خۇلاسە چىقىرۋېلىشقا يول قويۇۋېتىپ، ئاخىرىدا ئۆزى ھەقىقىي خۇلاسە چىقىرىشقا تۇتۇندۇ. ئۇ، ھەرگىزمۇ كوزىچىنىڭ قولىدىكى ئەۋرىشىم لاي ئەمەس!

9

خوش، روھىي ئىللەتلەر تارىخىي فورماتسىيىسىنىڭ يېپەك يولى سۇ ۋە ھاۋاغا يۆتكەلگەندىن كېيىنكى «قارا سېكىل» نىڭ ئوق مەركىزىنى كۆرۈۋالدۇق. ئۇنىڭ ئەتراپىدا پىرقىرايدىغان «سەييارە» لەرگە نەزەر ئاغدۇرغىدەك بولدۇق.

ئالدى بىلەن كۆزىمىزنى ئالا تاشلاپ، تۇرمۇش رەستىلىرىدە ئۇچرايدىغان سەلبىي قىياپەتلەرگە قارىۋالايلى، ئاندىن كېيىن ئۇلارغا زېھىن بىلەن كۆز تىكىپ مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

«ياغاچ ئاياغ قاداپ گەۋدە كۆرسەتمەش»، «ئۆزىنى رامكىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ يۈرۈش»، «ئۆزىنى كۆپتۈرۈپ، ئۆزگىنى چۆكتۈرۈش»، «سۇر كۆرسىتىپ سېيرىۋېتىش»، «ئىتتىك قىلىچتا ئۇنى چاناپ سىناپ كۆرۈش»، «ياڭاق شاكىلىغا قوڭغۇز سېلىپ، ئەپسۇن بىلەن قىمىرلىتىپ ئەۋلىيا بولۇۋېلىش»، «ئارىنى بۇزۇپ سۇلتان بولۇش»، «كېچىسى بوغۇزلىۋېتىپ كۈندۈزى ھازىدار بولۇۋېلىش»، «بالىخانىغا چىقىرىپ، شوتىنى

تارتىۋېتىش» ، «ئوك قوۋۇرغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىپ سول بېقىنىغا سانجىش» ، «قۇلىقىغا كۈسۈلداپ، غەزەب قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرتۇپ ئالدۇرۇش» ، «باشقا ئادەم قولىدا قەتىل قىلىپ، بىگۇناھىغا ئارتىپ قويۇش» ، «خانىقا ئېشىدا مۇرىت بېقىپ سېخى ساخاۋەتچى بولۇۋېلىش» ، «گۈل ئارىسىغا زەھەر يوشۇرۇش» ، «سەتەك - سەنەم كوزىرى ئىشلىتىش» ، «خوجا كۆردى بولۇۋېلىش» ، «تاش ئېتىپ چىراغ چېقىش، چالما ئېتىپ مېۋە قېقىش» ، «يولۋاسنى كۆرسە مۇشۇك، مۇشۇكنى كۆرسە يولۋاس بولۇۋېلىش» ، «قارىغۇنى كۆۋرۈكتە قىستاپ قوينىدىن گۆھىرىنى ئېلىۋېلىش» ، «يۈزى قېلىن بولۇۋېلىش» ، «ھاماقەتلەرنى توپلاپ ھاقارەتلىتىش» ، «قاراپ تۇرۇپ يالغان سۆزلەش» ، «يالغان پاكىت ئويدۇرۇپ، يالغان گۇۋاھلىقتىن ئۆتۈش» ، «بىر كىيىم بىلەن بىر قانچە قېتىم خوتۇن ئېلىش» ، «قايتا تويلۇق ئۇچۇن قايتا ئەرگە تېگىۋېرىش» ، «ھارامدىن ھامىلە پەيدا قىلىش» ، «غەيۋەت بىلەن كۆڭۈل ئېچىش» ، «تۇز يەردىن قۇيۇن چىقىرىش» ، «گال مايلاپ گېلىنى بوغۇش» ، «قۇرئان بېتىگە ساختا خەت يېزىش» ، «ھۆل قىشقا دەسسىتىپ لەت قىلىش» ، «سەيلىگە ئېلىپ چىقىپ خۇپىيانە سېتىۋېتىش» ، «ھەر ئىككى تەرەپكە يامان قىلىۋېتىش» ، «ياغاچ قازان قىلىش» ، «ماختاپ كۆپتۇرۇپ پۆپۈك، تىللاپ چۆكتۇرۇپ كۆپۈك چىقىرىش» ، «كۈسۈلدىشىپ دوست بولۇش، سوكۇلدىشىپ شېرىك» ، «ئوقۇتقۇچىلىقنى خار بىلىش» ، «خوتۇنى قىيىنغانغا ئېرى قېيداش» ، «ئاغزىدىن بەدبۇي سۆز، ھەرىكىتىدىن بەدبۇي قىلىق يېغىپ تۇرۇش» ، «كۈچلۈكنى يۆلەپ، ئاجىزنى شۇلۇش» ، «ھەسەتخورلۇق قىلىش» ، «ئۆتكەنگە سالىۋات دېگەننى ئوتتۇز قېتىم تەگەش» ،

«نامەردلىك» ۋەھاكازالار. «تۇخۇمغا تاشنى توغرىلاپ تۇخۇم چېقىش» بىلەن «شاختىن - شاختا يۆتكىلىۋېلىش» ئۇنىڭ ئىلاجسىزلىقتا ئىپادىلىگەن شەكلى بولۇپ، خەنزۇ تۇراقلىق سۆزلىرىدىكى «پەشنى قېقىپ كېتىش» كە قارىغاندا، رودۇيايدەك ناھايىتى قېلىن!

قەدىرلىك قېرىندىشىم! باشقىلارنىڭ ئاياپ ئولتۇرماي، ئۆزىگىزنىڭ كۆزەتچى قىلىۋالماي يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار سەلبىي ھالەت «قېلىپلىرى» نى بىر - بىرلەپ كونكرېت تارىخىي ياكى رېئال ئېپىزوتلار بىلەن توشقۇزۇپ كۆرۈڭچۇ! بۇلار «قىمىرلىسۇن» — چىنلىق ئىقتىدارىنى كۆرسەتسۇن. ياپىرەي! قانداق بۇلغىنىش ئىچىدە ياشاپ كەلگەندىمىز - ھە! شۇنداق، مەن تېخى تولۇق «تەنزە» يايالمىدىم.

بىز مىللەتنىڭ توققۇز پەزىلىتىنىڭ ھېكمەت ماقامى (دەرىجىسى) غا كۆتۈرۈپ سۆزلىدۇق. بىر ئىللىتىنى ئورتاق يېرىپ كۆرۈۋاتىمىز. «پاكلىنىش» نى مەقسەت قىلغاندا تەقۋايى لىباسلارنى بىر چەتكە يىغىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ! مەنىۋى ئىللەت ھەممىمىزدە ھەرخىل ساقلانغان. روشەنكى، «ئۆمۈر يولى يىلان يولى!» ئۇ تۇز چۈنۇق ئەمەس. ھەر كۇن دېيەلمىسەممۇ، ھەر يىل، ھېچ بولمىغاندا ھەر بىر مۆچەل بىز ئۆز - ئۆزىمىزدىن ئۆزگىرىپ بارىمىز. ئىبىن سىنا سۆزىدىن پايدىلىنىپ ئېيتقاندا، ياكى ماددىي راھەت - پاراغەت (جۇملىدىن نام - شۆھرەت) نى دەپ مەنىۋى پەزىلەتنى يوقتىپ بارىمىز؛ ياكى مەنىۋى بايلىقنى دەپ ماددىي پاراغەتتىن چەتنەپ بارىمىز. ھەر ھالدا ئىككىسى قۇتۇپ ئارىسىدا يوقتىش بەدىلىگە ئېرىشىمىز. مېنىڭچە، بىر خىل تۇرمۇش خەتەرلىك. پاكلىنىش راھەت! ئۆمۈر داۋاملىق پاكلىنىشتەك بۇ ئالىي خىسلەتتىن كۆپ قېتىم بەھرىمەن قىلىشقا پۇرسەت ئاتا قىلالىسا كاشكى...

10

مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى سەلبىي ئىللەتلەر بىر ئۇچۇر، ئۇ تارىخىي كەچۈرمىشلىرىمىزنىڭ مەنىۋى لاتقىلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. بۇ لاتقىلار ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردە ئوخشىمايدىغان سەۋەبلەر - تۈزۈلمىگە ئىگە چۆكمە ھاسىل قىلىدۇ. سەلبىي ئىللەتلىرىمىزنىڭ ھازىرقى تارىخىي شەكلى — يۈرتۇازلىقنى يادرو قىلغان ھالدا ئۇنى چۆرىدەپ بىر قاتار «ئويمان - دۆڭ»، «يۇقىرى - تۆۋەن» ئىللەت تۈركۈملىرىدىن تۈزۈلمە ھاسىل قىلغان.

ئۇنىڭ «ئويمان»، «تۆۋەن»، ئاجىز، رەزگى ئىپادىلىرى مۇنداق:

تەمەخورلۇق — ئاجىز، رەزگى قىياپەتتىكى روھىي دۇئانىلىك. قاباھەتلىك ئارزۇ بىلەن ئۇنىڭغا ئېرىشەلمىگەنلىك ئارىسىدىكى بوشلۇقتا «تۇخۇم» تۇغۇپ تۇرغان پەسكەش ئىللەت.

تەمەخورلۇق بىر خىل ئاچكۆزلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقەددىمىسىمۇ، خاتىمىسىمۇ قۇيقۇرۇقلۇقتىن ئىبارەت. تەمەخورلۇق قانائەتنى بىلمەيدىغان ئەبەدىي روھىي گادايلىقتۇر.

خۇشامەتچىلىك — ئاجىز، رەزگى قىياپەتتىكى روھىي تىلەمچىلىكنىڭ ھېيلىگەر، قۇل - دېدەك شەكلىدىكى ئىپادىسى. خۇشامەتچىنىڭ نىيىتى تەمە، پىكىر - خىيالى زوراۋانلىق. ئۇ ئالدىدا ماختاپ، ئارقىدا نامىدىن پايدىلىنىپ ئىش كۆرىدۇ. ئۇ ساداقەت ۋە ساخاۋەت بىلەن نىقابلىنىۋالغان، نىقابى ئېچىلمىغان سائەتلىك ياكى خيانەتكارلىقتۇر. خۇشامەت - قۇلچىلىقنى بەجا قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنسانىي غۇرۇرىنى ئۆزى دەپسەندە قىلىدىغان روھىي ئىللەت. ئۇ ئۆز مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، بىردىن يەل كىرگەن شارىدەك كۈچلۈك زوراۋانلىققا —

باشقىلارنىڭ ئىنسانىي غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىشقا يۇزلىنىدۇ.

ئىككى يۇزلىمىلىك — ئاجىز تىپتىكى روھىي ئىللەتلەر جۇملىسىدىكى ھەم ئالدامچى، ھەم ساتقىن خاراكتېردىكى نامەردلىك، جانباقتىلىق بولۇپ، بىلىشنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، بىرلىك - ھەمدەملىككە دەز كەتكۈزىدۇ. ئۇ بىشەم شەكىلدە مۇناپىقلىق، سىياسىي شەكىلدە خائىنلىققا ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. ئىككى يۇزلىمىلىك ئائىلىدە يۇز بەرسە ئائىلىنى، خىزمەتتە يۇز بەرسە يۇقىرى - تۆۋەننى، مىللەتتە يۇز بەرسە زىيالىيلار ۋە خەلق ئارىسىدىكى ھەمدەملىكنى بۇزىدۇر. ئىككى يۇزلىمىلىك بىر خىل مۇغەمبەرلىك، ئالدامچىلىق بولۇپ، ئۇ ھەقىقىي ئىنسانلىققا مۇخالىپ مۇناپىقلىقتۇر. ئىشەنچ — ئىناۋەتنىڭ ئەڭ ياۋۇز دۇشمىنى.

چېقىمچىلىق — تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە چىنلىق ۋە ئادىللىقتىن چەتلىگەن ھالدا سۆزنى بۇرمىلاپ باشقىلارنىڭ غەزەپ يالقۇنىنى قوزغاشقا قارىتىلغان پىسخىك كېسەللىك. ئۇ زىيانكەشلىكنىڭ تەركىبىي قىسمى.

ساتقىنلىق — ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ۋىجدانىنى يوقىتىشتۇر، ئاندىن كېيىن دوستلىرىغا ئاسىيلىق قىلىشتۇر. قىسقىسى، ئىلگىرى ئۆزى نەپ ئالغان دوستلىرىغا، تەلىم ئالغان ئۇستاز ۋە تەربىيىچىلىرىگە بۇزاپالىق قىلىش ئەخلاق نۇقتىسىدىن ساتقىنلىق ھېسابلىنىدۇ. بىلىش كېرەككى، بۇزاپالىق — قېرىنداشلارنى، ئۇستاز - شاگىرتلارنى، دوست - ئاغىنىلەرنى داغدا قالدۇرىدىغان دەھشەتلىك مەنىۋى ئىللەت. نامەردلىك، مەرھەمەتسىزلىك، ئىچى قوتۇرلۇق، پىتنە - پاساتقا سۇكۇت قىلىش، ناھەقلىققە قارشى چىقالماسلىق — ساتقىن روھىيەتنىڭ بىر ئىپادىسى.

تەمەخورلۇق، خۇشامەتچىلىك، ئىككى يۇزلىمىلىك، چېقىمچىلىق، ساتقىنلىقلار سەلبىي ئىللەتلەر ئارىسىدىكى ئاجىز

تىپ بولۇپ، خۇددى «ئورۇق ئەرۋاھ» قا ئوخشايدۇ.

ئەمدى بىز «ئويمان - دۆڭ»، «يۇقىرى - تۆۋەن» ئىللەت تۈركۈملىرىنىڭ «دۆڭ»، «يۇقىرى»، زوراۋان، بېشىم ئىپادىلىرىگە نەزەر سالايلى:

«بېسىم قىلىش»، «تەھدىت سېلىش»، «رەھىمسىزلىك»، «ئۆز سۆزلۈك»، «زالىملىق»، «كەبىر - تەمەننا» قاتارلىقلار سەلبىي ئىللەتلەر ئىچىدىكى كۈچلۈك تىپلار تۈركۈمىدىن ئىبارەت. ئۇ خۇددى «سەمىرىۋالغان ئەرۋاھ» قا ئوخشاش مەغرۇر ھەلەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل «سېمىز ئەرۋاھ» ئۇ خىل «ئورۇق ئەرۋاھ» لارنى يەپ تۈرىدۇ.

ۋاقتى كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، زوراۋانلىق كۈچكە تايىنىدۇ، ئۇ ئىقتىسادىي كۈچ ۋە ھوقۇق كۈچىدىن ئىبارەت. دىنىي ياكى ئىلمىي نوپۇزغا تايىنىپ زومىگەرلىك قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ. بۇنداق زوراۋانلىق «ئۇرۇق ئەرۋاھلار» نى قىزىقتۇرىدۇ، ئۇلارنى چاكىنا خۇشامەتچىلىك يولىغا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

مەنسەپ — باشقۇرۇش بويىچە ھوقۇق مېخانىزمى بولۇپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ يالدامىسى. كىشىلەر تېخى مەنسەپدارلىقنى رەت قىلىش باسقۇچىغا يەتمىگەچكە، خېلى كۆپ كىشىلەردە مەنسەپدارلىقنى رەت قىلماسلىق روھىيىتى ساقلانغان. بۇ، جەمئىيەتتە ھەممە ئادەمدە بولىدىغان روھىيەت بولمىسىمۇ، ئەمما، خېلىلا ئاشكارا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ بەزىدە ئاشكارا رىقابەت شەكلىنى، بەزىدە يوشۇرۇن پائالىيەت شەكلىنى ئالىدۇ. سىياسىئونلۇق ھايات ئۇچۇن بۇ نورمال ھادىسە.

مەنسەپ — خەلقتە مەنپەئەت يەتكۈزۈش بەدىلىگە بېرىلگەن ھوقۇق ۋە ئىشەنچ. مەنسەپپەرەسلىك ئىللىتىدىن خالىي، جۇملىدىن خەلقتە جاۋابكارلىق روھىدا ھوقۇق تۇتۇش بىلەن مەنپەئەتپەرەسلىك، شۆھرەتچىلىك، ھوقۇقۇازلىق روھىدا مەنسەپدار بولۇش خاراكتېر جەھەتتىنمۇ، ئاقىۋىتى

جەھەتتىنمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

مەنسەپ خىيالىدا خۇشامەتچىلىك، چېقىمخورلۇق بىلەن ھەپىلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك قارىشى ۋە بەخت قارىشى ئۆزگىچە بولسىمۇ، ئۇلار ھەممە ئادەم بىزدەك ئويلايدۇ، دەپ قارايدۇ، ئاڭ ۋە تەپەككۇر ئۇسۇللىرىنىڭ ھەر خىللىقىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار خەلقنىڭ پارچىلىنىشى ھەممە ئىشتا ئۆز مەنپەئىتىنى ئويلاشتىن پەيدا بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلمايدۇ. ئۇلار تارىخىي جاۋابكارلىق، تارىخىي ئاقىۋەت ۋە كەلگۈسىشۇناسلىقتىن خەۋەرسىز بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ئورۇق - سېمىز» ئەرۋاھ خاراكتېرلىك روھىي ئىللەتلەردىن باشقا، يەنە ئارىلىقتا بىر قانچە تۈركۈم قېتىشما ئەرۋاھلار — ھەر خىل سەلبىي ئىللەت تېپىلىرى مەۋجۇد. ھەسەتخورلۇق، ئالدامچىلىق، پىتنىخورلۇق، ئاچكۆزلۈك، شۆھرەتپەرەسلىك، سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋېلىش، ھاماقەتلىك، تەنتەكلىك، تەلۋىلىك، ئەسەبىيلىك، ھورۇنلۇق، ھاۋايى ھەۋەسخورلۇق قاتارلىق ئىللەتلەر ئۇنىڭغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن ھاماقەتلىك، ھەسەتخورلۇق، ھورۇنلۇق ۋە ھاۋايى ھەۋەسخورلۇقنى تاللاپ ئېلىپ ئايرىم توختىلىمىز.

ھاماقەتلىك — ئەخمەقلىقتۇر. ئۇ پۈتكۈل مەنىۋى جاھالەتنىڭ ساقلىنىشى، بازار تېپىشى ئۈچۈن سانسىزلىغان قۇلاقلار پەيدا قىلىدۇ. بەزىدە ئادالەت مەيدانىدا تۇرۇپ قەبىھلىككە نەپرەت بىلدۈرىمەن دەپ، پىتنە - ئىغۋانى ئاڭلاپلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمەي ئاساسسىز قاياپ كېتىدۇ. ھاماقەتلىك - جاھالەت دۈشمىنى ئۈچىدىغان يەڭگىل ھاۋا بوشلۇقى.

شۆھرەتپەرەسلىك بىر خىل ھاماقەتلىكتۇر. پەسكەش ۋە ھاماقەت كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان پەرىزات — شۆھرەتپەرەسلىك. بىرىنچىدىن، سەممىيەتنى يەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، شۆھرەتپەرەس

تەمكىنلىكتىن ئايرىلىپ مەمەدان بولىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، كۆلپەت كەلتۈرىدۇ. چوڭ تەلەپ ۋە ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ يۈرگەن شۆھرەتپەرەس ئاخىرىدا داغدا قالىدۇ. دەرۋەقە، ئۆزىگە مۇنار تىكلەش كويىدا بولۇش ئەخمەقلىقنىڭ بىر تۈرى، ئەلۋەتتە. هاماقەتلىكنىڭ تۈرلىرى كۆپ. تەنتەكلىك — هاماقەت روهنىڭ هېس - ئىدراك، پىكىر - هەرىكەت، جۈملىدىن سۆز - ئەنزار (باها) دىكى يەڭگىلتەك كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئوخشىمىغان سەلبىي هالەتلەردە ئوخشىمىغان خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. قارىسىغا سۆزلەش، باشقىلارنىڭ ئىغۋالىرى، قەسەملىرىگە ئالدىنىپ جىنايەت يولىغا مېڭىش، تەلۋە — ئەسەبىيلىككە يۈزلىنىش، قاپقانغا چۈشۈپ قېلىشلار ئۇنىڭ ئالامىتى. قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغانلاردىن كۆرە تەنتەكلىك بىلەن دەپنە قىلىنغانلار كۆپ.

هەسەتخورلۇق — نامەرد، كۆڭلى قارا، خىيانەتكار روھ. روشەنكى، هەسەت بىلەن ۋىجدان بىر قەلبتە ياشىيالمايدۇ. شۆھرەتپەرەسلىك، ئالدامچىلىق ۋە كىشىلەرنى پارچىلاش بىلەن هەممىگە ئېرىشىمەن دەپ يۈرگەن هەسەتخور ئۆزى كولىغان ئازگالدا قالىدۇ. هالبىر توغرا ئېيتىدۇ: «هەسەتخور ئۆلىدۇ، هەسەت ئۆلمەيدۇ»، ئۇنىڭ ئەرۋاهى جاهىل.

هورۇنلۇق، ئېرىنچەكلىك، بىكار تەلەپلىك مىللىتىمىزنىڭ يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى روشەن بىر روهىي ئىللىتى. يازغۇچى زۇنۇن قادىرى ئاكا ئۇنىڭ تىپىك ئوبرازىنى مەتنىياز نامىدا يارىتقانىدى. هازىرقى بايلىقنى ئېچىش، كۆپ قىرلىق قۇرۇلۇش، ئىختىساسلىشىش، بېيىش، ئەقىل ئىقتىدارىنى ئېچىش رىقابەت هارارىتىگە كۆتۈرۈلگەن زامانىدا هورۇنلۇق، بىكار تەلەپلىك ئۆز - ئۆزىنى خارلاشتىن، تېز ئېقىمدىن چەتتە قېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىكار تەلەپلىك ئۆزىگە، ئائىلىگە ۋە مىللەتكە هالاكەت تىلەپ هاڭۋېقىپ تۇرۇشتۇر. راهەت كۆرۈنۈشىدىكى بۇ ئاپەت ـ نادانلىق، گادايلىق ۋە خارلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىيدۇ.

بىكار تەلەپلىك ۋە ھورۇنلۇق ئەقىل مەشئىلى ئۆچكەن ۋە قايتا يانمىغان زېمىندىكى سېسىشقا باشلىغان تۇرغۇن سۇ! بىكار تەلەپلىك ۋە ھورۇنلۇقتىن لاپ ئېتىشتىن باشقا ئىپتىخار گۈلى — مەردلىك ۋە قەھرىمانلىق مەيدانغا چىقمايدۇ.

ھاۋايى ھەۋەسخورلۇق — زەھەرلىك چېكىملىككە، جىنسىي چىرىكلىككە بېرىلىش نۇقتا قىلىنغان ئىجتىمائىي بۇزۇلۇشتۇر. ياشلار، بولۇپمۇ سودا - سېتىق بىلەن بىمەۋاتقان ياشلار مىللىتىمىزنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە قەد كۆتۈرۈشىنىڭ ئاۋانگارتلىرى بولۇشتەك تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. قەدىمكى يىپەك يولىنى گۈللەندۈرگۈچىلەرمۇ سودا - تىجارەتچى ۋە كارۋانچى «خۇرجا» ياشلار ئىدى. سودا - سانائەتچى ياشلىرىمىزنىڭ مىللەتنىڭ يېڭى گەۋدىسى ۋە مىللىي ئىپپەت سارىيىنىڭ غول تۈۋرۈكلىرى بولۇشى تارىخىمىزنىڭ ئۇلاردىن كۈتىدىغان تەلىپى. قىزلىرىمىز مىللەتنىڭ غۇنچىلىرى، ئانا بولغۇچىسى مۇبارەك كىشىلىرىمىز. ئەگەر ياشلىرىمىز قىز قېرىنداشلىرىنى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بولغۇسى ئانىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ «لەززەت» ھېس قىلىدىغان بولسا، بۇ مىللەت «تۇخۇم» ىدىلا بۇزۇلغان مىللەتكە ئايلانماسمۇ؟! قىزلىرىمىز پۇل ۋە پاراغەت ئۈچۈن ئۆمۈرلۈك ئىپپەت سارىيىنى تاماكا «كۈلدانى» غا ئايلاندۇرۇۋالسا، ئۇلار مۇھەببەت، ئائىلە، ئانا ۋە چوڭ ئانا بولۇشتىكى پاكلىققا، مۇقەددەس ئەقىدىدىن ئىبارەت بەختكە يەنە نېمە بىلەن ئېرىشەر؟! ئائىلىك تۇرۇپ «ئىپپەت سېتىش ماگىزىنى»، ھەتتا گۈرۈھلاشقان «ئىپپەت سېتىش شىركىتى» ئاچقان قىز - ئاياللار خەلقىمىز گەۋدىسىگە داۋاملىق زەھەر قۇرتلىرى چېچىپ نېمە ھوزۇر ئالار؟!

قەدىمكى گرېك ماتېماتىكى پېفاگور: «مەستلىك — ئەقىلدىن ئېزىش مەشىقىدۇر» دېگەنىكەن. ھازىر زەھەرلىك چېكىملىك ياشلىرىمىزدا بارغانسېرى ئېغىر ئىجتىمائىي ئاپەتكە ئايلانماقتا! بۇ

ئاپەت خەلقنىڭ ئۈمىدى بولغان ياشلارنى بەختسىزلەر، مەھبۇسلار، سارائىلار، جەسەتلەر لاگىرىغا ئىتتىرمەكتە! شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، مىللەتنىڭ يالغۇز توپ - زەمبىرەكلا ئەمەس چېكىملىك نەيچىسى، ئىچىملىك رومكىسى بىلەن بۇزۇقچىلىقمۇ خار - زەبۇن قىلالايدۇ! ئىمان - ئېتىقادلىق، غۇرۇر - ۋىجدانلىق ئەركەكلىرىمىز ئارىسىدىن ۋە ئىپپەت - نومۇسىنى جېنىدىن ئەزىز بىلىدىغان قىز - ئاياللىرىمىز ئارىسىدىن بىر تۈركۈم قەھرىمانلارنىڭ چىقىپ ھەممە ئۈنۈملۈك ۋاستىلەر بىلەن بۇ ئىككى «قىيامەت بورىنى» سىياقىدىكى ئىپلاس ھادىسىنى چەكلەشكە جان پىدا قىلىشلىرىنى تارىخىمىز تەقەززا قىلماقتا. مېنىڭچە، ئارىمىزدىن بۇنداق «چىستانى ئىلىك بەگ» ۋە بۇنداق «زورو» چوقۇم چىقىدۇ!

11

قەدىرلىك قېرىندىشىم! بىز «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» بىلەن «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» نى بىرلەشتۈرۈپ، ئالدىنقىسىنىڭ ئىپتىخار ئىلھامىدا كېيىنكىسىنىڭ نومۇس ئىللىتىنى سۆكۈشىمىز، تازىلىشىمىز ھەقىقىي «ئارىقلىق» (ئويغانغانلىق) ۋە ھەقىقىي «ئاشقىلىق» (كۆيگەنلىك) تۇر! ئۆزى ئويغانماي تۇرۇپ، خەلقنى سۆيىمەن دېمەكلىك بىر قۇرۇق داۋراڭ، خالاس!

مەن تارىخچىلىرىمىزنىڭ ئۆلگەن جەسەتلەردىن كۆرە تىرىك مىللەتكە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈشىنى، مائارىپچىلىرىمىزنىڭ كىتاب ۋە خىمىيىلىك ئانالىزدىن كۆرە رېئال تۇرمۇشقا قىزغىن خەيرىخاھلىق قىلىشىنى؛ يازغۇچى - شائىر - ئەنزارچىلىرىمىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ۋەقەلىرى چاتمىسىغا يوشۇرۇنغان ئەسىر - ئەسرلىك چىنلىق قاتلىمىغا چۆكۈشىنى، ئۇلارنىڭ سۇ ئۈستىدە

لەيلەپ يۇرگەن پاراخوتلار بولۇشتىن كۆرە، سۇ ئاستى كېمىلىرىدەك زېمىن باغرىدىكى ئوبيېكتلار ئۇستىدە مۇتەپەككۇرانە پىكىر يۇرگۈزۈشىنى؛ بېيىۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ قولغا كىرگۈزگىنى پاخال، قولدىن بېرىپ قويغىنى جاۋاھىرات بولۇپ قالماسلىقىنى پايدا - زىيان مىزانى قىلىشلىرىنى؛ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئاشلىق، پۇلات ۋە نېفىت مەھسۇلاتى ھەققىدە باش قاتۇرۇش بىلەن بىللە مىللەتنىڭ ئۇرۇقى، سۆڭەك - قوۋۇرغىسى، قەلبى ۋە قېنى ئۇستىدە تەخىرسىز تەپەككۇر قىلىشىنى؛ ئىللەت پاتقىقىغا چۆشۈپ قالغان ياش نوتا ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تونۇپ، مىللەت كېلەچىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەھرەمەن دىۋىدەك ئەلپازغا ئادەتلەنگەن سەلبىي ئەرۋاھلارغا ۋە ئېسىل مىجەز كىشىلەرگە كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇنىڭ كارامەتلىرى قەلبى نۇرلانغان، روھىيىتى نۇسرەت تاپقان خەلق ئارىسىدا ئاساسلىق كۈچتىن قالمىدۇ!

غايە - ئەقىدە بوھرانى يۇز بېرىۋاتقان، ھەر خىل «پوتېنسىئال ئاڭ» شەكىللىرى قۇيۇن كۆتۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئۇزاق داۋاملاشمايدۇ. يورۇقلۇق ۋە ياخشىلىقتىن ئىبارەت ئىنسانىيەتنىڭ كامالەت يولى بەربىر تارىخنىڭ ئاساسىي ئېقىمى. ئۇ بۇلغانغان جەسەتلەرنى چەيلەپ ئىلگىرىلەيدۇ. غايە، ئەقىدە، ئىزگۈلۈك ۋە ۋاپادارلىق چېچەكلىرى گۈللەيدۇ. «قاناتلىق تۆگە» دىن ئىبارەت يېڭى يىپەك يولى روھىيىتى «تۆگە قۇشى» نىڭ ئۆزىنى «مەن قاناتلىق تۆگە» دەۋېلىشىغا يول قويمايدۇ.

ئۇلۇغبېك رەسەتگاھىدىن ماكرو بوشلۇققا «تىلىسكوپ» سىمان نەيچە بىلەن نەزەر تاشلاپ، توققۇز ھېكمەتنى تەرىپلەشتىن باشلانغان بۇ روھىيەت سەيلىمىز ئانتون. لىۋېنگوكنىڭ تەجرىبىخانىسىدا ماكرو دۇنياغا ماكروسكوپ بىلەن بىر قۇر كۆز يۇگۈرۈتۈپ چوڭ بىر ئىللەتلىك باكتېرىيىنى بايقاش بىلەن شۇنداق

ئاخىرلىشىش ئالدىدا، لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «سەۋدائى خاتىرىسى» ناملىق ئۆلمەس ئەسىرىدىكى مۇنۇ مەردانە چۇقاننى تەكرارلايمىز:
«ئادەم گۆشى يېمىگەنلەر بارمۇ؟ بالىلارنى قۇتقۇزۇڭلار!»

1993 - يىل 20 - يانۋار، ئۈرۈمچى

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش

مۇقەددىمە. بىباھا خەزىنە ۋە ھېكمەتلىك تېپىشماق

ئۆتمۈش ئادىللىق نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان جايدا نۇرانە كەلگۈسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ «مۇھاكىمە» سەھىپىسىدە «يېڭى يىپەك يولى» ئۇپۇق سىزىقىغا كۆز تاشلاپ، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش ـ مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» قاتارلىق ماقالە تېمىلىرىدا ئۆزۈمنىڭ ئويلىغانلىرىنى سىزگە يەتكۈزۈپ كەلدىم. شۇنىڭدىن بېرى مانا ئالتە يىل ئۆتۈپ 90 ـ يىللارنىڭ بەشىنچى يىلىغا كىرىپ كەلدۇق. كېلىۋاتقان يېڭى ئەسىر بوسۇغىسىدا كەلگۈسى ھەققىدە ئەمەس، يەنىلا خەلقىمىزگە نەچچە مىڭ يىل ئىنىكئانا بولغان ئۆتمۈش ھەققىدە، بىز ياشاپ كەلگەن، بىزنى يېتىلدۈرگەن، ئەمما بىز ئۇنى راسا چۈشىنىپ كېتەلمىگەن قەدىمكى يىپەك يولى ھەققىدە قايتا ئويلىغانلىرىمنى

سىزگە يەتكۈزگۈم كەلدى.

دەرۋەقە، بىز ئەجدادلىمىزنىڭ جەسۇرلۇقىنىڭ ئارسلان، پەرۋازىنى لاچىن قىلىپ، شۆھرىتىنى ئىپارەدەك تاراتقان ۋە ئەزىز ۋەتىنىمىز باغرىدا خۇددى ئۇنچە - مارجانلىق دەريادەك نەچچە مىڭ يىل ئاققان قەدىمكى يىپەك يولىنى قۇم بارخانلىرى تەكتىگە كۆمۈپ قويۇپ، نېمىدىن ئايرىلىپ، نېمىگە دۇچ كەلگەنلىكىمىزنى ئاڭقىرالماي، مانا بەش ئەسىرنى ئۆتكۈزۈۋەتتۇق. بۇ بەش ئەسىرنىڭ ۋاقىت تىزمىلىرىغا نەزەر سالساق، كۆڭلىمىز غەشلىككە تولۇپ، كۆزىمىزگە ياش كېلىدۇ. بۇ يىللاردا بىزدىن كۆز يورۇتقان بابارەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتى، ئابدۇقادىر دامۇللام (ئەزىزى)، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئېرپان بۇلاقلىرىمىزنىڭ ئاقمۇەتلىرى قان لەھەتلىرى بىلەن تۇگەللەندى. بۇ يىللاردا بىزنىڭ تۇرمۇش ھالاۋىتىمىز، بەخت - سائادىتىمىز خۇددى ئەركىنلىك چەكچىلىرى سادىر پالۋان، نۇزۇكۇملارنىڭ قوشاقلىرىدا ئىپادىلەنگەندەك، نادامەت نالىشى ۋە زالالەت ئىكرىشى بىلەن ئالماشتى. نىياز ھېكىمبەگ، مەھمۇد پوچى، يۇسۇپ چاكموزا، تاز مەزىن ۋە ئابدۇغوپۇر دامۇللا شاپتۇلدەك قاندا سەمرىگەن ئاسىي - مۇناپىقلار ئار - نومۇسىمىزنى ئىچىمىزگە يۇتۇشقا مەجبۇر قىلدى. بىز قەدىمكى يىپەك يولىنى قايتا ئويلانماي، بېكىنمىچىلىك جاھالىتىدە ئۆتكەن يېقىنقى بەش ئەسىرنى قايتا ئويلانماي، ئۇلارنى ئىلغىماي قارا - قويۇق بىر لەھەتكە كۆمۈپ قويۇپ، كەلگۈسى يېڭى ئەسىرگە، يېڭىدىن ھۆسىن - جامالىنى تۇزەۋاتقان «يېڭى يىپەك يولى» غا قانداق قەدەم قويالايمىز؟!

خەلقىمىز خۇددى «ساتكو» ناملىق ھېكايىدا سۆزلەنگىنىدەك ئۇيقۇ قۇشىنىڭ:

«ئۇخلا! تىنچ ئۇخلا! ئۇيقۇ — بەخت دېمەكتۇر» دېگەن

ئەپسۇنكەش سۆزلىرىدىن خارامانلىشىپ، «ئەسھابۇلكەھەب» دەك غار ئۇيقۇسىدا ۋەھىمە ئاگاھلىقىنى يوقىتىپ قويدى. دەل مۇشۇ چاغدا مۇنداق بىر ۋەقە سادىر بولدى:

1880 - يىلى بۇخارادىن غۇلام مۇھەممەد قاتارلىق ئۇچ سودىگەر يولغا چىققان. ئۇلار قالقاسای تاغلىرىدا كىردو - كافۇر قەبىلىسىدىن چىققان قاراقچىلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئېلىپ كېتىلىۋاتقاندا، چەكسىز تاغلار ئىچىدە بىر ئۆڭكۇرگە ئۇچراشقان. قاراقچىلار ئۇلارنى ھەيدەپ بۇ ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىگە كىرىشكەن. قاراقچىلار بۇ ئۆڭكۇردە ئالتۇن، كۈمۈش، ياقۇتتىن ئىشلەنگەن، كۆز قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان نەچچە يۈزلىگەن نەپس - ئوبرازلىق بۇيۇملارنى كۆرۈپ ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ، بىر - بىرى بىلەن مال - دۇنيا تالىشىپ قانلىق جېدەللىشىۋاتقان پەيتتە قاچقان بۇ ئۇچ نەپەر سودىگەر ئامۇ دەرياسىنىڭ ئافغان چېگرىسىدىكى ئىقلاس زاستاۋكىسىغا كېلىپ ئەنگلىيىلىك ف. ن. باتونغا خەۋەر قىلغان. كاپىتان قوشۇن باشلاپ كېلىپ قاراقچىلاردىن بۇ ئاسار ئەتىقىلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ۋە ھازىرقى كۈندىمۇ برىتانىيە مۇزېيىدا مەخسۇس پاۋلىئون بولۇپ تۇرغان بۇ «ئوكساس (ئامۇ دەريا) خەزىنىسى»، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين زامانىسىدىكى — بۇنىڭدىن 2400 يىل بۇرۇنقى ئىمپېرىيە خەزىنىلىرىدىن بىرى ئىدى.

«ئوكساس (ئامۇ دەريا) خەزىنىسى» نىڭ تېپىلىشى ئەپسانىۋى «ئاتلانتا ئارىلى» چۆكمىسىنى تېپىش خىيالىدا يۈرگەن ياۋروپالىقلارنىڭ مەركىزي ئاسىيانى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش قىزغىنلىقىنى قوزغىۋەتتى. خۇددى ۋولقاندەك ئۆرلەپ چىققان بۇ شۆھرەتلىك قىدىرىش ئېقىمىغا ئىمپېراتور - كاروللار، بانكىر - تەۋەككۈلچىلەر، سەييياھ - مىسسىئونېرلار تاقەتسىزلىك بىلەن ئۆزىنى ئېتىشتى! ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا ئېچىلغان، مىلادىيىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى پارتلىغان ۋىزۇۋي يانار تېغى

ۋەقەسىدىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن پىلىنونىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «يىپەك ئېلى يولى» دەپ تىلغا ئېلىنغان بۇ قەدىمكى ياۋروپا - ئاسىيا كارۋان يولى بىردىنلا شۆھرەت كۆكىگە كۆتۈرۈلدى. نېمىس ئالىملىرى فېردىناد. ۋون. رىختوفېن (1833 — 1905) بىلەن ئېيىرت. ھېلمان پلىنونىڭ قەدىمكى ئىبارىسىگە يېڭى ھۆسىن قوشۇپ «يىپەك يولى» دېگەن مەپتۇنكار نامنى ئوتتۇرىغا قويدى! گرۇنىۋېدېل، ستەين، لېكوك، پىللىيوت قاتارلىق «يىپەك يولى» قىدىرغۇچىلىرى خوتەن، لوپنۇر، شورچۇق، كۇچا - باي، توققۇز ساراي، تۇرپان، دۇنخۇاڭ مەدەنىيەت نۇقتىلىرىدىكى جاۋاھىراتلارغا ئاچكۆزلۈك بىلەن يوپۇرۇلدى. ئۇلار رىقابەت رەشكىدە بىر - بىرىگە قورال كۆتۈرۈپ چىقىشقىچە بېرىپ يېتىشتى! مەركىزىي ئاسىيا زېمىنى ئاساسىي چەمبەر قىلىنغان بۇ قىدىرىش تاكى يېقىنقى يىللاردا ئامۇ ۋادىسىدىن ئىككىنچى «ئوكساس (ئامۇ دەريا) خەزىنىسى» — كوشان - ئۇلۇغ توخار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان تۈرك نەسىللىك پادىشاھ كۇچۇلا كادىپىسنىڭ ھەشەمەتلىك ئالتۇنلۇق — قەبرىگاھىنى تاپقانغا قەدەر ئورخۇن - بايقالدىن كوپىت - زەرەپشانغىچە، قاراقوتۇ - دۇنخۇاڭدىن ئېسكى قورغان - چىرچىققىچە كەڭ - كۇشادە ئېلىپ بېرىلدى.

مانا، يىپەك يولى باغرىدىكى بىباھا خەزىنە!

مانا، يىپەك يولى قىزغىنلىقىغا سەۋەب بولغان ماددىي مەنپەئەتدارلىق قىممىتى!

يىپەك يولىدىكى بۇ بۆاستە قىممەت ۋە ئۇنىڭغا قارىتىلغان ھاراردەتلىك، ئەسەبىيلەرچە قىزغىنلىق ئادەتتىكى تەپەككۇر ئۇچۇنمۇ چۈشىنىشلىكتۇر. ئەمدىكى گەپ، مۆجىزىدار، مەپتۇنكار، سېھىرلىك يىپەك يولىدىكى تەپەككۇر ھېكمەتلىرىنىڭ خەزىنىسىنى ئېچىشتا قالدى. بىز ئەجدادلىرىمىز ياراتقان ئاجايىپ مۆجىزىنى — يىپەك يولىنى ئۇنتۇپ كەتكەنىدۇق. ئۇنىڭ قىسمەن بايقىلىشىدىن

ئالەمشۇمۇل زىلزىلە قوزغالغانلىقىنى ھېس قىلساقمۇ، ئۇنىڭ تەكتى ئەسرادا قالغان تەپەككۇر ھېكمەتلىرى تېخى سىرلىق، ھەتتا بۇ جەھەتتە دادىل ئېغىز ئېچىشمۇ ۋەھىمىلىك بولغان تېپىشماق بولۇپ تۇرماقتا. بىلىش ھاجەتكى، نۇرانە كەلگۈسى ئامۇ، سىر، يەنسەي، تارىم تاش - تۇپراقلىرىدىن چىققان، چىقىدىغان جاۋاھىراتلار خەزىنىسىنى ئەمەس، بەلكى ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسىنى تۇتاشتۇرىدىغان يېپەك يولى باغرىدىكى تەپەككۇر ھېكمەتلىرىنىڭ خەزىنىسىنى ئۆزىگە ئۆلچەم قىلىدۇ. ئۆتمۈشتىن قالغان ۋە ئۆتمۈشكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ قىممەتباھا جاۋاھىراتلار خەزىنىسىنىڭ تەكتىدە، ئۆتمۈشتە جۇغلانغان ۋە كەلگۈسىگە رەھنىمالىق قىلىدىغان ئۆلمەس مەنىۋى خەزىنە يېتىپتۇ. ئۇنىڭ تېپىشماقلىرىدا كەلگۈسىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى ساقلانغان!

ئۇچ چوڭ ئىقتىدار ۋە ئۇچ ئۇلۇغ قىممەت

ئۆزىنىڭ شانلىق تارىخىنى ياراتقان خەلق، ئۇنداق تارىخنى قايتا يارىتىشى مۇمكىن. ئەمما ئىجادىيەت ئىقتىدارىنىڭ ھەقىقىي قىممىتى مۇمكىنلىك بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەمەلدىكى ئىجادىيەت سەمەرىلىرى بىلەن ئىسپاتلانغان قىممەتتۇر.

— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

يېپەك يولىنى «جاھاننەما» قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆز - ئۆزىنى كۆرۈش، يېپەك يولى ئۇلىغا كۆمۈلگەن تېپىشماقلارنى يېشىپ، ئۇنىڭدىن ئەقىل چىرىغىنى يېقىش ئۇچۇن خەلقىمىزگە ئىككى نەرسە كېرەك. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، تارىخىي ئىپتىخار ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئىشەنچتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، تارىخىي خاراكتېرلىك نوموس تۇيغۇسى ۋە ئۇنىڭدىن يارالغان جاسارەتتىن

ئىبارەت. قەدىمكى يىپەك يولىنى ئۇنتۇپ كەتكەن ۋە يېڭى يىپەك يولى بوسۇغىسىدا تەمتىرەپ تۇرغان خەلق ئۇچۇن بۇ ئىككى روھىي زىلزىلىنىڭ ھېچبىرىمۇ كەم بولماسلىقى كېرەك. روشەنكى، ئىپتىخار تۇيغۇسى بولمىغان قەلبتە نومۇس ئېڭى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ۋەھالەنكى، نومۇس ئېڭى ھەقىقىي ئىنسانىي ئىپتىخارنىڭ بىرىنچى ئىستىھكامىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شەك - شۇبھىسىزكى، يىپەك يولىنى مەركىزىي ئاسىيادا «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» نى ياراتقان ئەجدادلىرىمىز ئاچقان! ئۇلار دەسلىپىدە تۇپتۇز ۋادىلار ياكى دەشت - جەزىرىلەردىكى رەسمىي كارۋان يوللىرى ئارقىلىق ئەمەس، تاغ - جىلغىلارنى تاغ - جىلغىلار بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان تاغ يوللىرى ئارقىلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن پايانسىز يېيىق - يايلاق يوللىرى ئارقىلىق، ئاخىرىدا بوستان يوللىرى ئارقىلىق قەدىمكى ئۇلۇغ كارۋان يولىنى ئېچىپ، قەدىمكى ئۇچ قىتئەنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇردى، تونۇتتى. قاراڭغۇلار، ئالتاي - تارباغاتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، ئالتۇن تاغ، قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرى پامىرنى قوشۇلۇپ، ھىندىقۇش، كوپىت، كاپكاز تاغلىرىغا قاراپ سوزۇلغان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مىسلىسىز تاغ ئومۇرتقىسىدا ھېلىمۇ قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىق تۇرانلارنىڭ ئەۋلادلىرى ياشاپ تۇرۇپتۇ!

مېنىڭ جانىجان خەلقىم — قەدىمكى رىۋايەتلەر بىلەن قولىيازمىلاردا، ھازىرقى جانلىق تۇرمۇش بىلەن تەنتەنىلىك لەۋھەلەردە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن شۆھرەتلەنگەن خەلق يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر گىرەلەشكەن ئۆتكۇر رىقابەت جەڭگاھىدا ياشاپ، يىپەك يولى ئارقىلىق پۇتكۇل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە ئۆزىنىڭ ئىرپان ھۇجەيرىلىرىنى قاتقان. ئۇلار «قۇت» ئىزگۈلۈكىنى قەلبىگە پۇكۇپ، تاغ - جەزىرىلەردىن ئېشىپ، مەغرىب - مەشرىق ئىستىھكاملىرىدىن ئۆتۇپ، يىراق زېمىنىنىڭ «سىم تانابى» نى

تارتىپ، مۇساپىرەت مەنزىلگاھلىرىدىن بوستانلار مۇساپىرلىق سەرگۈزەشتلىرىدىن داستانلار يارىتىپ، بىكىنمە ۋە يېرىم بىكىنمە ھالەتكە مايىل ناتونۇش خەلقلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنى بىر - بىرىگە تونۇشتۇرۇپ، ھەقىقىي يورۇق جاھان تارىخى ۋە كىشىلىك ئالاقىلىرىغا ئەبەدىيلىك تۆھپىلىرىنى قوشتى. ئۇلار ئۆزلىرىدە ئۇچ چوڭ ئىقتىدارنى ھازىرلىغانىدى. ئۇ بولسىمۇ: چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە يىپەك يولى خەلقئارا سودىسىدىكى پائالىيەتچانلىق ئىقتىدارى ئىدى. دوكتور ماسۇداخىسائو «قەدىمكى تەكلىماغ تارىخ - جۇغراپىيىسى» دېگەن كىتابىدا توغرا ئېيتقان: مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ نوقۇل پادىچى قووۇم بولماستىن، يەنە سودا ئالاقىلىرىنى قوزغىتىش خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى؛ بوستان خەلقلىرىنىڭ نوقۇل تېرىقچىلار بولماستىن، يەنە سودىگەرلىك خاراكتېر ئالغانلىقى، ئۇلار قۇرغان چوڭ - كىچىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودا - تىجارەت مەملىكىتى خاراكتېرى ئالغانلىقى ئۇلاردا يىپەك يولى سودا ئالاقىلىرىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇش ۋە سودا ئالاقە چەمبىرىنى كېڭەيتىش خاھىشىنى كۈچلۈك ئىپادىلىدى. «ئالتۇن ئۇزۇككە ياقۇت كۆز» دېگەندەك، يىپەك يولىنىڭ ئۇلىنىش ياكى ئۇزۇلۇش ھالقىسى بولغان ئوتتۇرا بەلۋاغقا بىكىنمىچىلىكتىن خالىي، ئۇچ چوڭ ئىقتىدارنى ھازىرلىغان، مېھماندوست ۋە جاھانساز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جايلىشىپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى پۈتۈن يىپەك يولىنىڭ ئامىتى ۋە بەختى بولغانىدى. نەتىجىدە، يىپەك يولى ئۇچ ئۇلۇغ قىممەتكە ئىگە بولدى.

ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئەنئەنىۋى يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ خەلقئارا قىممىتىدىن ئىبارەت.

ئېيتىش كېرەككى، يىپەك يولىنى ئاچقان ۋە تۇتاشتۇرغان، يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي ھالقىسىدا ئۆزىگە خاس يەرلىك مەدەنىيەت يارانقان ئەجدادلىرىمىز مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئۆز مەدەنىيەتلىرىنىڭ دۇنياغا يۈزلەنگەنلىكىنى تاماشا قىلدى. ئۇلارنىڭ

تۆت زات قارىشى ۋە ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك تەجرىبىلىرى گرېكلارنىڭ «تۆت قىزىس» ، ھىندىلارنىڭ «چار ۋاقا» قاراشلىرى بىلەن خەنزۇلارنىڭ «خۇاڭدى سۇۋېن» دەستۇرىدا ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇلارنىڭ ئاتچىلىقى، ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىشنى، چەۋەندازلىقى، ئۆتۈك - شالۋار كىيىملىرى، مېتال تەسۋىرىي سەنئىتى ھۇنەرپەزلىكى، مەي ۋە تائام تېخنىكىسى، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى، ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى، كارۋانكەشلىك تىجارىتى يىراق - يېقىندىكى خەلقلەر ۋە ئەللەر تەرىپىدىن قىزغىن قوبۇل قىلىنغان. ئۆز ئەپسانىلىرىدا قۇياش ئىلاھى ئاپوللونى ئات قوشقان پەيتۇن ھارۋىدا ئولتۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە چېپىپ چىقىدۇ، دەپ تەسۋىرلىگەن گرېكلار تاكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين زامانىسىغىچە ئات قوشقان ھارۋىدا جەڭ قىلىشاتتى. مىلادىيىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى پادىشاھ جاۋئۇلىن «خۇر كىيىمى» نى كىيىپ، ئاتلىق قوشۇن تۈزۈش ھەرىكىتى قوزغىدى. چىن سىخۇاڭ ئاتلىق قوشۇن ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ ئۆز رەقىبلىرىدىن غالىپ چىقتى. خەن ۋۇدىنىڭ پەرغانغا قوشۇن ئەۋەتىشىمۇ، ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ ئات - دۇردۇن سودىلىرىمۇ يەنىلا «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» يارىتقان دۇنياۋى قىممەتنى پىشاڭ قىلغانىدى. ھۇن - ئاۋارلارنىڭ رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلىشى، سالجۇق تۈركلىرى، چىڭگىزخان ئارىلاشما قوشۇنلىرى، ئەمىر تۆمۇر ۋە بابۇر چەۋەندازلىرىنىڭ ھىندىقۇش - ئېلبۇرس ئېتەكلىرىدىكى تەنتەنىلىرى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» ئەنئەنىلىرىنى ئۇل قىلغان. ھازىرقى جاھان خەرىتىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى، چېگرا سىزىقلىرى، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان رەڭ - بويياقلارنىڭ تەكتىگە ئات تاقىسى كۆمۈلگەن! كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەت، ناخشا - ئۇسسۇل مەدەنىيەتلىرىمىزنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتى سۇي - تاڭ پادىشاھلىرى، ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ مەھلىيالىقلىرىنى قوزغاپ، ئوتتۇرا ئەسىر يېپەك يولى كۆكىدە چاقنىغان زەر سالىيوت

فونتانلىرىغا ئايلانغان.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلبېغىنىڭ خەلقئارا مەدەنىيەت كارىدورى بولۇش قىممىتىدىن ئىبارەت.

ئېيتىش كېرەككى، يىپەك يولى گۈللەنگەن ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا غەربىي يۇرت بوستانلىقلىرى يالغۇز چارۋىچىلىق - ئاتچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرسازلىق، ئىچكى ۋە خەلقئارا سودا - تىجارەتنى بىر گەۋدە قىلغان ئىگىلىك سىستېمىسى مېخانىزمىنى ئىشقا سېلىپ، گرېك - رىم، ئىران - ھىندىستان، تۇران ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت چەمبەرلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان تەڭداشسىز كارىدورغا ئايلىنىپ قالماستىن، ئۇ يەنە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، ئورال - ئالتاي تىللىرى، خەن - زاڭ تىللىرى بىلەن بۇ تىللارنىڭ نۇرغۇن گۇرۇپپىلىرىغا مۇناسىپ يېزىقتىكى دەستۇرلار توپلانغان ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت مەركىزى ۋە تىل - يېزىق پاۋلىئونىغا (كارىدورىغا) ئايلاندى. بۇ زېمىن يەنە ئەينى زامانىدىكى مەدەنىيەتلەرنى مۇجەسسەملەشتۇرگۈچى ھېكمەت سىستېمىلىرى بولغان زورو ئاستېر، مانى، بۇددا دىنلىرى بىلەن ئىسلام دىنى تەشەببۇسلىرىنىڭ، شەرق - غەرب تەبىئەت ۋە تېبابەت ئىلمى نەتىجىلىرىنىڭ جۇغلانما خەزىنىسىگە ئايلاندى. ئالەمدە ئىككىنچى بىر زېمىن مۇنداق جاۋاھىراتلار مۇجەسسەم دەرگاھ شاراپىتىگە نىسىپ بولمىغان بولسا كېرەك. ئويلاپ كۆرۈڭچۇ، بىر قاتار ئۆتمۈش تېپىشماقلىرىنىڭ يېشىلىشى ۋە كەلگۈسىنىڭ باشلىنىشى ھەقىقىي قىممەت ئېتىبارى بىلەن بۇ مۇبارەك زېمىنغا تۇتىشىدىغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك.

ئۇنىڭ ئۇچىنچىسى، غەربىي يۇرتتا تاۋلىنىپ چىققان مەدەنىيەتتىكى قوشۇلما قىممەتتىن ئىبارەت.

ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ شۆھرەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمىز نوقۇل «كارۋانكەش» ياكى نوقۇل «سارايۇەن» بولغىنى يوق. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تېپى ئاساسىدا تۇرۇپ، شەرق -

غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان قىسىملىرىنى قوبۇل قىلدى، ئۆزگەرتتى. ئۇنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئىرسىيەت ئۆزىكى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈردى. نەتىجىدە پۈتۈنلەي يېڭى ئۇسلۇب — «غەربىي يۈرت ئۇسلۇبى» شەكىللەندى. بىز بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق، تەرجىمىشۇناسلىق، ئەدەبىيات، دورىگەرلىك قاتارلىق مەدەنىيەت نەتىجىلىرىمىزدىن مۇنداق قوبۇل قىلىپ، ئېشىپ كېتىش خاراكتېرلىك ئالاھىدە قىممەتنى بايقىۋالالايمىز.

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىشنىڭ تارىخىي قىممىتى ئۆتمۈشكە تەنتەنە قىلىش ئۈستىكى بولماستىن، بەلكى رېئاللىق قويىنىدا يېتىلىۋاتقان كەلگۈسى تەقدىرنىڭ تەخىرسىز زۆرۈرىيەتلىرىدىن ئىبارەت. شۇ سەۋەبلىك ھەقىقىي تارىخچى بىرىنچىدىن، مەدەنىيەتشۇناس، ئىككىنچىدىن، كەلگۈسىشۇناستۇر.

— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش ھالال ۋىجدان، تارىخىي جاۋابكارلىق ۋە سەمىمىي ھەمدەملىك بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان مەنىۋى ئەمگەكتۇر.

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش — قەدىمكى يىپەك يولىدا جارى قىلىنغان ۋە يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ نۇرانە جىلۋىسىنى گەۋدىلەندۈرەلمىگەن ئىجادىيەت ۋە رىقابەت ئىقتىدارىمىز ھەققىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك، تېرەن، ئىلھامبەخش قايتا ئويلىنىشنى مۇقەددىمە قىلىشى كېرەك! بەش ئەسىرلىك

قاتتىق ئۇيقۇدىن كېيىن ، قېقىلىپ - سوقۇلۇپ ، يېڭى يىپەك يولى ئالامەتلىرى ئالدىدا كىيىكتەك چۆچۈپ ، ئېغىر خورلۇق ۋە ئۆزىنى كەمسىتىش روھىيىتىدە قورۇنۇپ تۇرغان خەلقىمىزگە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى يارانقان تەڭداشسىز مۆجىزىلەرنى تونۇتۇش ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ تۇنجى خىزمىتىدۇر . مەيداندا مەردانە ۋارقىراپ ئېيتىش كېرەككى ، ئۇلار بۇ شۆھرەتلىك تارىختىن خەۋەردار بولۇشقا ھوقۇقلۇق ! ئىپتىخارلىق تارىخ — نومۇس ۋە ئىپتىخارنى پەرق ئېتىش قابىلىيىتىنى يوقاتمىغان مىللەت ئۇچۇن «ئابى ھايات» ۋە «ئىيسا دىمىدىسى» ھەتتا قەيسىرانە جاسارەت ئويغانتۇچى نوپۇزلۇق ئاڭدۇر ! ئۇنىڭغا تىلەكداشلىق ئىنسانىي قەلبىنىڭ ئەقەللىي بىشارىتى ، ئەلۋەتتە .

ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى يىپەك يولىنى قايتا بايقاشقا تۇتۇنغىنىغا 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولدى . ئەمما ، بۇ ئاساسلىقى قىدىرىش تېپىلمىلىرى ئۇستىدىكى ئۇنداق ياكى مۇنداق تەتقىقات بىلەن چەكلەندى . يىپەك يولى ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىش خەلقىمىزنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلدى . بىز بىلەن خەيرلىشىش ئالدىدا تۇرغان XX ئەسىرنىڭ بېشىدا خەلقىمىزدىن يېتىشىپ چىققان مەرىپەتچى زاتلار تەرەققىي قىلغان غەرب بىلەن غەپلەتتە ياتقان شەرقنى سېلىشتۇرۇپ يېڭىچە ماۋارىپ ، يېڭىچە تەلىم ، يېڭىچە تۇرمۇش مەدەنىيىتى تەشەببۇسلىرى بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتى . ئۇلار گەرچە پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەرگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ يېڭىلىق تەشەببۇسلىرى مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ 30 - يىللاردىن كېيىنكى يېڭى قاتلىمىنى بېزىدى . بىز شۇ قاتلام مۇھىتىدا يېتىلدۇق . ۋەھالەنكى ، بۇ مەرىپەتچى زاتلار تېخى ئۆز - ئۆزىمىزنىڭ قەدىمكى يىپەك يولىدا يارانقان شانلىق تارىخىمىزنى قايتا ئويلاش ، ئۇنىڭدىن يېڭى مەرىپەت قۇدرىتى ھاسىل قىلىشنى ئۆز تەشەببۇسلىرىغا تېمانىك سەرلەۋھە قىلىشقا ئۇلگۇرمىگەنىدى . بۇ ھەر قايسىمىزنىڭ تارىخىي نېسىۋىمىز

بولۇپ قالدى !

XX ئەسىر ئاخىرلىشىپ ، يېڭى ئىرانىڭ بىرىنچى ئەسىرى بولغان XXI ئەسىر سائىتى سېكونت ساناشقا باشلىغا يەتمىگەن ۋاقىت قالغان مۇشۇ يىللاردا ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى يوقاتمىغان ، بولۇشچە جان بېقىش كويىغا چۈشمىگەن زەكىلىرىمىز ئالدىدا پىكىر تېمىلىرى بىلەن تەپەككۇر ئوبيېكتلىرى ھەر قاچانقىدىنمۇ نۇرغۇن . بىز قەدىمكى يىپەك يولىغا كۆمۈلگەن تەپەككۇر - ھېكمەت خەزىنىسىنى ئاچقىنىمىز يوق . بىز يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى زۇلمەتلىك باش ئەسىر ۋە ئۇنىڭ روھىيىتىمىزگە ئۆزلەشكەن خۇنۇك ئىللەتلىرىنى ئوپېراتسىيە قىلغىنىمىز يوق . بىز چىقىپ كېتىۋاتقان مۇشۇ ئەسىرنى داغدۇغىلىق پاراڅلار ۋە شېرىن تاماقلاردىن خالىي ھەقىقىي تەپەككۇر ئەينىكىدە تەلقىن قىلىپ يەكۇنلەشكە تۇتۇنغىنىمىز يوق . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي تارىخىڭ ۋاقىت تۇلپارى ئالدىمىزغا ئىككى ئالپىتە نەرسىنى قويدى : ئۇنىڭ بىرى ، يېڭى يىپەك يولى . ئۇنىڭ يەنە بىرى ، يېڭى ئىرانىڭ بىرىنچى ئەسىرى ! غەربكە بۇرۇلۇپ قارىساق ، غەرب ئۇيۇقىدىن مۇشۇ ئەسىر بېشىدىكى مەرپەتچى زاتلىرىمىزغا ئىلھام بېغىشلىغان ھېلىقى ئۆرنەكلەر جىلۋىلەنمىدى ، شەرققە تىكىلىپ قارىساق ، شەرق ئاسمىدا كۆرۈنگىنى پەقەت غايە بوھرانلىرى ، ئاقچا ساراسىملىقى بىلەن مەي سىمفونىيىسى بولدى . تەپەككۇرىمىزنىڭ يۆكلىرى كۆپەيدى ، «توققۇز كېلىننىڭ تولغىقى تەڭ تۇتتى» !

بۇ يەردە شۇنىمۇ قوشۇپ كېتەيكى ، يېڭى ئەسىر — XXI ئەسىر بىزگە ئۆتكەنكى XVII ، XVIII ، XIX ئەسىردەك دەخلىسىز تەبىئىي ئىگىلىك ، ھېيتىلىك سەييارە بازار يەرمەنكىلىرى ، ئېۋلاد - نەسەپ بويىچە ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق ، باي - كەمبەغەللىكنىڭ ئادەتلەنگەن كۆنۈكمىلىرى ، ئېتىقاد ئىزچىللىقى ، بولۇپمۇ XX ئەسىردەك دۇنيانى قاپلىغان يېڭىچە مەسلەك ، ئاممىۋى ئىنقىلاب دولقۇنلىرى بىلەن كىرىپ كېلىۋاتقىنى يوق . ئۇ ئىگىلىك

قېلىپلىرى بىلەن تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدا كۆتۈلمىگەن كاتتا ئۆزگىرىش بىلەن كىرىپ كەلمەكتە. بۇ، خەلقىمىزنىڭ روھىيىتى ۋە پىكىر قېلىپلىرىنى ساراسىمگە سېلىپ قويدى. ئالدىمىزدا ئۇچ خىل پائالىيەت ئەھلى گەۋدىلىنىپ چىقتى:

بىرىنچى خىل كىشىلەر، مىللەتنى قايتا ئويلاندۇرۇپ، ئۇنى قايتا ئويغىتىپ، مىللەت گەۋدىسىدىكى ئۇمىدسىزلىك ۋە ئورۇنسىز مەغرۇرلۇق بېسىپ ياتقان بىر قاتار ئىللەت ۋە زەئىپلىكلەرنى يېڭىپ، مىللەتنىڭ رىقابەت ئىقتىدارى مۇجەسسەملىكىنى كۆچەيتىپ، مىللەتنى قابىل ۋە قادىر ئېتنىك تۇرکۈمگە ئايلاندۇرۇشنى نىيەت قىلغان مۇنەۋۋەر كىشىلەر ئەھلى. ئۇلار ھاقارەت ۋە خەتەر، بوھتان ۋە سۇيىقەست ئىچىدىمۇ ئۇيقۇ قۇشىنىڭ دۇرتلىرىغا دانكودەك ئۆز يۇرىكىنى مەشئەل قىلىپ ئىلگىرىلىمەكتە.

ئىككىنچى خىل كىشىلەر، ئاللىقاچان ھازىرقى زامان سودا رىقابىتىنىڭ ئۇپقۇنلۇق قاينامىلىرىغا كۆكرەك كېرىپ چۈشكەن غەۋۋاس — ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلار قانچىلىك تەپەككۇر ھېكمىتىدىن بەھرىمەن ياكى ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، سومېرلار، كىمىرى (سىمىلىيان) - سىكىتلايلار، ئارى - ھۇنلار، سوغدى - ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئاياغ باسقان قەدىمكى زېمىنلارغا ئۇرۇقتەك چېچىلدى. ئۇلار ھېچقانداق ھامىيلىق ۋە مەرھەمەتتىن بەھرىمەن بولمىغان، ئىستىخىيىلىك ھەرىكەتلىنىۋاتقان، سەرمايىسى چەكلىك مۇساپىر سودىگەرلەر دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان ھەممە مۇشەققەت ۋە پېشكەللىكلەر ئىچىدە يېتىلمەكتە. ئۇلار مىللىتىمىزدىكى ئىللەتلەرنى سادىر قىلىپ مەسخىرىگە ئۇچراپ، خەلقىمىزدىكى پەزىلەتلەرنى گەۋدىلەندۇرۇپ كىشىلەرنىڭ زوقىنى قوزغاپ، تۇرمۇشتىن تەنبىيە، تەجرىبىدىن تەلىم ئېلىپ، يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئاجايىپ سودا - تىجارەت، مالىيە - ئالاقە ماھىرلىرى بولۇپ چىققۇچىسى، ئۇلارنىڭ ئىزىغا

يېڭى يېپەك يولىنىڭ بىر قاتار مۆجىزىلىرى تىزىلغان.

ئۇچىنچى خىل كىشىلەر، بۇلار ئۇچ خىل ئىش بىلەن بارغانسېرى پالىيەتچان بولۇۋاتقان كىشىلەردۇر. بۇ ئۇچ خىل ئىش: ئەمەل - مەنسەپ ۋەسۋەسىسى، پىتنە - ئىغۋا ھەسەتچىلىكى، كەيىپ - ساپا چۈشكۈنلۈكىدىن ئىبارەت. ئۇلار ئېرىشكەن ھالاۋەتلىرى ئىچىدە ئەڭ بىباھا نەرسىنى — ئۆزىنىڭ يورۇق دۇنيا ۋە ئۆمۈر مۇساپىسىدىكى ھەقىقىي ئىنسانىي قىممىتى ۋە تارىخىي ئىپتىخارىنى يوقىتىپ قويماقتا.

شۇنداق قىلىپ، يېڭى يېپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، يېڭى ئەسىرنىڭ يېقىنلاپ كېلىشى، يېڭى رىقابەتچان بازار ئىگىلىكى تۇزۇمىنىڭ قەد كۆرىپ چىقىشى ھەممىمىزنى قوزغىتىۋەتتى. قاغىدەك قارغاپمۇ، مۇشۇك ياپىلاقتەك سۈرتەلەت كۆرسىتىپمۇ، تۆگە قۇشتەك بېشىمىزنى قۇمغا تىقىۋېلىپمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بۇ زامان زۆرۈرىيەتلىرى ئالدىدا نېمىلەرنى ئويلىشىمىز كېرەك؟

ئەلۋەتتە، ئويلىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى نۇرغۇن، شۇنداقتىمۇ ئەڭ يىلتىزلىقى مىللەتنىڭ رېئال قىياپىتى، ھەقىقىي كىشىلىك قىممىتى، ئۇنىڭ ئۇنۇمۇبرسال رىقابەت ئىقتىدارى، ھازىرقى زامانداىكى ئۇچ خىل مىللەت دەرىجىسىدىكى ئورۇنىنىڭ قانداقلىقىنى بىلىشتىن ئىبارەت.

ئۇچ خىل مىللەت ۋە مىللىيەتلىكتىكى ئۇچ خىل قىممەت

ئار - نومۇس ۋە رىقابەت جاسارىتىدىكى ياقۇن قوزغاتمىغان مېڭىنىڭ قوزغىتىدىغىنى تەنتەكىنىڭ تەمەننىسى بىلەن قورقاقنىڭ شۇركىنىپ تىترىشىدىن باشقا يەنە نېمە بولسۇن؟!

— خىيال دەپتىرىمدىن

هۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

بىز قەدىمكى يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى كەنجى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى باشتىن كەچۈرۈپ، كۆپ قىرلىق، كەسكىن رىقابەتكە تولغان بۇگۈنكى دۇنياغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، مىللەتنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش قىممىتى بىلەن، راۋاجلانغان مىللەتلەر قاتارىدا گۈللەپ راۋاجلىنىش قىممىتى ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسال (ئومۇملاشقان) ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان رىقابەت ئىقتىدارىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. ۋەھالەنكى، پۈتۈن ھاياتىي كۈچ — ئىقتىدارنىڭ مەركەزلىشىشى، مۇجەسسەملىشىشىدىن تەشكىل تاپىدىغان مۇنداق ئۇنىۋېرسال رىقابەت قىممىتى ھەر بىر ئىنسان ئۈچۈن، ھەر بىر مىللەت ئۈچۈن، ھەر بىر مەملىكەت ئۈچۈنمۇ ئاساسلىق ھايات ۋە قابىلىيەت دەرىجىسىدۇر. ئادەمنىڭ ھاياتىي كۈچى، ئىممۇنىتېت ھالىتى، مىزاج - خىلىتلىرى ئۇنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدا مۇجەسسەملىشىپ، بەدىنىنى ئوراپ تۇرغان نۇر چەمبىرىكىسى — «ئائۇرا» دا جىلۋىلىنىدۇ. بىر مىللەتنىڭمۇ ئۆتمۈش تارىخى ئەمەس، ھازىرقى ئائىلە - جەمئىيەت - مىللەت ئەھۋالى، مەنىۋى، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى، ئىقتىدار ھالىتى ئۇنىڭ ھاياتىي سۈپەت ئىقتىدارىنى، رىقابەت ئىقتىدارىنى ۋە ئىجادىيەت كۈچلىرىنى قىسقىسى، ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارىدىكى ئەۋزەللىك ياكى زەئىپلىكىنى بەلگىلەيدۇ. پۈتۈن بىر مىللەتتىكى ھەر خىل ئىقتىدار ۋە سۈپەتنىڭ ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارىغا مەركەزلىشىشىدىكى سەۋەب شۇكى، يەر يۈزىدىكى نەچچە مىڭلىغان مىللەتنى، تارىختا نامى ئۆچكەن ياكى ھاياتىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان مىللەتلەرنى سىلىشتۇرۇپ ئۆلچەيدىغان، ئۇلارنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە «پال» ئاچىدىغان بىرلا مىزان بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرىدۇر.

ئىيتىش كېرەككى، ھەر بىر ئادەمنىڭ، مەيلى ئۇ تۈغۇلما

قابىل ياكى ساھىبجامال بولسۇن، مەيلى ئۇ ئىقتىساد ياكى ئىلىم - سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسۇن، مەيلى ئۇ يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىئون ياكى جامائەت ئەربابى بولسۇن، ئۇنىڭ كامالەت ياكى مەئىشەت دەرىجىسى، شەخسىي ئىززىتى ۋە رىقابەت كۈچى، بەختى ۋە تەقدىر - قىسمەتلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنىڭ شەخسىي ئىرادىسى ياكى مۇناسىۋەت ئەۋزەللىكى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇ ھالقىپ - قاتقىپ چىقىپ كېتەلمەيدىغان، ئۇ تەۋە ئېتنىك تۇركۇمنىڭ ئومۇمىي ھالەت چەمبىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مانا بۇ شەخس تەقدىرىنىڭ مىللەت ھالىتىگە بېقىنىش قانۇنىدۇر.

ھازىرقى دۇنيا مىللەتلىرىنى ئۇلارنىڭ مەلەكە - كامالەت ۋە رىقابەت ئىقتىدارىغا قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. ئۇلار: «ئېتنولوگىيىلىك مىللەت»، «ئىجتىمائىي مىللەت» ۋە «سىياسىي مىللەت» تىن ئىبارەت.

1. ئېتنولوگىيىلىك مىللەت دېگەندە، ئومۇمەن مىللەتشۇناسلىق شەرتلىرى بويىچە ئۆلچىگەندە، مىللەتلىك شەرتلىرى تولغان مىللەتنى نەزەردە تۇتىمىز. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز مىللىي تىل - يېزىقى، تارىخى، فولكلور بايلىقى، مائارىپ سىستېمىسى، مۇقام - مەشرەپ خەزىنىسى، كلاسسىك ۋە يېڭى زامان ئەدەبىياتى، تۇي - تۆكۈن ۋە ئۆلۈم - يېتىم يوسۇنلىرى، مىللىي مەدەنىيەت ئىرسىيىتى بولغان تېپىك ئېتنولوگىيىلىك مىللەتلىكى سۆزسىز. ئۇلاردىكى كۆپلىگەن ئىپتىخارلىق خاسىيەتلەر بىلەن بىر قاتار ئىللەتلەر، دەل مۇشۇ ماقامغا يەتكەنلىك، ئەمما ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەلمىگەنلىك بىلەن توغرا تاناسىپتۇر. كۆپ ھاللاردا ئۇلار مىللەتنىڭ ئىپتىخارى ۋە ئار - نومۇسىغا چېتىلىدىغان نەرسىلەرگە كۈچلۈك غەزەپ - نەپرەت ئىپادىلىسىمۇ، ئۇنى ئاقىلانە تەھلىل قىلىش، راست - يالغانلىقىنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاجىزلىق قىلىدۇ. مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن ئۇلارنى بىر - بىرىگە ھەتتا ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلىرىگە قارشى سۆز -

چۆچەككە سېلىش مۇمكىن . مانا بۇ ، گۈماندا بولۇپ ، ئىشەنچىتە بولماسلىق ، غەزەپتە بولۇپ ، ئەقىلدە بولماسلىقتۇر .

2 . ئىجتىمائىي مىللەت دېگەنلىك ئېتنولوگىيىلىك مىللەتنى «تەبىئىي مىللەت» دەپ قاراشقا سېلىشتۇرما قىلىنغان . ئۇ ، ئېتنولوگىيىلىك مىللەتتىن ئۆزىنىڭ بىر بالداق ئۇستۇنلۇكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن مىللەتتۇر . ئەگەر بىز ئېتنولوگىيىلىك مىللەتنى ئومۇمىي تۈركۈم ئېڭى ۋە مىللىي ھەمدەملىككە ئېرىشمىگەن مىللەت دەپ قارىساق ، ئىجتىمائىي مىللەتنى بۇنداق ئاڭ ، بۇنداق ھەمدەملىككە ئېرىشكەن مىللەت دېيىشىمىز مۇمكىن . ئىجتىمائىي مىللەتنى ئېتنولوگىيىلىك مىللەتتىن ئۇستۇن قىلغان نەرسە ئۇنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان تۈركۈم ئېڭى ، كۈچلۈك ئىچكى ئۈيۇشۇش كۈچى ، ئاڭلىق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىزچىللىقى ۋە بۇ ئۇچىدىن مۇجەسسەم بولغان ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئۇستۇنلۇكىدىن ئىبارەت . دەرۋەقە ، ئىجتىمائىي مىللەتنىڭمۇ بىر قاتار خۇنۇكلۇكلىرى ، زەئىپلىكلىرى بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلاردىن ئۇنىڭ ئەۋزەللىكلىرى ئۇستۇن بولىدۇ . ئۇلار بىكار تەلەپ ، لايغەزەللىك ، تەلۇنلەرچە ھەشىمەتخورلۇق ، مىللەتنىڭ ھەمدەملىكىدىن ئېېشىپ چۈشكەن يۇرتۇازلىق ، ئۆز مەنپەئىتى ياكى گۇرۇھ مەنپەئىتى ئۇچۇن مىللەت گەۋدىسىنى پېتىقلاپ دەپسەندە قىلىشتىن خېلىلا يىراقلاشقان بولۇپ ، بىر ياقىدىن باش ، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ ئۆز قېرىنداشلىرىغا خەيرخاھلىق - تىلەكداشلىق قىلىش ئۇلارنىڭ دائىمىي ئالامىتى .

3 . سىياسىي مىللەت دېگەن ئىبارە مىللەتلەرنىڭ كامالەت دەرىجىسىنى ئىجتىمائىي مىللەت كاتېگورىيىسىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن قوللىنىلغان بولۇپ ، ئادەتتىكى سىياسىي سەلتەنەت مەنىسىگە قارىتىلمىغان . سىياسىي مىللەت ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ، مىللىي ئاڭ ۋە بىرلىك - ھەمدەملىككە ، رىقابەت ۋە ئىجادىيەت

ئۇستۇنلۇكىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئۆزگىچە ئالامەتلىرى بىلەنمۇ كۆزگە تاشلىنىدۇ .

ئۇلار يالغۇز پەن - تېخنىكا ، تاۋار ۋە سودىدا دۇنياۋى تەسىر قوزغاپ قالماستىن ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرمۇشنى تەشكىللەش ، تۇرمۇش مەدەنىيىتى جەھەتتىمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىغان ؛ ئۇلار ئۆز مىللىي تۇركۇمىنى ئەۋزەللىك بىلەن گۇللەندۇرۇپ قالماستىن ، يەنە ئۆز - ئۆزىدىن ھالقىغان . ئۆز مىللىتىنىڭ «ئىجتىمائىي مىللەت» ، «تەبىئىي مىللەت» چاغلىرىدىكى غەيرىي ئىنسانپەرۋەر ، غەيرىي مەدەنىي ئىللەتلىرىنى ئاشكارا ، سىستېمىلىق تەنقىد - مەسخىرە قىلىشقا تۇتۇنغان ، بۇ ھەقتە ئەسەرلەر نەشر قىلغان ، كىنو - فىلىملەر ئىشلىگەن ؛

ئۇلار نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئاساسىي نەزەرىيە تەتقىقاتىدا ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ كەلگۈسى كامالەتكە ئېرىشتۇرۇش ئىزدىنىشىدە ھەممىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى .

توپلىشىپ ياشايدىغان ياپونلار بىلەن تارقىلىپ ياشاش ئازابىنى باشتىن كەچۈرگەن يەھۇدىيلارغا نەزەر سالساقلا كۇپايە . ياپونلار كىچىككىنە ، ئۇنۇمسىز تاغلىق ئارالنى ماكان قىلغان ، مەدەنىيەت تارىخىغا خېلىلا كېيىن قەدەم قويغان مىللەت . ئۇلاردىكى ياشاش - رىقابەت كۇچى تۇركۇم ئېگىگى ۋە مىللەتنىڭ قاتتىق ھەمدەملىكىگە شۇ قەدەر زىچ مەركەزلەشكەنكى ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۆز زېمىنىدىكى ۋە چەت ئەلدىكى ھەر بىر قەدىمى ، ھەر بىر سۆزى ، ھەر بىر ھەرىكىتىگە مىللىي نومۇس - ئىپتىخارنى ئۆلچەم قىلغان . ئۇلار خەلق ئىگىلىكى بىلەن خەلق تۇرمۇشىنى يۇقىرى ئۇنۇمدارلىق مۇمكىنلىكى ئۇستىگە ئۇيۇشتۇرغان . يەھۇدىيلارمۇ ئازغىنە خەلق . ئۇلار تارىخىي ھادىسىلەر سەۋەبىدىن چەت ئەللەرگە چېچىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، نەدە تۇرمۇش پاراۋان بولسا شۇ يەرگە ئۆزىنى ئاتماي يەنىلا كىچىككىنە بولسىمۇ ، ئانا زېمىنى ئىسرائىلىيىگە تەخىرسىز توپلىنىپ ، تېز ئاردا كۇچلۇك رىقابەت قۇدرىتىگە

ئېرىشتى .

ئەلۋەتتە ، بىرىنچىدىن ، ھازىرقى بۇ ئۇچ خىل مىللەت كاتېگورىيىسى تۇغما ياكى ئۆزگەرمەس قېلىپتا قويۇلغان ئەمەس . ھەر قانداق مىللەت ئۆزىنىڭ يېتىلىش تارىخىدا بۇ پەللىلەرنى بېسىپ ئۆتۈشى ياكى چېكىنىپ تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن . ئىككىنچىدىن ، ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ئىچىدىكى يۇقىرى كاتېگورىيىدە تۇرغان مىللەتمۇ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئاجىزلىقلار ، بوھران ۋە زىلزىلىدىن خالىي ئەمەس . ئۇلارنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۇقىرى كامالەتكە يۈزلىنىش مەسىلىسى مەۋجۇد .

مانا ، ھازىرقى جاھان مىللەتلىرىنىڭ قول ئىلكىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ، تۇرمۇش رىسقى ، يۇز - ئابرويى ، مەتبۇئات نوپۇزى ، تونۇلۇش دەرىجىسى ، تەسىر دائىرىسىنى بەلگىلەپ تۇرغان ئۇچ تامغا !

مانا ئەمدى ئۆزىمىزگە قايرىلىپ بىر قارايلىچۇ !

ئىچكى قىسمىمىزدىكى ئىززەت - ھۆرمىتىمىزنى قىرقىيدىغان ، بىرلىك - ھەمدەملىك قورغانلىرىمىزنى غۇلىتىدىغان ، مەرپەت چىنارلىرىمىزنى ئوتۇن قىلىپ كەسلەيدىغان ، كىم نەتىجە قازانسا ئۇنى قەستلەيدىغان ئىللەتلىرىمىزنى ئاز دەپ ، چەت ئەللەرگە ھەج - ھەرەمگە بېرىپ ، سۆزلىسە يۈزنى ، قارىسا كۆزنى نومۇستىن ئۆلتۇرىدىغان ناچار سۈپەتلىرىمىز ، ناباپ ئىللەتلىرىمىزنىڭ قايسىبىرىنى ئېيتايلى ! دۇنيادا يەنە بىزنىڭ ھالىمىزدىنمۇ تۆۋەنرەك يەنە قانداق ئىنسان تۇركۈملىرى بولسۇن ؟ ئەزمە - سۆرەلمىلىكمىز بىلەن تەنتەك ، تارقاقلىقىمىزدىن نېمىلەرنى كۆرمىدۇق . يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدە «ئەۋلىيا چەتتىن ، مۇرىت بىزدىن» بولۇپ ، ئىچكى نىزا ۋە تەپرىقىچىلىكتە ئېرىشكىنىمىز زادى نېمە بولدى ؟ بۇ روھىي ئىللەت ۋۇجۇدىمىزنى ھېلىمۇ چىرماپ تۇرمامدۇ ! تارىختا نام - شەرىپىدىن باشقا ھېچ نەرسىسى قالماي يوقىلىپ تۈگىگەن

مىللەتلەرمۇ ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئېتنولوگىيىلىك مىللەت ئىدىغۇ ! ئۇيغۇرلار شۇ زامانلاردا ساكلار ، توخارلار ، سوغدىلارنى ئۆزلەشتۈرۈپ ، رۇسىيىلىك ئالىم مىلنۇرانسكىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئۇيغۇرىزم» ھادىسىسىنى ، ئامېرىكا ئالىمى گروسسارتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «چەتنىڭ قېلىپلىرىغا قارىغۇلارچە ئەگەشمەيدىغان ئۇيغۇر سىستېمىسى» نى يارىتقانىدى . ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىرانلىق رىقابەتچىلىرىنى يېڭىپ ، چاڭئەن ، كونستانتىنوپول سودا مۇساپىسىنى تىزگىنلەپ ، لياۋ ، سۇڭ سۇلالىلىرى بىلەن بولىدىغان ھۆكۈمەت سودىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ ، لياۋ ، سۇڭ ھۆكۈمەتلىرىنى شەھەر سودا مەھكىمىسى ئورنىغا «ئۇيغۇر بارىگاھى» نى دەسسىتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى . ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار نوقۇل «كەتمەن بىلەن ھوسۇل» ، «نامازبىلەن غوسۇل» ، «دۇتار بىلەن ئۇسسۇل» دىن ئىبارەت بارى - يوقى ئۇچلا شادىلىق پىرقىرىما چاققا بەنت بولغان مىللەت ئەمەس ئىدى .

ئەمدىلىكتە ، بۇ نۇسرەت سۇمۇرغى ، بۇ ئىقتىدار بۇركۇتى ، بۇ سائادەت ئەنقاسى قېنى ؟ !

تۇركۇم ئېچى ۋە ئۇيۇشۇش كۇچى

ھەقىقىي كىشىلىك پەلسەپىسىنىڭ ۋەزىپىسى ئەقىدىلىك كىشىلەرنىلا ھازىرلاش ئەمەس، دەل ئەكسىچە ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى سۇزۇك بىلىشىگە ئەرك ۋە بوشلۇق كۆرسىتىشتۇر.

— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن :

بىز يىپەك يولىنى خارابلاشقاندىن كېيىن ، ئۇچ چوڭ ئەڭگۈشتەرنى يوقىتىپ قويدۇق . بۇ بىزنىڭ «يۇلتۇز» نىمىزنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى . ئۇلار : مىللەتنىڭ تۇركۇم ئېچى ۋە ئىچكى ئۇيۇشۇش كۇچىدىن تۆرەلگەن بىرلىك - ھەمدەملىكى ،

مىللەتنىڭ ئۆز مىللىي مەدەنىيەت تېپىگە بولغان تونۇشى ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئەنئەنە ئىزچىلىقى، ئەقىلنىڭ ھېسسىياتتىن ئۈستۈنلۈكى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى شەكلى بولغان نەزەرىيىۋى تەپەككۇردىن ئىبارەت.

قەدىمكى يېپەك يولى ئۆزى داۋام قىلغان ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا خۇددى پەغپۇرچىنىنىڭ خەزىنىسىدىكى «ئائىنەئى جاھان» دەك، «جەمشىد جامى» ۋە ياكى «ئىسكەندەر تىلسىمى» بىلەن «سۇلايمان ئۇزۇكىنىڭ كۆزى» دەك بىقىياس كاتتا ۋە بىتەققاس ئىنچىكە نەرسىلەرنى بىزنىڭ نەزىرىمىزگە تاشلىدى. بىز قەدىمكى ئەجدادلىرى بەدەنلىرىگە گۈل چېكىپ، باشلىرىغا ئۆكە قاداپ، ئۆز ئۇرۇق - قەبىلىلىرىگە توتېم قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئالەم ئەپسانىلىرى ۋە كىشىلىك مىزانلىرىنى بەلگىلەپ، شۇ خىل ئۆزىگە خاس ئەنئەنە ئىزچىلىقىدا شەكىللەندۈرگەن ئۇنداق ياكى مۇنداق «مەدەنىيەت تېپلىرى» نى كۆردۇق. ئۇلار بۇ خىل «توتېم» رىجىلىرى بىلەن «مەدەنىيەت تېپلىرى» نى ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ۋە پەرقلەندۈرۈش، ئۆز - ئۆزىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۆز - ئۆزىگە ئىگە بولغان ئاساستا باشقىلار بىلەن مۇئامىلە قىلىشىنىڭ قىبلىنەماسى قىلغان. كۆرۈنۈشچە غەلىتە، سۆزلىنىشچە تولىمۇ قەدىمىي بولغان بۇ نەرسىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىدىكى ئىنتايىن مۇھىم نەرسە — تۈركۇم ئېتىكى گەۋدىلەنگەن.

ئېيتىش كېرەككى، زەررىدىن بەھەيۋەت كاتتا يۇلتۇزلارغىچە، ھۈجەيرىدىن ئىنسانغىچە تۈركۈملۈك ھالەت ساقلانغان. ھەر بىر گۈلنىڭ ئۆز تۈرى، ھەر بىر ھايۋاننىڭ ئۆز ئائىلىسى بار. بىرلا تامچە سۇ، بىرلا قەتىرە نېفىت، بىرلا تېمىم يامغۇر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. تۈركۈمدە مەۋجۇدلۇق شەكلى، ھەرىكەت خاسلىقى، تەرەققىيات قانۇنىيىتى شەكىللىنىدۇ. ئىنسانىيەتمۇ باشتىن - ئاياغ ئۇنداق ياكى مۇنداق تۈركۈم بويىچە ياشايدۇ. مىللەتنىڭ تىل بىرلىكى، تېررىتورىيە بىرلىكى، ئىقتىسادىي تۈرمۇش بىرلىكى،

مەدەنىيەت روھىيىتى قاتارلىق ئالامەتلەرمۇ تۈركۈمنى كۆرسىتىدۇ. ھەر قايسى ئىنسان تۈكۈملىرىدە پوتېنسىئال ھالەتتىكى تۈركۈم خاھىشچانلىقى مەۋجۇد. ئۇنىڭدا رەسمىي، ئۆز - ئۆزىگە بولغان تۈركۈم ئېڭىنىك بولۇشى دەخلىسىزدۇر. تۈركۈم ئېتىراپ قىلىنىشى، تۈركۈم ئېڭى ۋە تۈركۈم مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقى، ئالاھىدىلىكلىرى ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە ئېتىبارغا ئېلىنىشى ئەقەللىي ئىلمىي ساۋات دائىرىسىدىكى چۈشەنچە، ئەلۋەتتە.

تۈركۈم ئېڭى — ھەر قايسى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك مەۋجۇتلۇقى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تىپى، تارىخىي كەچۈرمىشلىرىدىن جۇغلانغان شەرەپ ۋە نومۇس ئېڭى، پۈتۈن ئىنسانىيەتكە قارىتىلغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى، ئۆز - ئۆزىنى تۇزەش ۋە كامالەتكە ئېرىشتۈرۈش جاسارىتى قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلغان پائالىيەتچان ئاڭ سىستېمىسىدىن ئىبارەت. تۈركۈم ئېڭىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى ئۆز مەدەنىيەت تىپىنى بىلىش ۋە ئۆز مەدەنىيەت تىپى بويىچە تەرەققىياتقا يۈزلىنىش ئېڭىدۇر.

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا ئېتنىك جەھەتتىن قېرىنداش بولغان مىللەتلەر مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى جەھەتتىن ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئىككىنچىسىگە تەۋە بولۇپ كەلدى.

بىرىنچى مەدەنىيەت تىپى — ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى كىشىلىك قارىشىنىڭ مەركىزىي ئوقى قىلغان «پەرەڭچە» (ياۋروپاچە) مەدەنىيەت تىپى بولۇپ، تەبىئەتكە تەقلىد قىلىش، ئىنسان تەبىئىتى قاراشلىرى، تەبىئىي ھوقۇق، تەبىئەت پەلسەپىسى ئەنە شۇ مەركىزىي ئوقنى دەۋر قىلغان. بىز ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئەپسانە ۋە ئېپتىدائىي ئېتىقادلىرىغا نەزەر سالساقمۇ تەڭرىلەرنىڭ يېرىم ئىنسان، يېرىم ھايۋان خاراكتېرلىك تەسۋىرلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. ياۋروپا مەدەنىيەت تىپى، مۇزىكىلىق مىلودىيىلەر، رەسساملىق - ھەيكەلتىراشلىقتىكى يالىڭاچ

ئوبرازلار، ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت ۋە ئىنسان تەبىئىتى لىرىكىلىرى، ئەركىن مۇھەببەت ۋە دۇئېل رىجىلىرى، تەبىئەتتە يەنى دېڭىز - ئوكيانلار، ئېگىز تاغلار، خەتەرلىك شارقىراتمىلار، ئىنسان ئايىغى يەتمىگەن ئىقلىملاردا قەھرىمانلىق كۆرسىتىش قاتارلىقلاردىمۇ ئۆز ئالامەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرغان.

ئىككىنچى مەدەنىيەت تىپى — ئىنسان بىلەن مۇقەددەس قۇدرەت (تەڭرى، قۇت) نىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى كىشىلىك قارىشىنىڭ مەركىزىي ئوقى قىلغان ئاسىيا يايلاق - جەزىرە خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تىپى بولۇپ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى تەڭرى قۇدرىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت قانۇنلىرىنى تەڭرى ئىرادىسى ۋە قۇت قائىدىلىرىنىڭ گەۋدىلىنىشى دېگەن قاراشقا ئاساسلىنىدۇ. شەھەرلەرنىڭ مەركىزىدە ھاكىمىيەت سارايلىرى ئەمەس، ئىبادەتخانىلار قەد كۆتۈرگەن. پادىشاھلار ئۆزلىرىنى تەڭرى ئىرادىسى، ئادالەت قۇتىنى بەجا قىلغۇچىلار دەپ قارايدۇ. پارا ئېلىش ئەمەس، مەلۇم ۋاقىتتا ئوردا خەزىنىلىرى تەرتىپلىك «بۇلاڭ - تالاڭ» غا قويۇپ بېرىلىدۇ. چارۋىدارلار چۆللەرگە بۆرە ئوزۇقى ئۈچۈن قوي - كالا تاشلايدۇ. پائىزملىق (ۋەھدەت ۋۇجۇد) پەلسەپە، قىساسنى تەڭرىگە تاپشۇرۇش (ئەلقىساسۇل مىنەلھەق)، ئىككى دۇنيا قاراشلىرى بىلەن كەمتەر ياشاش روھىيىتى ئەخلاق ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى قىلىنىدۇ. ئىنسان بىلەن ئىنسانىنىڭ باراۋەرلىك مۇناسىۋىتى گۇمانىستىك، ئادالەتلىك پىكىر ئېقىمىدا گەۋدىلەنگەن بولىدۇ. كۆپ مىللەتتىن تەركىب تاپقان ۋە ياخشى - يامانلىقنى مىزان قىلغان ئەدەبىيات (مەسىلەن، «شاھنامە»، «مىڭبىر كېچە»، «چاھاردەرۋىش»، «خەمسە») خەلق ئەدەبىياتى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى مەدەنىيەت تىپى — ئىنسان بىلەن پادىشاھ

(هاكىمىيەت) نىڭ مۇناسىۋىتىنى كىشىلىك قارىشى ۋە كىشىلىك قىممىتىنىڭ مەركىزي ئوقى قىلغان شەرقىي ئاسىياچە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تىپىدۇر. «زېمىن پادىشاھنىڭ»، «پۇقرا پادىشاھنىڭ» «كۇللى جاھان پادىشاھقا مەنسۇپتۇر» دېگەن قاراش مۇتلەقلەشتۇرۇلۇپ، ئوردا ئەمر - پەرمانلىرى مۇقەددەس سانىلىدۇ. شەھەر مەركىزىگە خانلىق - بەگلىك قەسىرلەر بىنا قىلىنىدۇ، ئەمەل - مەنسەپكە ئېرىشمەك شەخسىنىڭ ئالىي بەختى، ئىززىتى ۋە ئارزۇسى ھېسابلىنىدۇ. تەكرى چۇشەنچىلىرى ئىلاھىي ئوبرازلار بىلەن ئەمەس، سەركەردە - باتۇرلىرى بولغان ساماۋى ئىمپېراتورلار شەكلىدە زېمىندىن ئاسمانغا كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. پادىشاھقا قۇللۇق ۋە سادىقلىق ئەڭ ئالىي پەزىلەت دەپ قارىلىدۇ ۋەھاكازا.

دەرۋەقە، بۇ ئۇچ خىل مەدەنىيەت تىپى بىر - بىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان تۆمۈر تاختا بولمىسىمۇ، ئەمما ئۆز تىپلىرى بويىچە، بىرىنىڭ يەنە بىرىنى چۇشىنىپ يېتىشكە بولىدىغان مەنتىقىلىق، روھىيەتلىك، ئادەت - يوسۇنلۇق، مىجەز - خاراكتېرلىك چەكلىمىسى ئېغىر بولۇپ، بىرى بىرىگە غەلىتە تۇيۇلىدۇ. بۇ تەرجىمانمۇ ھەل قىلالمايدىغان دائىرىدۇر.

خەلقىمىز يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدە ئىككى قېتىم ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تىپى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئېغىر بوھرانىغا ئۇچرىدى.

ئۇنىڭ بىرى، ئاپاق خوجا ئەۋجىگە كۆتۈرگەن خوجا - ئىشانچىلىقىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئىنكارچىلىقى بىلەن دالاي لاما - جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئالدىدىكى سانقۇنلۇقلىرى تۇپەيلى يۈز بەرگەن مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىقى ۋە مەدەنىيەت قاششاقلىقىدىن ئىبارەت. بىز بابارەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىددىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتى، خوجا جاھان ئەرشى ۋە فوتۇھىدەك گۇمانىستىك شائىرلارنىڭ سەرگەردانلىق دەشتىگە

تاشلىنىشى ۋە قەتل قىلىنىشى، كاللا مۇنارلىرىنىڭ تىكلىنىشى، كىتاب - دەستۇرلارنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى، مۇرىت - قۇلچىلىقنىڭ ئەۋجەرەپ كېتىشىدىن ئۇنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى كۆرەلەيمىز.

ئۇنىڭ يەنە بىرى، ئۇچىغا چىققان سول ئىدىيىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ يىلتىزلىرى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى قىرقىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نوقۇل «ياۋروپا مەدەنىيىتى» — ياۋروپا پەلسەپىسى، تارىخى، ئەدەبىياتىنى دەسسىتىشتە ئىپادىلىگەن مەدەنىيەت ئىنكارچىلىقىدىن ئىبارەت. نەتىجىدە «ئۆلمالىق ئەربچە»، «ئەپەندىلىك غەرەبچە» دېگەندەك ھالەت بىلەن، «ئۆزىنى ئۇنتۇپ ئۆزگىنى بىلمەك»، «ھەقىقەت پەقەت چەتنىڭ دېمەك» دېگەندەك ھالەت شەكىللەندى. بىز پەقەت قەيسىرانە كۆرەش بىلەن 1980 - يىللاردىن كېيىنلا ئۆزىمىزنىڭ پەلسەپە تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى، سەنئەت تارىخى، كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ كۆمۈپ تاشلانغان ۋە ئۇنتۇلغان تارىخىي خەزىنىسىنى ئاچتۇق. شۇنداقتىمۇ مىللىتىمىز، ھەتتا ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلىرىمىز تېخى مەدەنىيەت تېپىمىز ۋە خەزىنىمىزدىن يېتەرلىك خەۋەردار ئەمەس. ئۇلار ئىچكى ۋە سىرتقى تەرەپتىن كېلىدىغان ئىنكارچىلىق، سولچىللىق، قاتمالليق ئىدىيىۋى بېسىملىرى ئالدىدا لەقۋالىشىپ، پالەچلىشىپ، خۇددى خروئىنغا ئۆگىنىپ قالغان ئادەمگە ئوخشاش يەنە ھېلىقى «سول» خروئىننى چەكمىسە تىترەپ - تاتىرىپ تۇرالمايدىغاندەك ئېغىر زەھەرلەنگەنلىكلىرىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ، خەلقىمىزنىڭ «ئىجتىمائىي مىللەت» لىككە كۆتۈرۈلۈشىگە زامىن بولماقتا.

قېنى ئويلاپ كۆرۈڭچۇ، مەنسەپ تاپسا ئۆيمۇ ئۆي زىيادە، پۇل تاپسا مەككە - مەدەنىگە زىيارەت، بۇ ئىككىسى بولمىغاندا كاللا - پاقالچاق، ئۆپكە - ھېسىپ چاغلىق تىجارەتتىن باشقىسىغا قۇربىتى يەتمىگەن خەلقنىڭ ئەسىر ئالماشقان بىلەن رىسقى - نېسىۋىسى ئالمىشارمۇ؟!

دەرۋەقە، مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ئۇنىڭ تۈركۈم ئېڭى ۋە ئۆز مىللىي مەدەنىيەت تېپى تەرىپىدىن پەرۋىش قىلىنىدۇ. ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئىنكار قىلىپ ھەر قانداق مىللىي تۈركۈمنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ يوققا چىقىرىش مىللەتنى ھالاك قىلىش دېمەكتۇر. مىللەتنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق تارىخى ئۇنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ ئۇنى چېچىۋەتكۈچى كۈچتىن غەلىبە قىلىشى ئاساسىغا بەر قارار تاپقان تارىختۇر. يېقىنقى بەش ئەسىردىن بۇيان دىنىي مەزھەپچىلىك بىلەن مۇرىت - مۇخلىسلىق يۈرت - مەھەللىۋازلىق، موللام ياكى ئەپەندىلىرىمىزدىكى كىچىك گۇرۇھۋازلىق، ئەل غېمىنى مۇز دەريا‌غا پىرقىرىتىپ چۆرۈۋەتكەن مەنسەپ - بالداق ھېرىسمەنلىكى، تۈركۈم ئېڭى ۋە مىللىي مەدەنىيەت ئىنكارچىلىقىنىڭ تەلۋە دەبدەبىلىرى بىلەن دەل - دەرەخسىز جەزىرىدىكى قۇيۇنتازدەك مەسئۇلىيەتسىز پىتنە - ئىغۋا تۆھمەتخورلۇقى قاتارلىق ئالتە زەھەر تۈپەيلىدىن «ئوغۇز سۈتىدەك ئۇيماق» دېگەن مەنىدىكى «ئۇيغۇر» لار ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيۇشۇش كۈچىنى «ئېچىغان سۈت» كە ئايلاندۇرۇپ قويدى. نەتىجىدە «ئىسمىمىز ئۇيغۇر، ئىشىمىز ئورغۇي» بولۇپ چىقتى!

تارىخىمىزنىڭ ئىپتىخارلىق سەھىپىلىرى بىر - بىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلەنسىمۇ، ئەمما بىر قەدەر كۈچلۈك ئۇيۇشقاقلىق ئۇلىدا جىلۋىلەنگەنىدى. ئۇيغۇرلار دىغار، ھۇن، تېلى قەبىلىلىرى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنى بىرلەشتۈرۈپ جۇجان ۋە كۆك تۈرك خانلىقىنى غۇلىتىپ، تاڭ سۇلالىسى سەلتەنىتىنى ئۆڭكۈك - سۆيگۈن قوشۇنلىرى بىلەن تۇبۇتلارنىڭ تالاڭ قىلغۇچ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، يىپەك يولىنى نەچچە قېتىم ئۇزۇپ قويغان كۈچلەردىن تازىلاپ، سامانىيلارنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۆز تەسىرىنى ئەرەب خەلىپىلىكىگىچە كېڭەيتىپ، ئۆز تىلىنى ئىمپېرىيە تىلى — ئەرەب تىلى بىلەن «بەيگىدىكى ئاتتەك»

مەرتىۋىگە كۆتۈرۈپ ئىچكى ئۇيۇشۇش ۋە سىرتقا قارىتا بىرلىك - ھەمدەملىكىنىڭ شاراپىتىنى نامايىش قىلغانىدى. ۋەھالەنكى، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى چېكىندۈرگەن، ساك، سوغدىلارنى ئۆزلەشتۈرگەن، چىڭگىزخان سەلتەنىتىگە مەنسۇپ ئۇزۇق بېغىشلىغان بۇ خەلق كېيىنچە ئەھمەتشاھ قاراقاشىنىڭ «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» ناملىق ساتىراسىدىكى ئەبگا «ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى! بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر مىللىي تۈركۈمىنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى پەقەت مۇقام - مەشرەپ، تىل - ئەدەبىيات، تۇي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، ھېيىت - ئايەمنى ۋاستە قىلغان ئاددىي - تەبىئىي ئېتنولوگىيىلىك ئالامەتلەردىلا قالدى.

ئەنئەنە ئىزچىللىقى ۋە يېڭىلىق قىزغىنلىقى

ئەنئەنە ئىزچىللىقى ئەنئەنە قاتمالىلقى ئەمەس، ئەنئەنىنىڭ
راۋاجلانغان تارىخىي قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت.
— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىشقا تېگىشلىك بولغان يەنە بىر مۇھىم تېپىشماق، مىللەتنىڭ ئۇنىۋېرسال ئەۋزەل رىقابەت ئىقتىدارى، باشقىچە ئېيتقاندا، مىللەتنىڭ مىللىيەتلىك قىممىتىنىڭ مۇھىم بىر تارىخىي يىلتىزى ھېسابلانغان ئەنئەنە ئىزچىللىقى مەسىلىسىدۇر.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى مەدەنىي ھاياتىمىزغا ھاكىممۇتلەق دىكتاتۇرا بولۇپ، بارلىق جانلىق، مۇنەۋۋەر ئىدىيىلەرنى چەيلەپ كەلگەن ئىنتايىن «سول» چىل پىكىر ئېقىملىرىنىڭ يىمىرىلىشى، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بىزگە ھەر خىل مەدەنىيەت تەشەببۇسلىرى كەلكۈندەك ئېقىپ كىردى. يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى، بازار ئىگىلىكى

سىستېمىسىنىڭ مەدەنىيەت تاۋىرى ۋە مەدەنىيەت بازىرى بەرپا قىلىش تۈرتكىلىرى نەتىجىسىدە مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن يېڭىلىققا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە كەسكىن سوقۇلۇشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. خەلقىمىزگە قارىتىلغان «كونا ئەنئەنە ۋە مىراسلىرىدىن ئىپتىخارلىنىپ ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قويۇش» ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئىككى ئەسىرىنى قۇچاقلاپ يېتىۋېرىش» دېگەن سۆزلەرمۇ، «يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولۇپ، تارىخقا، ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز» دېگەن سۆزلەرمۇ مۇھاكىمە مۇنبىرىگە چىقتى.

ئېيتىش كېرەككى، ئەجدادلىرىمىزدا قەدىمكى يىپەك يولى گۈللەنگەن زامانلاردا، بىر تەرەپتىن، چەتكە، يېڭىلىققا، غەيرىي ۋە ئىجابىي نەرسىلەرگە قىزىقىش روھى ئۈستۈن بولغان. بۇ روھىيەت تۈپەيلى، ئۇلار مەدەنىيەت بېكىنمىچىلىكىنى يېڭىپ، «غەربىي يۇرت» قا خاس مەدەنىيەت ئۇسلۇبى، مەدەنىيەت قوشۇلمىسىنى يارىتىپ جاھان مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار ئۆز مەدەنىيەت تىپىنى، ئۇنىڭدىكى يادرولۇق تىپىك ئىرسىي ئەۋزەللىك ۋە خاسلىقنىڭ ئەنئەنىۋى خەزىنىسىنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلىپ، بارلىق غەيرىي خەلقلەر مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرغان. بىز خوتەندىن قۇمۇلغىچە بولغان بۇددا - مانى رەسساملىق سەنئەت يادىكارلىقلىرىغا نەزەر سالساق، گرېك - ئىران - ھىندىستان تەسۋىرىي سەنئەت ئۇتۇقلىرىنى ھەزىم قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ قىياپەت - تۇرمۇشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەممە جەھەتتە ئۆزى ھەزىم قىلغان سەنئەت ئۇتۇقلىرىدىن ئېشىپ، ئۆز ئالدىغا خاس تەسۋىرىي سەنئەت سىستېمىسى ۋە ئىجادىيەت ئىستىلى تىكلەپ، دۇنيا رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتقانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ، بىزگە «ئەنئەنىگە ۋارىسلىق» بىلەن «يېڭىلىق

قوبۇل قىلىش» نىڭ مىللەتنىڭ تۈركۈم ئېچى، مىللىيەتلىك قىممىتى ۋە مەدەنىيەت سۈپەتلىرىگە توغرا تاناسىپلىقىنى، تۈپكى جەھەتتە گاڭگىراپ قالغان مىللەت جۇزئىلىك جەھەتلەردىمۇ گاڭگىراپ قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يېقىنقى بەش ئەسىردىن بېرى، مەدەنىيەت تارىخىمىزنى، ھەتتا ئىلگىرىكى ئېتىقادلاردىكى ئەجدادلىرىمىزنى ئىنكار قىلىشقا، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى خانۇەيران قىلىشقا، چەت ئەللىكلەرگە سېتىشقا بېرىلدۇق. تاكى مۇشۇ ئەسىر باشلانغىچە دۇنيانىڭ، بولۇپمۇ غەربنىڭ پەن - تېخنىكا ۋە دېموكراتىك ئىدىيە ساھەسىدىكى يېڭىلىقلىرىدىن خەۋەرسىز قالدۇق. بىر زامانلاردا فېئودال بېكىنمىچىلىك ئاسارىتىدە ياۋروپا مىللىرىنى «شەيتان تېرىسى»، «شەيتان ھارۋىسى» دەپ قارىدۇق. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز غەزەللىرىدە بۇ خىل روھىيەتنى راسا ياخشى سۈرەتلەپ بەردى. ئەمما بىز ئارىمىزدىن چىققان يېڭىلىقپەرۋەر دانالىرىمىزنىڭ بېشىغا چىقمىغۇچە تىنچىمىدۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن، بولۇپمۇ 30-، 40 - يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا سوۋېت رۇسىيىسى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن شەكىلدە بىزگە يېتىپ كەلگەن يېڭىچە پەن - مائارىپ بىلەن تونۇشتۇق. بۇ ياخشى باشلىنىش بىر مۇرىسى يوق كاپىتاندەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە مەدەنىيەت تېپىمىزنى دىققەت - ئېتىبارىدىن چەتلەشتۈرۈپ قويدى. بارا - بارا بىز شەرقنى، ئۆز مەدەنىيەت تېپىمىزنى، ئۆز يىلتىزىمىزنى ئۇنتۇپ، غەربنىڭ شەقتىكى قوشۇمچىسىغا ئوخشاپ قالدۇق! يېقىنقى يىللاردىن بېرىقى سىرتقا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش بىلەن سوۋېت رۇسىيىسى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئوكيان ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى ئۆلكىلەر ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە دۇچ كەلدۇق. نەتىجىدە، گاڭگىراشتىن توختىماي تۈرۈپلا يەنە گاڭگىراشقا كىرىشتۇق. بىر مۇنچە كىشىلىرىمىز بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تېپى ۋە مەدەنىيەت ئەۋزەللىكلىرىنى ئۇنتۇشقا كىرىشكەن

قهرىنداشلىرىمىزنى دوراپ، يامغۇرنى كۆرۈپلا غۇلاپ چۈشۈپ پاتقاققا ئايلانغان كېسەك تامغا ئوخشاپ قالغىلى قوپتى. ھەر خىل چاچ بۇياق - پاسونلىرى، غەربلىكلەرمۇ تازا ياخشى قاراپ كەتمەيدىغان قۇرت - قوڭغۇز شەكىللىك كىيىملەر، مىللىي ئۇسۇللىرىمىزنىڭ لاتاپىتىگە زىت غەلىتە ھەرىكەتلەر، مۇھەببەت - نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى شەرمىي - ھايا گۈزەللىكى ۋە مىللىي ئەخلاققا زىت ئوچۇق سورۇنلاردىكى غىلجىڭ - لالىمىلىقلار، خەلقنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن چەتلەپ كەتكەن شېئىرىي ۋايىساشلار، «ئىچى غال - غال، تېشى پال - پال» پەرداز مەدەنىيىتىگە دۈم چۈشۈش، زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىش... قاتارلىقلار مەدەنىيەت بوسۇغىمىزنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، روھىيەت ساريىمىزنى بۇلغاشقا چۈشتى.

مېنىڭچە، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى دېگەندە، تارىخىمىزنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا يۈقتۇرۇۋالغان ۋە مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ كامالەتكە يۈزلىنىش روھى بىلەن ھەر قايسى دەۋرلەردە زامانىۋىلىشىش قەدەملىرىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان نەرسىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش دېگەن مەنىسى ئۇقتۇرمايدۇ. شۇنىڭدەك، مەدەنىيەت توقۇنۇشى ھاسىل قىلغان چەتتىن كىرگەن غەيرىي مەدەنىيەت تېپىلىرى دېگەندە، بىز مىللەت ۋە دۆلەتتىن ھالقىغان پەن - تېخنىكا بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش بىلىملىرىنى نەزەردە تۇتمايمىز. مېنىڭچە، يەنە ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، مەدەنىيەت تېپى، مەدەنىيەت نەتىجىلىرى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەر، دۆلەتلەر، رايونلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، مەدەنىيەت تېپى، مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى بىلىش، تەتقىق قىلىش، «ئۆزىدىنمۇ، ئۆزگىلەردىنمۇ خەۋەردار بولۇش» ھېچقانداق مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان بىلىش ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلە، باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش، باشقا مەدەنىيەت بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشتا گەۋدىلىنىپ

چىقىدۇ، بۇ ھەقىقەتەن جىددىي مەسىلە.

ئېيتىش كېرەككى، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۆز زامانىسىنىڭ مەدەنىيەت مۇھىتىدىن ئوزۇقلىنىشقا، ئۆز - ئۆزىنى جارى قىلىپ يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇشقا موھتاج، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئوزۇقلانمايدىغان ھەيكەل ياكى قاماپ قويۇلغان مەھبۇس ئەمەس.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىر مىللەتنىڭ مەجۇتلۇق قىممىتىنىڭ مەنىۋى ئۇلى، مىللەتنىڭ ئەۋزەل رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ ھاياتىي بۇلىقى، دۇنيا مىللەتلىرى ۋە مەدەنىيەتلىرى ئارىسىدا ئۆزىگە خاس قەد كېرىپ تۇرۇشنىڭ ئاساسى. بۇنداق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئوزۇقلاندۇرۇپ، راۋاجلاندۇرۇپ، كەڭ - كۇشادە جارى قىلىش بىلەن ئۇنى يەنە باشقا مەدەنىيەت تېپلىرىنىڭ نابۇت قىلىۋېتىشىدىن ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ھەر ئىككى تەرەپنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك؟ بۇ مۇرەككەپ مەسىلە.

بىز ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقاندا، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ سىياسىي ياكى باشقا جەھەتلەر بىلەن تەڭداش مەۋقەدە بولمىغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇنىڭدەك بىز مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقاندا بىر - بىرىنى چەتكە قېقىش، بىر - بىرىدىن گۇمانلىنىش، تاللاپ قوبۇل قىلىش، ئۆزگەرتىپ ھەزىم قىلىش، ئۆزىنى كۇچەيتىپ، ئەسلىدىكى مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كېتىش، دۇنياغا يۇزلەنگەن ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت نەتىجىلىرى يارىتىش جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. تارىخ ھاكىمىيەت قۇدرىتى ئۇستۇن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەتتە ئۇستۇن مىللەتلەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۇرۇلگەنلىكىنى، مەدەنىيەت ئۇستۇنلۇكى ھەمىمە ئۇستۇنلۇكلەردىنمۇ قۇدرەتلىك، ھاياتىي كۇچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەر دائىم ئىسپاتلىدى.

مەن غەيرىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تېپىك، خاسلىققا ئىگە يادرولۇق

قىسىملىرىدىن باشقا، ئۆز مەدەنىيىتىگە يېقىن، ئۆز مەدەنىيىتىگە سىڭىشلىق ۋە يارىشىملىق قىسىملىرىنى تەدرىجىي قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن غەيرىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تېپىك، يادرولۇق ئالامەتلىرىنى كەسكىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك دەپ قارايمەن. مىللىي ئۇسسۇللىرىمىزغا زورلاپ كىرگۈزۈلگەن «پۇت كۆتۈرۈش»، «قىزنى كۆتۈرۈپ پىرقىرىتىش» قاتارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ سىڭىشلىق بولماسلىقىدىكى تۈپ سەۋەب، دەل ئۇنىڭ بالېت ئۇسسۇللىرىنىڭ تېپىك - يادرولۇق ھەرىكىتى بولغانلىقىدۇر. ئەزەلدىن بىر خىل مەدەنىيەت باشقا - باشقا ئىككى يادرولۇق تۈزۈلمە تۈزگەن ئەمەس. تەكىتلەش ھاجەتكى، غەيرىي مەدەنىيەت تىپلىرىدىن قوبۇل قىلىنىدىغان ھەر قانداق تەسىر ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تىپىنى كۈچەيتىش، راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، مۇنداق راۋاجلاندۇرۇش ئۆز مەدەنىيىتىنى ئۇنىڭ ئۆز يادروسى، تۈزۈلمىسى ۋە تىپى بويىچە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى مەقسەت ۋە ئۆلچەم قىلىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تۇراقلىق ئەنئەنىۋى سىستېمىسى ۋە راۋاجلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ.

نەزەرىيىۋى تەپەككۇر — رىقابەت جەڭگاھىدىكى كۈچتۈڭگۈر

بىزنىڭ بارلىق پەزىلەت ياكى ئىللەتلىرىمىز بىلەن قۇدرەت ياكى زەئىپلىكلىرىمىز نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەرىجىمىز بىلەن تۇتاشقان.

— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن يىپەك يولى ھادىسىلىرى ئۈستىدىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇر پائالىيىتىدىن

باشقا نەرسە ئەمەس. تارىخ ئۆز ھادىسىلىرى، ۋەقەلىرى، يىلنامىلىرى جەھەتتىن ئۆتمۈشكە، تەكرارلانماس تارىخىي ئىزغا ئايلىنىدۇ. ئەمما تارىخىي ھادىسىلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان ماھىيەتلەر، قانۇنىيەتلەر، تارىخ مەنتىقىلىرى «ئۆلمەيدۇ»، رېئاللىق قويىنىدا تۇرۇپ، كەلگۈسىنىڭ ئۇلىنى راسلايدۇ. نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەل ئۆلمەس تارىخنىڭ بىلىۋېلىنغان ئاڭ شەكلىدىن ئىبارەت. بۇنداق نەزەرىيىۋى تەپەككۇردىن مەھرۇم ھالەتتە مىللەتنىڭ كامالەت دەرىجىسىنى يۇقىرىغا كۆتۈرۈش، ئۇنىڭ قىممىتى، ئىقتىدارى، نىسۋىسىنى ياخشىلاش مۇمكىن ئەمەس. بىزنى ئەزەلدىنلا قاينىق ھېسسىيات تۇرتكىسىدە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر، ئەقىل - پاراسەت تەمكىنلىكىدىن ئايرىلىپ، تەلۋىلەرچە قارىسىغا دەسسەپ كەلگەن خەلق دېيىش ئادالەتسىزلىك. خەلقىمىز ۋە قېرىنداشلىرىمىزدىن خېلىي نۇرغۇن تەبىئەتشۇناسلار، تېبابەتشۇناسلار، ماتېماتىكا، لوگىكا ۋە تىل ئالىملىرى، پەيلاسوپ - مۇتەپەككۇرلار، بىناكار - سەنئەتشۇناسلار يېتىشىپ چىققانلىقى ھەممىگە روشەن، شەرقتە كومراجىۋا، غەربتە ئەل فارابى، شىمالدا تاتاتۇڭا، جەنۇبتا ئەبۇرەيھان بېرونى ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازانغان ئالىملار ئىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى، فېئوداللىق بېكىنمە ھالەت تۇپەيلى نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئەۋزەللىكىنى يوقاتتۇق. ئۇلۇغبېك ۋاپاتىدىن كېيىن، ئەدەب - شائىرلىقتىن باشقا بىزدە كۆرۈنگەن ئالەمشۇمۇل تەبىئەت ئالىملىرى چىقمىدى. مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىمىز ھېسسىي سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنى بىردىنبىر ئىپتىخار پەللىسى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قولىمىزنىڭ يەتكىنى ئۇسسۇل، دىمىمىزنىڭ يەتكىنى ناخشا بولدى! شۇ زامانلاردىكى ناخشا - غەزەللىرىمىزگە قاراپ كۆرەيلىچۇ، ئاساسلىقى «ۋاھ، دەرىخا» دېگەندەك نالەشتىن يىراقلاشمىدى.

بىز «ئېتنولوگىيىلىك مىللەت» كاتېگورىيىسىدىكى «ناخشا -

ئۇسسۇل مىللىتى» ، «شېئىر مىللىتى» بولۇپ قېلىۋەردۇق. بوياقچىدىن ئارتۇقراق خىمىك، تۆمۈرچىدىن ئارتۇقراق فىزىكلىرىمىز بولمىدى. . .

سەنئەتتە داڭ چىقارغان، سەنئەتكە يۆلىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان سىگانلارنىڭ ئاقىۋەتتە يۇرت - ماكانسىز جاھان كېزىپ، تىلەپ - تېرىپ ياشاشقا چۈشكەن لاماكانلىقى بىلەن، تارىخ بورانلىرىدا چېچىلىپ، جەڭ - جېدەللەردە قىرىلىپ ھالى قالمىغان يەھۇدىيلارنىڭ ئىتىقاد، نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئۆتكۈر پەنلەرگە بولغان يۈكسەك ئېتىبارىدىن «ئالىملار مىللىتى» ، «قۇدرەتلىك، زامانىۋى مىللەت» كامالىتىگە يەتكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرمىدۇق.

«شېئىر مىللىتى» دېگەن نام بىلەن «تالانتلىق» ، «ئاتاقلىق» ئىبارىلىرىگە مەست بولۇپ، بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىمىز نېمىشقا مىللىتىمىزنى «ئېتنولوگىيىلىك مىللەت» دىن ھېچ بولمىغاندا «ئىجتىمائىي مىللەت» لىك ماقامىغا كۆتۈرمىگەنلىكىنى ئويلاپمۇ كۆردۇقمۇ؟ ياكى ئۆز ھالىتىمىزدىن خەۋەرسىز دۇنياغا تونۇلىمىز دەپ يۈرۈپتىمىزمۇ؟! دەرۋەقە، بىر قاتار ئەدەبىيات توملىرىنى نەشر قىلدۇق، ئەمما ئۇلار بىلەن ھەقىقىي رېئاللىقىمىزنىڭ «ئۈچەي - باغرى» نى قانچىلىك سىزىپ بېرەلىدۇقكى؟! ھېچ بولمىغاندا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان ئەدىپىمىز تەجەللىدىن كېيىنكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىمىزدە ئىلگىرىكى قەلەمكەشلىرىمىزدىن ھالقىغان ياكى پەرقلەنگەن قايسى تەپەككۇر يېڭىلىقىنى، قايسى ھېكمەت دۇردانىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەقلىي بىلىش تارىخىمىزغا تۆھپە قوشتۇق؟! ئەدەبىي ئوبزورچىلىق مۇشۇ سۈزۈك مەسىلىلەرنى ئەينەك قىلىپ، ھەق - ناھەق نەرىسىنى ياڭرىتىپ ھالىمىزغا غەمگۈزار بولالىدىمۇ؟! بىلمىدىم، قەلەمكەشلىرىمىزنىڭ قەلەملىرى بورىۋايدەك نېفىت قاتلاملىرىغا — ھەقىقىي ھال - ئەھۋالىمىزغا يەتمەي، قۇرۇق

تاش - توپا قاتلملىرىدا پىرقىراپ سۈرمەللىشىپ كەتتىمىكى؟!
مىللىي مائارىپىمىز ھەممە سەپ بويلاپ جاپالىق كۆچەۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، شەخسىي تۇرمۇشنىڭ چىقىش يولى غېمىدا دېپلوم ۋە خىزمەتكە ئېرىشىۋېلىش ئاساسىي قىزغىنلىق بولۇپ تۇرغاچقا، ھەقىقىي قېتىرقىنىپ ئوقۇش بىلەن قاتتىق پەنلەر ۋە كەسىپلەرگە قاتتىق ئۇرۇنۇش، نەزەرىيىۋى پەنلەر بىلەن ئۆتكۈر تېخنىكىلوگىيە پەنلىرى قورغىنىنى ئىگىلەش ھېلىمۇ مائارىپ ئەمەلىيىتىمىزنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولغىنى يوق. ئەكسى ھالدا ئوقۇغۇچىلىرىمىز ۋە ياشلىرىمىزنى ھاراقكەشلىك، زەھەرلىك چېكىملىك، قىمارۋازلىق ۋە بىكار تەلەپلىك قاتتىق قورشاشقا تۇتۇندى!
مىللەتنىڭ ئائىلە قاتلىمى خېلىلا بىسەرەمجان. ئاغزىدىن ئاق سۈت تېمىپ تۇرغان پەرزەنتلىرىمىز سەبىي چاغلىرىدىن باشلاپ مىللەت گەۋدىسىدىكى ئىللەتلەر بىلەن يۇقۇملىنىپ تۇرماقتا. مىللەتنىڭ مەنىۋى قىياپىتىگە داغ چۈشۈرىدىغان تۇرقى - ھالەت، يۈرۈش - تۇرۇش، سۆز - ھەرىكەت، خۇلۇق - مىجەز قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىزىلەكۈگۈلۈك، قوپاللىق . . . قاتارلىق خۇنۇكلىكلىرىمىز رىقابەت ئىقتىدارىمىزغا، قەدىر - قىممىتىمىزگە ئېغىر تەسىر كۆرسىتىپ تۇرماقتا. بۇ جەھەتتە مەكتەپ ۋە جامائەتچىلىك تەربىيىسى ئېلىپ بارالمغىنىمىز يوق.
مىللەتنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچى ۋە ھەمدەملىكىنى پارچىلاۋاتقان ئىللەتلەرنى، جۈملىدىن مۇنەۋۋەر كىشىلىرىمىزنىڭ جامائەت ئىچىدىكى يۈكسەك تەسىرى ۋە تەشەببۇسلىرىنىڭ ئىلھامبەخش كۈچىدىن چۆچۈپ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان پىتنە - ئېغۇا تۇتەكلىرىنى پەرق ئېتىش - ئېتىلمەسلىكىمۇ نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئېگىزلىكىدىكى ئەقىل - پاراسەتكە باغلىق. بۇنداق ئەقىل - پاراسەت بولمىغاندا، ھابىلنى ئۆز قولى بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنى باشقىلار تىلى بىلەن ئادىل ئۇردى دەپ غاپىل كىشىلەرنى قايمۇقتۇرىدىغان جاھىل ئېغۇاچىلارنى تونۇپ يەتكىلى بولمايدۇ. كېيىنكى بەش ئەسىردىن

بۇيان بۇ ئىشتا ھەسسىلەپ بەرگەن قۇربانلىرىمىز ئازمۇ؟! ئەلۋەتتە، ئېغىر ئەلەملىرىمىز تۈپەيلى، خەلقتە گۇمان، ئەندىشە، غەزەبنىڭ شۇ قەدەر كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما ئەقىل - پاراسەتسىز غەزەپ بىلەن ئۆز پۈتىمىزغا پالتا چاپمىمىز، خالاس. سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئەنە شۇنداق ئېغۇاغا ئالدىنىپ سادىق دوستى مىرزا ھەيدەرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقى بىلەن، مەزمۇرات سۇلتانىنىڭ شۇ خىل بوھتانغا ئىشىنىپ سەردار ئابدۇروسۇل بەگنى قەتل قىلىپ، مەھمۇد پوچىنىڭ قاپقىنىغا چۈشۈپ قالغانلىقى پەقەت بۇ جەھەتتىكى ئىككىلا مىسال. كالېندار سەھىپىلىرى تارىخنىڭ يەنە قانداق ئويۇنلىرىنى كۆتۈپ تۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىزدە يېتەرلىك تەپەككۇر قابىلىيىتى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە!

خاتىمە. ئاچچىق ھەقىقەت، چەكسىز مۇھەببەت

ھەقىقەت تولىمۇ ئاچچىق نەرسە بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ يەنە پۈتكۈل شېرىنلىكلەرنى پەرۋىش قىلغۇچى ئۇلۇغ باغۋەندۇر.
— خىيال دەپتىرىمدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

سىز بىلەن بۇ قېتىملىق سۆھبەتلىرىم ئاخىرلىشىش ئالدىدا سىزگە خۇددى تاھارەت بىلەن روكۇدا ئولۇرغاندەك ۋىجدانىي ئەقىل - تەپەككۇر تىلەيمەن. سىزگە روشەنكى، يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى نۇرغۇن ۋە كەسكىن. بۇ ھەقتە ئۆزىڭىز مەن كۆزىتەلمىگەنلەرنى كۆزىتىڭ، مەن ئويلاپ يېتەلمىگەنلەرنى ئويلاپ يېتىڭ...

يېپەك يولى قايتا ئېچىلدى. ئۇ، ئاللىقانداقتۇر ئەتلەس - كىمخابلار تاۋلانغان، پەرۋاز قىلساق قانىتلىرىمىزغا چاك - توزان قونمايدىغان، بىزگە چوقۇم يەنە بىر قېتىم دۇنياۋى شۆھرەت ئاتا

قىلىشنى قارار قىلغان يول ئەمەس. ئۇ، ھازىرقى زاماندا يۈز بېرىشكە باشلاپ، كەلگۈسىدە داۋام قىلىدىغان كەسكىن رىقابەت جەڭگاھى، غالىبنى گۈللەندۈرۈپ، مەغلۇبنى گۈمران قىلىدىغان قىسمەت دەرگاھىدۇر. بۇ يولدا سىزگە ئۆز ئەقىل - ئىدراكىڭىزدىن باشقا ھېچقانداق خىزىر رەھنەما ئەمەس!

ئەلۋەتتە، ئۈمىدلىك بولۇڭ. بىلىڭكى، يېنىڭىزدا ئۈمىدتىن باشقا رۇستەمى پالۋان ھەمراھ ئەمەس. يېڭى يىپەك يولىمۇ ئەگرى - توقايلىقلار، ناتەكشى ئىلگىرىلەشلەر ئىچىدە ئۆزىنىڭ تارىخىي ھېكايىسىنى يازىدۇ. ئۈنىڭ تاسقاشلىرى قاتتىق، ئۈنىڭ ئەگىلەكلىرى قويۇق. مەلۈمكى، ئۈمىد ئەزەلدىن بىخارامانلىق بىلەن چىقىشالىغان ئەمەس. ئامېرىكا مۇھلىنبېرگ ئۈنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ئىدگارد سۋائىن 1938 - يىلى يۈز بېرىۋاتقان دۇنيا ئۇرۇشىغا نەزەر تاشلاپ، ئۆزىنىڭ «دۇنيا مەرىپەت تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ خاتىمە قىسمىدا مۇنداق يازغانىدى: «بىز ياشاپ تۇرغان كائىنات ھەرىكەتچان كۈچكە تولغان كائىناتتۇر. ئۇنىڭدا بىرەر نەرسىنىڭ تۇرغۇنلۇقىي ئۇنىڭ چۈشكۈنلۈكىنىڭ بېشارىتىدۇر. ئىرغىتىپ تاشلىنىدىغان نەرسە، دەل ئۆزگىرىشتىن توختىغان نەرسىدۇر». بىزمۇ يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكىنىمىزگە مانا ئالتە يىل بولدى. ئۇ چاغدا: «بۇ پاراڭلار بىر ئەسىر بالدۇر قوزغىلىپ قاپتۇ» دېگەن دوستلىرىمىزمۇ بۇگۈنگە كەلگەندە بۇ پاراڭغا چۈشتى. ئۇلار:

سەۋرى قىلساڭ غوربدىن ئالما پىشۇر.
چەكتىن ئاشسا تاقىتىڭ قەدرىڭ چۈشۇر.

دېگەننى چۈشەندى. ئۇلار ھېس قىلدىكى، بىز تارىخىمىزنىڭ قىسمەتلىك يېڭى بىر مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە تۇرۇپتىمىز.

شۇنداق، يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىشنىڭ تەمكىن ۋە قايناق، كەسكىن ۋە نۇرانە ئۇپۇق سىزىقى كۆرۈندى. بۇنداق ئويلىنىشنى

كەلگۈسىگە روھىي ھازىرلىقلىرى بولمىغان يىپەك يولىدىكى ھەممە خەلقلەر باشتىن كەچۈرۈشى مۇمكىن.

بىر پۈتۈن تارىخىي خاراكتېرلىك قىممەتنى قۇچاقلاپ تۇرغان يىپەك يولىدىكى قايتا ئويلىنىش ئاچچىق ھەقىقەت بىلەن چەكسىز مۇھەببەتنى، چوڭقۇر پاراسەت بىلەن قاتتىق جاسارەتنى قوشقان ئىزگۈ ھادىسە. بۇ قېتىم تۆگە قۇشى بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىپمۇ ئامانلىق تاپالمىسا كېرەك. چۈنكى ئۇچقۇر زامان ئېقىمى قۇم بارخانلىرىنى ئۇچۇرۇپ، تۆگە قوشىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا يالىڭاچلاپ قويىدۇ. ھېلىقى ئامېرىكا ئالىمى ئىدگارد سۇائىس يەنە مۇنداقمۇ دېگەن: «گۈمان يوقكى، زامانىمىز خام خىياللار ھالاك بولىدىغان زامان... تۈنۈگۈن ماختانغان نەرسىلىرىمىز ئەمدىلىكتە مەسخىرىگە ئايلاندى»، «بۈگۈنكى كۈندىمۇ قانائەتلىنىپ يۇرۇۋاتقان كىشىلەر بەكمۇ پەخەس بولسۇنكى، بولمىسا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزىنىڭ تولىمۇ چاكىنا ھەم ئەرزىمەسلىكىنى بىردىنلا بىلىشكە مەجبۇر بولىدۇ.»

خەير - خوش، ئوقۇرمەن!

ئاخىرىدا مەن، سىز بىلەن سۆھبەتلەشكەن مەسىلىلەر ھەققىدە ئويلىمايدىغان مېگىلەر ۋە تەۋرىمەيدىغان قەلەملەرگە ئېچىنىدىغانلىقىمنى ئېيتماقچىمەن. ئامان بولۇڭ، دوستۇم.①

1995 - يىل 22 - يانۋار، ئۈرۈمچى

---

① بۇ ئالىمنىڭ تەتقىقات ھاياتىدا يازغان ئەڭ ئاخىرقى ماقالىسى بولۇپ، ئالىم بۇ ماقالىسىنى تاماملاپ 37 كۈندىن كېيىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغان. ئالىمنىڭ ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى ئامېرىكا ئالىمى ئىدگارد سۇائىننىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئېيتقان يۇرەك سۆزى ۋە ۋىدالىشىش كەلىمىسى بىزنى چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆمدۈرىدۇ. مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى ئىللەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي پسىخىكىسىدىكى رەزىللىكلىرى ھەققىدە 1989 - يىلىدىن باشلاپ ئاۋانگارتلىق بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ ئوتتۇر تەتقىد ئېلىپ بارغان بۇ قەلەم ساھىبى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۇ ماقالىسىدە مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى زەئىپلىكلىرىنى ۋە تارىخىي رەزىللىكلىرىنى ئىلگىرىكى بىر قەدەر يۈزە بولغان بايانىي تەتقىدچىلىكتىن نەزەرىيىۋى پەللىگە كۆتۈرۈپ ناھايىتى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلغان. ئالىمنىڭ بۇ ساھەدىكى خاس ئەمگەكلىرى ياشقا ساھەدىكى مۇنەۋۋەر مېھنەتلىرىگە ئوخشاشلا ئاپىرىن ئوقۇشقا لايىق.

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن.

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە

1. مەسىلىنىڭ ئىلمىي قىممىتى

بالاساغۇن — قۇز ئوردا ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم توپىنومىيىلىك كاتېگورىيە. بالاساغۇن ئۇيغۇر تارىخىدا قاراقۇجۇ، يارغول، قارابالغاسۇن، بېشبالىق، قەشقەر ـ ئوردا كەنت بىلەن تەڭ دەرىجىدە شانلىق ئورۇن ئالغان.

بالاساغۇن تارىخىي مەنبەلەردە يىراق ئەپراسىياپ ۋە بويلاسانغۇن بۆكەقاغان نامى بىلەن تۇتاشقان. بالاساغۇن ئۆزىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ئىلىك دەۋرلىرىدە ياغما قەبىلىلىرى ۋە قاراخانىيلار ياغما سۇلتانلىرىنىڭ نەسەپگاھ دەرگاھى، دەسلەپكى ھەربىي ـ سىياسىي پائالىيەت مەركىزى، ئوغۇلچاق قىدىرخان تالاستىن قەشقەرگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ سامانىلارغا نىسبەتەن ئالدىنقى قاراڭۇلخانىسى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان جاي، ئورداكەنت — قەشقەر يېنىدىكى سالقىن ئوردا — قۇز ئوردا بولغان جاي.

بالاساغۇن — يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتكەل، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىكى مۇھىم بەلباغ، جۇملىدىن قاراخانىيلارغا تەئەللۇق بىر قاتار ئالىملار، ئەدىبلەر، سەركەردىلەر دۇنياغا كۆز ئاچقان مەشھۇر شەھەر.

بالاساغۇن تارىخىي شەھەر سۇپىتىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغاندىن تاشقىرى، نىزامۇل مۇلۇك، تاباری؛ ئىبىن ھەلقەلى، گەردىزى، ئەبۇل ئەشىر، ئەبۇل

فىدا، جۇۋەينى، مىرخاند، دوسسون، ۋاڭ گوۋېي، برۇكېلمان، گرېنارد، بېگىسىن، گرىگورىيۇۋ، مىلىنوۋىسكىي، بارتولد، پىرساك، خانىدا تورۇ، ئابېتاكېئو قاتارلىق ئوتتۇرا ئەسىر ۋە هازىرقى زامان شەرق ۋە غەرب مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن زىكىر قىلىنغان. ئېيتىش كېرەككى، بۇ بىۋاسىتە كۆزىتىش ياكى توپىنومىيىلىك ئاساستىكى زىكىر بولماستىن، ئاساسەن تارىخىي جەھەتتىكى زىكىر ئىدى.

بالاساغۇن توپىنومىيىلىك ـ جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورۇن سۈپىتىدە زادى قەيەردە دېگەن مەسىلىدە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان مۇئەللىپلەرنىڭ بايانلىرىدا بىر قاتار ئېنىقسىزلىقلار ۋە هەر خىل زىددىيەتلىك بايانلار ساقلانغان.

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى بارتولددىن كېيىنكى مۇهاكىمىلەردە بارغانسېرى خاتا پەرەز ۋە ئاساسسىز هۆكۈم تۈتەكلىكىگە كىرىپ كەتتى. نەتىجىدە بالاساغۇننى ياغما ۋە توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىپ مۇهاكىمە قىلىدىغان، بالاساغۇننى ئوردا كەنت يېنىدىكى قۇز ئوردىدىن ئايرىپ مۇهاكىمە قىلىدىغان، بالاساغۇننى ئەرەب سەيياهلىرىنىڭ ئەينى زاماندا يازغان يەر مۇساپىلىرى توغرىسىدىكى ناتوغرا قىياسلىرىنى دەلىل قىلىۋېلىپ مۇهاكىمە قىلىدىغان، هەتتا بالاساغۇن، يۇقىرى بارسىخان، سۇياب (چۇئاب)، توقماق (بۇرانا ۋە ئاق پىشىم) ئارىلاشتۇرۇلۇپ مۇهاكىمە قىلىنىدىغان ئەهۋاللار كېلىپ چىقتى. بۇ جەھەتتىكى هۆكۈملەر شۇ پېتىلا قايتا مۇهاكىمىسىز قوبۇل قىلىنىپ، تەكرارلىنىۋېرىپ، قانداقتۇر «بالاساغۇن ـ توقماق» پىگورىسى دەخلىسىز ئاخىرقى هۆكۈم بولۇپ قالدى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە سىياسىي جۇغراپىيىلىك ۋە سىياسىي ئېتنولوگىيىلىك ئېغىشلارغا يۈزلەندى.

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى يېڭىباشتىن تەتقىق قىلىپ

كۆرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇردى. چۈنكى ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى بالاساغۇننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى مەسىلىسى ئىدى.

ئۇيغۇر ئالىمى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئاكادېمىكى مەرھۇم مۇراد مەھرايىف 1972- يىلى ئالمۇتادا نەشر قىلىنغان «دەۋر سەھىپىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 84- بېتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى پروفېسسور ئا. ن. كونىرنوفنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىغا يازغان مۇقەددىمە ماقالىسىگە ئاساسلىنىپ: «يۈسۈپ بالاساغۇنى تۇغۇلغان بۇ شەھەر ‹قۇز ئوردا› نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى»، «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى تەتقىقاتچىلا ئارىسىدا گۇمانلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشاپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان قەشقەردە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق گۇمان يوق» دەپ يازغانىدى. مەن 1986- يىلى ئۆكتەبىردە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «خانىدا خاتىرە سارىيى» دا «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى ‹قۇتادغۇبىلىك›» دېگەن تېمىدا ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇغاندىن كېيىن، ياپونىيە تارىخچىلىرىنىڭ بالاساغۇننىڭ ئورنى زادى قەيەر ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئۆتكۈر سوئالىغا دۇچ كەلدىم. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نۇسخىلىرىنىڭ نەشر قىلىنىشى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھلىرىنىڭ قايتا ياسىلىشى بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسىنى بىۋاستە كۈنتەرتىپكە قويدى.

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقات غايەت زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىنچىكە تېما. بۇ مەسىلىنىڭ ئىلمىي جەھەتتە ھەل قىلىنىشى «قۇتادغۇبىلىك» مۇئەللىپىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى مەسىلىسىنى يورۇتۇشتىن تاشقىرى، پۈتكۈل قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش تارىخىنى، پۈتكۈل

غەربىي ئۇيغۇر ئېتنىك تۈركۈمى — توققۇز ئوغۇز — ساتۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ پائالىيەت شەجەرىسىنى يورۇتۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەسىلە.

2. «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ ئاساسلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا (مۇنارە) خارابىسىدا» دېگەن قاراش بارتولدنىڭ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «بالاساغۇن» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

بارتولد بالاساغۇننىڭ قۇز ئوردا دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى، سامانىيلار شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوردا ئىختىلاپلىرى تۈپەيلى بالاساغۇنغا ھىجرەت قىلغانلىقىنى، بالاساغۇندا سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە تاغىسى ئوغۇلچاق قەدىرخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قەشقەرنى ئىسلاملاشتۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇ بالاساغۇن مەسىلىسىدە ئىككى مۇھىم خاتالىققا يول قويىدۇ؛ ئۇنىڭ بىرى، بالاساغۇننىڭ ئورنىنى توقماق قىلىپ بېكىتىدۇ. يەنە بىرى، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «بالاساغۇن» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە ئۇ قاراخانىيلاردىن ئىلگىرىمۇ بالاساغۇننىڭ توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى شەھەرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە «غۇبالىق» دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى، بۇ نامنىڭ يوللىغ چۇسەي (1190 — 1244) نىڭ «غەربكە سایاھەت خاتىرىلىرى»، «لياۋ تارىخى»، «ئالتۇن خانلىق تارىخى»، بولۇپمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «1218- يىلى بالاساغۇن ھېچبىر قارشىلىقسىزلا چىڭگىزخاننىڭ مەشھۇر سەركەردىسى جەبەنويۇن قولىغا ئۆتتى، موڭغۇللار ئۇنى «غۇبالىق» دەپ

ئۆزگەرتتى» دەپ يازىدۇ.

«بالاساغۇن ـ توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەرنىڭ ئاساسلىرى مۇھىمى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن ئىبارەت:

بىرىنچىسى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «يەر شەكلى» تەخمىن خەرىتىسىدىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە بۇ تەخمىن خەرىتە ھازىرقى زامان ئىلمىي خەرىتىسىدىن، جۈملىدىن مىلىنوۋىسكىينىڭ «ھۇدۇدۇل ئالەم» ھەققىدىكى ئىزاھاتلىق ئەسىرىنىڭ 279ـ بېتىگە كىرگۈزگەن خەرىتىدىن پەرقلىنىدۇ.

«بالاساغۇن» ئىبارىسى مەھمۇد قەشقەرى كىتابىغا بېرىلگەن «يەر شەكلى» خەرىتىسىدە ئوردا كەنت قەشقەردىن يىراقلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغاندەك قىلسىمۇ، ئۇ ئۈچ (ئۈچتۇرپان) دىن يەنىلا قەشقەرگە يېقىن جايلاشتۇرۇلغان. بۇ «يەر شەكلى» كىم تەرىپىدىن سىزىلغانلىقىنى ياكى بىزنىڭ قولىمىزغا كەلگۈچە قانداق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ «بالاساغۇن ـ توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ بىرىنچى ئاساسى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاڭلىق تەپەككۇرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىبارىلىرىدە بالاساغۇن ئوردا كەنت قەشقەر يېنىدىكى شەھەر دەپ روشەن مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن. بۇ روشەن ئىبارىلەر ئۇستىدە ئايرىم توختىلىمىز.

ئىككىنچىسى، «توقماق بۇرانا» خارابىسىدىن ئىبارەت. مەن تېماتىك ئىلمىي مەقسەت بىلەن 1984ـ يىلى توقماقنىڭ «بۇرانا» (مۇنارە) خارابىسىغا بېرىپ، تەپسىلىي زىيارەت قىلىپ، رەسىمگە ئېلىپ قايتقانىدىم. بۇ كىچىككىنە قورغانچە خارابە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ياغما سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختىگە ئەمەس، بەلكى توقماق تېغى ئاستىغا جايلاشقان مۇھىم مۇسۇلمان قەبرىگاھلىقىغا ئوخشايدىكەن. تاغ تۈۋىگە جايلاشقانلىق ئالامىتىدىن باشقا يېرىمى غولىغان بولسىمۇ، ئەسلى تۈرقىنى ساقلىغان يالغۇز مۇنارە، بىر دۇئا ـ تەكبىر مەسچىتى ھەم «ئوتتۇز ئالتە مۇسۇلمان» قەبرىسى

بىر تۇتاش چەمبەر شەكىللىك قەبرىگاھلىق بولۇپ، بۇ قەلئەنىڭ ئەسلى بىر مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جەڭدە قازا تاپقان مۇسۇلمان شېھىدلىرى خاتىرىسىگە ياسالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىكەن. قەبرىگاھلىق، مەسچىت ۋە خاتىرە مۇنارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ نەرسىنىڭ مۇجەسسەملىكى تۇرپانلىق سۇلايمان ۋاڭ، قۇمۇل ۋاڭلىرى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان قەبرىگاھلىرىدا تولا ئۇچرايدىغان ئورتاقلىق ئىدى. بۇنىڭدىكى مەسىلە بۇ رانا قەبرىگاھلىقى بالاساغۇنمۇ - ئەمەسمۇ؟ دېگەن مەسىلە بولماستىن، بەلكى بۇ «بۇرانا» خاتىرە قورغىنىنى 893- يىلى تالاس - چۇ ۋادىسىنى بېسىۋالغان سامانىلار ياسىغانمۇ ياكى 943- يىلى بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋالغان قاراخانىيلار ياسىغانمۇ، دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت ئىدى! مۇنار ئەگەر توققۇز بوغۇم بولغاندا ئىدى، ئۇيغۇر قاراخانىيلار سەلتەنىتىگە تەئەللۇق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن بولاتتى.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، 912 ـ، 913 - يىللىرى سامانىيلارغا تەۋە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، 1892- يىلى بۇخارادا تومانسكىي دېگەن كىشى تەرىپىدىن تېپىلغان ۋە مىلىنوۋسكىي تەرىپىدىن ئىزاھلانغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» ناملىق كىتابتا «توقماق» دەپ يېزىلغان بۇ جاي دەل چۇ دەرياسى بويىدىكى «چۇئاب» (سۇياب دەپ ئىستېمال قىلىنماقتا) بولۇپ، گاۋشەنزى زامانىدىن باشلاپ تالاس — چۇئاب دېيىلىپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن مەشھۇر ياپونىيىلىك ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتچىسى پروفېسسور خانىداتورو (يۇي تىەن خىك) «چۇئاب ھازىرقى توقماق ئەتراپىدا» دېگەن.① بۇنىڭدىن باشقا 1973- يىلى بېشكەكتە نەشر قىلىنغان «قىرغىز س س س ر تارىخى» (جامغىرچىنوف باش مۇھەررىرلىكىدە ھازىرلانغان) ناملىق كىتابتا: «قىرغىزستاندا چۇ

① ئابېتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 293- بەتكە قارالسۇن.

دەريا‌سى بويىدىكى سۇياب شەھىرى بولغان» (115- بەت)، «ئىسسىق كۆلدىن 250 كىلومېتىر غەربكە جايلاشقان چۇ دەريا‌سى بويىدا سۇياب شەھىرى بار» (118- بەت)، «766 - يىلدىن باشلاپ قارلۇقلار يابغۇسى ئوتتۇرا چۇ ۋادىسىدىكى سۇياب (توقماق يېنىدا) شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى» (124)، «كارۋان يولى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە فاراب، سەرمەقەنت، شاش، تاراز، قۇلان، سۇياب (توقماق يېنىدا) ئارقىلىق ئىسسىق كۆل بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا تۇتاشقان» (128 -بەت) دەپ يېزىپ، سۇيابنىڭ توقماقنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى تەكرار جەزملەشتۈرگەن. بۇ كىتابنىڭ 126- بېتىدە X ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا قازا قىلغان باغداد خەلىپىسى ئەلچىلىرىدىن قۇدامى ئىبن جەففارنىڭ تارازدىن چىنغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاھالە رايونلىرى تەپسىلاتى تولۇق بېرىلگەن: «تاراز شەھىرىدىن قولان دېگەن دالاغا 14 پەرسا (84 كىلومېتىر) يۇرگەندىن كېيىن، باي قىشلاق مەرقىغە 4 پەرسا (24 كىلومېتىر) يۇرىمىز. مەرقىدىن ئەلى ئەشپار دالاسىغا 4 پەرسا، ئۇنىڭدىن نۇركەنتكە 8 پەرسا، ئۇنىڭدىن جۇۋانغا (ھۇكەرەككە) 4 پەرسا، جۇۋاندىن چۆلگە 4 پەرسا، چۆلدىن سارىغا 2 پەرسا، سارىدىن تۈرك خاقانى قىشلىقىغا 4 پەرسا، تۈرك خاقانىدىن قىرمىراۋغا 2 پەرسا، ئۇنىڭدىن سۇيابقا بارىمىز. سۇياب ئىككى قىشلاق بولۇپ، بىرى كۇبال، ئىككىنچىسى سەغۇر كۇبال دەپ ئاتىلىدۇ. سەغۇر كۇبالدىن بارسىخانغىچە مۇساپە ناھايىتى چوڭ، بۇنىڭدىن چىن چېگرىسىغا يول 15 كۇنلۇك بولۇپ، تۈرك پۇچتىلىرىغا ئۇچ كۇنلۇك» دەپ يېزىلغان. شۇ كىتابنىڭ 144- بېتىدە ئىككى جايدا «بالاساغۇن بىلەن قەشقەر» نامى بىللە تىلغا ئېلىنغان.

ئۇچىنچىسى، توقماق رايونىدىن چىققان قەبرە تاشلىرى ئارىسىدا «شەيخ ئىمام مۇھەممەد فىقىيە ئەلئۇرۇل بالاساغۇنى» ناملىق قايراق تاشنىڭ چىققانلىقى، ئەسلىدە سەئىدىيە خانلىقى

دەۋرىدىكى تارىخچى مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە ئىمام مۇھەممەد بالاساغۇنى ناملىق فىقھ (قانۇنشۇناس) نىڭ ھىجرىيىنىڭ 711- يىلى (1311 — 1312) غا ئائىت قەبرىسىنى توقماقتىكى مۇناره دېگەن جايدا كۆرگەنلىكى قەيت قىلىنغان. ۋ. ك. تروتوۋسكىي بۇ يەردىكى قەبره تاشلىرىنى تەتقىق قىلغاندا ئەرەب يېزىقىدىكى «شەيخ ئىمام مۇھەممەد فىقھ ئەلئومەرۇل بالاساغۇنى» دېگەن خەت يېزىلغان تاپان شەكىللىك قايراق تېشى تاپقان. قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىل-ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى 1982- يىلى نەشر قىلغان «قىرغىزىيده قەبره خەتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى جى. جۇماغۇلۇف ئۆز كىتابىنىڭ 69- بېتىده بۇ ھەقته توختالغان. قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ ئىنستىتۇتى 1983- يىلى نەشر قىلغان «قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قىزغىزىيه» دېگەن كىتابنىڭ 228- بېتىدىكى ۋ. ن. ناستىچنىڭ «بۇرانا شەھەرچىسىدىكى ئەرەب - پارسچە قايراق خەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدىمۇ بۇ ھەقتە رەسىم ۋە مەلۇمات بېرىلگەن.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەيخ ئىمام مۇھەممەد بالاساغۇنىنىڭ قەبره تېشىنىڭ توقماق بۇرانادىن تېپىلغانلىقى بۇ يەرنىڭ بالاساغۇن شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى بالاساغۇنلۇق بۇ كىشىنىڭ خۇددى جۇماغۇلۇبنىڭ كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان شەمىس سەمەرقەندى، مۇھەممەد ھافىز بۇخارى، ئەبۇ بەكرى بىننى ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەد نىشاپورى قايراقلىرىنىڭ تالاس - ئوترار ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقىدەك ۋاپات بولغۇچىلارنىڭ مۇساپىرلىقتا ئۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس.

«بالاساغۇن - توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ يۇقىرىقى ئاساسلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئىلمىي ئاساسقا ئىگه ئەمەس. بۇلاردىن باشقا «بالاساغۇن - توقماق بۇرانا» قارىشى بىر قاتار جۇغراپىيىلىك، ئېتنولوگىيىلىك، تارىخىي مەنتىقىلىق ۋە ئارخېئولوگىيىلىك

مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلمەيدۇ. خۇددى ئۆزبېكىستان ئالىمى سالىخ مۇتەللىپوف «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆزبېكچە نەشرى 1- توم، 486- بەتتىكى ئىزاھىدا ئېيتقىنىدەك، بارتولدنىڭ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» گە يازغان بالاساغۇن ھەققىدىكى ماقالىسىدە «دىۋان» دىن مەلۇمەت بېرىلمىگەن، «نەتىجىدە بارتولد بالاساغۇن ئورنىنى ئىلگىرىكىدەكلا يەنە ئېنىقسىز ھالىچە قالدۇرغان».

«بالاساغۇن - توقماق بۇرانا» قارىشىدىكى ئاجىزلىقلار ئۇستىدە مۇناسىۋەتلىك تېمىاتىك تەپسىلاتلار ئىچىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتىمىز.

3. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

«بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى ھازىرلا مەيدانغا كەلگەن ئەمەس. بۇ قاراشنىڭ مۇشۇ ئەسىر بېشىدىكى ۋەكىللىرى مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، مۇدەررىس ئابدۇقادىر دامۇللام (1862 — 1924) بىلەن مەرپىەتپەرۋەرشائىر قۇتلۇق شەۋقى (1876 — 1937)، جۇملىدىن سابىق «قەشقەر گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى مۇدەررىس ۋە ئالىم سەلەيھاجى دامۇللام ئىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ جىيەنى، ئوقۇغۇچىسى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق ۋە ئاتۇش شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش ھەم ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى زەينۇل ئابىددىن مەۋلىۋى دامۇللا ھاجىم تامغىلىق ئىسپات يازغاندىن تاشقىرى، سەلەيھاجى دامۇللام بىلەن بېشكەك تۈرمىلىرىدە بىللە مەھبۇسلۇق كۈنلىرىنى كەچۈرگەن رەھىم مۇسا، سەلەيھاجى دامۇللامنىڭ ئىنىسى يۇنۇس ھاجىم، مىر ئەھمەد سىيىت ھاجىم، ئابدۇكېرىم ئاخۇن خەلپىتىم، موللاپولات خەلپىتىم، مۇھەممەد شاكىرۇك، توختى ھاجىم قاتارلىق

پېشقەدەملەر كۆپلەپ روشەن دەلىل- ئىسپاتلارنى كۆرسىتىشتى. قۇتلۇق شەۋقىنىڭ بالاساغۇن ئارتۇشتا دېگەن قارىشىنى ئالىم ۋە شائىر ئەھمەد زىيائى ھازىرغىچە ئىسپاتلاپ كەلدى.

«بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى مەلۇم نۇقتىئىنەزەرنىڭ مەھسۇلى ۋە ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتۇش شەھىرىنىڭ توپىنومىيىلىك ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلىرىغا، جۇملىدىن قاراخانىيىلارغا ئائىت بىر قاتار تارىخىي ۋە رىۋايەتلىك مەلۇماتلار ئۇستىدە بېۋاستە ئىلمىي قىدىرىش ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا جەزملەشتۇرۇلگەن. «بالاساغۇن ـ باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى كىتابىي مەنبەلەر بىلەن ئەمەلىي مەنبەلەرنى بىرلەشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىشنىڭ مۇھىم سەمەرىسى سۇپىتىدە قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق شەۋقى، سەلەيھاجى داموللام قاتارلىق پېشۋالارنىڭ «بالاساغۇن ـ ئاتۇش ساغان» قارىشى مەدرىس تالىپلىرى ئارىسىدا قېپقالغان ۋە بۇ پېشقەدەملەرنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۇرۇلۇشلىرى تۇپەيلى ئىلىم دۇنياسىغا يېتىپ بارالمىغان بولسىمۇ، بۇ قاراش ئاتۇش خەلقى قەلبىدە ساقلانغانىدى.

4. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ ئەكسىچە، ئاتۇش زېمىنىدا بالاساغۇنغا ئائىت جۇغراپىيىلىك، توپىنومىيىلىك مەنبەلەر يېتەرلىك تېپىلىدۇ. بىز «بالاساغۇن ـ باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتىنى ئىككى جەھەتتىن — تەبىئىي جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى جەھەتتىن ئىزاھلايمىز.

ئاتۇش دىيارىغا سۇ ـ تۇپراق تۇزۇلمىسى جەھەتتىن نەزەر سالغىنىمىزدا مۇنۇلارنى مۇئەييەنلەشتۇرىمىز: ئاتۇشنىڭ شىمالىي

قىسمىدىكى قاتلام - قاتلام تاغلىقلاردىن ئىككى ئېقىن — بوغۇز ئېغىزى ئارقىلىق قىران ئېقىنى، سوغۇن باچاڭ ئېغىزى ئارقىلىق سۇغۇن ئېقىنى ئېقىپ چىقىپ، مۇز دەۋرىنىڭ ئاياغلىشىشى بىلەن يىلىغا چەكسىز مىقدارداكى لاتقىلارنى ھازىرقى ئاتۇش دىيارىغا تۆكۈپ، بوغۇز - سوغۇن تېغى بىلەن قۇمال تېغى ئارىسىدا كۆپ قاتلاملىق ئاتۇش بوستانلىقىنى ھاسىل قىلغان. بۇ لاتقا تىندۇرۇلمىلىرى قۇمساڭىر (يەرلىك تىلدا قۇمسېڭىر) دا ئۇچبۇرجەك مۇنبەت كۆرپەزلىك شەكىللەندۇرگەن. ھېلىمۇ بۇ لاتقىلارنىڭ قۇمساڭىز - بەشكېرەم ئارىلىقىدا ئاققۇزغۇچى سۇ دولقۇنلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن دۇمبەل، زومچەك ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. دېھقان مەخسۇم تۇرسۇنھاجى توقاي يارلىقىنىڭ 6-7 مېتىر تۆۋەندىكى شېغىل قاتلىمىدىن قەدىمكى ياۋا قوتازنىڭ مۇڭگۈزلۈك باش سۆڭىكىنى تېپىۋالغان.

ئاتۇش ئەسلىدە سۇيى يېتەرلىك، مۇنبەت زېمىن بولغان. ئۇنىڭ «چارئارچا»، «چارئارچا دەريا»، «چارئارچا بەل»، «ئىرغاي چات»، «قارىغاي»، «توغراقلىق»، «چىم قورغان»، «كاتتا يايلاق»، «تېكىلىك تاغ»، «قارا تېكە ئاشار تاغ ئاغزى»، «چوڭ قوشقار»، «كۆك قوشقار»، «ئارقار بۇلاق»، «غۇلجا يايلىقى»، «ئېيىقلىق دەريا»، «تەسكەي قارا جىلغا» قاتارلىق جايلىرى ھازىر «نامى ساقلانغان، زاتى قالمىغان» ئەھۋالغا چۈشكەن. «ئارتۇش» دېگەن توپىنومىيىلىك نامىمۇ قارائارچا - «ئارتۇچ» دەرىخىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئارتۇچزارلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئارتۇچ - قارائارچا بولۇپ، قىلتىرىق يوپۇرماقلىق، نەچچە يۈز يىل ياشايدىغان ياغىچى قاتتىق دەرەخ، دەپ كۆرسىتىلگەن. «دىۋان» دىكى «ئارتۇچ سۆكۈت بودىقى يۈز تۇرلىگەن ئىرغالۇر» (ئارتۇچ دەرەخ شاخلىرى يۈز خىل بولۇپ سىلكىنەر) دېگەن سۆزمۇ ئۇنىڭغا قارىتىلغان. مەن مەخسۇم تۇرسۇنھاجى يارىدىمىدە ئازاق توقاي يارلىقىنىڭ نەم

ساقلايدىغان كۆك سېغىز قاتلىمىدىن كۆپلەپ قارا ئارچا ياغمچى ۋە يوپۇرماقلىرىنى تاپتىم ۋە ئۇنى جامائەتچىلىككە كۆرسەتتىم.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇھىتنىڭ تەبىئىي ۋە سۇنئىي ۋاستىلەر بىلەن قۇرغاقلىشىشى، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئون مېتىردىن كۆپرەك تۆۋەنلەپ كېتىشى تۈپەيلى ئارتۇچ دەرىخى قۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇنىڭ داۋاملىق تۆۋەنلىشى بىلەن توغراق، يۇلغۇن، يانتاق ئاران ئۆسىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. مىسال ئۈچۈن قوشنا ناھىيىلەردىن مارالبېشىنى ئالساق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ يەردە توغراق 6 مىليون مو چامىسىدا ئۆسىلىگەن بولسا، 1979- يىلى 11 ھەسسە ئازىيىپ 570 مىڭ موغا چۈشۈپ قالغان.

ئەسلىدە بوغۇزدىن چىققان قىران ئېقىنى بىلەن باچاڭ - سوغۇن ئاغزىدىن چىققان سوغۇن ئېقىنى قومسائىرىدىكى «مورى» (مۇنار) غىچە چۆكمە ھاسىل قىلغان ئۈچبۇرجەك كۆرپەزدە، ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى «مەدەنىيەت قاتلاملىرى» شەكىللەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئورنىگىنال شەكلى «قۇز ئوردا» — بالاساغۇن شەھىرىدىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق ئۈچۈر بايان قىلىنغان:

«قۇز ـ تەسكەي، قۇز تاغ ـ تەسكەي تاغ، تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 3- توم، 171- بەت) «قۇز- تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى. تاغ ئارقىسى»، «قۇزتاغ. قۇزدا قار ئېقىسۇماس، قويدا ياغ ئېقىسۇماس» (تەسكەي تاغدا قار كېمەيمەس، قويدا ياغ ئازايماس)، «ياقۇزدا يورىغلى قالمىن كۆقۇتۇز» (تەسكەي تاغدا مارال كۆپ يۈرەر)①

«ئوردۇ. خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ» «كەنت،

---

① سۇۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن «قەدىمكى تۈرك لۇغىتى»، 1969- يىلى، «پەن» نەشرىياتى، 475- بەت.

شەھەر شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر «ئورداكەنت» دېيىلىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئەفراسياب شۇ يەردە تۇرغان» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1- توم، 168-، 447- بەتلەر).

«ئوردۇ بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ قۇز ئوردا دېيىلىدۇ» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1- توم، 168- بەت) «ئوردۇ بالاساغۇن يېنىدىكى بىر شەھەر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بالاساغۇننى يەنە قۇز ئوردا دەيدۇ» (ئۆزبېكچە نۇسخا، 1- توم، 145- بەت).

«ئارغۇلۇقلار بىلەن ئۇنىڭغا تۇتاش ئاھالە ياشايدىغان جايدا شۇنداق شەھەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بالاساغۇننى قۇز ئۇلۇسمۇ دەيدۇ»، «ئارغۇ — ئىككى تاغنىڭ ئارىسى. تراز (تالاش) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەر ئارغۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەرلەر ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1- تۇم، 172- بەت)

تەختىيۇن ئېرىق يېزىسىغا بىشارەت بولىدىغان «يۇنئارىق - بالاساغۇنغا يېقىن بىر قىشلاق» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 3- توم، 197- بەت) دېگەن جۇملىلەر دەل سالىخ مۇتەللىپوف تىلغا ئالغان، بارتولد كۆڭۈل بۆلمىگەن بالاساغۇنغا ئائىت «دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن مەنبەلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

يۇقىرىقىلار بىزگە بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ھازىرقى ئاتۇشنىڭ سۇ- ھاۋاسى تولىمۇ ياخشى، باراقسان ئارتۇچزارلىق بولغانلىقىنى، ئۇ ئوردا كەنت — قەشقەر يېنىدىكى سالقىن ئوردا — قۇز ئوردا بولغانلىقىنى، قۇز ئوردا — بالاساغۇندىن تالاسقىچە بولغان جايلار ئارىسىدىكى تاغلىق يۇرت بولغان ھازىرقى ئارغۇ يېزىسى ئەتراپىدا ئاھالە ياشايدىغان قىشلاق ۋە شەھەرچىلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» دېيىلىدىغان بولسا بۇ ئارتۇچزارلىق چۇ - تالاش ۋادىسىغا، بۇ ئارغۇ

يۇرتلىرىمۇ چۈ. تالاس ئارىسىدىكى قاراۋالتا، مەرقە رايونلىرىغا يۆتكىلىشكە، جۈملىدىن قۇز ئوردىغا يانداش تۇرغان ئوردا كەنت قەشقەر بېشكەك ياكى ئىسكاتا، ئىۋانوۋكا شەھەرلىرى ئورنىغا يۆتكىلىشكە توغرا كېلىدۇ. تەنتەنە بىلەن ئېيتىمىزكى، بۇنىڭغا ئەڭ ئالدى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى قوشۇلمىغان بولاتتى.

دەر ھەقىقەت، «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەر بۇ جايدىن توقماق، ئاق پىشىم، چۇئاب، بۇرانا (مۇنارە) قاتارلىق توپىنومىيىلىك نامىلارنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، قۇز ئوردا — قەدىمكى ئارتۇچزارلىقتا «باغلا»، «ساغۇن» (ساغان)، «يارقورغان»، «ساراي بويى»، «ئوي مەھەللە» (پۇلخانا)، «سۇڭ تەخت»، «سوغۇن قاراۋۇل»، «سوغۇن ئېقىن»، «باش سوغۇن»، «ئاياغ سوغۇن»، «سوغۇن ئاغزى تاغ»، «قۇم ساڭىر»، «مورا»، «موراتام» (موری تىم)»، «خان سۇپا» ۋە بالاساغۇننىڭ ئاياغقى توچكىسى بولغان «خان ئۆيى» (خان ئۆي) قاتارلىق توپىنومىيىلىك جايلار بار. ئەگەر ئۇنىڭغا «بۇغرا ئاتام» (بۇغرام)، «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى»، «ئەبۇناسىر سامانى مازىرى»، «مەشھەد» (شېھىتلىك)، «جايى پەچچەم»، «كۆكتام»، «قۇمارتاغ» (ئارسلان تاغ) قاتارلىق تارىخىي ۋە رىۋايەتلىك جايلارنى قوشقاندا بۇ جۇغراپىيىلىك تەپسىلات تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ.

ۋاقتى كەلگەندە شۇنى قوشۇپ ئۆتۈش ھاجەتكى، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن ئىلگىرى يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە، توقماق نامى ئۆز ئەينى «توقماق» دەپ يېزىلغان. ئارتۇچ بولسا قەشقەر بىلەن بىللە ئەڭ يېقىن ئىككى ياغما شەھىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.① 1955- يىلى موسكۋا گېئودىزىيە ۋە كارتوگرافىيە

① ئابىتاكېنۇ: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 329- بەت.

ئىدارىسى تۈزگەن «س س س ر ئاتلىسى» نىڭ 55-، 56- بېتىدە قەشقەرنىڭ شىمالىدا 76 يېرىمىنجى مېردىئان، 40 - پاراللېلدا كاتتا يايلاق بىلەن قاراجۇل ئارىسىدىكى باش سوغۇن ئالاھىدە ئالامەتلەندۈرۈلگەن.

«بالاساغۇن — ئارتۇچ (باغلا ۋە ساغۇن)» قارىشىنى رەت قىلىش ئۈچۈن يۇقىرىقى ئاساسلار ئورنىغا ئاساسلىق، ئەۋزەل باشقا ئاساسلارنى دەسسىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇلار مۇجەسسەم، بىر يۈرۈشلۇك سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.

5. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تەپسىلاتى

مەلۇمكى، بالاساغۇن نوقۇل جۇغراپىيىلىك — توپىنومىيىلىك كاتېگورىيە بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز ياغمىلىرىغا خاس بولغان ئېتنولوگىيىلىك - توپىنومىيىلىك كاتېگورىيە، ئۇنى ئۆزىگە خاس مىللىيەتلىكتىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ مەسىلە بالاساغۇننىڭ ئۇيغۇر شەھىرى ئىكەنلىكى، بالاساغۇندا ئاپىرىدە بولغان مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىلا ئەھمىيىتى زور بولۇپ قالماستىن، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر ياغما قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر سەلتەنىتى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشتىمۇ ئەھمىيىتى زور. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق روشەن مەسىلىدىمۇ چىگىشلىكلەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بىرىنچى، بالاساغۇن — غەربىي ئۇيغۇر (توققۇز ئوغۇز) شەھىرى.

بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى يازما مەنبەلەرنى تىلغا ئېلىش كۇپايە قىلىدۇ: خەلىپە مەھدىنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن 771 - يىلى توققۇز ئوغۇز زېمىنىغا كەلگەن مۇسۇلمان سەيياھى ياقۇبى قارلۇقلار ئۆز

تۆرىلىرىنى «يابغۇ» ، توبۇتلىقلار «جايرۇن» ، چىنلىقلار «پەغپۇر» ، توققۇز ئوغۇزلار «خاقان» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ ھەقتە مىلىنوۋسكىي توققۇز ئوغۇزلار ئەڭ ئالىي ئۇنۋان بولغان «خاقان» ئىبارىسىنى قوللانغانلىقىنى سىلىشتۇرۇپ جەزملەشتۈرگەن.① 821- يىلى توققۇز ئوغۇز بارىگاھىغا بارغان سایاھەتچى تەمىن ئۆز خاتىرىسىدە: «بارلىق تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇلاردىن قۇدرەتلىكى يوق. ئۇلار توپلىشىپ قارلۇقلار بىلەن جەڭ قىلغان چاغدا، ئۇلارنىڭ يۈز ئادىمى قارلۇقلارنىڭ مىڭ ئادىمىگە تېتىيدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار غالىپ» دېگەن.② 846 - يىلى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇسۇلمان سەييا ھى ئىبىن خۇرداذبىخ ئۇچراشقان. 913 - يىلى يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە «تۈرپان (چىنجىكەنت) ، بېشبالىق (پەنجىكەنت) توققۇز ئوغۇزلار پايتەختى، توققۇز ئوغۇزلار ئىلى تۈرك ئەللىرىنىڭ ئەڭ چوڭى، بارلىق خانلار ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلاردىن چىقاتتى» دېيىلگەن.

مەسئۇدىنىڭ 944- يىلى يېزىلغان «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىدە ۋە ئەبۇسەئىد گەردىزىنىڭ 1048 — 1052- يىللىرى يېزىلغان «زەينۇلئاخبار» ناملىق ئەسىرىدە ھەتتا پەرغانە ۋە تاشكەنت ئەللىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋەلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئىبىن ھەۋقەل ئىشلىگەن خەرىتىدە سىر دەرياسىدىن ئىچكىرى جۇڭگوغىچە بولغان كەڭ زېمىن ئۈستىگە توققۇز ئوغۇز ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن. بۇ خەرىتە ئابېتاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 330- بېتىگە كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

947- يىلى ئارسلانخان ۋاقتىدا پۈتۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر

---

① مىلىنوۋسكىي: «تەمىن» «شەرقىي ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئاخباراتى». 12- توپلام، 301- بەت.

② ئابېتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ، 292- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل

يېزىقىدىكى تاختاخەتتە «ئالب ئارسلان قۇتلۇغ كۈل بىلكە تەڭرىخان» نىڭ غەربىي ساجۇدىن شەرقتە نۇچ (ئۇچ) بارسىخانغىچە باشقۇرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.[1] سۇڭ سۇلالىسىدىن 980- يىلى ئىدىقۇتقا كەلگەن ۋاڭ يەندې «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇنىڭ زېمىنى جەنۇبتا خوتەنگە، غەربىي جەنۇبى ئەرەب - پارسقا، غەربى ھىندىستان، پىشاۋۇر، قارلىقتاغ (ھىندىقۇش)، كوكئارت تېغىغا تۇتاشقان مىڭلىغان يول ئۇزۇنلۇقتا» دەپ يازغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 940 - جىلد بىلەن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا ساجۇ — گەنجۇدىكى قالدۇق ياغلىقار قەبىلىلىرى قۇرغان سېرىق ئۇيغۇر خانلىقى «ئۇيغۇر» دەپ، ئادىز، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان توققۇز ئوغۇزلار «ئارىسلان ئۇيغۇرلىرى»[2] دەپ ئاتالغان. ئابېتاكېئو (ئەنبوجيەنفۇ) ئۆزىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە يەنە «قاراخانىيلار بىلەن بېشبالىقنىڭ خانلىق جەمەتى بىر مىللەت ئىدى» (237- بەت)، ئۇلار «توققۇز ئۇغۇز ياكى ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدى» (376- بەت)، «ئۇلار ئارىسىدا XI ئەسىر بېشىدا دىنىي زىددىيەت كۈچەيگەچكە بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر ئېلى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ كەتتى» (376- بەت) دەپ يازىدۇ. پروفېسسور گىرىگورىيېف 1874- يىلى «رۇسىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى خاتىرىلىرى» نىڭ 17- تومىدا: بالاساغۇن — بۇغراخان شەھىرى، باشقا تۈركىستان پايتەختلىرى قەشقەر، خوتەن، تالاس ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن ئۇ يەنە ماۋەرا ئۇننەھرگە يۈرۈش قىلىپ بۇخارانى قولغا كىرگۈزگەن دەپ يازغان.[3] يۇقىرقىلار رقىلار بالاساغۇننىڭ بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر — توققۇز ئۇيغۇرلار شەھىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ

---

① ئابېتاكېئونىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 267- بېتىگە قاراڭ.
② ئابېتاكېئونىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 303- بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
③ ئابېتاكېئونىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 277- بېتىدىكى نەقىل.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ . شۇنىڭدەك توققۇز ئوغۇز — غەربىي قانات ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ياغلىقار قەبىلىسى قۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىشتىن ئىلگىرىمۇ بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە شانلىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ .

ئىككىنچى ، بالاساغۇن — ياغمىلار شەھىرى .

خەنزۇ يىلنامىلىرىدا ساتۇق تۈركلىرى (沙陀) دەپ ئاتالغان توققۇز ئوغۇزلار ئىبنۇل ئەشىر (1160 — 1233) نىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئەبۇل فىدا ۋە ئەبۇلھەسەن مەسئۇدىدىن ئالغان مەلۇماتلار ئاساسىدا تىلغا ئالغان «خوراساندىن چىنغىچە» بولغان كەڭ زېمىندىكى توققۇز ئوغۇزلارنى پروفېسسور گىرىگورىيېف توققۇز ئۇيغۇرلار دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . دې گوئىگىنې فرائېخن ، رېنائۇد قاتارلىق شەرقشۇناسلار قاراخانىيلارنى ئۇيغۇرلار قۇرغان خاندانلىق دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ . ①

بارتولد «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىنىڭ 254- بېتىدە ، قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇننى ئاساس قىلىپ كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدە توختىلىپ : قاراخانىيلار «توققۇز ئوغۇزلار تارمىقى بولغان ياغمىلارنىڭ» ، «توققۇز ئوغۇز رەھبەرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى» دەپ تىلغا ئالغان . ئۇ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «تۈركلەر» تېمىسىغا يازغان ماقالسىدا ، بالاساغۇننى ياغما شەھىرى دەپ تەكىتلىگەن . مىلىنوۋىسكىي «ھۇدۇدۇل ئالەم» گە بېغىشلىغان ئوخشاش نامدىكى ئەسىرىنىڭ 208- بېتىدە : «قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ياغمىلار گۇرۇھى تۈپەيلى باش كۆتۈرگەن . بۇ شۇبھىسىز پاكىتتۇر» ، «توققۇز ئوغۇز ياغمىلىرىنىڭ خانلىرى مۇشۇ خەلقلەر خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» ② دەپ كۆرسەتكەن . گىرىگورىيېف

---

① ② ئابېتاكېئونىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 304- ، 309- بەتلىرىگە قاراڭ .

قاراخانىيلار ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ساتۇق قاراخان نامىدا ئاتالدى، ئۇ ھەم بۇغراخان بولۇپ، بالاساغۇن بۇغراخان تۇرغان شەھەردۇردەپ يازغان. گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئاخبار» ناملىق ئەسىرى بىلەن «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ياغمىلاردىن چىققان خانلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ باشلىقلىرى ئىكەنلىكى بىرەك تىلغا ئېلىنغان بولسا، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «كامىلئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ياغمىلار خانى بۇغراخان دەپ يېزىلغان. ئابېتاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرنىڭ 303-، 304- بەتلىرىدە كۆپلىگەن ھۆججەتلىك پاكىتلارغا ئاساسەن، قانداق مەنبەدە ئېيتىلمىسۇن ياغمىلار قاراخانىيلارغا ئاساس سالغان دەپ ھۆكۈم قىلىش بىلەن بىللە، شۇ كىتابنىڭ 324- بېتىدە قەشقەر بالاساغۇن ئارسلانخانلىقىنىڭ قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە خاقانىيە دەپ ئاتىلىشى پۈتكۈل توققۇز ئوغۇز خانلىق جەمەتىنىڭ شۆھرىتىنى گەۋدىلەندۈردى دەپ يازغان.

ئۇچىنچى، بالاساغۇن — بويلاسانغۇن بىنا قىلغان شەھەر.

بالاساغۇن — ئىبارىسىدىكى «ساغۇن» سۆزى بىلەن قۇز ئۇلۇس ئىبارىسىدكى «ئۇلۇس» سۆزى ئۇيغۇرلاردا ئەمەل ۋە قەبىلە - ئاھالە تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە تولىمۇ كونا ۋە خېلى كەڭ ئىستېمال قىلىنغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490- جىلد 8- بېتىدە بەگ ساغۇن (梦索温) ناملىق تۈرپان ئەمەلدارى تىلغا ئېلىنغان. پىللىئۇت دۇنخۇائىدىن تاپقان 3046 ئىندىكس قويۇلغان تۈركچە تېكىستتە قۇت ساغۇن دېگەن ئىبارىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولغان. پىللىئۇت قۇت ساغۇننى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1008- يىلقى ۋەزىرى دەپ ئىزاھلىغان، يەنە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490- جىلد 5- بېتىدە 1009- يىلقى خوتەنلىك روسانغۇن ناملىق ئەلچى، 16- بېتىدە 1025- يىلقىسى گەنجۇ ئۇيغۇرخانلىقى ۋەزىرى ساغۇن ئىيا (撒温讹) نىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. «بەش دەۋر تارىخى» دا سانغۇن — سەركەردە دەپ،

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئاتاساغۇن — تېۋىپ دەپ ئىزاھلانغان.

مۇللىر 1915- يىلى ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى ئۇيغۇرچە تاختا خەت» ناملىق ماقالىسىنىڭ 26- بېتىدە: «ئېل ئوغاسى ئەلب توتۇغ ئۆگە قۇتلۇق قوجۇ ئۇلۇسۇغ» (قۇتلۇق قۇجۇ ئېلىنىڭ باشچىسى ئەلپ تۇتۇغ ئۆگە) دېگەن سۆزنىڭ بارلىقىنى مەلۇم قىلغان. فون. لىكوك T . M 176. - نومۇر قويۇلغان مانى يېزىقىدىكى پارچە سەھىپىسىدە: «قۇجۇ ئۇلۇس ئىكى ئوتۇز بەلۇق قۇتى ۋە شىسكى» (قۇجۇ ئېلى ۋە يىگىرمە ئىككى شەھەرنىڭ بەخت ھامىسى) دېگەن سۆزنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلىغان. روشەنكى - قۇز ئۇلۇس، قۇز ئوردا، بالاساغۇن قاتارلىق ئىبارىلەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېتنولوگىيىلىك ئادەتلىرىگە پۇتۇنلەي ئۇيغۇن ئۇمۇمىي ھادىسە.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە بالاساغۇن — بويلاسانغۇن شەھىرى (裴罗将军城) ناملىدا ئىزاھلانغان. كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى شۇكى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىلگىرىكى قەشقەر (سۇللۇق) تەخەللۇسى ئورنىغا بويلا تەخەللۇسى قوللىنىلغان ئەھۋال كۆرۈلگەن. مەسىلەن، كومىراجىۋا دەۋرىدىكى ماھايانا ئالىملىرىدىن قەشقەرلىق سۇما، باھادىرالار سۇللۇق سۇما، سۇللۇق باھادىرا دەپ يېزىلغان بولسا، بويلاسانغۇندىن كېيىنكى قەشقەر ئەدەب ۋە سەنئەتچىلىرى بويلا سۆزىنى يۇرت تەخەللۇسى قىلىشقان. بۇنىڭغا بويلاخۇيلان(裴慧琳 737 –820) ، بويلاشىنفۇ (裴兴符) بويلاشىننۇ (裴兴奴) ، بويلاشەنسەي (裴善才) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

تارىخىي مەنبەلەردە بويلاسانغۇن بۆكەخان، توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر تەڭرى قاغانى (ئۇلۇغ تەڭرىدىن قۇت بولمىش ئالب كۈلۈگ بىلگە قاغان) ، مۇيۇنچۇرنىڭ دادىسى دەپ ئىزاھلانغان. ئۇ 715 - يىلى ئورخۇندا تەختكە چىقىپ 744- يىلى

غەربكە يۇرۇش قىلىپ بېشىبالىقنى ئىشغال قىلىپ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئاساس سالغان، «كامىئۇل تەۋارىخ» ۋە دۇسسۇننىڭ «موڭغۇل تارىخى» دا ئۇنىڭ تۇركىستان تەرەپكە قوشۇن تارتىپ، خۇش ھاۋالىق چوڭ بىر يايلاق يېنىدا بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. ئەلۋەتتە بۇ گاۋ شەنزى قوشۇنلىرى بىر مەزگىل تۇرغان چۇئاب (توقماق) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قۇجۇ ۋە بالاساغۇن ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى بىرلەشتۇرگەن بۆگەخان قەدىمكى تۇران شاھى ئەپراسىياپ بىلەن بىر گەۋدە قىلىنغان لېگىندىلىك قەھرىمان ھېسابلانغان. تۇرپاندىن تېپىلغان مانى تېكىستلىرىدە، ئىبنۇل ئەشىرنىڭ «كامىئۇل تەۋارىچ» ناملىق ئەسىرىدە، جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھان كۇشاي» ناملىق كىتابىدا، دۇسسۇننىڭ «مۇڭغۇل تارىخى» ناملىق كىتابىدا بۆگەخان ـ ئەپراسىياپ بىر ـ بىرىگە يانداشتۇرۇلىدۇ. گرېنارد: «943ـ يىلقى مەسئۇدىدىن كېيىنكى مۇئەللىپلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن كۇي توۋلىغاندەكلا بۇغراخان سۇلالىسىنى ئەپراسىياپقا تاقايدۇ» دېسە، ① بارتولد «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «ئىلىخانىلار» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە قاراخانىيلار ئۆز ئەسلىنى «پېرسىيە تارىخىدا سۆزلەنگەن ئەپراسىياپ جەمەتى بىلەن باغلايدۇ» دەپ يازىدۇ. ئابېتاكېئو قاراخانىيلارنىڭ ئۆز خانلىقىنى «ئىد دۆلىتى ئەپراسىياپ»، «خاقانىيە» دەپ ئاتىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ قالماستىن، ھەتتا بېشىبالىقتىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى موڭغۇل دەۋرىدىمۇ بۆگەخاننى تۇنجى ئاتاخان دەپ قاراپ، ئۇنى ئەپراسىياپ بىلەن بىر كىشى دەپ قارىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇ ھەتتا «بۆگەخان شۇ كىشى ئىكەنلىكى مۇتلەق خاتا ئەمەس» دېگەن ② دەرىجىگە يەتكەن. بىز مەسىلىنى مۇنداق

---

① «ئاسىيا ژۇرنىلى»، 1900ـ يىلى، 19ـ بەت.
② ئابېتاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى» 259ـ ۋە 146ـ بەت.

مۇتلەقلەشتۇرمىسەكمۇ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئېتنىك بىردەكلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىز.

بالاساغۇننىڭ ئۇيغۇر ئېتنولوگىيىسىگە تەئەللۇقلىقى ئۇنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى مىللەتلىك تۇزۇلمىسى ۋە ئېتنىك تۇرمۇش ھالىتى بىلەن بىردەك بولغان. يېقىندا ئارتۇچ باغلا ـ ساغان ـ سالافلار ـ قۇمساڭىر ـ ئاققاش ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرمۇ ئەينى زامان ئېتنىك تۇرمۇش ئادەتلىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر ئېتنىك تۇرمۇش ئادەتى بىلەن بىردەكلىكىنى كۆرسەتتى. شۇنى ئىلىم دۇنياسىغا تەقدىم قىلىش مۇمكىنكى، مۇنداق ئېتنولوگىيىلىك ئاساس بولمىغاندا ئىدى، ئورخۇن خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تۇركىستانغا يۆتكەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مۇنداق تېز گۈللىنىپ، باغداد خەلىپىلىكىگە تەھدىت سالغۇدەك رىقابەتچى كۈچ بولۇپ چىقىشى مۇمكىن بولماس ئىدى. ۋەھالەنكى، گەنجۇدا ھاكىمىيەت قۇرغان ياغلىقار ئۇيغۇرلىرى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كۆچكەن ئادىنز قەبىلىلىرىدەك گۈللىنىشكە مۇيەسسەر بولالمىدى.

ۋاقتى كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1ـ توم، 615ـ بېتىدە (ئۇيغۇرچە نۇسخىسى) تىلغا ئېلىنغان بالاساغۇندا ئولتۇراقلاشقان ۋە تۇركلىشىپ كەتكەن سوغدىلار توغرىسىدا سۆز ئاچقاندا، بۇنداق تۇركلىشىش دەل ئۇيغۇرلىشىش بولۇپ، ئۇيغۇر ياغمىلىرىنىڭ سودا ـ سېتىق ماھارىتى بىلەن تولىمۇ ئۇيغۇن بولغان.

6. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ تارىخىي مەنتىقىي تەپسىلاتى

بارتولد ۋە «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەر سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ بالاساغۇندا ئىسلام دىنىنى قوبۇل

قىلغانلىقى ۋە بىر كىچىدىلا قەشقەرگە ھوجۇم قىلىپ تاغىسى ئوغۇلچاق قەدىرخاننى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى ئىسلاملاشتۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بارتولد «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «تۈرك» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە: ساتۇق بۇغراخان ئىسلامنى بالاساغۇندا قوبۇل قىلغان دېيىش بىلەن بىللە، مۇشۇ ئېنسىكلوپېدىيىگە يازغان «بالاساغۇن» ناملىق ماقالىسىدە بالاساغۇننى توقماق دەپ ھۆكۈم قىلىپ، يول قويغىلى بولمايدىغان تارىخىي مەنتىقىي يېڭىلىشقا يول قويىدۇ. بارتولدنىڭ بۇ قارىشىنى موللاھاجىنىڭ سۆلتان ساتۇق بۇغراخانغا بېغىشلانغان تەزكىرىسى «تەزكىرەئى بۇغراخان» ناملىق ئەسىرى، «تەزكىرەئى ئوۋەسى» نىڭ بۇغراخان تەزكىرىسى قىسمى، ئەبۇناسىر سامانى تەزكىرىسى قىسمى، جامال قارشى يازغان «سوراخ» لۇغىتىنىڭ قوشۇمچە تەۋسىيە قىسمى، ئىبىن ئەشىرنىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرى قاتارلىق يازما مەنبەلەر بىلەن سۆلتان ساتۇق بۇغراخان، ئەبۇناسىر سامانىنىڭ ئاتۇشتىكى پائالىيەتلىرىگە ئائىت تارىخىي ۋەقەلەر ھەم رىۋايەتلەرگە پۈتۈنلەي زىت كېلىدۇ.

بىرىنچى، 893 - يىلى ئەھمەد سامانى قوشۇنلىرى تالاس - چۇ ۋادىسىنى (جۇملىدىن ئوترارنى) ئىگىلىگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تالاستا تۇرغان سەركەردىسى ئوغۇلچاق قەدىرخان قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ قېتىم ئوغۇلچاقنىڭ ئائىلىسى ۋە ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنى ئىسلاملاشقان سامانىلار قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن. تالاس - چۇ ۋادىسى 893 - يىلدىن 943- يىلى ساتۇق بۇغراخان بۇ قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە سامانىلار قولىدا تۇرغان ۋە ئىسلاملاشتۇرۇلغان.

ئىككىنچى، 893- يىلى ئوغۇلچاق قەدىرخان قەشقەرگە چېكىنگەندە ئاتۇشتىكى، باشقىچە ئېيتقاندا بالاساغۇندىكى ئاكىسى بازىل بۇغراخان (بۇغرا ئاتام) تېخى ھايات بولغاچقا، ئوغۇلچاق

بالاساغۇندا تۇرماي قەشقەرگە ئۆتۈپ كەتكەن.

ئۇچىنچى، بازىل بۇغرا ئاتا ئاتۇشتا ۋاپات بولغان، شۇ يەرگە دەپىن قىلىنغان، بۇ چاغدا ئۇنىڭ گۆدەك ئوغلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشتا ياشاۋەرگەن. خانلىق ئوغۇلچاقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، قەشقەر بالاساغۇنغا نىسبەتەن ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتۈشكە باشلىغان. ۋەھالەنكى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان گۆدەك ھالەتتە توقماقتا تۇرۇشى ۋە قۇدرەتلىك سامانىلارغا تاقابىل تۇرۇپ، خاتىرجەم ياشىشى تەسەۋۋۇرغا سىغمايدۇ. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان دادىسىدىن گۇدەك قېلىپ تاغىسى ئوغۇلچاق ھىمايىسىدە ئۆستى دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئاتۇشتىن ئىبارەت بالاساغۇندا — قەشقەرنىڭ يېنىدا تۇرغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

تۆتىنچى، ئەبۇناسىر سامانى، ئەبۇل پەتتاھ قاتارلىق سامانىلار جەمەتى ئەزالىرى سامانىلار خانلىقىدىكى ئوردا ئىختىلاپلىرى تۈپەيلى سامانىلار بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان قاراخانىيلارغا پاناھ تىلەپ يولغا چىققاندا، ئۇلار سامانىلار قولىدا تۇرۇۋاتقان تالاس - چۇ ۋادىسىغا قاراپ يولغا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. روشەنكى، بۇخارادىن قەشقەرگە كېلىش ئۈچۈن پەرغانە (ئۆز كەنت) رايونىدىن ئۆتۈش كېرەك ئىدى، توقماقتا بېرىش ئۈچۈن شاش (تاشكەنت) ئىسفىجاب رايونلىرىنى كېسىپ ئۆتۈش كېرەك ئىدى. توقماقتىن ئاتۇش - قەشقەرگە كېلىش ئۈچۈنمۇ بارسىغان (ئىسسىق كۆل)، ئۇچ (ئۇچتۇرپان) يولىدىن باشقا يول يوق ئىدى. بۇخارا، تالاس - قەشقەر ئۇچ بۇرجىكىنىڭ ئارىسىدىكى بەھەيۋەت تاغلار تۈپەيلى، بۇ ئۇچ بۇرجەك بوستانلىقلارنىڭ بىر- بىرىگە تۇتاشمايدىغان تاغ يوللىرى بولغان.

بەشىنچى، 932- يىلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن چۇ ۋادىسىغا بارغان بولماستىن، بەلكى ئاتۇشتا، بارتولد سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بالاساغۇندا بۇ يەرگە كەلگەن ئەبۇناسىر سامانىدىن بۇ دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ چاغدا

سۇلتان ساتۇق 16 ياشتا بولۇپ، ئۇ 916- يىلى، يەنى ئوغۇلچاق قىدىرخان قەشقەرگە چېكىنىپ 23 يىل ئۆتكەندىن كېيىن تۇغۇلغاچقا، تالاس - چۇ ۋادىسىنى كۆرۈشى مۇمكىن بولمىغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بۇ جايلارنى سامانىلاردىن 943- يىلى قايتۇرۇۋالغاندا 33 ياشلىق نەۋقىران يىگىت ئىدى.

ئالتىنچى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىر كېچىدە بالاساغۇندىن چىقىپ، قەشقەردىكى ئوغۇلچاق قىدىرخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قاراخانىيلارنى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بۇ بالاساغۇن ئارتۇشتا بولماي، ئۇچ، بارسىغان ئارقىلىق ئۇزاق يول بېسىپ بېرىلىدىغان توقماقتا بولۇشى مەيلى ۋاقىت، مەيلى مەخپىيەتلىك نۇقتىسىدىن تارىخىي مەنتىقىغە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ ھال، بالاساغۇننىڭ قەشقەر يېنىدىكى قۇز ئوردىدا ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ.

يەتتىنچى، ئاتۇشتا ھازىرمۇ «بۇغرا ئاتام» (بۇغرام)، ① «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان»، «ئەبۇ ناسىر سامانى» قەبرىلىرى، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىغا ئائىت «جايى پەچچەم»، «كۆك تام» قاتارلىق جايلار ۋە بىر يۇرۇش ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان رىۋايەتلەر ساقلانغان. ۋەھالەنكى، بۇلار توقماق بۇرانا ئەتراپىدا مەۋجۇت ئەمەس.

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكى بۇ تارىخىي مەنتىقىي ئاجىزلىق بالاساغۇننىڭ قەشقەر — ئوردا كەنتىنىن يىراق توقماقتا بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشقا كۇپايە قىلسا كېرەك. ئەمەد سامانى قەبرىسى بۇخارادا بولغىنىدەك، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى ئاتۇشتا تۇرۇپتۇ!

---

① «بۇغرام» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ زارانگاھلىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يەنى 1976- يىلى 2- ئايدا تۇزلىۋېتىلىپ ئورنىغا ھەربىي ئالاقىلىشىش پونكىتى سېلىنغان.

7. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەپسىلاتى

ئاتۇشتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 20 ـ 30 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تاشقا ئايلانغان ئادەم كاللىسى ئەجدادسىز ۋە ئەۋلادسىز يەككە-يېگانە ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يۇرتتا ئۇيغۇر ـ ئارىيان ساكلىرى، ئارغۇ ـ ياغما قەبىلىلىرى ئۇزاقتىن ياشاپ ئوخشىمىغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت قالدۇرغان.

ئاتۇش مەشھەدلىك پېشقەدەم رېھىم مۇسا ماڭا بەرگەن بىر تەرىپىگە تاغ تېكىسىنىڭ رەسىمى، بىر تەرىپىگە كۇشان پۇللىرىدەك شاھانە تاج چۈشۈرۈلگەن قىزىل مىس سوقما پۇل بۇ جايدا خاقانىيە دەۋرىدىن ئىلگىرىمۇ پۇل چىقىرىلغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئاتۇش دېيارىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن جەسەت سۆڭەكلىرى، ھەر خىل تامغىلىق مىس پۇللار، قاش ۋە مارجان، ھىقىق قاتارلىق زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، ھەر خىل سىرلانغان «چەشكەل» (كاھىش) پارچىلىرى، كۈپ ۋە ئىدىشلار، تۆمۈر داشقاللىرى بۇ جاينىڭ ئاھالىسى كۆپ ئاۋات ماكان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش سىرلىق رىۋايەت ـ ئەپسانىلىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتۇشنىڭ ئارغۇ، ئۇستۇن ئاتۇش، ئالتىن ئاتۇش قاتارلىق رايونلىرىدا قەدىمكى ئاھالە ياشىغان نۇقتىلار، ھەتتا قورغان قالدۇقلىرى، مەشھۇر زاراتگاھلىقلار خارابىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار ئۆز ئالدىغا خاس ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەر ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىل ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەردىكى نۇقتىلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى بىر-بىرىگە ئوخشىغان ۋە ئوخشىمىغان دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان.

بۇ ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەرلەر ئىچىدە بالاساغۇن شەھىرىگە ئائىت مەدەنىيەت قاتلاملىرى باچاڭ — سوغۇن ئېغىزى ئېقىنى

بىلەن بوغۇز — قىران ئېقىنىنى يېقىنلاشقان جايلارغا مەركەزلەشكەن.

ھازىرقى ئازاق يېزىسىغا قاراشلىق توقاي كەنتى بىلەن سالافلار يارلىقى، ھازىرقى سۇنتاغ يېزىسىنىڭ تۆركۆلدىن سۇنتاغ توقاي كەنتىگىچە بولغان ئاياغ قىسمى قەدىمكى ئارچىزارلىق ساپ ھاۋاسى ئىچىدە گۇللىنىپ تۇرغان بالاساغۇن شەھەر رايونى ئىدى. بۇ شەھەر رايونى سۇنتاغ ساغان (سوغۇن) كەنتىنى مەركەز قىلىپ، ئۆز ئىچىگە «سالافلار»، «نۇرۇن بۇلاق»، «يار قورغان»، «خەندەكلىك»، «ساراي بويى»، «قوشقار ئاتام»، «تۆركۆل» قاتارلىق جايلارنى ئالغان.

دېھقان مەخسۇم تۇرسۇنھاجى ماڭا نەق مەيداندا 2 كىلو-مېتىردىن ئۇزۇن شەھەر قورغىنىنىڭ ئىز خارابىسىنى كۆرسەتتى. بۇ بوز يەردە تام ـ قورغاننىڭ قاتتىق ئىزى ساقلانغان. شەھەرنىڭ باش تەرىپىدە قاراخانىيلارغا ئائىت «سۇلتان تەھۇر» (پاكلىق)، «سۇلتان زەھۇر» (ئوچۇق - ئاشكارىلىق) نامىلىق مازار؛ شەھەرنىڭ ئايىغى (سۇن تەخت) دا سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى جايلاشقان. ئېيتىلىشىچە، ھازىرقى ئازاق يېزىسىنىڭ «باغلا» دېگەن جايىدا سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىلىرى بارگاھ قۇرغان.

«سالافلار» قۇمساڭىر بىلەن بالاساغۇن شەھىرى ئارىسىدا بولۇپ، ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئىلگىرىكى خان - پادىشاھلار قەبرىگاھى بولغان. ئۇ يەردىكى «سۆكەك يار» دا نۇرغۇنلىغان جەسەتلەر كۆمۈلگەن. بۇ ئەتراپتىكى سېپىل ئورنى ئەتراپىدىن مەخسۇم تۇرسۇنھاجىنىڭ بوۋىسى ئابدۇگۇل ھاجىم كۆمۈش تەنگە - ئاقچىلار تېپىۋالغان، يەنە يۇز كىلولاپ مىس پۇل تاپقان، ئابدۇغۇپۇر تۇردى 1974- يىلى سالافلار قەبرىگاھلىقىنىڭ ئايىغىدا يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قۇرۇلغاندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ لەنگەر كەنتىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن مۇتىئى، قارى ئىككىسى

كۆك سىرلىق ساپال كوزىغا (چەشكەل) سېلىنغان سوقما تەڭگە ئاقچا تاپقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇ پۇللار مەكتەپ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋاڭ يۈلەڭگە تاپشۇرۇلغان. ئۇنى ناھىيە ھاكىمى تۇرسۇن سادەت 1977- يىلى 4- ئايدا كۆرۈپ، بىر تەرەپتە ئەرەبچە سۆزە، يەنە بىر تەرەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولغاچقا ئوقۇيالمىسمۇ، يىلنامىسىغا قاراپ، شۇ چاغدىن 717 يىل ئىلگىرى چىقىرىلغان دېگەن تونۇشقا كەلگەن. پېنسىيىگە چىققان كادىر ئابدۇرېشىت سەلەينىڭ ئىسپاتلىشىچە، 1944- يىلى چوڭ سەل (سۇئاپىتى) كەلگەندە سالاڤلار ئاستىدىكى سۇ ئېقىنىدىن تۆركۆللۈك خوجائاخۇن ئىسىملىك كىشى بىر ئالتۇن تاج تېپىۋېلىپ، ئۇنى مۇھەممەت مىسكەرگە كۆرسىتىپ پارچىلىغان. بۇ ئىشنى ئەينى زامانىدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلىپ قېلىپ تارتىۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، خوجائاخۇننى خەلق «خوجەك ئالتۇن» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتايدىغان بولغان.

«نۇرۇن بۇلاق» قەدىمكى چاغلاردا نورۇز بايرىمىنى ئۆتكۈزىدىغان بوستانلىق جاي بولغانلىقى مەلۇم.

«يار قورغان» بالاساغۇندىكى ئىچكى قورغان بولۇپ، 85 ياشلىق مۇھەممەد موللا شاگىرتىڭ 8 ـ10 ياش چېغىدا بۇ يەردە قاراخانىيلاردىن قالغان بىر ھەربىي قورغان خارابىسىنىڭ بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قورغاندا ئانچە- مۇنچە ئۆي، ئوچاق، تەكچىلەر ساقلىنىپ قالغان. قورغان سىرتىدا «توقاي خەندەك» بولغان. بۇ قورغان توپىسى مۇنىڭدىن 75 يىل ئىلگىرى ئوغۇت قىلىپ تۈگىتىلگەن. مۇھەممەد موللا شاگىرتىڭنىڭ چوڭ ئانىسى مەلىكىخان چوڭ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بۇ نەۋرىلىرىگە يەتكۈزگەن. ئېيتىلىشىچە، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بۇ تاشلاندۇق قورغان دەرۋازىسىنى كېسەكتە توسۇپ، كىچىك ئىشىك بېكىتىپ، ئاشلىق ۋە بالا - چاقىلىرىنى قورغانغا

كىرگۈزۈۋېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغىلى بېسىپ كىرگەن قىپچاق تۆرىلىرىدىن مۇداپىئە كۆرگەن، سېپىلدا تۇرۇپ تاش ئاتقان. بۇ بىزگە قىرغىز قىپچاقلىرى تۆرىسى ئاقباش خانىنىڭ XVII ئەسىردە قارا تاغلىقلار تەرىپىدە تۇرۇپ، ئاقتاغلىق خوجىلارغا ئەگەشكەن ئاتۇش خەلقىگە قارشى تۇرغانلىقىدەك كۆڭۈلسىز ۋەقەنى ئەسلىتىدۇ. مۇھەممەد موللا شاڭزۇڭ ئېنىق قىلىپ: بالاساغۇن شەھىرى 850- يىلىدىن XIII ئەسىرگىچە قاراخانىيلارنىڭ ئاۋات شەھىرى بولغان دەپ قەيت قىلدى.

«ساراي بويى» تۆركۆلنىڭ توقاي يارلىقى تەرىپىدە قالغان. ئۇ «ساغۇن» (ساغان) مەھەللىسىگە يېقىن بولۇپ، بۇ يەر مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ مەسلەكدىشى، دىنىي ئالىم شەمسىدىن دامۇللامنىڭ زېمىنىغا تۇتاش. بۇ يەردىن 1980- يىلى 3- ئايدا دېھقان ئالىمجان خىش خۇمدانىغا توپا كولىغاندا نۇرغۇن ئادەم سۆكەكلىرى بىلەن بىللە، تۆمۇر داشقاللىرى، كوكىس (قوقاس) بولغان ئوتۇن قالدۇقلىرى ۋە نۇرغۇن مىس پۇل تېپىلغان. بۇ مىس پۇللارنى ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» (1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) نامىلىق كىتابىنىڭ 198 - بېتىدە 17 مىڭدىن ئارتۇق، 130 كىلوگىرام ئەتراپىدا دېگەن.

«ئوي مەھەللە» سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرىغا يېقىن بولۇپ، رېھىم مۇسانىڭ ماڭا ئىسپاتلىشىچە، 1981- يىلى شۇ يەرلىك ئېسا داخان ناملىق دېھقانىنىڭ ئابدۇرېھىم دېگەن ئوغلى ئېرىقتا سۇ باشلىماقچى بولۇپ ئېرىق يېنىنى كولىغاندا يېرىم تاغارچە مىس پۇل چىققان. ئانچە ئۆتمەي بۇ جايدىن مىس ئېرىتىدىغان ئوچاق بىلەن مىسنى تاختا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ئۇنى دۆگىلەك كەسكۈچتە ئۇرۇپ كېسىپ پۇل ياسىغاندا ئېشىپ قالغان ھەرە كۆنىكىدەك مىس تاختا پارچىلىرى تېپىلغان. دېمەك، بۇ قاراخانىيلارنىڭ مەلۇم بىر مەزگىلدىكى ئاقچا ياسايدىغان كارخانىسى

بولۇپ چىققان. ئەپسۇسكى، قورغان توپىلىرى ئوغۇت قىلىنغاندەك، بۇ مىس ئاقچىلارنىڭ ھەر بىر كىلو گىرامىنى سەككىز مودىن مىسكەرگە سېتىپ، ھارۋا قوڭغۇرىقى قىلىۋەتكەن!

سالافلار مازارلىقى، قۇمساڭىر ئايىغى، قۇمال تاغ (ئارسلان تاغ) تۆگمەن جايدا قەدىمكى بالاساغۇن شەھىرى سىرتىدىكى يەنە بىر ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەر بار بولۇپ، ئۇ «مورا»، «خان ئۆي» خارابىسىدىن ئىبارەت. «مورا» ئۇيغۇرچە مۇنارە دېگەنلىك بولۇپ، ئوچاقنىڭ مورا ـ تۇرخۇنىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇنارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى «مورا» ئۇچ قەۋەت ئۇل سۇپا ئۈستىگە بىر تەرىپى كەڭ سىغىز قېلىن كېسەك بىلەن ياسالغان بولۇپ، ئەسلىدىكى جەنۇب تەرەپتىكى ئىشىك ئۈستىگە ئارسلان (يولۋاس) بېشى قاپارتما نەقىش قىلىنغان. مۇنار ئىچى پەلەمپەيلىك بولۇپ ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ غەربىدە 35 كۋادرات مېتىر كەڭلىكتە تۇر شەكىللىك ئېگىز كېسەك قۇرۇلما بار. بۇ تۇر شەكىللىك قۇرۇلما قاتتىق پەرمان تۇپەيلىدىنلا ياسىلمىدىغان ئېغىر ئەمگەك مۇجىزىسى. بۇ قۇرۇلما بىلەن مۇنار ئارىلىقىدا ئىبادەتخانا ۋە ئۇنىڭ يېنىدا شەيخ ئۆيى تېمى خارابىسى ساقلانغان.

بۇ قۇرۇلما تۇر دېيىلسە، تۇرنىڭ بىر يۇرۇش بولۇش كېرەكلىكى قائىدىسىگە سىغمايدۇ. بۇ مۇنار بۇددا مۇنارىسى دېيىلسە، ئۇنىڭدا «شادىرا» (جەسەت كۆلى مۇنارىسى) نىڭ ئالامەتلىرى يوق. ئىسلام قائىدىسىدىكى مۇنار، مەسچىت ۋە زاراتگاھلىق ئۇچى بىر گەۋدە بولۇش ئۆلچىمىگە كۆرە، تۇر شەكىللىك قۇرۇلما چوقۇم قەبرىلىك بولۇش لازىم. بىز بۇنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇلچاق قىدىرخانىنى ئىسلامغا كىرگۈزەلمەي، ئۇنى قەتىل قىلىشقا تۇتۇنغىنىدا، يەر تەۋرەپ ئوغۇلچاقنى يەر يۇتقان دېگەن رىۋايەتكە ئاساسەن، سۇلتان ساتۇق ئەمرى بىلەن ياسالغان ئالاھىدە قەبرىگاھ بولۇشى ئېھتىمال دەپ قارىدۇق. دىنىي رەقىبى ۋە نەسەپ ئەجدادى زىددىيەتلىرى تۇپەيلى،

ئۇنىڭ روھىنى بولسىمۇ مۇسۇلمانلىققا دەۋەت قىلىش ھەم ئىسلام تەنتەنىسىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ مۇنار ۋە مەسچىت ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، بۇ بىر تەخمىن، ئەلۋەتتە. «خان ئۆيى» ھازىر گەرچە قەشقەرنىڭ بەشكېرەم يېزىسىغا تەۋە بولسىمۇ، ئەينى زاماندا بالاساغۇن شەھەر سىرتى بىناكارلىقلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە «مۇرى» ئارخېئولوگىيىلىك چەمبىرىگە كىرىدۇ. روشەنكى، مەھمۇد قەشقەرى ئەينى زاماندىلا قەشقەرنى تۇمەن - قىزىل دەريالىرى ئارىسىدا تەھقىقلەشتۈرگەنىدى.

«خان سۇپا»، «كاتتا يايلاق»، «ھاسا ئاتام» ۋە «باش قاش» بويىدىكى خارابىلىقلار بالاساغۇنغا ئالاقىدار سىرتقى ئارخېئولوگىيىلىك يەنە بىر چەمبەر ھېسابلىنىدۇ. بىر قاراشتا ئۇزۇن سوزۇلغان سېپىل خارابىسىدەك، ھەتتا ئارىلاپ - ئارىلاپ كېسەك تاملار كۆرۈنۈپ تۇرغان «باش قاش»، «ئوتتۇرا قاش»، «ئاياغ قاش» بىناكارلىقى ئەسلىدە ئۇستۇن ئاتۇشتىن كەلگەن چاقماق دەريا ئېقىنىنى كاتتا يايلاق تەرەپكە ئېلىپ بارىدىغان كۆتۈرمە قانال - ئۆستەڭ ئورنى بولغان. «ئوتتۇرا قاش» تا كۆپلىگەن ئاھالە ياشىغان توچكىلار ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىن 1989-يىلى 7- ئايدا مەن كۆپلەپ يەرلىك سوقما مىس پۇللارنى، بىر دانە داچەن (تۆشۈك پۇل) نى، يەنە مۇنچاق، رەڭدار ساپال پارچىلىرى، كىيىمنىڭ مىس ئىزما (تۇگمە) سى، كۈپتە ساقلىنىپ توپا بىلەن قوشۇلۇپ بوزۇرۇپ كەتكەن ئاشلىق قالدۇقى، ياغاچ كۆيۈكى ھەم تۆمۈر داشقىلى، ئۇيغۇر قىمارۋازلىرىنىڭ پاقلان پاقالچىقىدىن ياسالغان سىلىقلانغان تۆت ئوشۇقىنى تاپتىم، قارىماققا بۇ ئاۋات ئۆستەڭ بويى كېيىنچە خارابلىشىپ، ھازىر پۈتۈنلەي شورتاڭغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى ئەڭ كونا مەدەنىيەت قاتلاملىرى قەدىمكى «بايخان» شەھىرى خارابىلىرىگە تەئەللۇق بولۇشى مۇمكىن. «تاڭنامە. غەربىي يۈرت جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دە قەشقەر (سۇلى) غا بېرىشتا «فۇگۇي» (富贵) دىن ئۆتىدۇ دېگەن

بۇ جاي «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تاباغاچ ئىزاھاتىدا تىلغا ئېلىنغان «تۆۋەن چىن - بارخان» شۇ جايدا بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئارىسىدا ھېلىمۇ «چىن شەھىرى» بولغان دېگەن رىۋايەت بۇنىڭغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

«خان سۇپا» قىبلىگە يۇزلەنگەن بەش مو چامىسىدىكى كەڭلىك بولۇپ، يەردىن 7 — 8 مېتىر ئېگىزلىككە كېسەك بىلەن چۆرىدەپ ياسالغان. بۇ توغرا بۇلۇڭلۇق تۆت بۇلۇڭ سەھنىنىڭ تۆت تەرىپى ئات چىقالىغۇدەك بېلىق سىرتى قىلىپ ياسالغان. «كاتتا يايلاق» نىڭ شەرقىي تەرىپىگە ياسالغان بۇ بىناكارلىق خانىنىڭ تەخت سۇپىسى بولماستىن، ئەھۋالدىن قارىغاندا، خان كاتتا يايلاقنىڭ شۇ چاغدىكى باراقسان جاڭگاللىقىدا شىكار قىلىپ، بەزمە قىلىدىغان جاي، جۇملىدىن ماۋەرائۇننەھر ھەم خوتەن تەرەپكە ھەربىي يۈرۈش قىلىشتا قوشۇنلارنى رەتكە سالىدىغان جاي بولۇشى ئېھتىمال. بۇ ئەتراپتىن مۇنچاق قاتارلىق زىبۇ زىننەت بويۇملىرىنىڭ تېپىلىشى بۇ مەيداندىكى بەزمىلەردىن قالغان يالدىما بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىن خەت يېزىلغان قارا تاختا تاشنىڭ تېپىلغانلىقى مەلۇم، مەخسۇم تۇرسۇنھاجى بۇ ئەتراپتىن يۇلغۇن يىلتىزلىرى كولىغاندا، يىلتىز تېگىدىن قەدىمكى ئۆي ئىشىك بېشى ياغىچىنىڭ چىققانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

× ئىسىملىك بىر ئۆزبېك كىشى يېقىندا ئۇرۇمچىدىن يۇرتىغا قايتىشتا «خان سۇپا» غا يېقىن شېكەر كۆل ئۆتكىدە بىر ئوتۇنچى بالىدىن سېتىۋالغان شۇ دەۋرگە تەۋە بىر چاپانىنى ماڭا بەرگەن. ئوتۇنچى بالىنىڭ دېيىشىچە، «خان سۇپا» ئەتراپىدا يۇلغۇن كۆتەك يىلتىزى كولىغاندا بىر كۇپ چىققان. بۇ چاپان كۇپتىكى كېگىز ئىچىگە تېكىپ قويۇلغان بولۇپ، چاپان كېپىنەك تېشىۋەتكەن پىلە غوزىكىنى تىتىپ پاختا بىلەن ئىشلىگەن يىپتا توقۇلغان، ئارىسىغا نېپىز پاختا ئېلىنغان، ئەستىرى ماتا بولۇپ، يېڭە ئىش ئىنچىكە بولغان. چاپان شەكلى مەيدىسى يېپىق، يان ئىزما، يەڭلىرى

چەۋەندازلارغا خاس تار، بەستلىك ئەرەنچە چاپان بولغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بالاساغۇن سىرتىدىكى مەشھەد (شېھىتلىك) كە جايلاشقان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى ئەسلىدە توققۇز مۇنارلىق بەھەيۋەن مەقبەرە بولغان، ئۇنىڭ يېنىدا ئەبۇناسىر سامانى قاتارلىقلارنىڭ قەبرىسى بولغان. بۇلار يەنىلا بالاساغۇنغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك توچكا ھېسابلىنىدۇ.

ئىشىنىمىزكى، بالاساغۇن شەھىرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش تېخى رەسمىي باشلانغىنى يوق. بۇ جەھەتتە كۆپلەپ پاكىتلارنىڭ تېپىلىشىغا گۇمان قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاتۇشتا قۇرغاقلىشىش ھادىسىسى داۋاملىق ئېشىپ باردى. مۇنداق قۇرغاقلىشىشتىن ئىككى ئاقىۋەت كېلىپ چىققان. بىرى، تەبىئەت ھادىسىسى سۈپىتىدە يار پەيدا بولۇش؛ يەنە بىرى، جەمئىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئاھالىنىڭ ئېقىن بويلاپ سۇ بېشىغا — يۇقىرى تاغ ئاغزىغا يۆتكىلىشى ۋە «ئوشۇق ئاھالە» نىڭ ياقا يۇرتلارغا يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت.

يارلىق يەر نەملىكىنىڭ ئارتۇقچە تۆۋەنلەپ كېتىشى بىلەن كېيىنكى كەلكۇن سۈيىنىڭ يەر نەملىكى تويۇنغان «نەملىك بەلبېغى» نى ئىزدەپ يەرنى يالاپ تۆۋەنلەپ كىرىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. روشەنكى، يەر نەملىكى يۇقىرى ئورۇندا قانچە كەڭ دەريا بولسىمۇ يارلىق ھاسىل بولمايدۇ. بۇ ھالدا ئوي جايلارغا لاتقا تاشلاپ تىندۇرۇش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. تىندۇرۇش ۋە كولاش يەر ئاستى سۈيىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قانۇنىيەت. ئاتۇشتا دەل مۇشۇ يار پەيدا بولۇش ھادىسىسى تۈپەيلى، ئاھالە ئىلگىرىكى ماكانلىرىدىن سۇ بېشى تەرەپكە، بوغۇز ۋە «جىن تۇغمەن» تەرەپكە كۆچكەن. كۆچكەنلەر ئەسلىدىكى مەھەللە - كەنت ناملىرىنى يۆتكەپ كېتىشكەن. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمساڭىردا ھەسەن بالاھاجى قۇمۇلدىن كارىزچى يۆتكەپ كېلىپ

كارىز كولىغان بولسىمۇ، كېيىنچە سۇيى تۆۋەنلەپ قۇرۇپ كەتكەن.

ئاتۇش سۇنتاغ رايونىنىڭ بالاساغۇن شەھىرى ئورنى ئىككى چوڭ ھادىسىگە دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ بىرى، يار يالاپ كېتىش ھادىسىسى. بالاساغۇننىڭ بىر يان قىسمى (ساراي بويى، شەمسىددىن دامواللاھاجىم زىمىنىنىڭ نېرىسى) يار ئاستىدا خاراب بولغان. نەتىجىدە ئىلگىرى ئېقىن سۇ ئاققان چوڭ ئۆستەڭ ئورنى يار ئۇستىدە قېلىپ، ئىلگىرىكى ئارچىزار توقايلىق شاللىقتا ئايلىنىپ كەتكەن. يەر بۆلگەن (بۆلۈنگەن) جايدىن تۆۋەن قاتلامدىكى سايغا جايلاشقان «بۆگەن» كەنتى يېڭىدىن پەيدا بولغان. بۇ قېتىم ئابدۇكېرىم ھاجى خەلپىتىم، مۇھەممەد موللا شاگىرۇڭ، ئابلەت كامال، مەخسۇم تۇرسۇنھاجىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار كىچىك ۋاقىتلىرىدا بۇ يارلىق تار بولۇپ، بىر تېرەكنى غۇلۇتۇپ كۆۋرۈك قىلغىلى بولىدىكەن. بالىلار ئۇ قاشتىن بۇ قاشقا چالما ئېتىپ ئويناىدىكەن. 1944- يىلدىكى كەلكۇن ئاپىتى بىلەن 1952- يىلى 8- ئاينىڭ 19- كۈنىدىكى كەلكۇن يارلىقنى ھازىرقى ھالەتتە يوغىنىتىۋەتكەن. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى دۇچ كەلگەن ئىككىنچى ھادىسە شۇكى، بۇ جاي ئايرىم تاشلىنىپ كەتكەن خارابە بولماستىن، قىسمەن تاشلانغان، قىسمەن يار ئېلىپ كەتكەن، قىسمەن ئاھالە ياشىغان ھالەتتە بولغاچقا، سېپىللار ئوغۇت قىلىنغان، كوچا - مەھەللىلەر، ئېتىز- ئېرىقلار كۆپ قېتىم قايتا «گۈيخۇا» قىلىنغان (سالالاشتۇرۇلغان). ئاسار ئەتىقىلەرنى ئاسراش ئورنى بولىمغان. بولۇپمۇ قەشقەرىيىدە خوجىلار دەۋرى باشلانغاندىن كېيىن، گەرچە يېڭىسار، يەركەن تەرەپتىن قاراتاغلىق خوجا مۇخلىسلىرى بۇ جايدىكى مازار - ماشايىقلارنى زىيارەت قىلغىلى كەلسىمۇ، يەرلىك خەلق ئاقتاغلىق خوجىلار تەسىرىدە ئاپاق خوجا مازىرىغا بېرىپ زىيارەت قىلغان.

8. مۇھاكىمىنىڭ دەسلەپكى يەكۈنى

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى يېشىلمىگەن، قىزىقارلىق، كۆپ باغلىنىشلىق ھالقىلىق تېما.

مۇنداق مۇھىم چوڭ تېمىنى ئەمدى ھەل قىلىش ۋاقتى كەلدى. بالاساغۇن ئورنى مەسىلىسىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىش ئۈچۈن جۇغراپىيىلىك، ئېتنولوگىيىلىك، تارىخىي، ئارخېئولوگىيىلىك، مەدەنىيەتشۇناسلىق، تېكستولوگىيىلىك، توپىنومىيىلىك، ئابىدەشۇناسلىق (ئېپىگرافىكا)، كونا پۈللار تەتقىقاتى قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنىڭ بىرلىكتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە توغرا كېلىدۇ. باشقىلارغا ھاڭ بېقىپ «تەييارغا ھەييار» بولۇپ تۇرۇش يېڭى پەن ئەھلىنىڭ ئىشى بولماسلىقى كېرەك.

بارتولد ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا خۇددى رادلوف ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتىغا زور تۆھپە قوشقاندەك مۆلچەرلىگۈسىز قىممەتلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخشۇناسلىقىنىڭ جاھان ئېتىراپ قىلغان ئىپتىخارلىق ۋەكىلى.

بارتولدنىڭ «بالاساغۇن — توقماق بورانا» فىگورىسى ئىلىم - پەن ئۆلچەملىرى ئالدىدا ئۆز ئاجىزلىقلىرى بىلەن بىرقانچە ئون يىل داۋام قىلىپ كەلدى. كۆپلىگەن كىشىلەر، جۇملىدىن مۇشۇ ماقالە ئاپتورىمۇ خېلى بىر مەزگىل بۇ قاراشقا ئاساسلىنىپ كەلگەن.

بۇگۈنكى كۈندە بىز «بالاساغۇن — ئارتۇچ (ئېنىقراقى باغلا ۋە ساغۇن)» فىگورىسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. بۇ ئەملىيەتتە بارتولدنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق قاراخانىيلار ۋە بالاساغۇن تەتقىقاتى پىشۋالىرى ئىشلىرىنىڭ داۋامى.

بىز ئەزەلدىن ھەقىقەت ئىككى ئەمەس، بىر دەپ قاراپ

كەلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەقىقەت بىر قېتىمدىلا بىلىنىپ كەتمەيدۇ، ھەقىقەتنى بىلىش بىر جەريان دەپ قاراپ كەلدۇق. پاراللېل ئىككى فىگورىنىڭ بىللە تۇرۇشى ھەقىقەتنى بىلىپ يېتىش جەريانىغا پايدىلىق بولۇپ، بۇ ھەقىقەت ئىككى دېگەن مەنىنى بىلدۇرمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

مۇشۇ ئىلىم - پەن بىلىش نەزەريىسىگە، مۇشۇ ئىلىم - پەن دېموكراتىيىسىگە، مۇشۇ ئىلىم - پەن ئەدەب - ئەخلاقىغا مۇۋاپىق، بىز «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» فىگورىسىغا يانداش بولغان ئىككىنچى فىگورىنى — «بالاساغۇن — باغلا - ساغۇن» فىگورىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھەقلىقمىز.

ھەقىقەت بەربىر بىر. بۇ ئىككى فىگورىنىڭ قايسىسىنىڭ بۇ مەسىلىدىكى ھەقىقەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ بۇ تېمىغا قىزىققان ئىلىم - پەن ئەھلى ئىلمىي تەتقىقات ئەمەلىيىتى ئاساسىدا ھەل قىلىدىغان مەسىلە.

بىز بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىنىشى ئالىملار بىلەن كەڭ خەلقنىڭ ھەمجەھەتلىكىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق.

1989- يىل. ئۈرۈمچى

چىن ۋە ماچىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى ①

چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى ئۇيغۇر - تۈرك، ئەرەب ۋە پارس ئالىم - ئەدىبلىرىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق دەستۇرلىرىدا، سایاھەتنامىلىرىدە ۋە شېئىر- داستانلىرىدا مىللاردىن بېرى ئىزچىل يوسۇندا ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقان، ھەممىگە تونۇش نام بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ ئەسىرگە كەلگەندە بولۇپمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ بۇ قوشكېزەك ئىبارىنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىنى چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاشتا يول قويغىلى بولمايدىغان خاتالىق كۆرۈۋاتىدۇ.

مەلۇمكى، چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق كىتابىدا، مۇتەپەككۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، مەشھۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ داستانلىرىدا، لۇتفى ۋە زەلىلى قاتارلىق

---

① تەتقىقات قىممىتى زور، تامامەن يېڭى قاراشقا ئىگە بۇ ماقالىنى ئالىم مەخسۇس ماقالە قىلىپ يازغان ئەمەس. ئەسلى «قەدىمكى تۈران تارىخى» نامىلىق كاتتا ئەسىرنىڭ ئىچىدىكى بىر مەزمۇن ئىدى. مەن ھازىرغىچە كىشىلەر ئىچىدا خاتا چۈشىنىلىپ، نۇرغۇن ئۇقۇشماسلىقلارنى پەيدا قىلىپ كېلىۋاتقان بىر نازۇك مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنغانلىقىنى بايقاپ، كىتاب نەشر قىلىنغىچە ئۇقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى تونۇشىنى توغرىلىۋېتىشكە ئالدىراپ، بۇ مەزمۇننى كىتابتىن ئايرىپ ئىلىپ، نەشرگە تەييارلاپ «شىنجاڭ ماتارىپ گېزىتى» نىڭ 1996- يىل 3- ئاينىڭ 5- كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلدۇرغانىدىم. تەسىرى ھەقىقەتەن ياخشى بولغانىدى. ئاردىدن 6 يىل ئۆتكەندە «كروران» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 3-، 4- (قوشما) سانىدا يەنە تەتقىقاتچى غالىب بارات ئەركىنىڭ مەرھۇم ئالىمنىڭ ئىزنىي بويلاپ ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى بولغان «چىن ۋە ماچىن نامى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» نامىلىق ياخشى ماقالىسى ئېلان قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى.

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن.

شائىر - ئەدەبىلەرنىڭ غەزەللىرىدە؛ نىزامى، فىردەۋسى، خىسراۋ دېھلىۋى، ھاجۇ كىرمان قاتارلىق پارس كلاسسىكلىرىنىڭ داستانلىرىدا؛ ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب سەييا ھلىرى ۋە تارىخچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدا؛ ئارىيان ۋە بۇددىزم دەستۇرلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان.

بىزنى چىن ۋە ماچىندىن ئىبارەت بۇ قوشكېزەك ئىبارىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى ھەققىدە جىددىي مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا ئۇندەۋاتقان سەۋەب يېقىنقى ۋە بۈگۈنكى زامانىدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ياكى چۈشەنچىسىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ياكى ئىلىمگە يات غەرىزىنىڭ نەتىجىسىدىن كېلىپ چىقىۋاتقان ھەم كۆچەپ ئومۇملاشتۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان خاتا قاراشلىرىدۇر. ئېنىقىنى ئېيتقاندا چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا مۇنداق ئىككى خىل قاراش ساقلانماقتا.

بىرىنچى خىل قاراش: چىن ۋە ماچىن چەت ئەللىكلەرنىڭ «چاينا» (CHINA) دېگەن سۆزى بولۇپ، توغرىدىن توغرا پۈتۈن تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چىن شىخۇاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن كېيىن قۇرۇلغان چىن سولالىسىنىڭ نامىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ، دېگەن كۆز قاراش. بۇ قاراشتا «چاينا» ئاتالغۇسىنىڭ ھازىرقى تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چىن سۇلالىسى ۋە چىن، ماچىن ئاتالمىلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈلگەن.

ئىككىنچى خىل قاراش: «چاينا» ئىبارىسى چىن شىخۇاڭ بىلەن ئەمەس، بەلكى چىڭ (مانجۇ) سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەم ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ۋە بۇيۇك بىرىتانىيىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون ھىندى - چىنى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرى ۋە كېلىشىملەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقئارا ئىستېمالغا كىرىپ كەلدى دېگەن قاراش. B. Ieufer

ئۆزىنىڭ «چاينا ئاتالغۇسى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش» ناملىق ماقالىسىدا تۇنجى قېتىم بۇ ئاتالغۇنى چىن شىخۇاڭ بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزاھلاشقا ئېتىراز بىلدۈرگەن. فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پىللىئوت «چىنا ئىبارىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ماقالىسىدىمۇ چىن، تاۋغاچ، خىتاي ئىبارىلىرىنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدە توختالغان.

مېنىڭچە، ھازىرقى ئىنگلىز تەلەپپۇزىدىكى «چاينا» ئىبارىسى يېقىنقى زامان تارىخىدىكى جۇڭگونى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە بولۇپ، ئۇ مانجۇلار قۇرغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ نامى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھەرقايسى دۆلەتلەر ياكى سۇلالىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ۋە بىر دەۋر ئىچىدە قوللىنىلغان نامى بولۇپ، پۈتۈن جۇڭگو ھەرگىزمۇ ئىزچىل يوسۇندا بىر سۇلالە نامىدا ئاتالغان ئەمەس!

بىز چىن «真»، ① جىن «晋»، چىن «秦»، جىن «金» ۋە چىڭ «清» ئاتالمىلىرىنى، چاينا ئىبارىسىنى، چىن ۋە ماچىن ئۇقۇملىرىنى تارىخىي يوسۇندا پەرقلەندۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

بىز ئالدى بىلەن «چىن» ۋە «ماچىن» ئاتالغۇسى ھەققىدىكى بىر قىسىم تارىخىي ھۆججەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى. ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھىندى دەرياسىنىڭ باشلىنىشى قىسمىدىكى بەش ئېقىن (پەنجئاپ) ئىچىدە «چىنئاپ» دېگەن دەريا بولۇپ، بۇ چىندىن ئېقىپ چىققان دەريا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ياپونىيىلىك تارىخچى يۈيجى لياۋتى «غەربىي يۈرتتا بۇددا دىنى» ناملىق كىتابىنىڭ 313- بېتىدە (خەنزۇچە نەشرى) «پامىر تېغىنىڭ غەربىدە چىنئاپ (CHenab) ۋە چىلام (Jhelam) دېگەن ئىككى دەريا بولغان» دەپ يازغان. بۇ ئىككى دەريا لاۋي، بىئاس،

---

① 真 خېتى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «چىن» دەپ ئوقۇلىدۇ.

ساتلىر دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەش دەريا ـ پەنجئاپ ۋادىسىنى ھاسىل قىلغان، بۇ دەريالار ھىندى دەريا سىنى تەشكىل قىلىدۇ.

S . Ieri نىڭ كۆرسىتىشىچە، ھىندىلار «چىن» دېگەن ئاتالغۇنى پامىر (قارلىقتاغ) ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرگە قارىتىپ ئىشلەتكەن. پىك چىكىجۇن ئەپەندى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ ـ جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 99ـ بېتىدە «شەرقىي شىيالار بىلەن ھىندىلار ئارىسىدىكى زېمىن سانسكرىت تىلىدا ‹چىن› دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان.

ھىندىستانىنىڭ «مانۇ قانۇنى»، «ماخاپخاراتا»، « قەدىمكى ھادىسىلار» قاتارلىق قانۇنشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات دەستۇرلىرىدا «چىن» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان. «قەدىمكى ھادىسىلار» ناملىق رىۋايەت كىتابىدا «مانۇنىڭ توققۇز ئوغلى ۋە بىر قىزى بولۇپ، بۇ قىز ئاي ئىرونىڭ ئوغلى بۇدۇ بىلەن نىكاھلىق بولىدۇ. ئۇلاردىن بولغۇسى ‹ئاي خان› تۇغۇلىدۇ. مانۇنىڭ ‹شىكەر خان› دېگەن ئوغلى مانۇنىڭ يارىدىمىدە ‹چىن› يېرىنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ ‹ئايتۇ› قەلئەسىنى سالىدۇ. بۇ ‹ئايتۇ› ئايخانلىقىنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ» (ئا. ئوسپوفنىڭ «10ـ ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخىنىڭ ئوچېركى» خەنزۇچە نەشرى) دېيىلگەن.

ئەنگلىيىلىك ستەين ئۆزىنىڭ «serindiya» ناملىق كىتابىدا (بۇ كىتاب خەنزۇچىغا ‹西域› غەربىي يۇرت دەپ تەرجىمە قىلىنغان)، پىك چىكىجۇن ئەپەندى «لولان ۋە پىشامشان مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىدا لوپچىن (Nop– chin) ئىبارىسىنى تىلغا ئالغان. ئۇلارنىڭ پەرىزىچە، لوپ — كونا لولان شەھىرىنىڭ لوپنۇر كۆلى ساھىلىدىلىكىنى، چىن سۆزى بولسا، شەھەر ـ قەلئە مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سۆز قەدىمكى مىنوسىنسىك ۋادىسىدىكى تۇران، تۇران چىن ۋە قارا شەھەرنىڭ ئارا چىن دېگەن نامى بىلەن بىرلەشتۇرۇلسە، كىشىنى تېخىمۇ ئىزدىنىشكە رىغبەتلەندۇرىدۇ.

ستەين «قەدىمكى خوتەن» (1907- يىلى) ناملىق كىتابىدا خوتەننى «ماچىن» دەپ تىلغا ئالىدۇ (هازىرمۇ خوتەنده «چىنماچىن شەهىرى» دەپ ئاتىلىدىغان خارابە بار). ما - ماها - ماغا ئاتالغۇلىرى قەدىمكى ئارىيان هەتتا ياۋچىلار تىلىدا چوڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر راهىب تاڭ شۈەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىده غەربكە قىلغان سایاهەت» ناملىق كىتابىدا «خوتەن پادىشاهلىرىنىڭ پىشۋاسى شەرقىي تۈرك شاهزادىسى(东土帝子) بولۇپ، ئۇ هىندىستانلىق پادىشاه ئاسۇكا بىلەن زامانداش ئىدى» دەپ يازغان. خۇنىن (Hunin) «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ 12- بېتىده بۇ شەرقىي تۈرك شاهزادىسىنى «شەرقىي تۈرك هېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئىدى» دەپ ئىزاهلىغان.

ئارىيانلارنىڭ دىنىي دەستۇرى بولمىش مەشھۇر كىتاب «ئاۋېستا» دا «چىن» ئىبارىسى ئىپادىلەنگەنلىكى مەلۇم. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاهنامه» داستانىدا قەيت قىلىنىشچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 11- ئەسىرلەرگە ئائىت مۇسا پەيغەمبەرنىڭ يەهۇدىي دىنى دەستۇرى «تەۋرات» تا چىن — «گوك» ، ماچىن — «ماگوك» ئىبارىسى بىلەن ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، چىن — ياپەسنىڭ نەۋرىسى دەپىلگەن. تارىخچى مىر خاند «رەۋزەتۇسسافا» ناملىق ئەسىرىده، موللا مۇسا سايرامى «تارىخى هەمىدي» ناملىق ئەسىرىده تۈرك — ياپەسنىڭ ئوغلى، نوهنىڭ نەۋرىسى، چىن ۋە ماچىن بولسا تۈركنىڭ ئوغۇللىرى دەپ بايان قىلغان. مەهمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركلەر ئەسلىده يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ هەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نوه پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى» 1- توم، 37 - بەت) دەپ كۆرسەتكەن.

يەنە چىڭجۇن ئەپەندى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز

تارىخ - جۇغراپىيەسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابىدا قەشقەر ھەققىدە: قەشقەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى بىر دۆلەت ئىدى. چىن ئاتالغۇسىنىڭ مەپھۇمى مۇشۇ دۆلەتنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇنىڭ چېگرىسى كوشان بىلەن تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن، مۇنداق دۆلەت پەقەت قەشقەر بولۇشى ئەقىلغا مۇۋاپىق دەپ يازغان. لۇي جىن ئەپەندى «بۇددىزم مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەلىرى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «كوشان خاقانلىرىدىن بولغان كانسىكى چىنتەنلىك (真檀) ئىدى» دېگەن يەكۇننى چىقارغان.

رىم ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى ئەسەرلەردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى رىم شائىرى گوراس (Horase) نىڭ داستانىدا، مىلادىيە 2- ئەسىردە ياشىغان رىم شائىرى پلىنو (PLiny) نىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرى بىلەن پىتلومى (Ptolmes) نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا چىن ئېلى ۋە يىپەك مەملىكىتى تىلغا ئېلىنغان. پىك چىڭجۇن: پىتلومىنىڭ يىپەك مەملىكىتى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى قەدىمكى تۇران (مەركىزىي ئاسىيا) دىكى سۇلې (قەشقەر) بىلەن ئالاقىسىز دەپ قارىغىلى بولمايدۇ دېگەن. (يۇقىرىقى كىتاب 99- بەت) پىتلومىنىڭ ئەسىرىگە مەنبە بولغان مارىنوسنىڭ (Marunus) ساياھەتنامىسىدا چىن (ceni) ۋە يىپەك مەملىكىتى (seres) دېگەن ئىبارىلەر تولىمۇ روشەن تىلغا ئېلىنغان.

مىلادىيە 3- ئەسىردە ياشىغان ئەبۇدەلىف ئىسىملىك ساياھەتچى ئۆزىنىڭ ساياھەتنامىسىدە «بۇخارادىن چىنگىچە» كەلگەنلىكىنى يازغان. سامانىلار سۇلالىسى شاھى سۇلتان ناسىر بىننى ئەخمەت ۋاقتىدىكى ئابدۇللا ھىسسار بىننى ئەل مەھەللىسىل ئۆزىنىڭ «ساياھەتنامە» سىدە چىنگە بارغانلىقىنى يازغان. مەلۇمكى ئابدۇللا ھىسسار بىننى ئەل مەھەللىنى سامانىلار شاھى سۇلتان ناسىرى بىننى ئەخمەت قەشقەردىكى قاراخانىيلار ھۇزۇرىغا 943- يىلى

نىكاھ ئەلچىلىرى قاتاردا ئەۋەتكەن ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابىدا چىن ۋە ماچىنغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى قىرىققا يېقىن ئورۇندا تىلغا ئالىدۇ ۋە ئىزاھلايدۇ. 1 - توم، 38 - بەتتە «مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن، ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم» دەپ يېزىپ ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى يېنىسەي (ئاناساي) دەريا ۋادىسىدىكى قىرغىزلارنى «قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان» دەپ كۆرسەتكەن. ئاندىن تۈرك قەبىلىلىرى بولغان خىتاي، تاۋغاچ توغرۇلۇق «خىتاي — چىن دېمەكتۇر»، «تاۋغاچ — ماچىن دېمەكتۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى 1 - توم، 592 - بەتتە «تاۋغاچ» ئىبارىسىگە مۇنداق ئۇچ تۈرلۈك ئىزاھات بەرگەن.

(1) تاۋغاچ — «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى، (2) تاۋغاچ — تۈركلەرنىڭ بىر بۆلۈكى، (3) تاۋغاچ — بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە دېگەن مەنىدە.

ئورخون ئابىدىلىرى بىلەن كۆك تۈرك خانلىقى زامانىدا توقباتلار — تاۋغاچ. تاڭلار — تاڭجازى، كىدانلار — خىتاي دېيىلگەن. بۇ مىللەتلەر شۇ دەۋردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مىللەتلەر ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «چىن» نى ئۇچكە بۆلۈپ كۆرسەتكەن. يەنى يۇقىرى چىن — تاۋغاچ، ئوتتۇرا چىن — خىتاي، تۆۋەن چىن — قەشقەر، (1- توم، 592- بەت).

مەھمۇد قەشقەرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەتلەرنى «ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ - دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن يەجۈج ۋە مەجۈجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس» (1- توم، 39- بەت) دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن. كىتابىغا كىرگۈزگەن خەرىتىدىمۇ بۇنى

پەرقلەندۇرگەن. «تات تاۋغاچ» ئىبارىسىنى «بۇ ئۇيغۇر ۋە چىنلىق دېگەن بولىدۇ» (2 - توم، 409 - بەت) دەپ كۆرسەتكەن. «چىگىل، ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقىرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر» دېگەن بايانلارنى 2- تومنىڭ 64-، 78- ۋە 88 - بەتلىرىدە تەكرار- تەكرار تىلغا ئالغان. 1 - توم، 151- بېتىدە «ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۇرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن» دەپ يازغان بولسا، 3- توم، 567- بەتتە «تۇركمەن» ئىبارىسىگە ئىزاھ بەرگەندە «خاقان ‹شۇ xu› چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ، زۇلقەرنەين ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ. زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ توقۇنۇش ‹ئالتۇن قان› دېگەن يەردە بولغانىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۇندە ‹ئالتۇن قان› دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۇلىھ تۇزىدۇ» دەپ يازغان. دېمەك مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئىككى بايانىدا «ئۇيغۇر ئېلى» بىلەن «چىن» نى يانداشتۇرۇپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىز يەنە ئۇنىڭ تۇرك يېزىقى توغرىسىدا توختالغاندا «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۇرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن» (1- توم، 11- بەت) دەپ يازغانلىقىنى كۆرۈپ، «چىن» ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمى ھەققىدە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. چۈنكى «ھۇدۇدۇل ئالەم» نامىلىق مەشھۇر كىتابتا تۇرپاننى «چىنجىكەنت» دەپ ئاتىغانلىقى ھەممىگە ئايان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ 1- توم، 517- بەتتىكى «كەرەم» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا «يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا» دەپ قوشۇپ قويغانلىقىنى كۆرىمىز.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۆۋەن چىن دېگەندە قەشقەرنى كۆزدە تۇتىدىغانلىقى كىتابىنىڭ ئۇچ يېرىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

مۇتەپەككۇر ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىغا كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن قوشۇپ كىرگۈزۈلگەن نەسرىي ۋە كېيىنچە يەنە نەزمىي مۇقەددىمىدە چىن ۋە ماچىن ئىبارىلىرى مۇنداق چېلىقىدۇ:

«بۇ بەك ئەزىز بىر كىتابتۇر، ئۇ چىن ھېكىملىرىنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغانكى، بۇ كىتابنى ئوقۇغان ۋە بېيىتلارنى باشقىلارغا بىلدۈرگەن كىشى بۇ كىتابتىنمۇ ئەزىزراقتۇر. چىن - ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۇتۇن تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزلۇقى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر بىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەم بەردى. چىنلىقلار ‹ئەدەبۇلمۇلۇك› (شاھلارنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرى) دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى، ‹ئاينۇل مەملىكە› (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دېسە، مەشرىقلىقلار ‹زىننەتۇلئومرا› (ئەمەلدار زىننىتى) دېدى؛ ئىرانلىقلار ‹شاھنامەئى تۈركىي› دەپ ئات قويدى؛ بەزىلەر ‹پەندنامەئى مۇلۇك› (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى؛ تۈرانلىقلار ‹قۇتادغۇبىلىك› دەپ ئات قويدى.»

بۇ بايانىدىكى «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۇتكۈل تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق» دېگەن جۈملىدىكى «چىن - ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى» دېگەن

بۆلەك بىلەن «مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتكۈل تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۈغراخان تىلىدا» دېگەن بۆلەكنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، «چىن ۋە ماچىن» ئىبارىسىنىڭ «قىدان» ئىبارىسىدىن پەرقلىق تىلغا ئېلىنغانلىقىنى، «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى» ھېچقاچان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى كۆرۈپ بۇ ھەقتە باھا يۈرگۈزۈۋاتقان لياۋ ياكى سۇڭ سۇلالىسى ئالىم - ھېكىملىرى ئەمەسلىكىنى تەبئىي ھېس قىلىمىز.

ستەين ئۆزىنىڭ خوتەن - لوپ ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ساياھىتىدە مىلادىيىنىڭ بېشىدىكى كانگىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر ھۆججەتتە «چىنستان» (cinastan, cynstan) دېگەن ئىبارىنى ئۇچرىتقان. بۇ ئىبارە «چىنىستانى ئىلىك بىگ» (چاشتانى ئىلىك بەگ) داستانىنىڭ نامى بىلەن سېلىشتۇرغاندا قىزىقارلىق تېما كېلىپ چىقىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەكەن ئەمەس.

ستەين «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نەشرى 173- بېتىدە سۈي - تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن خانلىرى ۋە چاڭئەندە ياشىغان خوتەنلىكلەرنىڭ ئىسمى ئالدىغا قويغان ۋېي چى (尉迟) ئىروگىلىفىنىڭ تۇبۇتلۇقلاردا rijaya دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئاساسلىنىپ، ئەسلى خوتەنلىكلەر «ۋېي چىن» (weichin) دەپ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. «ماھا» چوڭ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەينى زاماندا رىم «دا چىن»ڭ دەپ ئىشلىتىلەتتى ھەم بۇ چىن ئىبارىلىرى ئوخشىمىغان پارالىل ئىبارىلەر بولۇپ، خەنزۇ يېزىقىدا پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ۋېي چى (ھازىر ۋىجايا، ۋايسارا دەپ ئۆزىمىز ياسىۋالغان ئىبارە) تاكى خوتەننىڭ ئاخىرقى بۇددا پادىشاھىغىچە قوللىنىلغان. قاراخانىلار ئۇنى ماچىن نامى بىلەن ئاتىغان. ۋېي چى ئىبارىسىنىڭ ماچىن ئىبارىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ۋېي چىشېڭ (尉迟胜) «غالىپ غالىبى» مەنىسىدە

ئەمەس «غالىب ماچىنى» مەنسىدە بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسىغا زامان جەھەتتە يېقىن تۇرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئالدى - كەينىدە خوتەندە «ۋې چې» سۆزى ئەمەس، بەلكى «ماچىن» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغانلىقى روشەن. ئۇ بىرتىشىندىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىغا ئاساسلىنىپ يېزىشچە، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان قەشقەر - خوتەن ئارىسىدىكى (1017 - يىلقى) ئۇرۇش چىن - ماچىن ئۇرۇشى دەپ ئاتالغان. ستەين فرانسۇز ئالىمى گرېنارد(M. Grenard) نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ ئەينى چاغدىكى خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ پادىشاھىنى «Jagal- KhalKahalu ofMachin» — ماچىن شاھى ياغلۇ قالقالۇ دەپ يازغان. بۇ خەلق ئىچىدە «قالقالۇ ماچىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەل «ۋىجايا»، «ۋايسارا» دەپ خاتا قوللىنىلۋاتقان ماچىندۇر.

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك ئەدەبىياتىدا «چىن»، «ماچىن» ئىبارىلىرى كۆپ ئىستېمال قىلىندى. بۇ لۇغەت، سەككاكى، نەۋائى، زەلىلى قاتارلىق ئۇيغۇر نەسەبىگە تەۋە كلاسسىك شائىرلار تەرىپىدىنلا ئەمەس، ھەتتا ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى، فۇزۇلى، ھەتتا «يولۋاس تېرىسىنى يېپىنغان باتۇر» داستانىنىڭ ئاپتورى گىروزىن شائىرى رۇستاۋېلى شۇتانىڭ ئەسەرلىرىدە تۇران نامى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. لۇغەتى «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا چىن ۋە ماچىن ئارىسىدىكى قېرىنداشلار ئۇرۇشىدىن پەرياد چېكىپ مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

نى يالغۇز چىنۇ ماچىن تەڭسۇقىدىن،
كى بارچە دۇنيانىڭ تەڭسۇقلىقىدىن.

قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىق دەپ گورۇھ بولۇشۇپ، تۇغىمەس تەپرىقىچىلىق قويۇنلىرىنى قوزغىغان خوجا - ئىشانلارنىڭ يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنى خانىۋەيران قىلىشىپ پەيدا قىلغان جاھالەتلىك يىللىرىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ئۆزىنىڭ

جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدا ئۆتكەن سەرسان-سەرگەردانلىق ھاياتىنى:

چىندا مۇساپىردۇرمەن ماچىن ئىچىدە غېرىپ،
يار يۇزىن كۆرمەدىم مۇنچەكى مەن سارغىيىپ.

دەپ ئىپادىلىگەن. (‹زەلىلى دىۋانى›، مىللەتلەر نەشرىياتى، 300- بەتكە قارالسۇن). 19- ئەسىردە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىن موللا يۇسۇپ تارىخىي داستانى «غازات دەر مۇلكىي چىن» (مەنىسى ‹چىن يېرىدىكى مۇقەددەس ئۇرۇش›) دە ئىلى ۋادىسىنى «مۇلكىي چىن» دەپ ئاتىغان. بۇ «مۇلكىي ئەجدەم»، «مۇلكىي خوتەن» دېگەندەك ئادەت خاراكتېرلىك ئاتاش، ئەلۋەتتە.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد- شېرىن» داستانىدا يارىتىلغان چىن شاھزادىسى پەرھاتنىڭ ئوبرازى بىزگە ھەرگىزمۇ ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۇرك تىللىرىدا «جۇڭگو» نى «چىن» دەيدىغان پاكىت تۇپەيلى «جۇڭگو شاھزادىسى» بولۇپ تۇيۇلمايدۇ. «چىن» ۋە «ماچىن» دىن ئىبارەت بۇ توپىنومىيىلىك نام تارىختا ئۇيغۇر- تۇرك خەلقلىرى ياشىغان غەربىي يۇرتنى كۆرسىتىدۇ. جاڭ خۇڭنىيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا «چىن» ئاتالمىسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىختا تۇركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مۇنداق مۇھاكىمىگە كېلىش مۇمكىن. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مەركىزىي ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە «چىن» قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئەمما ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەشەببۇسكارلىقى تۇپەيلى سۇلھى بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ «چىن» قەبىلىلىرى ئەپراسىياپنىڭ «تۇران» قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى.

«چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرى قەدىمكى «غەربىي يۇرت

شەھەر- قەلئە دۆلەتلىرى» گە باغلىنىشلىق ئاتالغۇ بولۇپ، تولىمۇ قەدىمدىن مەۋجۇد ئىدى. بۇ ئاتالغۇ بىلەن چىن شىخۇاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈپ قۇرغان سۇلالىنىڭ نامىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ئاساس يوق. چۈنكى بۇ ئاتالما چىن سۇلالىسى زامانىسىدىن تولىمۇ قەدىمىي بولغان دەستۇرلاردا تىلغا ئېلىنغان. روشەنكى، كېيىنكى كۈنلەردە ئاغدۇرۇلغان ۋە ئەينى زامان سىياسىي مۇھىتىدا نامىنى نىشانە قىلغىلى بولمايدىغان چىن سۇلالىسىنىڭ نامى «چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرىگە ئاساس بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇ سۇلالىسى زامانىدىلا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى چۈنچىيۇ دەۋرىدىلا شىمالدىكى مىللەتلەر «真人» (چىنلار) دېيىلگەن. چىن سۇلالىسىغىچە سوقۇلغان سەددىچىن نىيەنشۇي ۋادىسىغا يېتىمەي ئاخىرلاشقان بولۇپ، سېپىل سىرتى «چىن» دەپ ئاتالغان. بۇ، ئومۇمەن مەركىزىي ئاسىيانى كۆرسىتىدىغان تۇران زېمىنى چىن، خوتەن دىيارى ئۇلۇغ چىن —ماچىن دېيىلىدىغانلىقىنى، «ئوتتۇرا چىن» ئىبارىسى «ماچىن» ئىبارىسىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

1990- يىل. ئۈرۈمچى

مائارىپ ۋە مائارىپ تارىخىمىزدىن بىر ئۇچۇر

مۇقەددىمە

«مائارىپ» ئىبارىسى يېقىنقى كۈنلەرگىچە يېڭى ئەۋلادلارغا تەلىم بېرىش خىزمىتى ، دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى . بۈگۈنكى كۈندە ياشانغانلار مائارىپى ، چوڭلار مائارىپى ، ئىشتىن سىرتقى مائارىپ ، ھەر خىل كىتاب - ژۇرنال ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيىنى ۋاستە قىلغان مائارىپ شەكىللىرى مەيدانغا چىققاندىن كېيىن ، بۇ ئىبارە ئومۇمىي خەلق بىلىم قۇرۇلمىسى ۋە ئەقلىي ئىقتىدارى ، ئاھالىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىگە ئائىت ئۇلۇغ مەبلەغ سېلىش ۋە تارىخىي خاراكتېرلىك بىناكارلىق دېگەندەك كەڭ مەنىلەرگە ئىگە بولدى . بىز ئەمدىلەتىن «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ داڭق قازانغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر - تۈرك ئالىمى فارابىنىڭ مائارىپ ئاددىي ئاۋامدىن سەلتەنەتلىك پادىشاھلارغىچە ھەممە شۇغۇللىنىدىغان كامالەتكە ئىنتىلىش پائالىيىتى دېگەن ئىدىيىسىنى بىر قەدەر ھەزىم قىلالايدىغان بولدۇق .

«مائارىپ» ئىبارىسى ئومۇمەن ئۇچ قاتلاملىق مەنىدە چۈشىنىلىپ كەلمەكتە . ئۇنىڭ بىرى ، مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق ئاڭنى ، سىياسىي ، ئەخلاقىي ئىدىيىنى ئۆز ئوبىيېكتلىرىغا سىڭدۈرۈپ ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سۇبىيېكتىپ قاراشلار تىزمىسىغا ئايلاندۇرۇش . بۇ خىل مەنىدە ، تەلىم مەزمۇنى قىلىنغان ئاڭ - پىكىر مۇكەممەل ئۇقۇم قۇرۇلمىسى مودىلى سۈپىتىدە ،

تەلىم بەرگۈچىدىن تەلىم ئالغۇچىغا كۆچۈرۈلۈش مەقسەت قىلىنغان . ئۇنىڭ يەنە بىرى ، تاشقى دۇنيا ھادىسىلىرى ۋە قانۇنىيەتلىرىدىن ئېلىنغان بىلىش تىزمىلىرى بولغان بىلىمنى مەلۇم جۈزئىي قىسىملار بويىچە ، «بىر لوقما ، بىر لوقما» دىن تەربىيىلەنگۈچىلەرگە يەتكۈزۈش ، ئۇنىڭ ئەقىل خەزىنىسىنى بىلىم خەزىنىسىگە ئايلاندۇرۇش . بۇ خىل تەلىم ئۆز ئوبيېكتلىرىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي ماھارەتتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە يېتەكلەپ ، ئۆز سەۋىيىسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان . ئۇنىڭ يەنە بىرى ، ئومۇمەن ئىنسانىنى ئويغىتىش ، ئىنساندىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىلىش ۋە پائالىيەت ئوبيېكتىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ، ئۆزى «بىلدىم» دېگەن ئىلىملەرنى ، ھازىرى ۋە ئۆتمۈشىنى ، دۇنيا ۋە ماھىيەتلەرنى قايتىۋاشتىن بىلىپ ، باھالاشقا يېتەكلەيدىغان «ئارىق» (ئويغاق) لىققا رىغبەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت . بۇنداق ماۋارىپنىڭ مەقسىتى ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ ھېس - خاھىشلىرى توزىقىدىن ، ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچلىرى توزىقىدىن ، زامان ئەپسانىلىرى ۋە ماكان چەكلىمىلىرى توزىقىدىن ، ھادىسە - كۆرۈنۈش ، ۋەقە - ھېكايىلەر توزىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئىنسانىنى بىۋاسىتە ۋە روشەن ھالدا ئۆزى ئۈستىدە ئىزدىنىلەيدىغان ، تاشقى ئالەم بىلەن بولغان بىلىش پائالىيىتىدە ماھىيەتلەرنى كۆرىدىغان ۋە ئىگىلەيدىغان قىلىش . شۇ نەرسە ئايان بولسۇنكى ، بۇنداق بىلىش مەدرىس پەلسەپىسى ، دوگماتىزم ، سەپسەتىۋازلىق ، ساختا شۆھرەتپەرەسلىك ، «زاھىد» لىق بىلەن سىغىشالمايدۇ .

تەلىم - تەربىيە سېتكىلىرىنى تاماملىغان ، چوڭ - كىچىك مەكتەپلەرنى كېزىپ چىققان ، توم - توم كىتاب - قامۇسلارنى ئوقۇپ چىققان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىلا بىردەك «ئارىق» بولۇپ كەتمەيدۇ . بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب ، مېنىڭچە ئۇلارنىڭ قانداق مەنىدە ، قايسى دەرىجىدە تەلىم - تەربىيىگە ئېرىشكەنلىكىدە بولسا

كېرەك . بۇلاردىن مۇنداق ئۇچ يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن : بىرىنچى ، تەربىيىلىنىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەنلەرنىڭ ھەممىسى «ئارىق» بولۇپ چىقمايدۇ . ئىككىنچى ، «ئارىق» لىق ماۋارىپنىڭ ئەڭ ئالىي نىشانى ۋە مىزانى . ئۈچىنچى ، قايسى پەن ساھەسىدە بولسۇن ، «ئارىق» لىق مۇتەپەككۇرانە پىكىر ئىقتىدارىنى تەلەپ قىلىدۇ . مەيلى ئۇلارنىڭ قىسمەتلىرى ئوڭۇشلۇق ياكى ئوڭۇشسىز بولسۇن ، پەن تارىخى ئۇلارنىڭ ئابىدىگاھى بولۇپ قالىدۇ .

سىر

غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى ۋە يىپەك يولى مەدەنىيىتى توغرۇلۇق ئالاھەزەل 1980 - يىللىدىن باشلاپ ئون نەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ، كىشىلەر ئېڭىدا ئەجداتلىرىمىز تارىختا يۈكسەك سەلتەنەت قۇرغان ۋە شەۋكەتلىك مەدەنىيەتكە ئېرىشكەن ئىكەن ، دېگەن تونۇشنى تىكلىۋالدۇق . ئەمما ، بۇ شەۋكەتلىك غەربىي يۈرت مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى نېمە ؟ دېگەن مەسىلىدە قاراشلار ھەر خىل .

— «ناخشا - ئۇسسۇل !» دەيدۇ بىر قىسىم كىشىلەر . ئۇلار بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تالاي پاكىتلارنى كۆرسىتەلەيدۇ .

— «كىيىم - كېچەك ، زىبۇ زىننەت !» دېيىشىدۇ يەنە بىر قىسىم كىشىلەر . ئۇلار قەزىلمىلار تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىن ، XVIII ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى ئابدۇلنەپخارنىڭ «قىياپەتنامە» ناملىق ئەسىرىدىن دەلىللەرنى كۆرسىتەلەيدۇ .

— «سودىگەرچىلىك !» دېيىشىدۇ يەنە بىر قىسىم كىشىلەر . ئۇلار خۇر — ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ خانبالىقتىن تاكى رىمغىچە بولغان ئۇزۇن لىنىيىدىكى ئىش - ئىزلىرى بىلەن غەربىي يۈرت ھۇنەر - سەنئىتىنىڭ تارىخي يالدامىلىرىدىن يېتەرلىك پاكىتلارنى تىلغا ئېلىشىپ كۆرسىتەلەيدۇ . ھەتتا تارىختا ئورخۇن ۋادىسىدىن

مەركىزىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى سەۋەبىدىن «ئۇيغۇرىيە يولى» دەپ شۆھرەت قازانغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ .

— «ۋاستىچىلىك !» دېيىشىدۇ يەنە بىر قىسىم كىشىلەر . ئۇلار غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ غەرب - شەرق مەدەنىيەتلىرىنى توپلاش ، قوشۇش ، تەجرىبە قىلىش ، سۈزۈش ، يەتكۈزۈشتىكى خەلقئارا مەدەنىيەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىدىن مىسالالارنى كۆرسىتەلەيدۇ .

بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى توغرا ئېيتسىمۇ ، بىراق تولۇق ئېيتمىدى !

نېمە ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن شەرققە كومراجىۋا ، پى خۇيلان ، سۈجۇپ قاتارلىق پەن ۋە سەنئەت ساھەسىدىكى مەشھۇر شەخسلەر ، يۈەن سۇلالىسى زامانىسىدىكى خەنلىن ئاكادېمىيىسىنىڭ غوللۇق ئەزالىرى ھېسابلانغان مەشھۇر ئالىملار بېرىپ بۇ جايلاردا تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ، بەدىئىي ئىشلارنى قىلالىدى ؟

نېمە ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن غەربكە ئەل خارەزمى ، ئەل فەرغانى ، ئەل فارابى ، ئىبن سىنا ، مەھمۇد قەشقەرى ، جالالىدىن رۇمى قاتارلىق ئالىملار بېرىپ ، ئۇ جايلاردا ئىلىم مەشئەلچىلىرى بولۇپ قالالىدى ؟

نېمە ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن چىققان ئەن روشەن ، ئاسىناشىر ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گېنېرال - ئادمىرالالار شەرقتە ، تۇلۇنخان ، ئىچشىد سۇلتان قاتارلىق سەركەردىلەر غەربتە مىسلىسىز ھەربىي ھەرىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلالىدى ؟

نېمە ئۈچۈن مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» غا سىزىپ كىرگۈزگەن خەرىتىسىدە باغداتنى ياكى مەككە - مەدىنىنى ئەمەس ، بەلكى بالاساغۇن ۋە قەشقەرنى زېمىن سەتھىنىڭ مەركىزى قىلىپ سىزدى ھەم تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى ؟

نېمە ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن ئېۋرۇپىدىس تراگېدىيىلىرى ، «ئالۋب» ، «ۋاكىنخ قىزلىرى» ، «ئاكىستىد» دراملىرىنىڭ سەھنە كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرى ، ئىزوپ مەسەللىرى ، قەدىمكى بىراخمان يېزىقى ، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ، كوك فۇزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئەڭ كونا ھېسابلانغان كۆچۈرمە نوسخىلىرى ۋە مانى سىزمىلىرى تېپىلدى؟ ئۆز يۇرتىدا كوپىيىسى بولمىغان بۇ مەدەنىيەت ئەۋرىشكىلىرىنىڭ بۇ يەردىن تېپىلىشى تاسادىپىيلىقمۇ ؟

بىز بۇ بىر قاتار تارىخىي سىرلاردىن چەتنەپ ئۆتەلمەيمىز ، شۇنىڭدەك بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ : غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسىنىڭ نوقۇل «تەبىئەت ئانىسى قېلىپى» غەربىي يۇرتلۇقلارنى ئەقلىي - نەزەريىۋى تەپەككۇردىن تۇغما خالىي (يىراق) ، مەڭگۇ ھېس - روھىيەت بويىچە ئىش تۇتىدىغان ئاھالە قىلىپ يارانقان ، دېگىنىدەك بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىغا شۇبھىلىك نەزەر تاشلىماي تۇرالمايمىز .

ئۈچۈر

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ھەقىقەتەن ئۆز زامانىسىدا باشقا ئەللەرگە نىسبەتەن يۇقىرى پەللىدە تۇرغانىدى . مەشھۇر ئالىم جەففار ئەل ئەھمەدنىڭ «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالمىلىرى» دېگەن ماقالىسىدا («شەرقىي ئوكيان تارىخ تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» 4 - توم ، 510 - بەتتە) مۇنداق دېيىلگەن : « XII ۋە XIV ئەسىرلەردىكى بېشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى مۇندىن 50 — 60 يىل ئىلگىرىكى ، يەنى ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى شۇ جايىنىڭ تۇرمۇشىدىن كۆپ ئۇستۇن ئىدى ... ئۇلار شۇ ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپا زېمىنداrلىرى ، رېتسارلىرى ، ھەتتا ئېرۇسالېمغا يۇرۇش قىلغان ئەھلى سەلىب ئارمىيىسىگە قاتناشقان خرىستىئانلارغا

سېلىشتۇرغاندا تېخنىكا ۋە تەربىيە كۆرۈشتە يەنىلا ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى . . . . ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ئىقتىدارى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئەلۋەتتە مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم» .

ماقالە ئاپتورى بېشبالىقلىقلارنى غەربىي ياۋروپالىقلارغا سېلىشتۇرغان بۇ جۇملىلەرنى قۇجۇ خارابىلىرى بىلەن كۇسەن تاشكېمىرلىرىنى قىدىرغان ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچى لىكوكنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل قىلىپ ئالغان . بىزگە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىدىن روشەن دالالەت بېرىدىغان ، تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان بۇ رەسىمنىمۇ لىكوك ئېلان قىلغان .

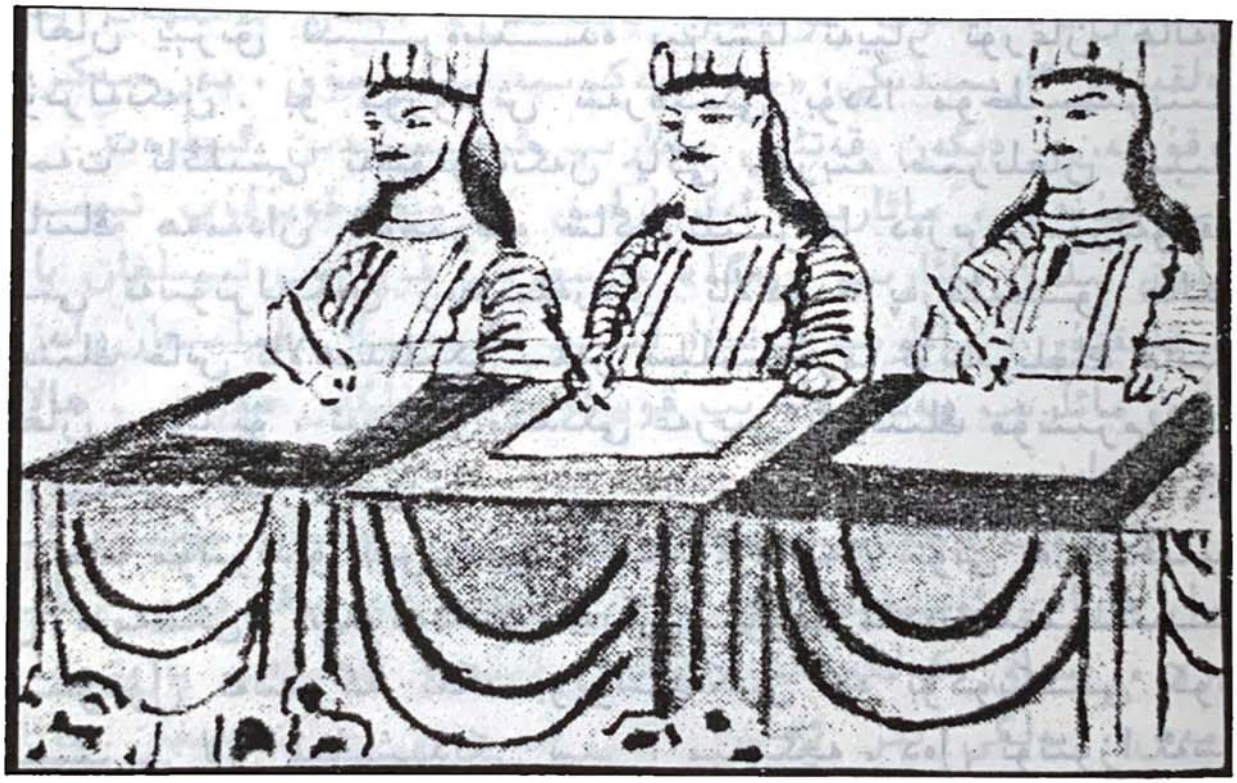

لىكوكمۇ خۇددى غەربىي يۇرتنىڭ بىپايان قۇچىقىنى نەچچە قېتىم كېزىپ چىققان ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچى ستەيندەك دەسلىپىدە ، ھە دېسىلا تارىم مەدەنىيىتى ئىزلىرىنى «گرېك - رىم مەدەنىيىتىنىڭ تەقلىدى» دەپ يۇردى . بارغانسېرى ئۆزىنىڭ ئۆزگىچىلىككە باي ، مۆجىزىلىك مەدەنىيەت ۋە مائارىپ قەسىرىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ، بۇ يەردىكى تەڭدىشى يوق مەدەنىيەت

جاۋاھىراتلىرىغا توختىماي تەسەننا ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى .

لىكوك ئېلان قىلغان بۇ رەسىم پارچىسى ئالتە كىشىنىڭ يېزىق ئۇستىلىدە «تەلىم ئېلىش» ياكى ئىمتىھان بېرىشكە ۋە ياكى دىسېرتاتسىيە ياقلاشقا تەييار تۇرغان ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر پۈتۈن تەسۋىرىي رەسىمنىڭ ساق قالغان يېرىمى بولۇپ ، بۇ رەسىم «ناخشا - ئۇسۇل» ، «زىبۇ زىننەت» ياكى «سودىگەرچىلىك» كە ئائىت رەسىم بولماستىن ، بەلكى نوقۇل مائارىپقا ئائىت رەسىم ھېسابلىنىدۇ . رەسىمدە رەسمىي يوسۇندا يۇقىرى تەلىم ئورنى پورىسىدا كىيىنگەن ، بۇرۇتى خەت تارتقان ، كېلىشكەن ئۇچ ئەركەك داستىرخان - ياپقۇ سېلىنغان ۋە بىر كىشىگە خاس قىلىپ ياسالغان يېزىق شىرەسىدە يېزىشقا تەييار تۇرغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن . بۇ كۆرۈنۈش شەرقتىكى بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ ھېكمەت ئاڭلىشى تەسۋىرلەنگەن ياكى غەربتە سىزىلغان ئىبىن سىنانىڭ ھەمەدان شەھىرىدە شاگىرتلىرىغا دەرس سۆزلەۋاتقان ھالىتى تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردىن ئالاھىدە پەرقلىق ھالدا ، ئۆزىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن سېلىشتۇرما ئۇستۇنلۇك ھاسىل قىلغان . مانا بۇ ، ئەينى زامانداكى غەربىي يۇرتنىڭ مۇنتىزىم ئالىي مائارىپىدىن بىر ئۇچۇر .

مانا مۇشۇنداق بىرلەمچى پاكىتقا ئاساسەن شۇنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەسكى ، شەۋكەتلىك غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئالەمشۇمۇل تەسىرگە ئىگە بولۇشىدىكى ۋە بۇگۈنكى كۈندە ئەقلىمىزنى لال قىلىشىدىكى سىر ، مېنىڭچە ، دەل ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەرەققىي تاپقان مائارىپىدا بولسا كېرەك . بۇ نۇقتىنى بىلمەي تۇرۇپ ، غەربىي يۇرتنىڭ پۈتكۈل «يىمپەك يولى» دا تۇتقان ئورنى ۋە كۆرسەتكەن تەسىرىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس . بۇ نۇقتىنى بىلمەي تۇرۇپ ، غەربىي يۇرتنىڭ پەلسەپە ، ئەخلاق ، مەدەنىيەت ، سەنئەت تارىخىنى ئۆز ۋاقتىدا قىياس قىلىش مۇمكىن ئەمەس . مائارىپتىن مۇستەسنا قارالغان غەربىي يۇرت

پەقەت «يىپەك يولى» دىكى بىر ئۆتكۈ - قونالغۇ بولۇپ قالمدۇ . شۇنداقلا بىر جۇغراپىيىلىك ماكان چۈشەنچىسى بولۇپ قالمدۇ .

خاتىمە

ئوتتۇرا ئەسىردىن بىزگە يېتىپ كەلگەن بۇ ئۇچۇرغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ مائارىپ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئائىت مۇھىم بىر بىشارەتكە ئىگە بولىمىز . ئۇ بولسىمۇ : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «ئۆگرەت ئانىڭ بىلىگىن» ، «قۇت قۇلقىن تاپىنغىل» دېگەن نەسىھەت بىلەن خەلقىمىز ئارىسىدىكى «جىن سەكرىسە سەكرىسۇن ، مەن سەكرىمەي ئوقۇيمەن» دېگەن قەتئىي مائارىپ ئىدىيىسىدىن ئىبارەت .

شۇنداق ، مائارىپ ئەتىۋارلىق ئورۇنغا قويۇلۇپ تېپىلغان بايلىق بىلەن مائارىپ «پەگا» غا سۈرۈپ قويولۇپ تېپىلغان بايلىق پەرقلىقتۇر ؛ مائارىپ ئەتىۋارلىنىپ ئىستېمال قىلىنغان لەززەت بىلەن مائارىپ چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ كۆرۈلگەن ھۇزۇر - ھالاۋەت ئوخشىمايدۇ .

ئەلۋەتتە ، مائارىپ بايلىق يارىتىدۇ . ئەمما ، مۇنداق ئىككى خىل قاراش ئۇستۇنلۇكنى ئالغان چاغدا كىرزىسقا دۇچ كېلىدۇ . بىرى ، يىراق كەلگۈسىدە مۇھىم ئىلمىي قىممەت يارىتىدىغان ئەمەس ، بەلكى تېز ئارىدا تاۋار قىممىتى يارىتىدىغان مائارىپ ئەۋجىرەپ كەتكەندە ؛ يەنە بىرى ، مەنىۋى بايلىق يارىتىشنى ئاساس قىلماي ، ماددىي بايلىق يارىتىشنى ئاساس قىلغان مائارىپ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن چاغدا . بىلىش لازىمكى ، مائارىپ — بىر ئىككى يىل كۆڭۈل بۆلىنىدىغان «سېغىن كالا» بولماي ، بىر قانچە ئەسىر نىشانلىنىدىغان ئىجتىمائىي بىناكارلىق !

مائارىپ ئاھالىنىڭ رېئال مەنىۋى قىياپىتى بولۇپ ئۆزىنى ، تەبىئەتنى تىزگىنلەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارى تەرىپىدىن

ئۆلچىنىدۇ ، مائارىپنى تار كاتاكغا ، قىسقا مۇساپىلىق يۈگۈرۈشكە ، خەير - ساخاۋەت تىلەش يولىغا باشلىغان مائارىپچى مۇتەپەككۇرانە ئالگ - پىكىرگە ئىگە بولمىغان كالتا پەم مائارىپچىدۇر ، مائارىپ سېپى ئەمەلدارلىق نوپۇزىنىگ قارا سايىسىدا قالمىغان ، يۈزەكى دەبدەبىلەر ئۈچۈن تارىخىي بەدەل تۆلىمەيدىغان بىردىن بىر سەپ بولۇشى كېرەك . مائارىپ مۇئەككىلىنىگ كۆزى خىرەلەشكەندە ، تېبابەت دەرگاهى پاكلىق ۋە ئالىيجانابلىق خىسلىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ . ئېنگېلس توغرا ئېيتىدۇ : «زېمىننى سېتىش ئىنسان بەدىنى سىرتىدىكى ئەگ ئاخىرقى سېتىشتۇر» . ئىنسان ئۆز ئىپپىتىنىمۇ ساتقاندىن ياكى بۇلغىغاندىن كېيىن كۆتۈپ تۇرغان ئىككىنچى قەدەم ئوچۇق بۇلاگ - تالاگدىن ئىبارەت . مانا بۇ دەھشەتلىك هادىسىلەر بايلىق بىلەن مائارىپنىگ مۇناسىۋىتىنى ، مائارىپسىز بايلىقنىگ پاجىئەلىگ قىسىسىنى ئىزاهلاپ بېرىدۇ .

مائارىپ ئۇلۇغلىنىشى ۋە يېتەرلىگ كۆگۈل بۆلۈشكە ئېرىشىشى كېرەك ! هەشەمەتلىك شەهەر - بىنالارغا ، چىرايلىق كوچا - رەستىلەرگە مەبلەغ سالغاندا پايدا - زىيان ، بەدەل - تاپاۋەت نۇقتىسىدىن قاراش كېرەك . ئەمما مائارىپقا مەبلەغ سالغاندا زىيان - بەدەل نۇقتىسىدىن قارىماسلىق كېرەك . چۈنكى ئىجتىمائىي بەخت - سائادەت ۋە كىشىلىك كامالىتىنىگ هەقىقىي ئوق يىلتىزى ، ئۇلى ۋە پىشىگى مائارىپتۇر .

ماقالەمنى ئەلىشىر نەۋائىنىگ فانىي تەخەللۇسىدا پارسچە يازغان ، تەپەككۇر ئۇلۇغلانغان «تەپەككۇر تۆهپىسى» دېگەن قەسىدىسىدىن بىر قانچە بەيىتنى نەقىل كەلتۈرۈش بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن :

نۇرلى پىكرى - باغى جەننەت ، هەر گىياهنىگ بەرگىدە ،
ئەكس ئېتەر روخسار قۇياشى بەرق ئۇرۇپ گويا چېچەگ .
تەبىئىي يۈكسەگ بىر چىمەن ، هەر گۈل بەئەينى كۆگلىكى ،
كۆگلىكىنىگ تۇگمىسى شۆهرەتتە ئاسمانۇ پەلەگ .

چەرىخ ، تەپەككۇر ئىلمىدىن چەتكە ئۆزىن قانداق ئالۇر ، جامى ئىچرە ھەر كۆپۈك دېڭىزغا قاپقاق بولغىدەك ، بىلكى ، ھېكمەت شەمئى يوقلۇق ئۆيىدە غەمگە شىپا ، تۇندە ئۇزگەن كېمىگە ئۇ ، رەھنىما يۇلتۇز دېمەك .

1993 ـ يىل 8 ـ ئاي

نەۋائىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى①

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ گۇمانىست مۇتەپەككۇرى ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك نامايەندىسى ، جاھان سەنئەت ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى گېنىئال ئەدىب ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ (1441 — 1501) مۇبارەك تەۋەللۇتىگە بۇ يىل 550 يىل تولدى . بۇ تەۋەللۇت خاتىرىسى ھازىرقى كۈندە پۈتكۈل تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەر مەدەنىيەت مۇنبىرىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۆز- ئۆزىنى قايتا

---

① ئالىم بۇ تەتقىقات ماقالىسىنى ئۇلۇغ ئەللامە ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 5- سانىدا ئېلان قىلدۇرغان . بۇ ماقالە بىزنىڭ نەۋائى تەتقىقاتىمىزدا رۇياپقا چىققان خاسلىققا ئىگە بىر قەدەر ئەتراپلىق ، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى تۇنجى تەتقىقات نەتىجىسى بولغاچقا ئەينى ۋاقىتتا بىزنىڭ نەۋائى ھەققىدىكى بىلىشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ، ھېسسىيات رىشتىمىزنى پاكىتلار بىلەن تېخىمۇ چىڭىتقان . قىسقىسى ، مەيلى ئوقۇرمەنلەر ، مەيلى مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى ئارىسىدا بولسۇن ، ناھايىتى ياخشى تەسىر قوزغىغان . گەرچە 1980- يىللاردا نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ئۈستىدە مەزكۇر ئالىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار تەتقىقات مېۋىلىرىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ ، ئۇلارنى تولۇق خاسلىققا ئىگە دەپ قارىغىلى بولمايتتى . ئالىمنىڭ مۇشۇ ماقالىسىدىن كېيىن تەتقىقاتچى مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن پروفېسسور خەمىت تۇمۇرنىڭ نەۋائى ھەققىدىكى چوڭقۇر تەتقىقات ماقالىسى «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993- يىللىق 1- سانىدا ئېلان قىلىندى . تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتتىئى ئەپەندىنىڭ ئەسەرىدە يېڭىدىن نەشر قىلىنغان نەۋائى «كۇللىيات» نىڭ بىر پارچىسى بولغان «مىزانۇل ئەۋزان» غا تۈركىيە تىل قۇرۇمى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىغىشلىمىسى ئاساسىدا نەشرگە تەييارلىغان «نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى» ناملىق ماقالىسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 4- سانىدا ئېلان قىلىندى . تەتقىقاتچى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ «نەۋائى ھەققىدە» ناملىق كىتابى 2000- يىلىنىڭ ئىچىدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى . دېمەك بىزدە نەۋائى تەتقىقاتى بارا - بارا چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى .

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

ئىختىرا قىلىۋاتقان ، جاھان مەدەنىيەت تارىخىي مەنزىرىلىرىدىن خەۋەردار بارلىق مەرىپەتلىك ئەللەر ۋە خەلقلەرنىڭ شۆھرەت لەۋھەلىرى بىلەن مەدەنىيەتِ پاۋلىئونلىرىدا ئالىي ئىھتىرام ۋە يۈكسەك ئىپتىخار بىلەن تەنتەنىلىك نىشانلانماقتا . بۇ ، ئۇشبۇ مۆتىۋەر زاتنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنگە قايتىدىن تېرەن نەزەر ئاغدۇرۇش تۈپەيلى مۇجەسسەملەشكەن ئىھتىراس بىلەنلا خاراكتېرلەنمەستىن ، يەنە بۇ شۆھرەتلىك سىما ئىلگىرى سۈرگەن گۈمانىستىك مەدەنىيەت غايىلىرىنىڭ تارىخي ھاياتي كۈچىنى تەنتەنە قىلىش بىلەنمۇ جىلۋىلەندۇرۇلگەن .

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن «ئەلىشىر نەۋائى يىلى» دەپ شۆھرەتلەنگەن بۇ يىلقى پۈتكۈل نەۋائى تېماتىكىسىنى چۆرىدىگەن ئىلمىي پائالىيەتلەر ، سەنئەت كۆرەكلىرى ، 20 تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق نۇسخىدا نەشر قىلىنىشى ، نەۋائى پورتىرىتىنىڭ مەھمۇد مۇزۇققۇف نۇسخىسى راۋاجى ئاساسىدا ئەبۇلھەق ئابدۇللايوف تەرىپىدىن قايتا ئىشلىنىشى — بىزنىڭ مۇئەززەم بوۋىمىز ، بەدىئي ئەدەبىياتىمىزنىڭ كۆپ ئەسىرلىك بىتەققاس مۇلكۈل كالامى ، تىل - ئەدەبىياتىمىزنىڭ جاھانكۈشاي سەرداری ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئىپتىخارلىق ئورنى توغرىسىدا قايتا ئويلىنىشىمىزنى تەقەززا قىلماقتا . بۇ ، نەۋائى ھەققىدىكى بىر قاتار مۇئەممالارغا يېقىنلىشىشنى چەتكە قاقمايدۇ ، ئەلۋاتتە . تارىخ ھەمىشە ئۆزىنى بىلمەسلىك ۋە مۇنداق بىلمەسلىكنىمۇ بىلمەسلىكتىن ئارتۇقراق نادانلىقنىڭ يوقلۇقىدىن ئىنسان ئەقلىنى خەۋەرلەندۇرۇپ كەلمەكتە .

ئەلىشىر نەۋائى ھاياتىغا ئائىت مەنبەلەر

ئەلىشىر نەۋائى زامان مۇساپىسىدا بىزدىن قانچە

يىراقلاشقانسېرى ، ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتىگە بىر قەدەر يېقىن دەۋرلەردە روياچقا چىققان تارىخىي ياكى بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ شاھىدلىق قىممىتى شۇنچە ئېشىپ بارىدۇ .

ئەلىشىر نەۋائى ھاياتىغا ئائىت ئاساسلىق مەنبەلەر ئىككى تۈركۈم بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى ، شائىرنىڭ بىتەھقىق ئۆز ئەسىرى ۋە بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن روشەن ياكى ماجازى ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت بولسا ، ئۇنىڭ ئىككىنچىسى ، تاكى ھۇسەيىن بايقارادىن باشلاپ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى ئاخىرلاشقىچە يېزىلغان نوپۇزلۇق قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى دۇردانىلىرىدىن مەھرۇم بولمىغان نۇسخىلىرىدىكى ئالاقىدار ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت . ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر :

ھۇسەيىن بايقارانىڭ نەۋائى ۋاپاتىغا بېغىشلىغان ئەسىرى - «رىسالە» ، زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ ئەسىرى — «بابۇرنامە» ، مىرزا ھەيدەر بىننى مۇھەممەد ھۇسەيىن 1540 - 1551- يىللىرى يازغان كۆپ قىرلىق تارىخىي ئەسەر — «تارىخىي رەشىدى» ، مىرخاندنىڭ ئومۇم تارىخ كىتابى «رەۋزەتۇس - سەفائى» (پاكلىق بېغى) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خاندەمىر يازغان «ھەبىبۇسسىيەر» (ئۇلپەتلەر تەرجىمھاللىرى) ، «مەكارىمۇل ئەخلاق» (ئېسىل ئەخلاق) قاتارلىق ئەسەرلەر ، دۆلەتشاھ سەمەرقەندى يازغان ئەدەبىيات تەركىزىسى — «تەزكىرە تۇششۇئەرا» (شائىرلار تەزكىرىسى) ، زەينىددىن ۋاسىفى يازغان «بەدايىئۇل ۋەقايى» (گۈزەل ۋەقەلەر) ناملىق ئەسەر ۋە باشقىلار .

يۇقىرىدا نامى زىكىر قىلىنغان ئەسەرلەر نەۋائى توغرىسىدا ھەر خىل ساھە ۋە نۇقتىلار بويىچە مەلۇمات بېرىدۇ ، گەرچە تولۇق ۋە قانائەتلىنەرلىك بولمىسىمۇ مۇنىڭدىن بەش ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان نەۋائى توغرىسىدا بىر قاتار مۇجەسسەم چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشقا قىممەتلىك تۆھپە قوشىدۇ . يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردىن تاشقىرى ، ئەلىشىر نەۋائى ھايات چېغىدىن باشلاپ

ئاسىيا - ياۋروپا - ئافرىقىدا تارقىلىشقا باشلىغان نەۋائى ئەسەرلىرى بىلەن شىنجاڭدا ساقلانغان ۋە كۆچۈرۈلگەن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ باشقا نوپۇزلۇق نۇسخىلىرى ، چەت ئەل مۇزېيلىرىدا ساقلانغان باشقا مەنبەلەر ئۈستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات نەزەردىن ساقىت قىلىنماسلىقى كېرەك . بۇ مەنبەلەر خۇددى ئىختىرا قىيامى يېتىپ كەلمىگەن كۆمۈلمىلەردەك مۇبارەك پۇرسەتنى كۈتمەكتە .

شۇنى ئالاھىدە تەۋسىيە قىلىش ھاجەتكى ، نەۋائىشۇناسلىق ساھەسىدە قىلىنغان زور خىزمەتلەر يالغۇز يىرىك مەنبەلەر ئۈستىدىكى مەتىنشۇناسلىق بىلەن چەكلەنمەسلىكى ، يىرىك مەنبە تەتقىقاتى روشەن نۇقتىئىينەزەر ئاستىدىكى مۇلاھىزىلەر بىلەن يورۇتۇلۇشى لازىم . بۇ ، گۇمانىستىك روھتىكى ھەقىقىي تارىخ تەتقىقاتىنىڭ ئاكشارىلىق پرىنسىپىدىن ئىبارەت . بۇ بىزدىن ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ، ئېتنولوگىيىلىك ۋە پسىخولوگىيىلىك پاكىتلارنى ئەينى زامان ئالامەتلىرى ئورنىغا دەسسىتىدىغان مېتافىزىك ، قاتمال ۋە سوپىستىكلىق ئىللەتتىن ، مۇقىم تىرمىن بويىچە ئېيتقاندا — «جۇغراپىيىلىك سىياسەتچىلىك» قارىشىدىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلىدۇ . تارىخ تېخى ياش ، ھەتتا پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى تېخى گۇمانىستىك روھتىكى ئالەمشۇمۇل تەپەككۇر مىزانى بىلەن قايتا مۇھاكىمە قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا . بىز ، بىرەر ئۇلۇغ زاتنى شۆھرەت ۋارىسلىقى دەبدەبىلىرى تۈپەيلى ھەمدۇسانا دېڭىزىغا غەرق قىلىشقا ئىنتىلىشنى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيلىك يولىدىكى بىر سەلبىي ھادىسە دەپ قاراپ ئۇنىڭدىن يىراقلىشىشىمىز لازىم . تارىختىكى ئۇلۇغ ئەزىمەتلەرنىڭ

ئۇلۇك ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويۇش بىلەن ىلە ، ئۇلارنىڭ نىسبىي مەنىدىكى بىر قاتار ئالامەتلىرىگە — ئۇلارنىڭ «كائىنات روھى» شەكلىدە ئەمەس ، بەلكى كونكرېت تارىخىي شەخس سۈپىتىدىكى مىللىي نەسەبى ، ماكان چەمبىرى ، زامان چەمبىرى ، تەسىر تېرەنلىك چەمبىرى ، ئەنئەنىۋى رىشتىسى

قاتارلىقلارغا يېتەرلىك ئىزاھات بېرىپ ئۆتۈشىمىز لازىم . بۇ ، ئومۇمىيلىق بىلەن ئالاھىدىلىكنىڭ بىرلىكى ، ئومۇمىيلىقنىڭ ئالاھىدىلىك ئارقىلىق روياپقا چىقىش پرىنسىپىدۇر . بۇ جەھەتتە ، ئىلغار جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ سۈي ، تاڭ ۋە يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ، ھەتتا خەنزۇ يېزىقى ۋە خەنزۇچە تەخەللۇس ئىشلەتكەن غەربىي يۇرت ۋە ماۋەرائۇننەھرلىك مەشھۇر پەن ۋە سەنئەت ئەربابلىرىنى تارىخىي چىنلىق بويىچە ئىزاھلاش ئەنئەنىسى ياخشى بىر ئۈلگە .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسەبىگە ئائىت سىر

مەلۇمكى ، سىر - مۇئەمما — سېفىنكىس تېپىشماقلىرى سىياقىدىكى غەيرىي روشەن تېمىدىن ئىبارەت . ئەلىشىر نەۋائىنى گەرچە ئورخۇن - ئىدىقۇت - قاراخانىيلار مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسىمۇ ، مەھمۇد قەشقەرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، ئەھمەد يەسسەۋى ۋە سەددىدىن قەشقەرىدىن ئايرىپ تاشلاپ مۇھاكىمە قىلغىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسەب مەسىلىسى ھېلىمۇ سىر قىياپىتىدە تۇرماقتا . بۇنىڭغا سەۋەب بولغان ھادىسىلەر مۇنداق :

بىرىنچىدىن ، ماۋەرائۇننەھردە غەربىي تۈرك خانلىقى زامانىدىكى كۆچمەن تۈركىي خەلقلەردىن كېيىنكى تۇنجى ئولتۇراقلاشقان ھەم ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قاراخانىيلار خاندانلىقى ئۆزىنىڭ توققۇز ئوغۇز — ئۇيغۇر يېڭى ئىتتىپاقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ياغما (قارلۇق) قاتارلىق خەلقلەر ھاكىمىيىتى ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ، ئەينى زاماندا يۈز بېرىۋاتقان يېڭى ئېتنىك سېنكرىتىك (قوشۇلۇش) جەريانىنى نەزەردە تۇتۇپ «تۈرك » ، «تۈركىي » ، «خاقانىيە » ، «ئىد دۆلىتى ئەپراسىياپ » ئىبارىلىرىدىن باشقا ياكى ئۇيغۇر - ئارىز ، ياكى ياغما - قارلۇق ،

ياكى چىگىل - توخسى قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى ناملىرىنى يۇقىرىقى تۇپلۇك ئىبارە ئورنىغا ئىشلەتكەن ئەمەس . ئەمما ، يۇسۇپ خاس هاجىپ ، مەھمۇد قەشقەرى ، ئەھمەد يۈكنەكى قاتارلىقلار ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىل «قەشقەر تىلى» — «خاقانىيە (دۆلەت) تىلى» — «ئۇيغۇر تىلى» ئىكەنلىكىنى ئىزچىل تەكىتلىگەن . ئەلىشىر نەۋائىمۇ مەۋلانە لۇتفى بىلەن مەۋلانە سەككاكى تىلى ھەققىدە توختالغاندا ، ئەدەبىي تىل جەھەتتىكى بىردەكلىك ۋە تەڭداشلىق مەنىسىدە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى : «ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ خۇسەھاسىدىن ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلاغەسىدىن» مەيدانغا كەلگەن نەمۇنە دەپ تىلغا ئالغانىدى . قارىماققا ، ئەينى زاماندىن باشلاپ «دىۋان» تىلى ، «بىلىك» تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن تۈركىي ئەدەبىي تىل خاقانىيە — دۆلەت تىلىنىڭ دەل ئۆزى بولغاچقا ، بۇ «ئۇيۇشۇش» فازاسىدا ، «ئۇيغۇر» ۋە ئەينى زامان تارىخىي مەنىسىدىكى «تۈرك» ئىبارىلىرىنىڭ بىردەكلىكى ھېچقانداق سىر بولماي قالغان . مەھمۇد قەشقەرى ، يۇسۇپ خاس هاجىپ ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق ئۇلۇغلىرىمىزنى بولغۇسى «پارچىلىنىش» ، «قايتا شەكىللىنىش» جەريانىنى ئالدىنئالا كۆرەلمىگەنلىكى تۈپەيلى ئەيىبلىيەلمەيمىز .

ئىككىنچىدىن ، دەرھەقىقەت ، «ئۇيۇشۇش» جەريانى چىڭگىزخان ئىستىلاسى ۋە چاغاتاي خانلىقى رويابقا چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئىزىدىن چىقتى ، مۇرەككەپلەشتى . گەرچە چىڭگىزخان ماۋەرائۇننەھرگە موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن كۆپرەك ئىدىقۇت ۋە كۇچلۇكخان قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى سالغان بولسىمۇ ، گەرچە قاراخانىيلار ئەۋلادى تۈركان خاتۇنىنىڭ كۇچلۇك تەسىرى ، چىڭگىزخانىنىڭ خارەزمنى بويسۇندۇرۇش جەڭلىرى ، تۆمۇرلەڭنىڭ ئالتۇن ئوردىنى هالاك قىلىش يۈرۇشلىرى نەتىجىسىدە خارەزمدە «ئۇيغۇرىزم هادىسىسى» كۇچەيگەن بولسىمۇ ، بىر پۈتۈن چاغاتاي دەۋرى بۇ «ئۇيۇشۇش» جەريانىغا سالماقلىق

تەسىر كۆرسەتكەنىدى . موڭغۇل ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ۋە ئىسلامىيەتكە ئۆتۈشى چاغاتاي زامانىسىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئاقىۋىتى بولۇپ تامامىلاندى . بىر پۈتۈن «چاغاتاي ئۇلۇسى» نىڭ پارچىلىنىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى مىللىي سېنكرېتىك تەركىبلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئېتنونىملاردا يېڭى ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى .

ئۇچىنچىدىن ، XX ئەسىرنىڭ 2 — 3 چارىكىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن ، ئەمما ، XX ئەسىرنىڭ بېشىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىستېمال قىلىنىشتىن قالغان ئېتنونىمى (مىللەتنىڭ ئاتىلىشى)نى تېپىۋالدى . «ئۆزبېك» ئىبارىسى خارەزم ، بۇخارا ، سەمەرقەنت ، تاشكەنت ، پەرغانە تۇركىي خەلقلىرىنىڭ ئېتنونىمى بولۇپ كۆچەپ تەشۋىق قىلىندى ۋە مۇقىملىشىپ قالدى .

مانا بۇ ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسەبىگە ئائىت سىرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسىي ئۇچ سەۋەب . گەرچە ، گاھىدا پەسىيىپ ، گاھىدا قوزغىلىپ تۇرسىمۇ ، بۇ سىر ئېلمىي ئىزاھلىنىشى لازىم .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسەب تەۋەلىكى توغرىسىدىكى ھەر خىل ھۆكۈملەر ئاساسەن مۇنداق : «نەۋائىي ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ، شائىرى» ، «نەۋائى ئۆزبېك مۇتەپەككۇرى ، شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى» ، «نەۋائى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغۋار شائىرى» ، «نەۋائى تۇركىي خەلقلەرنىڭ بەدىئىي سۆز ئۇستىسى» ۋەھاكازالاردىن ئىبارەت . مېنىڭچە ، ئوخشىمىغان قاتلام بويىچە بۇ مۇھاكىمىلەر خاتا ئەمەس ، ئەلۋەتتە . مەسىلىنىڭ تۇگۈنى ، كونكرېت تارىخىي شەخس سۈپىتىدە نەۋائى تەۋەللۇتىنىڭ ئېتنىك بۆشۈكى قايسى خەلق ياكى مىللەت دېگەن مەسىلىدە .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنىڭ تۇگۈنى ھېچ بولمىغاندا ئىلگىرىكى ماۋەرائۇننەھر غەربىي تۈرك قوۋملىرى

ئاساسدا شەكىللەنگەن قاراخانىيلاردىن تاكى دەشتى قىپچاقتىن يۆتكىلىپ كەلگەن شايبانىلارنىڭ بۇ تېررىتورىيىنى تىزگىنلىگىنىگە قەدەر بولغان بەش ئەسىردىن ئارتۇق زامان ئىچىدە ، بۇ جايلاردا ياشىغان مۇسۇلمان تۈركىلىرىنىڭ ئۆزىگە ئىستېلا يۈرگۈزگەن كۆچمەن خەلق ھۆكۈمرانى نامى بويىچە تامغىلانغان «ئۆزبېك» نامىنى ئېتىنونىم قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ۋە بۇ جەھەتتە دەشتى قىپچاق ئارستوكراتى «ئۆزبېك خان» نامىنى تارىخىي مەنتىقىگە خىلاپ ئاتاشنى مۇھاكىمىلەر بىلەن زىننەتلەپ قويغانلىقىدۇر . بۇنداق ناتوغرا ئاتاشتىن پۈتكۈل تۆمۈرىيلەر ھاكىمىيىتى (قاراخانىيلاردىن كېيىن قايتا باش كۆتۈرگەن ئىككىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا - خۇراسان مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر ھاكىمىيىتى) ئاياغلىشىپ ، مۇھەممەد شايبانىخاندىن باشلانغان يېڭى مىللىي - ئېتنىك ئۇيۇشۇش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئېتنىك گەۋدە — «ئۆزبېك» خەلقىدىن ئىلگىرىكى ماۋەرائۇننەھر تۈركىي تۈركۈمىنى «كونا ئۆزبېك» دەپ ئاتىشى شۇنداقلا ھېچقايسى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدە ئىككىنچى مىسالى بولمىغان بۇ غەيرىي ئىلمىي ئىبارىنىڭ ئاكادېمىك بارتولد نوپۇزى بىلەن كۆپلەپ ئىستېمال قىلىنىشى تېخىمۇ ئېغىر ئىدېئولوگىيىلىك قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ قويدى .

روشەنكى ، ئاتالمىش «كونا ئۆزبېك» ئىبارىسى — ماۋەرا ئۇننەھرگە باستۇرۇپ كىرگەن ۋە نامىنى يەرلىك تۈركىي ئاھالىغا سىڭدۈرۈپ ، ئۆزى يەرلىك ئاھالىغا سىڭىپ كەتكەن ، يەرلىك ئاھالىدىن سان جەھەتتە تولىمۇ كەم ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە كەسكىن تۆۋەن تۇرغۇچى دەشتى قىپچاق موڭغۇل - ئۆزبېكلىرىگە خاس ئىبارىدۇر . بۇ خۇددى «گوت» ئىبارىسى رىمنى بېسىۋالغان كۆچمەن قەبىلىلەرگە تەئەللۇق بولۇپ ، قەدىمكى مەدەنىيەتلىك رىم خەلقىغە مەنسۇپ بولمىغانلىقىدەك ھەقىقەتتۇر . ھازىرقى ئاچچىق ھەقىقەت ماۋەرائۇننەھرىدىكى «رىم»

لىقلارنىڭ دەشتى قىپچاق «گوت» لىرىنىڭ نامىنى ئېتنونىم قىلغانلىقىدۇر !

مېنىڭچە ، بىر تەرەپتىن ، خاقانىيە ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىنى بېشىدىن كۆچۈرگەن يەرلىك تۈركىي خەلقلەرمۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ خەلقلەرنى ھەربىي كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇپ ۋە ئۇلارغا ئۆزلىشىپ كەتكەن (باشقا خەلقلەرگە ئۆزلەشكەنلىرىمۇ كۆپ) دەشتى قىپچاق كۆچمەن قەبىلىلىرىمۇ ئەسلىدىكى تەبىئىي ناملىرىدىن بىرلا ۋاقىتتا مەھرۇم بولۇپ قالماسلىقى لازىم .

بىز زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇرنىڭ دۇنياۋى ئەسىرى «بابۇرنامە» دىن تۆمۈرىيلەر ئاھالىسىنىڭ شايبانىلار ئۆزبېكلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان قانلىق مىللىي كۈرەشلىرى تەسۋىرىنى كۆرىمىز . ئۇ مۇنداق يازغان : «يۇز قىرىق يىلدىن بېرى سەمەرقەنت پايتەختتى بىزنىڭ خانەۋادىمىز ئىدى . يات ياغى ئۆزبېك كېلىپ تەسەررۇپ قىلدى .»①

بىز ھازىرقى ئۆزبېكىستان ئالىمى ، پروفېسسور مەمەجان راخمانوفنىڭ «ئۆزبېك تىياتىرى» ناملىق كىتابىدىنمۇ بۇ تارىخىي ھەقىقەتنى كۆرىمىز : «سىبىر ئۆزبېكلىرى تەرىپىدىن ماۋەرا ئۇننەھر ۋە خۇراساننىڭ ئىستېلا قىلىنىشى بۇ ئۆلكىنى كاتتا زەربىگە ئۇچراتتى . كۆچمەن ئۆزبېكلەر ئىلىم - پەن ، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ قەدىرىگە يەتمىدى» .②

كارل ماركسمۇ دۇنيا تارىخى بىلىملىرى ئاساسىدا مۇنداق يازغان ئىدى : «ئۆزبېكلەر (1305- يىللا باش كۆتۈرگەن) قىپچاق خانلىقىدىكى تۈركلەر بولۇپ ، خان ئىسمى «ئۆزبېك» ، 1305- يىلى تۇغۇلغان» .③

---

① «بابۇرنامە» ، 1988- يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 76- بەت.
② «ئۆزبېك تىياتىرى» ، 1- كىتاب ، 1979- يىل ، ئۆزبېكچە نەشرى ، 255- بەت .
③ «ھىندىستان تارىخىنىڭ يىلنامىلىق خاتىرىسى» ، خەنزۇچە نەشرى ، 1957- يىل ، 23- بەت .

ئەلىشىر نەۋائى پائالىيىتىنىڭ ماكان چەمبىرى ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى

ئەلىشىر نەۋائى زامان جەھەتتىن شايبانىلارنىڭ مۇداخىلىسى بىلەن ماۋەرائۇننەھىردە ماكانلاشقان ئاتالمىش «كونا ئۆزبېك» — دەشتى قىپچاق كۆچمەن قەبىلىلىرى جەمەتىدىن دۇنياغا كەلمىگەن . ئۇ ، مۇھەممەد شايبانىخاننىڭ 1507- ھىراتنى ئىستېلا قىلىشىدىن ئىلگىرى يەنى 1501 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ يەنە ھازىرقى زامان ئۆزبېك مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن تۈركىي قوۋمدا ئالەمگە كېلىشكىمۇ مۇيەسسەر بولغان ئەمەس .

ئەلىشىر نەۋائى ماكان جەھەتتە ، تۆمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى پەسلىدىكى خۇراسانىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ھىراتتا دۇنياغا كەلگەن ، ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ھاياتىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى ھىراتتا ئۆتكۈزگەن ، ئاخىرى ھىراتتا دەپىن قىلىنغان . ئۇ يىگىرمە يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تەفەت ، مەشھەد ، سەمەرقەنت ، ئاستىرابات ، سەبزاۋار ، بەلخ ، يەزىد قاتارلىق جايلاردا بولدى . بۇنىڭ ئۈن يىلغا يېقىن مەزگىلى سۇلتان مالىك قەشقەرى ۋالىيلىقىدىكى سەمەرقەنتتە ئۆتتى . بۇ ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھىردە ئۆتكەن ئۈن يىلى بولۇپ قالغانىدى .

ھىرات ئۆزبېنىڭ كۆپ ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىدا يېپەك يولىدىكى خەلقئارا تۇسى تولىمۇ قويۇق ئوچۇق شەھەر بولۇپ كەلگەن . شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ تۇتاشتۇرىدىغان بۇ پاۋلىئون قۇرۇقلۇقتىكى «ئالېكساندىرىيە پورتى» سۈپىتىدە مىڭ يىللاپ قەد كۆتۈرۈپ كەلگەن . ئۇ ئۇچ قىتئە ئاغزىدىكى «ئالېكساندىرىيە پورتى» سىياقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۇڭگو ، ھىندىستان ۋە غەربىي ئاسىيا (ئالدى بىلەن ئىران) مەدەنىيەتلىرى ئۇچرىشىدىغان ئۇچبۇرجەك ئۆتكەل ئۇستىگە جايلاشقانىدى . ھىرات

ئۆزىگە مەركەزلەشكەن ئۇچ يۆنىلىشتىن ئىلگىرىلەپ كەلگەن جاھانكۆشاي ئىمپېراتورلارنىڭ قېلىچۇازلىق جەڭگاھى سۈپىتىدە ئۆز تارىخىدا نەچچە قېتىم خارابىغا ئايلاندى . ھېكمەتلىك ئۇچبۇرجەككە جايلاشقان ھىرات شەھىرى مەيلى ئىسكەندەر رۇلقەرنەين ، مەيلى ئەرەب قوشۇنلىرى ، مەيلى چىڭگىزخاننىڭ ھالاكەتلىك يۇرۇشلىرىدىن كېيىنمۇ تېز ئارىدا باشقىچە تارىخىي قىياپەتتە ئۆزىنىڭ كۆركەم جۇلاسى ۋە خۇش مېھمان كارۋان سارايلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن . ئەلىشىر نەۋائى چىڭگىزخان چەۋەندازلىرى 1221- يىلى پۈتۈن ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن ، ئۇگدەيخان ، تۆمۈرلەڭ ۋە شاھرۇھ مىرزا زامانىدا قايتا بىنا قىلىنغان يېڭى ھىراتقا ماكانلاشقان تۈركىي خانىدانىدا دۇنياغا كەلدى . تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئەلىشىر نەۋائى بىر مەزگىل «بىنائى خەير» نى كەڭ يولغا قويۇپ ، خۇددى «بابۇرنامە» دە ئېيتىلغاندەك ، غايەت زور بىناكار سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان . بۇ ، يېڭى ھىراتنىڭ بىر مەزگىل گۈلكچە ، بىر مەزگىل ئىرانچە جابدۇنغاندىن كېيىنكى تۈركىي سەرۇپا بىلەن ياساندۇرۇلۇشنىڭ داۋامى ئىدى .

يېڭى بىنا قىلىنغان ھىرات ئۇچ يۆنىلىش بويىچە ئىرانىي ، تۈركىي ۋە ھىندى خەلقلىرىنىڭ قورشاۋىدا تۇرسىمۇ ، ئۇ ، تۈركىي ھاكىمىيەت ۋە تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ تۆمۈرىيلەر ئېمپېرىيىسى پامىردىن كېچىك ئاسىياغىچە ھەربىي ھاكىمىيەت تىكلىگەن مۇھىتتا بىنا قىلىنغان خەلقئارالىق ئوچۇق شەھەر ئىدى . ھاپىز ئەبرۇ 1379- يىلقى ھىراتتا تۈرك ، ئىران ، ئەرەب ، جۇڭگو ، ئالتاي ، موغۇل سازەندىلىرى نەغمە قىلىدىغانلىقىنى يازسا ، ئابدۇرازاق سەمەرقەندى 1412- يىلى ھىراتتا جۇڭگو ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن كاتتا سەيلە توغرىسىدا يازغانىدى . دەر ھەقىقەت ، ئابباسىيلار دەۋرىدە باغداد ، سامانىيلار دەۋرىدە بۇخارا ، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەر ، تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ھىرات بىلەن

سەمەرقەنت مەدەنىيەت ئوچاقلىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى .

چىڭگىزخان قىرغىنچىلىقىدا قىرىق كىشى قېچىپ قۇتۇلغانلىقى كەڭ ھېكايە قىلىنغان ھىراتنىڭ غەزنەۋىلەردىن كېيىنكى بۇ قېتىملىق تۈركىي ئاھالىلىرىنىڭ مەنبەسى خۇراسان ۋىلايەتلىرىدىن باشقا ، موغۇلىستان (شىنجاڭ رايونى) ۋە ماۋەرائۇننەھر بولۇشىدا گۇمان بولمىسا كېرەك . ئەلىشىر نەۋائى كۆپ قېتىم ئۆز ئەسىرىدە ئۆزبېكلەرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ھىراتنى سۆيۈنۈپ ماختىغان ، ئۆزبېكلەرنىڭ ھايات پائالىيىتىنىڭ ماكان چەمبىرىنى «چىندىن خۇراسانغىچە» دەپ كۆرسەتكەن . ئۇ ، چىن شاھزادىسى پەرھادنى باش قەھرىمان قىلغان «خەمسە نەۋائى» نىڭ شاھ داستانى «پەرھاد ۋە شىرىن» دا مۇنداق مىسرالار قالدۇرۇپ كەتكەن :

ئەگەر بىر قەۋم ، گەر يۇز ، يوقسەن مىڭدۇر ،
مۇئەييەن تۈرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر .
ئالىپمەن تەختى پەرمانىمغە ئاسان ،
چەرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ 1484- يىلى يازغان بۇ مىسرالىرى «نۇرغۇنلىغان قوۋملار ئارىسىدا تۈرك ئۇلۇسى مېنىڭ ئۇلۇسۇملىقى مۇئەييەن» دېگەن مەنىدە ياكى «شۇنچە نۇرغۇن قوۋملار ئىچىدە مەلۇم بىر تۈركىي ئۇلۇس مېنىڭ ئۇلۇسۇم» دېگەن مەنىدە ، «مەن خىتادىن خۇراسانغىچە بولغان تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنى ئۆز پەرمانىمغا كىرگۈزدۇم» دېگەن مەنىدە چۈشىنىش مۇمكىن . ھۇسەيىن بايقارا نەۋائى ۋاپاتىغا يازغان «رىسالە» نامىلىق ئەسىرىدە كېيىنكى مەنا ئۇستىدە توختىلىپ : «ئەلىشىر نەۋائى نەزم دۇنياسىنىڭ تۆتتىن بىرىدىكى قەھرىمان ئىدى . ئۇنى مۇشۇ (نەزم) مەملىكىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ساھىبقىران دېيىش مۇمكىن» دەپ يازغان .

نەۋائىنىڭ بۇ داستانىدا نىزامىيغا بەرده ، گەنجە يۇرتىنى ،

دېهلەۋىيگە ھىندىستان دىيارىنى ، جامىيغا ئەجەم زېمىنلىرىنى تەققاسلاپ ، ئۆزىگە روشەن ھالدا «خىتادىن تا خۇراسان» دېگەن يۆنىلىشنى قالدۇرغىنى قىزىقارلىق .

ئەلىشىر نەۋائى گەرچە موڭغۇل - چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بارلاس ، ئارلات ، نەرگەس ، قىيات ، قونغىرات ، سولدۇز قەبىلىلىرى تۇركلەشكەن ۋە سىر — يەتتە سۇ ۋادىسىدا بىر قاتار كۆچمەن قىپچاق تۇركۇمىدىكى تۇركىي قەبىلىلەر ياشىغان ، دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرى ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ سۇرۇلۇۋاتقان مۇھىتتا ياشىغان بولسىمۇ ، ئۆزىنى ئىزچىل يوسۇندا تۇركىي خەلقنىڭ ئولتۇراقلاشقان ، ئەدەبىي تىل ۋە يېزىق مەدەنىيىتى بىلەن كلاسسىك سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان ئېتنىك گۇرۇھىغا تەۋە ھېسابلاپ كەلدى . ئۇنىڭ «چاغاتاي ئۇلۇسى» ، «ئۆزبېك» ، «تۇرك ئۇلۇسى» ، «تېمۇرىبەك نەسلى» دېگەن ئىبارىلىرى پەرقلىق ۋە شەرتلىك مەنىدە قوللىنىلغانىدى .

ئەلىشىر نەۋائى چىن ۋە خوتەن ئىبارىلىرىگە پاك مېھرى ۋە ئالىيجاناپ ھۆرمىتى بىلەن مۇئامىلە قىلغان . خۇددى ئى . ئە . بېرتېلس «نەۋائى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسەتكىنىدەك : نەۋائى قەھرىمانلىرى بىۋاستە چىن - ماچىنغا باغلانغان .① ئەگەر بىز ھاپىز شىرازىنىڭ ئۆز يۇرتىنى ئىستىلا قىلغان تۆمۇرلەڭ ئالدىدا ئوقۇغان بۇخارا ، سەمەرقەنتنى شىراز قىزلىرىنىڭ بىر خالىغا بەخش قىلاتتىم ، دېگەن مىسراسىنى شەرتلىك نەزەردە تۇتساق ، نەۋائىنىڭ خوتەن ھەققىدىكى قاتار نەزمىلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان مېھىرلىك ئۇنچىلەرنىڭ ۋەزنىنى قىياس قىلىمىز .

ھاپىز شىرازى بىر غەزىلىدە مۇنداق يازغان :

ئەگەر كۆڭلۈمنى شاد ئەتسە ئۇشۇ شىرازى جانانى ،
قارا خالىگە بەخش ئەتكۈم سەمەرقەندۇ ، بۇخارانى .

---

① ئى . ئە . بېرتېلس ، «نەۋائى» ، موسكۋا 1948- يىل نەشرى ، 193- بەت .

ئەلىشىر نەۋائى بىر غەزىلىدە مۇنداق يازغان :

ئەي خوتەن جەيرەنلىرى ، نېتەي بۇ مەجنۇن كۆڭلۈمە ،
نەفئى ھايى يەتكۈرسەڭىز مۇشكى غەزالىمدىن گويا .

(مەنىسى : ئەي خوتەن كىيىكلىرى مېنىڭ بۇ مەجنۇن دىلىمنى داۋالاش ئۈچۈن ئۇ يەردىكى ئاھۇلىرىمنىڭ مۇشكى ئىپارلىرىدىن ئەۋەتسەڭىز بولاتتى .)

دېمە يۈزكىم ، خوتەن گۈلزارىدۇر بۇ ،
دېمە خەت ، نافەئى تاتارىدۇر بۇ .

(مەنىسى : بۇ پەقەتلا يۈز - چىراي دەپ قالما ، ئۇ خوتەن گۈلزارى ؛ ئۇنىڭدىكى خەت تارتقان مويلار خۇش پۈرىقى قويۇق قارا ئىپارىنىڭ دەل ئۆزىغۇ !)

يۈزۈڭ بەيازىيۇ ئول خالى مۇشكىسا ھىندۇ ،
غەرىب تۇشتى خوتەن كىشۋەرى ئارا ھىندۇ .

(مەنىسى : ئاي يۈزۈڭدە خالىڭ قارا ئىپارەڭ تۇرۇپتۇ . گويا ئاجايىپلار بىلەن تولغان خوتەن دىيارىغا بىر قاراقۇل چۇشكەندەك . كېيىنكى مىسرادىكى ‹ھىندۇ › قاراقۇل مەنىسىدە كەلگەن .)

شەجەر ياپراقلىرى ئوتتەك قەدىڭىڭ ھەجرىدە باردۇر ،
باشاقلاركىم چەمەن ئەشكى نەمىدىن بولدى زەنگارە .

(مەنىسى : سېنىڭ ئوتتەك قامىتىڭ ھېجرانىغا مۇپتىلا بولغان دەرەخ يوپۇرماقلىرى خۇددى چىمەنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ دات باسقان ئوق باشاقلىرىغا ئوخشاپ قاپتۇ .)

تۈركى ئەنجۈمگە دېدىم : ھۇسن ئىچرە سەن يا ئول فۇزۇن ،
دېدىكىم : بولغاي ئاڭا يۈز بەندە چىركەس مەن كەبى .

(مەنىسى : تۈرك جامائىتىگە : «گۈزەللىك بابىدا سەن ئۈستۈنمۇ ياكى ئۇ ئۈستۈنمۇ ؟ » دېگەنىدىم . ئۇ : «بۇ جەھەتتە مېنىڭدەك يۈز چىركەس ئۇنىڭغا قۇل بولغۇسى» دېدى .)

بۇ مىسرالار ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ ئوخشاش تېمىدىكى مىسرالىرى بىلەن نېمىدېگەن دىلكەش بولغان -ھە !

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئائىلە نەسەبى

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئائىلە نەسەبى توغرىسىدا ئاتاغلىق تارىخشۇناس ، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ، كېيىنچە كەشمىر بېگى بولغان مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگان (1501 ـ 1551) ئەلىشىر نەۋائى بىلەن زامانداش ئالىملاردىن ئۆز ئاتىسىنىڭ ئۇستازى موللا مەھمۇد بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇستازى ، زامانىسىنىڭ تونۇلغان ئالىمى ھەزرىتى مۇھەممەدتىن بىۋاستە ئاڭلىغانلىرى ئاساسىدا «تارىخى رەشىدي» دە مۇنداق مۇھىم ئۇچۇر قالدۇرغان : «ئەسلى بەيئەز بەخشىيانىي ئۇيغۇر ئەست ، پەدەرى ئورا كىچىككىنە بەخشى مېگۇفتەند ، مەردى بۇد ئەلئەر رەسىم» (ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاتىسىنى كىچىككىنە ياخشى دەپ ئاتىشاتتى ، ئادەتتىكى ‹بۇ سۆز پارسچىدا ، كۆزگە چېلىققان دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ› كىشىلەردىن ئىدى) . «ئۇنىڭ تەخەللۇسى نەۋائىدۇر . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ، ھېچكىم تۈرك تىلىدا ئۇنىڭدىن كۆپرەك ۋە ئۇنىڭدىن يۇكسەكرەك شېئىر يازالمىغان . ئۇ فارىسىدا ‹فانىي › تەخەللۇسىنى ئىشلىتەتتى . »①

ئېيتىش كېرەككى ، مىرزا ھەيدەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بوۋىسى ئەبۇ سەئىد چاڭ بىلەن كۆكەلداش (ئىمىزگىداش) بولغان ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئوغلى زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر بىلەن بىر نەۋرە بولغان .

مېنىڭچە ، نەۋائىنىڭ ئائىلە نەسەبى توغرۇلۇق ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى مىللىي تەۋەلىكى مەسىلىسىدە قانداقتۇر يەنە بۇنىڭدىن باشقا تارىخىي پاكىت ھاجەت ئەمەس .

---

① ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلانغان «تارىخى رەشىدي» نۇسخىسىنىڭ 121- بېتىدىكى «مىر ئەلىشىر زىكىرى» قىسمىغا قارالسۇن .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بوۋىسى ئەبۇ سەئىدچاڭنىڭ زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ دادىسى ، بولغۇسى پەرغانە ۋىلايەتلىرى ھۆكۈمرانى ئۆمەر شەيخ بىلەن ئىمىزگىداش بولغانلىقى ، ئەلىشىر نەۋائىنى بىلەن بابۇر ئەسەرلىرىنىڭ تىلى تۈرك تىلىنىڭ شەرقىي شۇبىسىدە يېزىلغانلىقى ، ئۆمەر شەيخ بىلەن تۈرپانلىق يۇنۇس ۋە سۇلتان مەھمۇد ، سۇلتان ئەھمەد خانلارنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى بىزگە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئەندىجان ئۇيغۇرلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ، ئەندىجانىنى كۆرمىگەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلى (ئۇنىڭ تاغىلىرى مىر سەئىد كابۇلى ، مۇھەممەد ئەلى «غەربى» ۋە نەۋائىنىڭ ئىنىسى دەرۋىش ئەلى قاتارلىق كىشىلەرمۇ شۇنداق) ئەندىجان شىۋىسىدىكى شەرقىي تۈركىي تىلىنى ئاساس قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ نۇقتىدا ، ئەلىشىر نەۋائى مەيلى نەسەب ، مەيلى ئەدەبىي تىل جەھەتتىن بولسۇن ، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولۇشى ئىھتىمالغا تولىمۇ يېقىن !

ئەبۇ سەئىد چاڭدىكى «چاڭ» ئىبارىسى مەيلى ئەينى زامان سازەندىلىرىدىن قاسىم ئەلى قالۇنى ، ئابدۇللا مەرۋەرىدى قالۇنى ، ھەببۇللا چاڭى ، مۇھەررەم چاڭى قاتارلىقلاردەك «چاڭ» چالغۇسى مەنسىدە ، ياكى ئېگىز بويى مەنسىدە بولسۇن ، ھەر ھالدا جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئالاقىدار ئىبارە ئىدى . ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن بۇ چالغۇنى «چاڭ» (خەنزۇچىدا يېقىنقى زامانداىا ياڭ چىن دەپ ئاتىدى) دېگەنلىكىنى ئىزاھلاش قىيىن .

غىياسىددىن كىچىك ھەزرەتلىرىنىڭ «باخشى» لىقى ھەم ئۇيغۇرلاردىكى باخشى ئاتالغۇسى خەنزۇ تىلىدىكى «فاشى» (法师) ئاتالمىسىدىن ئۆزگىرىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن . بىز ئىدىقۇت ، كۇسەن ، قەشقەر ، خوتەنلەردە «ئالىم» ، «ئۇستاز» مەنىسىدە باخشى ئىبارىسىنىڭ كەڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز . دەرۋەقە ، چىڭگىزخاننىڭ ئىمپېراتور ئوغۇللىرىغا يېزىق ۋە مەدەنىيەت

ئۆگەتكەن ، شۇلار قۇرغان ئىمپېرىيىلەردە كاتىپ ، مەسلىھەتچى ، مۇدەررىس بولغان ئۇيغۇر ئالىملىرى باخشىم دەپ ئاتىلىپلا قالماي ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ تۇنجى قېتىم ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ، ئېسىل قوليازمىلارنى كۆچۈرۈپ ، تەرجىمە قىلغان ئالىملارمۇ باخشى دەپ ئاتىلاتتى . شاھرۇھ زامانىسىدا ھىراتتا 1439- يىلى ھەسەن قارا سەيىل شەمىس تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تۇركىيىدىكى ئابدۇرازاق شەيخزادە باخشىي دېگەن ئالىمغا ئەۋەتىلگەنلىكى ئەينى زامانداا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دۇردانىلىرىغا جان - دىلى بىلەن قىزىقىدىغان ئالىم - باخشىلارنىڭ رايونىمىزدىن تاكى ئوتتۇرا دېگىز ساھىلىگىچە تېپىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .

بىز يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن مۇنداق يەكۈن چىقىرىمىز :

بىرىنچى ، ئەلىشىر نەۋائى ئىرانىي «سارت» ، تۇركىي ، موڭغۇل مىللىي تۇركۈملىرى ئىچىدە تۇركىي خەلقلەردىن ؛ پارس ۋە تۇركىي ئەدەبىي تىل ۋە كلاسسىك مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدە تۇركىي قاتلامدىن كېلىپ چىققان .

ئىككىنچى ، ئۇ ئەسلى بوۋىسى ئەندىجانغا ماكانلاشقان ، كېيىنچە ھىراتقا جايلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۆزىمۇ «ۋەقفىنامە» ناملىق ئەسىرىدە ھەر قايسى تۇركلەشكەن چاغاتاي قەبىلىلىرىنىڭ سۇپەتلىرىنى تىلغا ئېلىپ «تۆمۇرىي نەجاد شاھزادىلەر ۋە بارلاسىي نىھاد ئازادىلەر ۋە ئەرلاتىي شىملىي سەدرىنىشىنلەر ۋە تەرخانىي رەسىملىك ئەيشىگۈزلەر ۋە قىيات نەسەبلىك مۇتەئەييىنلەر ۋە ئۇيغۇرى سۇپەت باخشىلەر ۋە ئۇيغۇر چەرگەلىك ياخشىلەر ۋە چۆللۈك بايابانداا جانسىپارلىق قىلغان جاندارلار ۋە جەلايىر غاۋغاسى ۋە قەۋچىن ئەلالەسى مەۋجۇت ئەردى» دەپ يازغانىدى . ① روشەنكى ئۇ ، ئۇيغۇر ئىبارىسىنى

---

① «ئەلىشىر نەۋائى» ، (15 تومлۇق ئەسەرلەر) 13- توم ، 160- بەتكە قارالسۇن .

باخشى ئىبارىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تىلغا ئالغان .

ئۇچىنچى ، خۇددى ماريە سۇبتەلنىي خانىم كۆرسەتكەندەك ، بارتولد «تارىخىي رەشىدى» نىڭ مەۋجۇت ئالتە خىل نۇسخىسى ئىچىدە ، تولۇقسىز نۇسخا ھېسابلانغان لوندۇن نۇسخىسىنى كۆرۈپلا مۇھاكىمە باشلاپ قويغان !

نەۋائى بىر غەزىلىدە مۇنداق روشەن يازغان :

نەۋائى ئەتتى ئۆزىن ئۆيلە تۇرك ھىندۇسى ،
كى ئەھلى چىنۇختا بولدىلەر ئاڭا ھىندۇ .

بۇ مىسرادا نەۋائى ئۆزىنى تۇرك ئەھلىنىڭ قۇلى قىلغانلىقى تۇپەيلى ، ئەھلى چىن - خىتا ئۇنىڭ ئەسىرلىرىنىڭ شەيداسى (قۇلى) بولدى دەپ يازغان .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇيغۇر باخشىسى غىياسىدىن كېچىكىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى بارلىق قامۇس - لۇغەتلەردىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن . بولۇپمۇ تۇركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۇرگەن تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىدە نەشر قىلىنغان ئېنسىكلوپېدىيە ۋە لۇغەتلەردە بۇ مەسىلە شۇبھىسىز مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن . 1968- يىلى ئىستانبۇلدا قايتا نەشر قىلىنغان ئەھمەد كاباكلىنىڭ «تۇرك ئەدەبىياتى» ناملىق كىتابىنىڭ 2- جىلد 82 - بېتىدە : «چاغاتاي دەۋرىدىكى پۈتۈن تۇركچىدە ئەڭ بۈيۈك شائىرلەردىن بولغان نەۋائى ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن ھىراتتا دۇنياغا كەلدى . ئۇ كېچىككىنە باخشى ئاتلىق بىر بەگنىڭ ئوغلى ئىدى» دەپ يېزىلغان . بۇ پەقەت بىرلا مىسال ، خالاس .

نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئۇچۇرى

ئەلىشىر نەۋائى ئەسىرلىرى يالغۇز گۈمانىستىك روھ ۋە قامۇسى بىلىم خەزىنىسى ، ئاجايىپ سۆز سەنئىتى پونتانزارلىقى

بولۇپ قالماي ، ئۇ يەنە نەۋائى ئېتتىك شەجەرىسىنىڭ مۇھىم ئۇچۇر بۇلىقىدىن ئىبارەت . روشەنكى ، تىل مىللەتنىڭ ھاياتى ، تىنىقى ۋە تارىخىدۇر .

بەزى تەتقىقاتچىلار ئەلىشىر نەۋائىنى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نىڭ نامايەندىسى دەپ ئاتاشنى ئەڭ ئاقىلانە ھۆكۈم ھېسابلىشىدۇ . روشەنكى ، «چاغاتاي مىللىتى» مەۋجۇت ئەمەس . ئاتالمىش «چاغاتاي ئۇلۇسى» چىڭگىزخانىنىڭ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن زېمىن نامى بولۇپ ، مىللەت نامى ئەمەس .

شەرتلىك ھالدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «چاغاتاي تىلى» مېنىڭچە ، پەقەت بىرلا مەنبە ھەققەن بولۇپ ، ئۇ چاغاتاي خانلىقى دائىرىسىدە دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىلغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . ئىلگىرىكى (قاراخانىيلار زامانىسىدىكى) ئەرەب تىلى ئورنىغا دەسسىگەن پارس ئەدەبىي تىلى بىلەن تۈركىي ئەدەبىي تىلى رىقابىتىدە ھىندىستاندا تۈركىي ئوردىلاردا پارس تىلى ئۈستۈنلۈكىدىكى سېنكرېتىك تىل سۈپىتىدە ، «ئوردۇ» تىلى شەكىللەنگەن بولسا ، ماۋەرائۇننەھر ، خۇراسان ۋە شىنجاڭ رايونىدا تۈرك تىلى ئۈستۈنلۈكىدىكى سېنكرېتىك تىل سۈپىتىدە ئاتالمىش «چاغاتاي تىلى» راۋاجلىنىشقا باشلىدى .

ئەگەر بىز «چاغاتاي تىلى» نى ئەرەب - پارس سۆزلىرى بىلەن لۇغەت تەركىبىنى تولدۇرغان شەرقىي تەلەپپۇزدىكى تۈرك تىلى دەپ ھېسابلىساق ، بۇ تىلنىڭ ، ماۋەرائۇننەھردىكى سامانىيلار خانلىقىنى يوقاتقان ، ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن تۈركىي مەدەنىيەتنى تۈركىي مەدەنىيەت ئۇلىدا سېنكرېتلاشتۇرغان قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرىمىز . ئۇ چاغدا چاغاتايخان ۋە ئۇنىڭ بوۋىلىرىمۇ دۇنياغا كەلمىگەنىدى . «قۇتادغۇبىلىك» تە گەرچە غەربىي ئاسىيا تىللىرى تولىمۇ ئاز ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ ، ئۇ ، بۇنداق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يېڭى باسقۇچىنىڭ بىرىنچى نوپۇزلۇق

كىتابى بولسا كېرەك . «چاغاتاي ئەدەبىي تىلى» ھەققىدە زەكىي ۋەلىدى توغان «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» گە يازغان ماقالىسىدا توختىلىپ ، ئۇنى : «موڭغۇللاردىن ئىلگىرى ، بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە مۇسۇلمان تۈركلىرى ئارىسىدا گەۋدىلىنىشكە باشلىغان ئەدەبىي پائالىيەت» دەپ كۆرسەتكەن . ياپونىيە تارىخچىسى ھاياتىي كېنزۇ (لىن جەنسەن) : «چاغاتاي تۈرك تىلى ، باشقىچە ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر تىلى بولۇپ ، ئۇلار تاڭ دەۋرىدە بۇ جايلارنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تىلى ئىدى»[1] دەپ يازغان .

«چاغاتاي تىلى» مەسىلىسىدە مىلۇرانىسكىي تەرىپىدىن «ئۇيغۇرىزم» دەپ كۆرسىتىلگەن ھادىسە ، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ قىپچاق دالاسى (ئالتۇن ئوردا خانلىقى) دائىرىسىدە تېپىلغان ئىپادىلىرىگە قارىتىلغان .

ئەلىشىر نەۋائى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇناسىۋىتى ، مېنىڭچە ، ئۇلارنىڭ بىر خىل گۈمانىستىك ئىدىيىنىڭ ئىككى باسقۇچىغا ۋە بىر خىل ئەدەبىي تىلنىڭ ئىككى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىشتىكى ئورتاقلىق ۋە تارىخىي ئىزچىللىق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت . نەۋائى ئەسەرلىرىدە خۇددى ئەھمەد يۈكنەكى نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ نامىنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقىغا قاراپ ، ئۇلارنى مۇناسىۋەتسىز دېيىش گۈدەكلىك . بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئەلىشىر نەۋائىگىچە ئەرەب - پارس لىكسىكىلىرى ئارىلاشقان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىلىدا ئەسەر يارىتقان مۇئەللىپلەرنى تارىخ بويىچە قاتارغا تىزىپ كۆرەيلىچۇ ، بۇ ئىزچىللىق كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرۇپتۇ .

مېنىڭچە ، بۇ پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كونا ئۇيغۇر يېزىقى (ئىدىقۇت يېزىقى) دىن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئۆتۈش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تارىخىي

---

① «شەرقىي ئاسىيا چالغۇ ئەسۋابلىرى تەتقىقاتى» ، خەنزۇچە نەشرى ، 384- بەت .

يادىكارلىق «قۇتادغۇبىلىك» دىن ئىبارەت. بۇ، ئەينى زاماندا پۇتكۇل تۈركىي خەلقتە بۇلاردىن باشقا يېزىق بولمىغانلىقىنى ۋە بۇنداق يېزىق ئىسلاھاتى دەسلەپتە ئۇيغۇر ئالىم - باخشىلىرى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەلىشىر نەۋائى يۇسۇپ خاس ھاجىپتەكلا «لام»، «نۇن»، «دا»، «ئەلىف» ئىبارىلىرىنى ماجازى ۋاستە قىلدى. مەسىلەن، «بۇنىڭغا ‹ئەلىف›، كەبىي قەددىگە ئول ئىككى ‹لام›، زۇلىف ئىچرە كۆرۈنگەچ، ئولدۇم ئەلەر ۋەسىفىن ئەيلىمەكتىن لال.» (مەنىسى: ئىككى ‹ل›، دەك ئىلمەك چاچلار ئارىسىدا ‹ا›، دەك تۇز قەددىگىنى كۆرۈپ قالدىم).

ئەلىشىر نەۋائى تىلىنىڭ خارەزم، سەمەرقەنت شىۋىسىگە ئەمەس، بەلكى ئەندىجان شىۋىسىگە مەنسۇپلىقىمۇ تاسادىپىي ئەمەس، ئەلۋەتتە!

ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى مەدەنىي مۇھىت

ئىسلامىيەتنىن تاكى ئەلىشىر نەۋائى زامانىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا دىيارىدا سامانىيلار، قاراخانىيلار، چاغاتاي خانلىقى ۋە تۆمۇرىيلەردىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي خاندانلىق ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. «ئىنكارنى ئىنكار قىلىش» سىياقىدا بىرىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچىسى سەلتەنەت سۈرگەن بۇ تۆت خانداقلىقتا ئاساسلىقى ئىككى خىل كلاسسىك مەدەنىيەت — تۈركىي ۋە پارسىي مەدەنىيەت ئۇستۇنلۈك ئېلىپ تۇردى. سامانىيلار دەۋرىدە ئەرەب، پارسچە ئەسەرلەردىن باشقا تۈركىي ئەسەرلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن باشقا جايلاردا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتمىدى. تۈركىي نەسەبتىكى مۇئەللىپلەرمۇ ئەرەب - پارسچە يېزىشتى. چاغاتاي دەۋرىدىكى موڭغۇل، قىپچاقلارمۇ يۇقىرىقى ئىككى مەدەنىيەت تىپىگە، تۇلاراقى تۈركىي مەدەنىيەت تىپىگە يۈزلەندى. قاراخانىيلاردىن تاكى

نەۋائى زامانىغىچە ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بەر قارار مەۋقە ۋە سالماقلىق تەسىرى ھېچقانداق مەسىلە بولماي قالدى .

ئەلىشىر نەۋائى ھىرات ، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ھېچقاچان ئۇيغۇر ئالىم ۋە سەنئەت پېشۋالىرىنىڭ ئىجابىي ئەنجۇ — مەنبەدىن ئايرىلغان ئەمەس . ئۇنىڭ ئائىلىسى ئەنە شۇنداق تۇنجى ئەنجۇمەن ئىدى .

ئەھمەد يەسسەۋى ، شەيخزادە ئاتائى ، مەۋلانە سەددىدىن قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ كۆيئوغلى ، ۋارىسى ئابدۇراھمان جامى ئەلىشىر نەۋائى داخىل بولغان تەسەۋۋۇپلۇق ئىدىيىلەرنىڭ مۇھىم بىر قانىتىنى گەۋدىلەندۇرەتتى . ئەبەيدۇللا لوتفى ، سۇلتان مالىك قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ھاجىبەگ (ۋافائى) بىلەن ئۇنىڭ كىچىك تاغىسى جانىبەگ (دولداي) قەشقەرى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى جامائىتى ئەلىشىر نەۋائىگە ھامىي ۋە مەدەتكار يەنە بىر قانات ئىدى .

ئەبەيدۇللا لوتفى ، پەيزۇللا ئەبۇللەئىسى ، ئەھمەد ھاجىبەگ ۋافائى بىلەن ئابدۇراھمان جامى ئەلىشىر نەۋائىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن مەدەنىيەت ئەزىمەتلىرى ئىدى .

ئەلىشىر نەۋائى — يېپەك يولىدىكى شۆھرەتلىك سىما

ئەلىشىر نەۋائى كەك مەنىدە پۈتۈن يېپەك يولى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدىن ئۇزۇقلانغان ، پۈتۈن يېپەك يولى مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تۆھپە قوشقان ئولۇغۋار تارىخىي شەخس . ئۇ ئاللىقاچان مىللىي ۋە تېررىتورىيىلىك مەدەنىيەت چەمبىرىدىن ھالقىغان ، دۇنياغا ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يۈزلەنگەن ! ئۇ يالغۇز گۇمانىستىك ئىدىيىلىرى بىلەن ، مىللەت ھەم تېررىتورىيىدىن ھالقىغان سۈزۈت ، ئوبراز ھەم سىمۋوللىرى بىلەن دۇنياغا يۈزلەنگەن بولۇپلا

قالماستىن ، «فانىي» تەخەللۇسىدىكى پارسىي غەزەللىرى بىلەنمۇ ئۆزىنىڭ بۇ نۇرانە سىماسىنى ياراتقان .

ئەلىشىر نەۋائى «مۇنشائات» ناملىق ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ ئارستو (ئارستوتېل) دىن فارابىغىچە بولغان بىلىملەردىن خەۋەر تاپقانلىقىنى يازغانىدى . بىز ئۇنىڭ غەزەللىرى ، داستانلىرى ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرىدىن ئۇنىڭ يەھۇدىي ۋە ئەرەب ئەپسانىلىرىدىن ، مىسىر ، يۇنان ۋە ئىران تارىخىدىن ، دىن - پەلسەپە - تەسەۋۋۇپ بىلىملىرىدىن ، ئىشق - مۇھەببەت ھېكايىلىرىدىن ، ئېتىكا - ئېستېتىكا - شېئىرىيەت - مۇزىكا - فولكلور ۋە سىياسەت ئىلىملىرىدىن يېتەرلىك خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز . شەخسەن مېنى ھەيرەتتە قالدۇرغىنى شۇكى ، ئۇ مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى ماننىڭ ماھىر رەسسام ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولغان . ئۇ مۇنداق يازغان :

سۇرەتكىدىن ئاجىز ئولسا مانىي ئەرمەستۇر ئەجەب ،
قايدا نەققاش ئەيلەگەي كىلكى قازا تەسۋىرىنى .

مانى سىزغان دەپ قارالغان بەھەيۋەت تام رەسىمى تۇرپان ئىدىقۇت شەھىرىدىكى مانى ئىبادەتخانا خارابىسىدىن تاكى لىكوك قېزىپ ئېلىپ بېرلىنگە ئېلىپ كەتكەن ھەم ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا كۆيۈپ كەتكەنگە قەدەر ساقلانغانىدى . ئەلىشىر نەۋائى مىسىرنىڭ شىكەر - ناۋاتچىلىقتا ، چىننىڭ بۇددا تام رەسىمچىلىكى ۋە يېپەكچىلىكتە ، ماچىننىڭ ئىپارچىلىقتا مەشھۇرلۇقىنى ئۆز غەزەللىرىدىكى ئوخشىتىشلاردا روشەن ئىپادىلىگەن .

ئەلىشىر نەۋائى تۈركىي ئەدەبىياتتا بىز ناملىرىنى زىكىر قىلغان پىشۋالاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىدىن تاشقىرى ، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى ، شەيخ سەئدى ، ھافىز شىرازى ، نىزامى گەنجەۋى ، خۇسراۋ دېھلەۋى ، ئىمامىددىن نەسىمى ، ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق پارس مۇئەللىپلەردىن تۇلۇق خەۋەردار ئىدى . ئۇ ئىسلام كالامىزمىدىكى ئىمام بۇخارى ، ئىمان تېرمىزى ، ئىمام غەززالىدىن

يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە ئىدى . ئۇ «تۇرك پىرى» ئەھمەد پەسسەۋندىن باشقا تەسەۋۋۇپچىلىكتە نەقىشبەندى ، يۈسۈپ ھەمەدانى ، ئابدۇخالىق غجدىۋانى ، سەددىدىن قەشقەرى قاتارلىقلار بىلەن نەجمىدىن كۇربالا ، جالالىددىن رۇمى ، پەرىددىن ئەتتار ، قاسىم ئەنۋەر ، خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارەك سوپىزم ئىللامىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەن .

بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن چىن خاقانىنى ، چىن شاھزادىسىنى ، چىن خانىشى ۋە ھۆكۈمرانلىرىنى ، چىن نەققاشى ۋە خوتەن ئاھۇلىرىنى ، ھىندى - ئەجەم دەۋرىشلىرىنى ، ئىران باتۇرى ۋە كېنىزەكلىرىنى ، ئەرەب مۆتىۋەرلىرى ، ئەرمەن گۈزىلى ۋە گرېك مۇتەپەككۇرلىرىنى ، ماۋەرائۇننەھر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنى ، سەنئەت ئەربابلىرىنى ، ھەتتا ئەپسانىۋى ، ساماۋى جىن - پەرى پېرسۇناژلارنى ئۇچرىتىمىز . ئۇلار تېررىتورىيە ، دىن ، مىللەت ، تېرە رەڭگى ، جىنسى ۋە ئىجتىمائىي مەۋقەسى جەھەتتە ھېچقانداق كەمسىتىلمىگەن . مېنىڭچە ، يىپەك يولىنىڭ دەشتى - چۆل بويلاپ سوزۇلغان بوستانلىقلىرىدا يارىتىلغان گرېك ، ئەرەب ، پارس ، ھىندى ، جۇڭگو (خەنزۇ) كلاسسىك ئەدەبىياتلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدەك مۇنداق سېنكرېتىك ، گۈمانىستىك خاراكتېرگە روشەن مۇيەسسەر بولالمىغان . بۇ نۇقتا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلبېغىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ۋە ئۇلۇغۋار مەدەنىيەت نامايەندىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .

ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق جەھەتتىكى ئۆچمەس ئەنئەنە

تۆمۇرىيلەر ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە شايبانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھر ، خۇراساندىكى غەلىبىلىرىدىن تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادا خىۋە ، بۇخارا ، قۇقان خانلىقلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قەدەر

تۆمۇرىلەر دەۋرىدە گۈللەنگەن كلاسسىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەمەس ، بەلكى بابۇر خاندانلىقى دەۋرىدىكى ھىندىستاندا ۋە سۇلتان سەئىدخان ئاساس سالغان يەركەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئىزچىللاشتى . ئۇ ، ئەلشىر نەۋائى مىسراسلىرىغا بولغان ۋارىسلىقنىڭ ئەگرى - توقاي تارىخىي تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ .

ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىن يەركەن سەئىدىيە خانلىقى تېررىتورىيىسىدە — ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا داۋاملىق كەڭ قانات يايدى . ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى نەۋائىي ئەسەرلىرىنى ھەر خىل نۇسخىدا نەقىشلەپ كۆچۈرۈش ؛ نەۋائى ئەسەرلىرىنى مەكتەپ - مەدرىسلەردە «نەۋائى» نامىدا ئاساسلىق دەرس قىلىپ ئۆتۈش ؛ نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام تېكستلىرىنى قايتا يېڭىلاپ چىقىش ؛ نەۋائى ئەسەرلىرى ئۇلگىسى ، نەۋائى ئىدىيىلىرى تەسىرىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇش ؛ نەۋائى ئەسەرلىرىدىكى گۈمانىستىك ئىدىيىلەر بىلەن شايبانىخانىنىڭ بەدەخشان ئارقىلىق قىلغان كېڭەيمىچىلىكىنى ۋە ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكىنى توسۇش قاتارلىق بەش جەھەتتە گەۋدىلەندى .

ھازىر شىنجاڭدا تېپىلغان ۋە ئاپتونوم رايونلۇق «قەدىمكى كىتابلارنى رەتلەش ئىشخانىسى» ئېلان قىلغان كاتالوگ بىلەن چەت ئەللەردىكى قۇلىيازمىلار فوندىلىرى ھەم شەخسلەر قولىدىكى نەۋائى ئەسەرلىرى نۇسخىلىرىغا قارىغاندا ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنى ھەر خىل كىتاب شەكلىدە ئەڭ كۆپ ، ئەڭ كۆركەم كۆچۈرگەن ۋە ساقلىغان خەلق شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بولغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس .

نەۋائى ئەسەرلىرى تاكى XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قەشقەر ، يەركەن ، خوتەن مەدرىسلىرىدە ، ئۇنىڭدىن كېيىن (گەرچە تەكشى بولمىسىمۇ) شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا ، ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىدا

ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇتۇلدى . ئىلگىرىكى مەدرىسلەردە «نەۋائىخانلىق» نى مەزمۇنەن بىلىش ۋە مىسرامۇ مىسرا يادقا ئېلىش تەلىپىدە مۇنتىزم ئۆتۈلدى .

«12 مۇقام» ئاھاڭلىرىغا ئەلىشىر نەۋائى غەزەللىرىنىڭ تېكىست قىلىش تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مۇھىتىدا رويابقا چىقانلىقىنى ئۇنتۇلماسلىق كېرەك ! بۇ ئىشتا ئامانىسا خېنىم بىلەن قىدىرخان يەركەندى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يارىتىپ بەرگەن شارائىتتىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى . شۇنىڭدىن باشلاپ بەش ئەسىر جەريانىدا چالغۇ ۋە سادالىرىمىز نەۋائى نەپەسلىرى بىلەن ئەۋجى ناۋا قىلىپ كەلمەكتە . ئۆزبېكىستان مۇزىكا تارىخىدا ، ئۆزبېكىستاندا بۇخارا مۇقامى ۋە خارەزم مۇقامى ھەم ئۇنىڭ پەرغانە - تاشكەنتتە تارالغان (چارمۇقام دەپ نام بېرىلگەن) مەھەللىسى شەكلى بولغانلىقىنى ، ئۇلارغا ھاپىز شىرازى ، جامى ، مىرزا بېدىل شېئىرلىرى تېكستلەشتۇرۇلگەنلىكىنى ، نەۋائىي غەزەللىرى «ئۆزبېك ۋە تاجىك خەلقلىرىنىڭ تەڭ دەرىجىدىكى مىراسى ھېسابلانغان بۇخارا مۇقامى ، سېكىلى شەش (ئالتە) مۇقام» غا مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدىن ، بولۇپمۇ ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يىللاردا تېكىست قىلىنىشقا باشلىغانلىقىنى ئۇچۇر قىلىدۇ .① بۇ ، ماھىيەتتە ئۆزبېكلەر ئۆزلەشتۇرگەن تاجىك شەش مۇقامى بولۇپ ، ئەرۇز شەكلىدىكى تۇركىي ياكى پارسىي تېكستلىرىنىڭ چۇشۇشىدە گەپ يوق ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەلىشىر نەۋائى لىرىكىلىرىدا «بۇزرۇك» ، «راست» ، «نەۋە» ، «دۇگا» ، «سىگاھ» ، «ئىراق» دىن ئىبارەت «شەش مۇقام» ئاتالمىلىرىدىكى 1- ، 3- ، 4- ، 5- مۇقاملارنىڭ ، مۇھىمى «ئىراق» مۇقامىدىن باشقا مۇقاملارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان .

ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە مەدھىيات ، نەزىرە ، مۇشائىرە ۋە

---

① «ئۆزبېك مۇزىكىسى تارىخى» ، 1981- يىل تەشكەن نەشرى ، 36- ، 37- بەتلەرگە قارالسۇن .

مۇخەممەس يېزىش ، نەۋائى خەمسىسى ئۈلگىسىدە داستانلار ئىشلەش جەھەتتە ھېچقايسى قېرىنداش خەلقلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كلاسسىكلىرىگە تەڭلەشمىگەنىدى . بۇ جەھەتتە «شايبانىخاننامە» (مۇھەممەد سالىھ) ، «سۇبھانقۇلنامە» (مۇھەممەد بەلخى) ، «ئۇبەيدۇللانامە» (سەئدايى نەسەفىي) دىن كېيىن قوقان خانلىقىدىكى شائىر - شائىرەلەر نەتىجە قازاندى .

يەركەن سەئىدىيە خانلىقى گۈللەنگەن مەزگىلدە ماۋەرا- ئۇننەھردە فېئودال تارقاقلىق ۋە ئىشانچىلىق مۇرت - مۇخلىسچىلىقى ئەۋجىرەپ كەتتى . بابۇر ۋە سەئىدىيە خانلىقلىرى ئۆزئارا خەيرخاھلىق بىلەن بۇ ئېقىمغا قارشى كۈرەشتە ئەلىشىر نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى ئىلغار گۇمانىستىك ئىدىيىلەرنى مەنىۋى قورال قىلدى . ئەمما ، مەختۇم ئەزەم - ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا - بۇرھانىددىن خوجا ۋارىسلىرى يەركەن سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ئەرشى (خوجا ياقۇپ) ھاكىمىيىتىنى قانغا غەرق قىلىپ ئۇيغۇر تۇپرىقىدا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىممۇتلەقلىقىنى تىكلىدى .

شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئۆزبېك خەلقى ، بولۇپمۇ پەرغانە ئۆزبېكلىرى ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن كۆپلەپ بەھرىمەن بولدى . چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە قىسمەن قىپچاق تىلى بىرلىكى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بۇخارا ، خىۋە ، قوقان خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ چاغاتاي ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئالدىنقى مەۋقەسىگە سىلجىدى .

قېرىنداش ئۆزبېك خەلقى مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە ، بولۇپمۇ ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يىللاردا ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ، ئۇنى ھەر تەرەپلىمە تېرەن مۇھاكىمە قىلىش ، بىر پۈتۈن ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتى سېكىلىنى ئۆرە تۇرغۇزۇش ، نەۋائىنىڭ مەنىۋى ئوبرازىنى كۆتۈرۈپ چىقىش جەھەتلەردە ئىپتىخار ۋە ئاپىرىنغا سازاۋەر تارىخىي ئەمگەك سىڭدۈردى . نەۋائى تەۋەللۇتىنىڭ 550

يللىقىغا بېغىشلانغان بۇ خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتىمۇ تاشكەنتنى مەركەز قىلىپ ئېلىپ بېرىلماقتا .

ئەلىشىر نەۋائى تۆھپىلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى

ئەلىشىر نەۋائى قانداقتۇر مىللىي ياكى ئىجتىمائىي نەسەبلىرى تۈپەيلى ئەمەس ، بەلكى پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە بىر ئۆمۈرلۈك تەپەككۇر ئەمگىكى ، ئۆلمەس ۋە ببباھا تۆھپىلىرى تۈپەيلى مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئىتتىپاقلىق ئورۇن ئىگىلىگەن .

ئۇ ئۆز مىللىتىدىن كېلىپ چىققان ، شۇنىڭدەك ئۆز مىللىتى مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن ھالقىغان . ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ پەرزەنتى ، ئۇ ئۆزى ياشىغان ماكان سەھنىسىنىڭ كۆرۈنگەن قەھرىمانى ، شۇنىڭدەك ئۇ ، بۇ زامان ۋە بۇ ماكان چەمبەرلىرىدىن ھالقىغان ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخس .

ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ مىقدارى ، كۆلىمى ، شۇنىڭدەك بەدىئىي مەپتۇنكارلىقى جەھەتتىن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى يەنە بىر ئۇلۇغ مەنىۋى خەزىنە ئىگىسى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز . ئۇنىڭ تۈركىي كلاسسىك ئەدەبىيات يارىتىشتىكى تۆھپىسى بىقىياس زور .

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تۈركىي ئەدەبىي تىل ساھەسىدە كۆرسەتكەن خىزمىتى ھەقىقەتەن زور بولغان . بۇ ھەقتە ھۈسەيىن بايقارا «رىسالە» دە مۇنداق يازغان : «ھەق سۆز ئىيتىشنىڭ قەھرىمانى ، يەنى نەۋائى تەخەللۇسى بىلەن مەشھۇر مىر ئەلىشىر تۈرك تىلىنىڭ ئۆلگەن جەسىتىگە مەسىھنەفەسى بىلەن روھ - جان كىرگۈزدى ۋە ئاڭا تۈركىي سۆز يىپەكلىرىدىن توقۇلغان قىممەت باھا ۋە نەپىس كىيىملەر كىيگۈزدى ، يەنە سۆز گۈلىستانىدا نەۋائىنىڭ نەۋ باھار

ئىستېداتتىدىن جان بېغىشلىغۇچى يېغىنلار يېغىپ ، رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلدى . ئۇ يەنە نەزم دەريياسىغا ئۆزىنىڭ تەپەككۇر بۇلۇتلىرىدىن جان كىرگۈزگۈچى تامچىلار تامچىلىتىپ ، خىلمۇخىل دورلار چاچتى . ئۇ ھەر بىر شېئىرىي تۇر مەيدانىغا چاپقۇر ئېتىنى سۈرۈپ كىرىپ ، شۇ مەملىكەتنى تىل قىلىچى بىلەن ئۆزىگە قاراتتى . ئۇنىڭ نەزمىلىرىنى ماختاشقا تىل نۇقسانلىق ۋە قەلەم ئاجىزدۇر . » ① شۇنداق بولۇشقا قارىماي ، ئەلىشىر نەۋائىنى نۇقۇل تۇركىي تىل ۋە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن چۈشىنىش نەۋائىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى چۈشىنىشتىكى ۋاقتى ئۆتكەن ، يۈزە قاراش بولۇپ قالدى . ھازىرقى كۈندە ئۇستۇنلۇك ئېلىشقا باشلىغان ئىلمىي قاراش ئۇنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك شاھانە تۆھپىسى — ئۇنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتى ، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كامالىتى توغرىسىدىكى دىنىي ، ئىرقىي ، مىللىي ، جۇغراپىيىلىك چەكلىمىلەردىن ھالقىغان گۈمانىستىك ئىدىيىلىرى ۋە مىزانلىرىدىن ئىبارەت بولماقتا . مانا بۇ ئەلىشىر نەۋائى سىماسىنىڭ ئۆلمەس جېنى !

ئەلىشىر نەۋائى ئوخشىمىغان مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە بىلىم مەنبەلىرىدىن مانا مۇشۇنداق ئىدىئال ئىدىيىلەرنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن دانىشمەن مۇتەپەككۇر . ئۇنىڭ گۈمانىستىك نەزمىلىرىدىن بەزى نەمۇنىلەر مۇنداق :

كىمكى ئىنساندۇر ئانىڭ مەھبۇبى ھەم ئىنسان ئېرۇر .

* * *

بارىدىن غەرەز گەرچە ئىنسان ئىدى ،
ئاڭا داغى مەقسۇد ئىرفان ئىدى .

* * *

چەرخ ئۇزۇكنىڭ ھەلقەسىدۇر ، لېيك ھەر كەۋكەب ئاڭا ،

---

① ئىززەت سۇلتان : «نەۋائىنىڭ قەلب دەپتىرى» ، 1969- يىل ناشكەنت ، ئۆزبېكچە نەشرى ، 397- بەت .

قەتىل ئۇچۇن ئاستىدا قىلغان زەھرى پىنھان خاتەمى .

(مەنىسى : پەلەك ئۇزۇكنىڭ ھالقىسى ، ئەمما ھەر بىر يۈلتۇز خۇددى ئىنسانغا قاتىللىق قىلىش ئۇچۇن ، بۇ ئۇزۇك ھالقىسىغا يوشۇرۇن ئورنىتىلغان زەھەرلەنگەن كۆزگە ئوخشايدۇ)

فەلەك بىدادىدىن گەرچەند مەنى خاكۇ غۇبار ئولدۇم ،
تىلەرمەن تاپماغايلار تۇتىيالمقغە غۇبارىمنى .

(مەنىسى : پەلەك دەردىدىن يەنچىلىپ توپا - تالقان بولۇپ كەتتىم ، ئالەم بۇ توپا - تۇپرىقىمنى ئەما كۆزىنى داۋالاشقا تۇتىيا قىلىش ئۇچۇنمۇ تاپالمىسىكەن دەيمەن .)

ئەگەر سەن ھەمدەمىم بولساڭ ئىكەۋلىك ياخشىدۇر ، يوقسە ،
ئەبەد ئۇمرى ئەگەر تاپسام ئۆزۇمنى ئىستەرەم يالغۇز .

(مەنىسى : ئەگەر سەن مېنىڭ ھەمدەمىم بولساڭ ، ئىككى بولغىنىمىز ياخشى . ئۇنداق بولمىغاندا ، ئەگەر مەڭگۇلۇك ھاياتقا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ يالغۇز ئۆتۇشنى ئىستەيمەن .)

ئادەمى ئېرسەڭ دېمەگىل ئادەمى ،
ئانىكىم يوق خەلق غەمىدىن غەمى .

* * *

چۇن مالاھەت جان ئالۇر ھۇسن ئىچرە ، ئانى ئىستەگىل ،
خاھى دىلبەر كىشۋەرى بولسۇن خوتەن ، خاھى ھەبەش .

(مەنىسى : گۇزەل ھۆسن ۋە سۇلكەتلىرى بىلەن سېنى مەپتۇن قىلغان دىلبەرنى ئىزدە ، ئۇنىڭ يۇرتى خوتەن ياكى ھەبەشىستان بولۇشىنىڭ كارايىتى چاغلىق .)

ەلىشىر نەۋائىنىڭ گۇمانىستىك ئىدىيىلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار مەنىۋى ئىنتىلىشلىرى بىلەن تولغان ھازىرقى زامان پىكىر ئېقىمىدا ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۇچىنى يەنمۇ جىلۋىلەندۇرگۇسى . ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ ھاياتىي قۇدرىتىنى مەڭگۇ ساقلايدىغان ئىلغار ئىدىيىلىرى بىلەن يالغۇز ئۆتمۇشنىڭلا مەنىۋى قەھرىمانى بولۇپ قالماي ، يەنە كەلگۇسىنىڭ جەلىبكار گۇمانىستىك سىماسىدۇر !

نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا①

1. نوروز — ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئەت ئىلاھچىلىقىنىڭ يالدامىسى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30- يىللىرى مىللىي تۇرمۇشتىن تەقىپ قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئېتنىك بايرام — نوروز بايرىمى يېقىنقى ھاياتىمىزغا نۇرانە شولىسىدا خۇددى بۇلۇقتۇرۇلغان «نوروز بۇلاق» كۆز ئالدىمىزدا جىلۋىلىنىشكە باشلىدى. ئۆز بۇلىقىنى يوقاتقان چىمەن ۋە ئۆز چىمەنلىكىنى يوقاتقان بۇلاق قايتا قوشۇلغاندەك خەلقىمىز ھاياتىدا بىر قۇتلۇق پائالىيەت — نوروز بايرىمى پائالىيىتى جۇش ئۇرۇپ چىقتى. مىللىي ئۇيۇشۇش كۈچىمىزگە تۆھپە قوشقۇچى بۇ ئېتنىك

---

① ئالىمنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىمىز نوروز تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان بۇ ماقالىسى تۇنجى قېتىم «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1990- يىللىق 1- سانىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن، تەلەپ بويىچە ئالىم ئۆستىدىن قايتا ئىشلەپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 2- سانىدا ئېلان قىلغان. نوروز تەتقىقاتى بويىچە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى ھېسابلانغان بۇ ئىسىل ماقالە قايتا - قايتا قىلىنغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە ناھايىتى ياخشى تەسىر قوزغىغان. شۇنىڭدىن كېيىن پروفېسسور ئابدۇكېرىم راھمان ئەپەندىنىڭ 1995- يىل 3- ئايدا ئەنقەرەدە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى نۆۋەتلىك خەلقئارا نوروز ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ كەلگەندىن كېيىن يازغان «تەبىئەت بايرىمى - نەۋرۇز» ناملىق ماقالىسى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996- يىللىق 1-، 2- (قوشما) سانىدا، «نەۋرۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1996- يىللىق 1- سانىدا ئېلان قىلىنىدى. 2001- يىلىنىڭ بېشىدا تەتقىقاتچى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ «نوروزنامە» ناملىق كىتابچىسى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدى. دېمەك، ئۇيغۇرلاردا نوروز تەتقىقاتى ئەنە شۇنداق باشلانىدى.

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن.

مەنىيەت پائالىيىتىنىڭ مۇنداق تېز ، مۇنداق يارىشىملىق گۈل - چېچەكلەر بىلەن ئازادە جابدۇنۇپ ئۇلگۈرەلمىگەنلىكىنى ئويلىغىنىمىزدا ئۇنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق قەدىمىي ئىزنالىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولۇشى تەبىئىي .

«نورۇز» ئاتالمىسى خۇددى «مۇقام» ئاتالمىسىغا ئوخشاش ئۆزى ئىپتىدا بولغان ۋاقىتتىلا مەيدانغا چىققان ئەمەس ! كىشىلەر تارىخىي ھەقىقەتلەرنى تېپىشقا تەمشىلگەندە ، ئېتنومولوگىيە (لۇغەت مەنبەسى) ئىلمى بۇ ئوبيېكتنىڭ تارىخىي مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا ھەر قاچان ئاجىزلىق قىلىدۇ . روشەنكى ، ئېتنومولوگىيىلىك ئوبيېكت نەرسىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قېلىپلاشقان ۋە بەلكى ئاخىرقى ۋاريىانتتىكى نام - ئاتالمىسىنى ئىزاھلاشنىڭ ئوبيېكت قىلىدۇ ، خالاس . ئەگەر ھەقىقەتلەر ئېتنومولوگىيىلىك ئىزاھات بىلەن ھەل قىلىنىدۇ ، دېيىلىدىغان بولسا ، ئىلىم دۇنياسى «كۆلكە ئەينىكى» فىگۇرىلىرىغا گىرىپتار بولغان بولاتتى !

ئەنە شۇ ئېتنومولوگىيە بويىچە بۇ ئىبارە شەرقىي ئىران — تاجىك تىلى تەلەپپۇزىدا «نەۋ» — يېڭى ، «رۇز» — كۈن سۆزىدىن مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ ، «يېڭى كۈن» ، «يېڭى يىل كىرگەن كۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . كېيىنكى ۋاقىتلاردا توققۇز ئوغۇز دەپ تەرىپلەنگەن غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۇرناق بايراملىرىنى «مەشرەپ» دەپ ئاتىغاندەك ، يېڭى يىل — باش باھار بايرىمىنى تەخمىنەن زوروئاستىر دىنىدىن كېيىن شەرقىي ئىران — تاجىك تىلى بويىچە «نورۇز بايرىمى» دەپ ئاتاشتى . شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇ ئايەمنى ئۇزاقتىن - ئۇزاق «كۆك بۇرناق» ، «سۇمۇلە ئايىمى» ، «كۆك مەشرىپى» نامىدا داۋاملىق ئاتاپ كېلىشتى .

«نورۇز» كالېندارى ھەققىدە ھازىرغىچە روشەن بەلگىلىمە مەۋجۇت ئەمەس . ماقالە ياكى قامۇس ماقالىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى تولا ۋاقىتلاردا ، ياكى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ، ياكى زىرئوانىزم

مۇخلىسلىرىنىڭ ، ياكى خارەزمى ، بىرۇنى ، ئۆمەر ھەييام ، ئۇلۇغبېك تۇزگەن زىچە - كالېندارلارنىڭ يىل بېشى كۈننىى نورۇز كۈنى قىلىپ مۇتلەقلەشتۇرۇپ يېزىشىپ كېلىشتى . بەزى ئاپتورلىرىمىز ئۇنى دېھقان يىلى (خەنزۇ كالېندارى) بويىچە ، بەزىلىرى قەمەرىيە بويىچە ، بەزىلىرى شەمسىيە بويىچە ، بەزىلىرى مىلادىيە بويىچە مۇئەييەنلەشتۇرۇشتى .

ئېيتىش كېرەككى ، نورۇز ئالدى بىلەن تەبىئەت بايرىمى . بۇ ھەقتە ئىران تارىخچىسى ئازىرگىشاسىب ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئىران يوسۇن مىراسلىرى» (ئەين بەرگۇزارى چەشنخەيئى ئىرانى بەشتان) ناملىق ئەسىرىنىڭ 56- بېتىدە مۇنداق يازىدۇ : «نورۇز — باھار كۈنى ، ئورمۇزدا كۈنى . . . گۈل ۋە خۇش بۇي گىياھلار مەۋسۇمى . . . نورۇز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇلۇغ بايرىمى . بۇ چاغدا باھار شامىلى دالا ۋە ساھىللارنى يېشىللىققا پۈركەيدۇ . ئۆلگەن ، چىرىگەن نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ ، تەبىئەت يېڭىباشتىن ئۇستباش كېيىدۇ» .[1] شۇنداق ئىكەن ، نورۇز ھەممە تەبىئەت سەنئىتىگە بىرلا كالېندارىدا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس . بىزچە ، جەنۇبىي جۇڭگودا يانۋار ، فېۋرال ئايلىرىدا باھار بايرىمى قۇتلۇقلانغانلىقى بىلەن ، قەدىمكى شىمالىي دىيار ، ھۇن خەلقلىرى ئارىسىدا ئاپرېل - ماي ئايلىرىدا «ئەجدىھا بالىق» شەھىرىدە يېڭى يىل بايرىمى ئۆتكۈزىدىغانلىقى ، چارۋىچىلار قوي - يىلقىلىرىنىڭ ھېسابىنى ئالىدىغانلىقى ، لايدىن ياسالغان كونا بەخت مۇئەككەللىرىنى چېقىپ ، شۇ لايدىن يېڭى يىللىق بەخت مۇئەككەللىرى ياسايدىغانلىقى بۇنىڭ بىر دەلىلى . بۇ ھەقتە «تارىخنامە» ، «شىمالىي جۇ كىتابى» ، «ۋېينامە» ، «سۇينامە» دەستۇرلىرىدا كۆپلەپ قەيت قىلىنغاندىن تاشقىرى ، «تۇرپان تېكستلىرى» دىكى ئۇيغۇرچە بۇددا ۋە مانى دەستۇرلىرىدىمۇ مول

---

① ئا . دورۇشېنكو : «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ، موسكۋا ، 1982- يىل روسچە نەشرى ، 71- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

مەنبەلەر ساقلانغان . 1863 ـ يىلىدىن 1878ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭدا تۇرۇپ «غەربىي يۇرت ھەققىدە نەزمىلىك بايان» ناملىق تۆت جىلد كىتاب يازغان شاۋشۇن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نورۇز بايرىمىنىڭ خەنزۇلار قوللانغان دېھقان يىلى ئاساسىدا ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ ، مۇنداق بىر كۆپلىت نەزم يازغانىدى :

ئۇندا شاتلىقلار تۆگەل ھۇنەر ـ ماھارەت بەيگىسى ،
دوغا تىككەن زەر ۋە تىللا بەيگىلەر ئىنئامچىسى .
بەل تۇتۇپ چېلىش قىلار پالۋان يىگىتلەر تۇشمۇ ـ تۇش ،
تاللىنۇر. پالۋان ئارا مەيدان بويىچە نوچىسى .

ئۇ كىتابىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى يىلى جۇڭگو كالېندارىغا ئاساسلانمىغان» دەپ ئىزاھ يېزىپ قالدۇرغان .

ئۇنداقتا «نورۇز» قايسى كالېندارغا ئاساسلانغان ؟ شۇبھىسىزكى ، زوروئاستېرىزم ئېتىقادىدىن ئىلگىرىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ 12 ئايىنى ئۆكەكتىكى 12 ھايۋان ياكى نەرسە نامىدا ئاتايدىغان ۋە قىيا رەسىملىرىدىكى ئاسترونومىيىلىك تامغىلاردا تەكرار گەۋدىلەندۇرۇلگەن ئىپتىدائىي توتېمىزم تەقۋىمچىلىقىغا ئاساسلانغان . باشقىچە ئېيتقاندا ، ئۇ ھازىرقى ئىران دىيارىدا قوللىنىلىۋاتقان ئاي كالېندارى — قەمەرىيىگە ئوخشىمايدىغان ، ئىپتىدائىي شەكىلدىكى شەمسىيە كالېندارىغا ئاساسلانغان . زورو ئاستېرىزم بۇ خىل ئىپتىدائىي قۇياش كالېندارىنى قوبۇل قىلدى ، ① بىراق ئاي ناملىرىنى بىرلەمچى نەرسە (زات) نامىدىن ئىككىلەمچى ئابستراكت سۈپەت ئىبارىلىرىگە ئالماشتۇرۇۋەتتى .

---

① «تۇرپان تېكىستلىرى» دە سۇندى كالېندارى «NawsRdic» (نەۋسىردىن) دەپ ئىستېمال قىلىنغان .

روشەنكى ، قۇياش ئىلاھىغا قوشۇمچە تەڭرىلەر قاتاردا ئەمەس ، بەلكى باش تەڭرى سۈپىتىدە ئېتىقاد قىلغان خەلقلەردىن كونا مىسىر (ئېگىپىت) لىقلار ، ھەمدە مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەشھۇر ئىدى . ۋەھالەنكى ، قەدىمكى مىسىرلىقلار ئىككىنچى پىرئەۋىن سېخېمدىن باشلاپ قۇياش ئىلاھى «را» غا بولغان ئېتىقادىنى پىرئەۋىننىڭ شەخسىي ئېتىقادى قىلىپ قويغان ۋە «ئامون» ، «مائون» ، «مائاموئات» ئىلاھلىرى تەسىرىدە «را» نىڭ نوپۇزى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسا ، ئەكسىچە مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بۇ خىل تەبىئەت ئىلاھچىلىقى قاراشلىرىنى شامانىزم ، زوروئاستېرىزم ۋە مانى دىنى ئۈستۈنلۈك ئالغان پۈتكۈل دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە كەمكۈتىسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدى .

بۇ توغرۇلۇق ، ئا . دوروشېنكو «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ناملىق كىتابىدا ، زوروئاستېرىزم ئۆز قاراشلىرىنى قۇياش كالېندارىغا ئاساسلىنىپ شەرھلىگەنلىكىنى ، بۇ چاغدا بۇ جايلاردا مىسىرلىقلارنىڭ قۇياش كالېندارى بولمىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە ، زوروئاستېرىزملىق قۇياش كالېندارى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇران بىلەن ئۇنىڭغا يېقىن شەرقىي ئىراندا شەكىللەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.[1]

ئا . دوروشېنكو ئۆز كىتابىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ، زوروئاستېرىزم دىنىكى باش تەڭرى «ئاخۇرامازدا» (ئۇيغۇرلاردا ئورموز دەپ ئىستېمال قىلىنغان)[2] ئوتتۇرا ئاسىيا (تۇران) خەلقلىرىنىڭ قۇياش (كۈن) تەڭرىسى مىترادىن ئۆزگىرىپ ھاسىل قىلىنغان دېيىش بىلەن بىرگە ، ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (63- بەتتە) ۋە ئۆمەر ھەييامىلارنىڭ (68- بەتتە) يىل بېشىنى بەلگىلەشتە قۇياشنىڭ «قوزى» (ھەمەل) بۇرجىغا

---

① ئا . دوروشېنكو : «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ، 63- بەت .
② 924 ـ 925- يىللاردىكى گەنجۇ سېرىق ئۇيغۇر خانىنىڭ ئىسمىمۇ ئورموز ئىدى.

توغرا كەلگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن .[1] ئەڭ قىممەتلىكى شۇكى ، ھەتتا زوروئاستىردىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» دىمۇ نورۇزنى قوزى بۇرجى بىلەن باشلىنىدۇ دەپ يېزىلغان .[2] ۋەھالەنكى ، ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا قىش ئاخىرىنى بېلىق (ھوت) بۇرجى ، يىل بېشىنى قوزى (ھەمەل) بۇرجى بىلەن ئاتاپ كەلگەن .[3]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا :

ياشىق ياندى بولغاي يانا ئورنىغا ،
بالىق قۇيرىغىدىن قوزى بۇرنىغا
(قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا ،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا .)

دەپ يازسا ، رابغوزى مۇنداق دەپ يازغان :

كۇن ھەمەلگە كىردى ئەرسە كەلدى ئالەم نەۋرۇزى ،
كەچتى بەھمەن زەمھەرىر قىش قالمىدى قارى بۇزى .
(كۇن ھەمەلگە كىرگەندە نەۋرۇزى ئالەم باشلىنىدۇ ،
بەھرەمەندەك قىش كېتىپ قار - مۇزلىرىمۇ تۇگەيدۇ .)

نورۇز — نوقۇل تەبىئەت بايرىمىلا ئەمەس ، ئۇ خېلى ئۇزاق بىر زامان قۇياشقا ، ئوتقا ۋە يورۇقلۇققا بولغان دىنىي ئېتىقاد تۇسىنىمۇ ئېلىپ كەلدى ، بۇ زوروئاستىرىزمدىن ئىلگىرىكى قۇياشقا چوقۇنۇش — تەبىئەت ئىلاھچىلىقى شەكلىدە ۋە زوروئاستىرىزمدىن كېيىنكى ئاخىرومازداغا سېغىنىش — دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك شەكلىدە ئىككى باسقۇچنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى .

شۇنى ئالدى بىلەن قەيت قىلىش ھاجەتكى ، ھېگگان تاغلىرىدىن ئورال تاغلىرىغچە ، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن ھىندىقۇش چوققىلىرىغچە بولغان بۇ بىپايان زېمىن ئىپتىدائىي ئىنسان

---

① ئا . دورۇشېنكو : «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ، 63 - بەت .
② يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت .
③ «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» كە قارالسۇن .

گۇرۇھى ۋە باشلانغۇچ توتېمىزملىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ كونا ئاپىرىدەگاھلىرىنىڭ بىرى ئىدى . ئومۇمەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقىچە تەبىئىي غارلاردا قۇياشقا تەلمۈرۈپ ، ئوتقا سېغىنىپ كەلگەن ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرى بىرقەدەر ئىلگىرىلا برۇنزا قوراللار ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىختىراچىلىرى بولۇپ مەيدانغا چىقىشتى . غار ۋە قىيالار ئات ، بۇگۇسۇن (چاق) ، قاڭقا (ھارۋا) ۋە ئاي - كۈن تامغىلىرىنى سىزىپ قالدۇرغان بۇ خەلقلەر دائىمىي يۆتكىلىپ تۇرۇش تۈپەيلى «ئالتۇن قوزۇق» يۇلتۇزىغا قاراپ تەرەپ بەلگىلەش ، تەرەپلەرنى رەڭ بىلەن بەلگىلەش ، ئەسىرلەرنى مۈچەلگە ، يىلنى 12 بۇرجقا (12 ئۆكەڭ ، 12 راش) قاراپ پەسىل ۋە ئايلارغا ئايرىش ۋە ئۇنى بىۋاسىتە ھايۋان ياكى بۇيۇم نامىدا كونكرېت ئاتاش ، پالنامە (كۆرۈم) ، چۈش جورۇش قاتارلىقلارنى خېلى ئىلگىرىلا دائىمىي تۇرمۇشنىڭ ئەمەلىي كۈنتەرتىپى قىلغانىدى .

قۇياشقا چوقۇنۇش ئارىيان ئانتروپولوگىيىسى ۋە تۈركىي ئېتنولوگىيىسىگە ئالاقىدار ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولۇپ شەكىللەندى . قۇياش بىر قاراشتىلا ياز ۋە قىش ئىككى پەسىلدەك بىلىنىدىغان بۇ كەڭ زېمىندا ھايات سىمۋولى ، مال - چارۋا سىمۋولى ، تۆت تادۇ — تۆت قۇت ئىچىدىكى ئاتا تەڭرى نوپۇزىنى تىكلىگەنىدى . قىيا رەسىملىرىدىن بىز ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي مۇراسىملارنىڭ كۈنگە سېغىنىش مۇراسىمى بولغانلىقىنى ، ئەڭ دەسلەپكى ئۇسسۇل پىرلىرىنىڭ كۈنگە تىلاۋەت قىلىش ئالامەتلىرى بىلەن تولغانلىقىنى كۆرىمىز . ① بولۇپمۇ چوغاي تاغلىرىدىكى

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1992 - يىللىق 1 - سان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدە قۇياش ئېتىقادى» ناملىق ماقالىگە قاراڭ .

قۇياشقا چوقۇنۇۋاتقان يالغۇز ئەركەكنىڭ تەسۋىرى ، پەرغانىدىكى سايمالتاش قىيالىرىغا سىزىلغان قۇياشقا تىلاۋەت قىلىپ پىرە ئۇسسۇلى بىلەن مۇراسىم ئۆتكۈزۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ تەسۋىرى ، قازاقىستاندىكى تامغالىق يالپاق قىيالىرىغا سىزىلغان ھەيۋەتلىك تاغ تېكىسى (ئالەم) ئۇستىگە دەسسەپ تۇرغان توققۇز نۇر ھالقىلىق قۇياش ئىلاھى تەسۋىرى بۇ جەھەتتىكى ماددىي ھۆججەتتۇر . خەنزۇ يىلناملىرىدە بۇ جەھەتتە روشەن ئۇچۇر بېرىلگەن .

خۇددى قىيا تاشلارغا يۇمىلاق كۇن شەكلى چۇشۇرۇلگەنـ ـدەك ① جەسەت قەبرىگاھلىقلىرىمۇ نۇرلانغان قۇياش سىمۋولىدا ئەتراپلىرىغا چەمبەرسىمان بىر قانچە قات قوزۇق قېقىش ② ياكى تاشلار تىزىش بىلەن بەجا قىلىنىدىغان بولدى . قوللىرىغا مەشئەل - چەلپەكتوزلار كۆتۈرگەندەك ، قىيالار ئادەم ۋە چارۋامال ئوبرازلىرى يېنىغا يېنىۋاتقان ئوتنىڭ سىماسى بولغان «☀» تامغىسى چۇشۇرۇلىدىغان بولدى . يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن لايدىن بەخت مۇئەككەللىرى ئوبرازى ياسىلىشتىن ئىلگىرى ئۇرۇقداش قەبىلىلەر ئات - قۇلان قۇربانلىق قىلىپ ، غار تاملىرى ۋە قىيا تاشلارغا يېڭى چىققان ئايىنىڭ ، يېڭى كۆتۈرۈلگەن كۇننىڭ تامغىسىنى چېكىپ دەسلەپكى يىلنامە ئەنئەنىسىنى باشلىدى .

مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دىنىي مەدەنىيىتى ، فولكلور ئەنئەنىلىرىنىڭ سالماقلىق بىر قىسمى ئىپتىدائىي قۇياش ئىلاھچىلىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن .

بۇ ئادەت قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى دەۋرىدە «كۇن تۇغمىش» ، «ئاي تۇغمىش» ، «كۇن تېكىن» ، «ئاي تېكىن» سەلتەنەت ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ، جۇملىدىن «كۇنچى» ، «كۇنەس» قاتارلىق توپىنومىيىلىك ئىسىملارنىڭ شەكىللىنىشىگە

---

① كۆكتوقايدىكى تامبالتاش ، پەرغانىدىكى سايمالتاش قىيا رەسىملىرى بۇنىڭغا مىسال .
② لوپنوردىن تېپىلغان يەتتە قاتار چەمبەرسىمان قوزۇقلا ئورالغان كونا قەبرە ئۇنىڭغا مىسال .

يول ئېچىپ بەردى .

كۆك (سۈمۈلە) مەشرەپى — ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك مەدەنىيەت چەشمىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىتپىدائىي تېرىقچىلىق ئالامەتلىرى ، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ مۇناسىپ پەسىللىرىنىڭ بىرىدە ئاتا - بوۋىلىرىمىز هاياتىغا يېڭى هۆسىن قوشتى . بۇ تېخى زوروئاستېر دىنى شەكىللىنىپ ئۇلگۈرمىگەن ، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى شەرقىي ئىران ۋە ماۋەرا ئۇننەهرگە قەدەم قويمىغان ، هېرىدوتۇس ، سترابون ، كورتىسىي رۇف ، ئوررىئان ، پولىتارخ قاتارلىق تارىخچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ خۇددى گرېتسىيەدىكى «دىئونۇس بايرىمى» دەك مەشرەپ (Mayxirəb) بايراملىرىنىڭ بارلىقى هەققىدە تېخى قەلەم تەۋرەتمىگەن چاغلار ئىدى . «تۇركىي تىللار دىۋانى»دە شۇ خەلق بەزمە قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر كۆرسەتكەندە بۇ بىر قۇشاقنى خاتىرىلىگەنىدى .

ئۈرىق باشى قازلايۇر ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ .
ساقىنچ قوزى كەزلەيۇ
تۇن - كۇن بىلە سەۋنەلىم

بۇ قوشاقتىكى مەي ئۈرىقلىرى غازدەك تىكلەندى ، قەدەهلەر كۆزى مەيگە تولدى» دېگەن سۆزدىن كېيىنكى جۈملىدىكى «قوزى» ئىبارىسى ئەگەر «قوزى يازغى يۇلتۇز باسا ئود كىلۇر» (قوزى باهار يۇلتۇزى ، ئارقىسىدىن كالا كېلىدۇ) دېگەندەكىدەك باهار باشلانغان ئاينى ئىپادىلىسە ، ئۇ چاغدا بۇ قوشاقنىڭ هەقىقىي توغرا يەشمىسى مۇنداق بولىدۇ .

ئۈرىق بېشى غازدەك تىكلەندى ،
قەدەهدە مەي بېلىق كۆزى بولدى ،
كەلدى ئارقىدىن قوزى كۆرۈنۈپ ،
كەل يار كۇن - تۇن ئويناىلى ئەمدى .

2 . نورۇز بايرىمى ۋە زوروئاستىر ئېتىقادى

ھەممىگە ئايانكى ، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا (تۇران) قەدىمكى قەبىلىلىرى ئۆز تارىخىدا كۆچۈش ۋە يۆتكىلىش ھادىسىسى ، قوشۇلۇش ، بۆلۈنۈش ۋە قايتا تەشكىللىنىش ھادىسىسى ، دىن ۋە ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش ھادىسىسىنى شۇنداق تەكرار ، شۇنداق تىپىك گەۋدىلەندۈرىدۇكى ، ئۇنى ئېتنولوگىيەدىكى گولىپستىرىم ئېقىمى قانۇنىيىتى دېيىش مۇمكىن ! شەرققە يۇرۇش قىلغان دارا ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇبىيىتىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە ، سۇمىرلار ، ئارىيانلار ، سكىتاي - ماساگىتلار ، ھۇن ۋە ئاۋارلار ، سالجۇق تۇركلىرى ۋە موڭغۇللار ، ئەڭ ئاخىرى تۆمۇرلەڭ ۋە بابۇر چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ساھىلى ، مىسىر زېمىنى ، رىم ئىمپېرىيىسى ، مىسوپوتامىيە ۋادىسى ، ئىلەم ئېگىزلىكى ۋە ھىند دەريا ۋادىلىرىغا غالىپلارچە باستۇرۇپ بېرىپ مەڭگۈلۈك ئېتنىك ھۇجەيرە ۋە مەدەنىيەت ئۇرۇقلىرى چېچىپ كېتىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمىغان ئەمەس .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئۈچ مىڭىنچى يىللار بېشىدا تىگىر ۋە فرات ۋادىسىدا تۇنجى «شەھەر - قەلئە» مەملىكىتى قۇرغان سۇمىرلىقلار قەدىمكى مىسوپوتامىيە ئەپسانىلىرىدا تۇپان بالاسىدىن كېيىن پەيدا بولغان خانلىق دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى . رىئو - سودرا (ئوتنا پەچىقەم) نامىدا ئاتالغان سۇمىر قەھرىمانىنىڭ ئىسمىمۇ ئارىيان تەلەپپۇزلىرىغا ئوخشايتتى . بۇنىڭدىن تۆت مىڭ ئالتە يۈز يىل ئىلگىرىگە مۆلچەرلەنگەن سۇمىر قەبىلىلىرىدىن چىققان تۆت چاسا تاغار شەكىللىك قوپال يۈك توقۇلما كىيىم بىلەن ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس ۋە قوغۇشۇن مېتاللار تارىخچىلار ئارىسىدا سۇمىرلىقلار بۇ كان قېزىلمىسى بولمىغان ھەم ھاۋاسى ئىسسىق

دىيارغا ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن دېگەن قاراشقا ئاساس سېلىپ قويدى .

شىمالىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريانلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە ئىلەم ئېگىزلىكىگە قىسمەن كۆچۈشلىرى ھىندىستان ۋە ئىران ئاھالىسى تارىخىدا يېڭى ئېتنىك قاتلام تەشكىل قىلدى . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى ئەسىرىنىڭ باشلىرىدىلا سكىتاي (سكىف) چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ۋە كىچىك ئاسىيا زېمىنىنى ئەگىپ غەربىي ئاسىيا زېمىنىدا پەيدا بولغانىدى . ئاسۇرىيە پادىشاھى ئاسارخادون گەرچە قىزىل دېڭىزدا تولۇم كېمىلىرى بىلەن دەبدەبە قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ ، سكىتاي چەۋەندازلىرى سەركەردىسى پارتا تۇڭاگاغا ئۆز قىزىنى بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى . ئىلەم ئېگىزلىكىدە «شاھنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئەپراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پەيدا بولۇپ قالدى . زوروئاستىر ئېتىقادى مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك تېرىقچىلىق ۋە ئولتۇراقلىشىش ھادىسىسىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك ئىپادىسى ۋە ھامىيسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى .

ئۆز سەھىپىلىرىدە ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەن گىرشاسىپ بىلەن ئەپراسىياپ سۆزلەنگەن[1] زوروئاستىر دىنى دەستۇرى «ئاۋېستا»نىڭ «ياشتا» قىسمىدا ، يەنە «تورا» ئىبارىسى ئاستىدا بارلىق سكىتاي (ساك - ماسساگىت) قەبىلىلىرىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن . ساكلارنى [2] بەزى تارىخچىلار پەرەز بىلەنلا ئېيتقاندەك قانداقتۇر ئىرانى خەلق دەپ ئەمەس ، بەلكى تۇران زېمىنىدا ياشىغۇچى جەڭگىۋار تۇرلار دەپ [3] تىلغا ئالغان .

زوروئاستىر دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ قەدىمكى

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ، 1956 - يىل ، تاشكەنت نەشرى ، 1 - توم ، 59 - بەت .

② ئا . دوروشېنكو : «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ، 11 - بەتكە قارالسۇن .

③ «شەرق يۇلتۇزى» . 1983 - يىللىق 9 - سان ، 149 - بەتتىكى تاشكەنت يىلنامىسىگە قارالسۇن .

قۇياش ۋە ئاتەش ئېتىقادىنى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئانىمىزملىق (رەببۇننەۋئى) شەكىلدىن ئابستراكتلاشقان دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك باسقۇچىغا كۆتۈرگەندە، يېڭى يىل نورۇز كالېندارى ۋە نورۇز بايرىمى پائالىيەتلىرىگە يېڭى تۈس ۋە مەزمۇنلار بېغىشلىدى.

ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە» دە گەرچە جەمشىد زامانىدا نورۇز بايرىمى رەسمىي جاكارلانغانلىقىنى تەسۋىرلەپ:

جاھانغا نۇر - زىيا ساچار پادىشاھ،
بۇ نەۋرۇز كۈنى بولدى تەخت ئۆزرەجا.

يىغىلدى ئۇلۇغلار، ھەممە شاد - خۇش،
مەي، ئۈسسۇل بىلەن چالغۇ تاپتى خۇرۇش.

دەپ تىلغا ئالسىمۇ، ئەپسانىۋى پىشالىتلار پادىشاھلىقى دەۋرىدە تېخى زوروئاستېر دىنى شەكىللەنمىگەنىدى. بۇ ئۇلۇغ ئىران شائىرى جەمشىد ۋە نورۇز تەسۋىرىنى خەلق رىۋايەتلىرىدىن ئالغان. غەيرىي يازما رىۋايەتتە قۇرغاقچىلىققا دۇچ كەلگەن پادىشاھ جەمشىد قانال قازدۇرۇپ، سۇغا مەدھىيە ئوقۇلغان تەنتەنىلەر ئۇيۇشتۇرغان دېيىلگەن.

فىردەۋسى رىۋايەتلەرنىڭ بىر خىل بولماسلىقىدا ئىككىلەنگەن ۋە ساسانىيلارغا مەنسۇپ «بەھرەم گور»، «خۇسراۋ پەرۋىز ۋە شېرىن»، «يەزدىگىر پادىشاھلىقى» داستانلىرىدا نورۇز ھەققىدە مۇنداق توختالغان:

ئول مۇشكبۇي پەردەسىن يايغاندا ئالەم،
ئەنبەرگە بېكىتتى يۇزدىن قۇياش ھەم.

يەنە شىتاب ئەيلەپ بۇ چەرخى گەردۇن.

فەراغەت ئۇيقىدىن ئويغاندى مەمنۇن .

نەۋرۇزدا سالدىلار ئۇ شۇل جامەنى ،
شادلىقتىن ئايرىتىپ ئول بەدكامەنى ،

ئول جامە ئۈستىدە مەجلىس قۇردىلەر ،
مەي ئىچىپ ، كۈي تىڭلاپ ساپا سۈردىلەر .

پەقەت سادا چاغىدا نەۋرۇز پەسلى ،
مۇيەسسەر بولار ئىدى بۇزرۇگۋار نەسلى .

ئەسلى ئىران ئەپسانىلىرىدە ساسانى پادىشاھلىرىدىن پېروز زامانىدا قۇرغاقچىلىق ھەددىدىن زىيادە بولغانلىقى ئۈچۈن ، پېروز پادىشاھ ئادارخوررا تېغىغا چىقىپ باش تەڭرى ئاخرۇمازدادىن يامغۇر تىلىگەن . نەتىجىدە يامغۇر ياغقان . پېرۇز بۇ تاغقا «قام - پېرۇز» ناملىق ئىبادەتخانا سالدۇرغان . بۇ «پېرۇز ئۈمىدى» دېگەنلىك ئىدى دىيىلىدۇ . ۋەھالەنكى ، «قام» قامان - شامان ئېتىقادىدىكى ئىبارىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . «شەرھى ئاسامىل مۇسلىمىن» دا ئېيتىلىشىچە ، شامان دىنىنىڭ باخشى - پەيغەمبەرلىرى ئىچىدە «ئامان» ، «ئۈمىد» ، «جىسام» ، «ئەركىل» ، «دېۋىل» ، «تابقىر» ، «ياۋقە» قاتارلىقلار بولغان .

زوروئاستېر دىنىنىڭ ئىجادچىسى ئوسترا ئوتتۇرا ئاسىيا قۇياش ئېتىقادىغا ئاساسلىنىپ ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تورانى خەلقلەر تۇرمۇش ئادەتلىرىگە تايىنىپ ئۆز قاراشلىرىنى تەشكىللىدى . ئۇ «ئاۋېستا» دا تورا ئاھالىسىنىڭ ئەر باش تەڭرىنى قۇياش ، ئايال باش تەڭرىنى يەر -سۇ دەيدىغانلىقىنى ئەكس ئەتكۈزدى . بۇ ئۇنىڭغا زامانداش تارىخچى سترابوننىڭ : ماسساگىتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ، ئات قۇربانلىق قىلىدۇ ، دېگەن قاراشلىرىغا

ئوخشايتتى . ئوستىرا تۇران زۇنىنلىرىدىكى قوش ئۆركەشلىك تۆگە ۋە ئىراندا چەكلىنىدىغان ئات قىمىزى ، كالا گۆشى يېيىش ھەققىدە راۋان سۆزلىگەنىدى . بىراق ئەھمانىلار — ئىران ئىمپېراتورلىرى زوروئاستېردىنىنىڭ قۇياش كالېندارىنى قوبۇل قىلمىدى ، يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتەشپەرەسلىكىنىڭ مۇھىم ئىستىقامەتگاھى بولۇپ قالدى . ئېھتىمال ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى چەمبىرىگە ئويۇشقان قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېڭى يىل بايراملىرىنى شۇنىڭدىن كېيىن «نوروز» نامىدا قايتا ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن .

ئەڭ كونا زوروئاستېر دىنى قۇياش كالېندارى بويىچە نوروز كۈنى كېچە - كۈندۈز تەڭشەلگەن كۈن (ھازىرقى كالېندار بويىچە بىر قەرنەدىكى چوڭ - كىچىك يىللارنىڭ 9 — 21 - مارت ئارىسىدىكى كۈنلىرىدىن بىرى) قىلىپ بېكىتىلدى . بىر يىل 365 كۈن دەپ قارالغان ئەنئەنە بويىچە ، كونا يىلغا 360 كۈن توشۇپ ، يېڭى يىلغا 5 كۈن قالغاندا نوروز پائالىيىتى باشلىنىدىغان بولغان ، بۇ چاغدا بارلىق ئاتەشپەرەسلەر بىر قانچە قاچىغا بۇغداي ، ئارپا ۋە ماش تېرىپ ، ئىسسىق جايدا ئۆستۈرۈشەتتى ، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت جايغا ئوت قالاپ ، «ئاۋېستا»دىكى تىلاۋەت سۈرىلىرى ئوقۇلاتتى ، ئۆيگە قۇياش نۇرىغا قارىتىپ ئەينەك تىكلەپ قويۇلاتتى ، بەش كۈن تولۇپ ، يېڭى باھار كۈنى — نوروز كۈنى كىرگەندە ھېلىقى ئەينەككە چۈشكەن نۇر ئارقىلىق كۆرۈپ روھلىنىپ ، چاچقۇلار چېچىشىپ بىر - بىرىنى تەبرىكلىشەتتى . شۇنىڭدىن باشلاپ نوروز بايرىمى — ئاخرۇمازدا (ئورمۇز) تۇغۇلغان كۈن بايرىمى ئۆيدىن سىرتقا كېڭىيىپ 12 كۈن داۋام قىلاتتى . 13 - كۈنى ھەممە كىشى بۇ كۈننى ئەنخىرا مەينۇ (ئەخرىمەن) دىۋە كېلىدىغان بەختسىز قارا كۈن ھېسابلاپ ، قايتىدىن ئۆيلىرىگە كىرىشۋالاتتى .

«ئاۋېستا» دا بىر يىلدىكى 12 ئاي ناملىرى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كالېندارىدىكى كونكرېت ھايۋان ۋە بۇيۇم ناملىرىدىن ئاخرومازدا

سۈپەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ئابستراكت - روھانىي ناملارغا ئالماشتۇرۇلغان . بۇ ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگۈچى يەنە بىر دەللىدۇر . مەلۇمكى ، ئابستراكت دىنىي ئىلاھىيەتچىل ناملار كېيىنكى تەسەۋۋۇر بالدامىلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ! سىلىشتۇرما مۇنداق :

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئاۋېستا كالېندارىدا :
كالېندارىدا :
1 - قوزى فەرۋەسى ياكى فەرۋەردىن (ئالەم روھى)
2 - ئۆي (كالا) ئەشەۋەخىشقا (ئارتا يۇلتۇز نۇرى)
3 - ئەرەندىز (قوشماقلار) خەرۋەتەت (سالامەتلىك ئىلاھى)
4 - قوچىق (قىسقۇچ پاقا) تىشتىرىيە (بۆرە يۇلتۇزى)
5 - ئارسلان ئامېرېتات (ئۆلمەس روھ)
6 - بۇغداي بېشى مىترا (توختام ، نۇر ۋە ئاسمان ئىلاھى)
7 - تاروزا (ئۇلگۇ) ئاپو (سۇ ئىلاھى)
8 - چايان ئادار (ئوت)
9 - يا داتۇش (ياراتماقلىق ئاخىرۇمازدا بەلگىسى)
10 - ئوغلاق
11 - سۇغا (كۆنەك) ۋاخۇماناخ (ياخشى پىكىر)
12 - بېلىق سېمىنتا ئارماتى (مۇلايىم ، ئەدەبلىك)

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى ، بۇ سىلىشتۇرما پەقەت ئاي ناملىرى سىلىشتۇرمىسى بولۇپ ، ۋاقىت تەقۋاسلىقى سىلىشتۇرمىسى ئەمەس . «جۇنامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ 50 - جىلدى بىلەن «كونا تاڭنامە» نىڭ 198 - جىلدىدا : پېرسىيىدە (ئىراندا) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى يىل باشلىنىدۇ ، دېيىلگەن . ئەمەلىيەتتىمۇ 1 - ئاي (قوزى) 6 - ئايغا توغرا كېلىپ قالغان . مېنىڭچە ، بىز كۆپ ھاللاردا نورۇز بايرىمى بىلەن ئىسسىق

ۋە قۇرغاق ئىراندا 6 - ئايدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سۇ تەلەپ قىلىش بايرىمى «ئەبرى زاغان» (ئەفرىدىغان دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) نى ئارىلاشتۇرۇپ قويساق كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا: «مەنتاريق ئاتلىق قوزى چېچەك» (مەنتاريق ئاتلىق باش باھار گۈلى)، «ئالتۇن ياروغ» دا، «قوزى يازغى يۇلتۇز باشى ئود كېلۇر» (باھار يۇلتۇزىنىڭ بېشىدىكى قوزى، كەينىدىن كېلىدىغىنى كالا. «قۇتادغۇ بىلىك» دە) دېگەن سۆز بىلەن بىللە يەنە قوزى سۆزىنى «سۆيۈملۈك» مەنىسىدە ئىشلىتىش ئومۇملاشقان. ئارغۇلار يەنە قوي، قوزىنى «قون» دەپ، قوي ئاران ئۆتىدىغان تارجىرالارنى «قونجىرا» دەپ ئاتىشاتتى.

ئىسلامىيەتنىڭ ساسانىيلار پادىشاھلىقىنى ھالاك قىلىشىغا ئەگىشىپ زوروئاستىر دىنىنىڭ ئالامەتلىرىگە بەرھەم بېرىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىلى (847 — 861 - يىللىرى خەلىپە بولغان) دەۋرىدىن باشلاپ بۇ خىل «كۇففار» كالېندار رېجىسىگە قارشى يېڭى كالېندار تەقۋىملىرى بەلگىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. مۇسا خارەزمى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئۆمەر ھەييام ۋە ئۇلۇغبېك قاتارلىق ئالىملار ئوخشىمىغان دەۋرلەردە كالېندار بەلگىلەش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئەسەر ئۆمەر ھەييام (1048 — 1131) نىڭ «نەۋرۇزنامە» سىدىن ئىبارەت. ئۆمەر ھەييام 33 يىلدا بىر قېتىم پۈتكۈل يىللار تەكرارلىنىپ ئۆز ئىزىغا چۈشىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ، 33 يىلنى بىر ئايلانما قەرنە قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭچە، 33 يىل ئىچىدە 25 يىل 365 كۈندىن، 8 يىل 366 كۈندىن بولۇپ، ئۇلار 8-، 12-، 16-، 28-، 33 - يىللار ئىدى. ئۆمەر ھەييام قەمەرىيە ھېسابى بويىچە 22 - مارتنى يېڭى يىل باشلانغان كۈن ھېسابلىدى. بۇ رېچە گەرچە 1079 - يىلى ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەن ھەم يېڭى يىل بېشى «نەۋرۇز» ئاتالغان بولسىمۇ، زوروئاستىردىنى مۇخلىسلىرى داۋاملاشتۇرغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا يېڭى يىل بايرىمى

خاتىرە پائالىيەتلىرى مەزمۇنەن تەقىپ قىلىنغانىدى . كېيىنچە ئۇلۇغبېك (1394 — 1405 ـ يىللىرى تەخمىتە ئولتۇرغان) ، «زىچە جەدىد كورگانى» ناملىق يېڭى كالېندار تۈزۈپ ، ھەممە يىلنى ئوخشاشلا 365 كۈن 6 سائەت 10 مىنۇت 8 سېكونتقا ئاجراتقان بولسىمۇ ، ئۇ نورۇز بايرىمى ئىشلىرىنى ئۆز تەقىقاتىنىڭ مۇئەييەن قاراتمىسى قىلمىغانىدى . ئۇلۇغبېك زىچەلىرىنىڭ گرىگورىيان تولۇقلىدى .

نورۇز ھەققىدە خوجا ئابدۇللاھ مۇھەممەت ئىمىن ئەلى ئەل ئىمىن ھەسەن بىننىي بەشەر ئەل ھەكىم ئەت تېرمىزى (قىسقارتىلمىسى خوجا ئەلى تېرمىزى ، 859 — 932) «نەۋرۇزنامە» ناملىق تەسەۋۋۇپ ئەسىرى يېزىپ ، ھەر يىلقى نورۇز ھەپتىسىنىڭ قايسى كۈنى كىرسە شۇ يىلقى ھالەت قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە توختالغان . بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ھەر بىر نورۇز قايسى مۇچەل يىلى كىرسە شۇ يىلقى ھادىسىلەر توغرىسىدا «رىسالەئى سالنامە» ناملىق ئەسەر يازغان .

3 . نورۇز بايرىمى ئۇيغۇر ئېتنىك مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەررۇك تەركىبى

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە ئېتنىك گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان غەربىي يۇرت ئاھالىسى مەدەنىيەت تارىخىدا نورۇز ئىككى ئاساسىي باسقۇچنى — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ كەلدى .

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بۇددا ۋە مانى دىنى ئېتىقادى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنىلا قۇياش ئېتىقادى ۋە ئاتەشكە سېغىنىش ئالامەتلىرىنى ئەينى زامان دىنىي ئېتىقادى ۋە تۇرمۇش فولكلور قاتلىمىغا سىڭدۈرۈپ كەلدى . ئۇلار زوروئاستىر دىنىنى «زىرۋچ» ، مېترا ، مىررا ئىلاھلىرىنى «تەڭرى ئوغلى ئېر

سەزىمىرن» ، ئاخىرۇمازدا ئىلاھىنىڭ «ئورمۇز بۇرجان» دەپ ①
ئاتاشتى . موللىر ئېلان قىلغان تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە بۇددا
نېكىستىلىرىدە : «بىزنىڭ تاپىنغۇ يۇكۇنگۇ ئېردىنىي» ، «بۇكۇن
ئۇنگە تېگى موغۇقلار ئونقا تاپىنماق تىلتاغى بۇ ئېرۇر» (بىزگە
نېۋىنىش ، يۇكۇنۇش ئادەت» ، «بۇگۇن كۇن سىماسى بولغان ئونقا
چوقۇنماق خاھىشى مۇنداقتۇر) دېگەن جۇملىلەر ئۇچرىسا ، لېكوك
تۇرپاندىن تاپقان ئۇيغۇرچە مانى دۇئاسىدا : «يورۇقلۇق بىلەن تۆت
تادۇ قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ئورمۇزدىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل
تىلغان» دېگەن سۆزلەر پۇتۇلگەن .

بىز شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ، كېيىنچە
سۇي - تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدە غەربىي يۇرت باھار — نورۇز
پائالىيەتلىرىنىڭ چاڭئەن ، لوياڭ ، لياڭجۇلاردا داغدۇغىلىق
ئۆتكۇزۇلۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز . شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ
مەشھۇر تۇركانى ، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت ۋە
سەنئىتىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تونۇشتۇرۇشقا خىزمەت كۆرسەتكەن
ئاتاقلىق خانىش ئاسىنە تەسىرىدە كۇسەنلىك سۇجۇپ ۋە ئۇنىڭ 52
تېمپېراتسىيىلىك مۇزىكىشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا
نورۇز پائالىتىمۇ چاڭئەنگە كىرگەن . يۇەنداشياڭنىڭ تۇنجى يىلى
(مىلادىيە579 - يىل) 11 - ئايدا ئاسىنە رىياسەتچىلىكىدە چاڭئەندە
5 - قېتىملىق نورۇز — سۇمۇز پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلغان ،
پادىشاھ ئەمەلدارلىرى بىلەن بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان . نورۇز —
سۇمۇز پائالىيىتى تاكى كەيىۋەن يىللىرىدىن كېيىن ئۆڭلۇك
(روشەن بۇخارى) — سۆيگۈن تۇپلىڭى مۇناسىۋىتى بىلەن
چاڭئەن - لوياڭلاردا داۋاملىشىشتىن توختىغان . شۇنداق بولسىمۇ
نورۇز پائالىيىتىنىڭ چاڭئەندە ئىككى يېرىم ئەسىر ئىناۋەتلىك
تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخىي رېئاللىق ، خىي چاۋنىڭ

① «ئالتۇن يارۇق» قا قارالسۇن .

«مەيخانىدىكى خۇ قىزغا ئاتاپ» دېگەن نەزمىسىگە قارىغاندا شۇ چاغدا چاڭئەندە نورۇز ناملىق مەيخانىلار بولغانلىقى مەلۇم. نەزم مۇنداق باشلانغان:

باش باهار مەيخانىسىدا ئولتۇرۇر ئۇيغۇر قىزى،
قولىدا پەيتارى چالغۇ، تۇن ئارا جاڭ - جاڭ چېكىپ.
سۇس قىراۋ بولسىمۇ ئاستى، ئۇستىدە بولغۇن جۇۋا،
قىپقىزىل شىرداق تۆپىگە ئاي تۇرار شولا چېچىپ.

لى بەي «باهار كېچىسى لوياڭدا نەي ئاڭلاش» دېگەن شېئىرىدا غەربىي يۇرتلۇق مۇساپىرلارنىڭ مەشھۇر يۇرت سېغىنىش كۇيى بولغان «سۇنغان تاللار» كۇيىگە نەي چالغىنىدا لوياڭدا تۇرۇپ قالغان باشقا يۇرتلۇقلارنىڭمۇ بۇ ئايام كېچىسى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدىغانلىقىنى مۇنداق يازغانىدى:

قايسى ئۆيكىن قاشتېشى نەينىڭ ساداسى مۇڭلىغان،
تولدى لوياڭ شەھىرىمۇ زوقۇ هاۋاغا شۇ هامان.
نەغمىدىن سۇنغان سۆگەتتال كۇيىنى ئاڭلاپ كېچە،
يوق كىشى يۇرتىنىڭ سېغىنچى قەلبىنى تولدۇرمىغان.

غەربىي يۇرتىنىڭ كۇسەن، ئىدىقۇت، قاراشەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدا كەڭ ئوينىلىدىغان نورۇز مەشرەپ ئويۇنلىرىدىن بىرى «سۇمۇز» بەزمىسى بولغان. «سۇمۇز» مەشرىپى هەققىدە قەشقەرلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى خۇيلان (737 — 820) «نوم سۆزلۇكلىرىنىڭ شەرهى»، دۇەن چىڭشى «يۇييا ڭدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى». «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، «جۇنامە. پادىشاھ شۇەندى خاتىرىلىرى»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇهىم بايانلىرى» 34 - جىلد

(نەغمە بۆلۈم) ، «قامۇسنامە» ، «كىتاب مەھكىمىسىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى» ، «ھۆججەتلەر ئۈستىدە ئومۇمىي مۇھاكىمە» ، ۋاڭ مىڭچاڭ يازغان «دەبدەبەنامە» ، «بۇيۇك ياپون تارىخى . ئەدەب نەغمىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كەڭ تەلقىن قىلغان . يۇقىرىقى كىتابلاردا شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋاقتىدا ئېلىپ كىرىلگەن بۇ ئويۇنىنىڭ ۋۇ زېتىيەن زامانىدىن باشلاپ خانلىق ئىشتىراك قىلىپ كۆرىگەن ھالەتتە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ ، كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىزاھلانغان . يۇقىرىقى كىتابلار بىردەك بۇ ئويۇنىنىڭ قىش ئاخىرلىشىپ باھار كىرىش ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ، ۋۇ زېتىيەنىنىڭ شىڭلۇڭ 2 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 705- يىلى) 3 - ئايدا بۇ ئويۇن يەتتە كۈن داۋام قىلغانلىقى ، جىڭيۈنىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 711- يىلى) يىل ئاخىرىدا تاڭ شۇەندىنىڭ كەييۇەن 7 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 719- يىلى) 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۇ ئويۇنىنىڭ ئوينالغانلىقى ، سۇمۇز ئويۇنى بەزىدە «سارت مۇز» ، «سامۇز» نامىدا چاڭئەنىنىڭ لىچۈەن مەھەللىسىدە ، لوياڭنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدا ئوينالغانلىقى خاتىرىلەنگەن .

ئالاھىدە ئېتىنىك تۈس ئالغان نورۇز بەزمىسى «سۇمۇز» ، «سوغۇقتا سۇ چېچىپ مۇزلىتىدىغان غۇز ئويۇنى» (泼寒胡戏) بولۇپ ، ئۇ قۇرغاق زېمىندىكى سۇغا بولغان تەشنالىقنى ئىزھار قىلىپ ، سۇ تەلەپ قىلىدىغان مەزمۇنلار بىلەن تولغانىدى . بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بىلەن خەلق ئارىسىدا ساقلانغان :

يىل بېشى نورۇز كۈنى
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى .
ئاسماندىن يەر يۈزىگە ،
ئابۇ رەھمەت ياغقۇسى .

دېگەن بېيىت مەزمۇنلىرى ئوخشاش بولغان . خەنزۇچە تارىخىي

مەنبەلەردە بۇ ئويۇن «كۆك كۆز ، قىزغۇچ ساقال غەربىي يۇرتلۇق ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئويىنىلىدۇ» ، «باشلىرىغا ئۇنچە - ياقۇت تاج كىيىپ ناخشا - ئۇسسۇل ئويناپدۇ» ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گۇليوپۇقدالغان غۇز تۇلپارلىرىغا مىنىشىپ مەيدانغا كىرسە ، بىر قىسمى يېرىم يالىڭاچ ، پىيادە مېڭىپ ، قوللىرىغا سۇ تولدۇرۇلغان تۇلۇم تۇتۇپ مەيدانغا كىرىشىدۇ ، «دەرھال قاينام - چۇقانلىق» ، « داقا - دۇمباقلىق ئۇسسۇل» مەنزىسى شەكىللىنىدۇ . «سۇ چېچىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىدۇ» ، ناخشا تېكىستلىرى تەنباۋنىڭ 13 - يىلى (مىلادى 754 - يىلى) «تەشەككۇر شاھمىزنىڭ شەپقىتىگە» دەپ ئۆزگەرتىلگەن ، دەپ ئىزاھلانغان .

«سۇمۇز» گەرچە تۇلۇمغا سۇ ئېلىپ چېچىپ مۇز ھاسىل قىلىدىغان ئويۇن بولسىمۇ ، ئۇ «كۆك مەشرەپى» ئىدى ، «كۆك مەشرەپى» دەسلەپ «سۇما»ئۇندۇرمە ① نامىدا ئاتالغان . سۇما مەشرەپىدە تەييارلىنىدىغان نورۇز تامىقى «سۇمۇلەگ» دېيىلەتتى .

نورۇز مۇناسىۋىتى بىلەن خان ئوردىسىدىمۇ بەزمىلەر ئۆتكۈزۈلگەن . جاڭخو ئۆزىنىڭ «بورناچ ئۇسسۇلى» نامىلىق شېئىرىدا نەۋ باھار مۇناسىۋىتى بىلەن شىڭچىڭگۇەن قەسىردە ئۆتكۈزۈلگەن بەزمىدىكى ساقى (بورناچ) ئۇسسۇلى توغرىسىدا مۇنداق يازغانىدى :

نەۋ باھار جەنۇبىي باغدا گۈل يۇزىن ئاچقانىدا ،
لياڭجۇ بەزمىدە ئۇسسۇل ئەۋجىگىمۇ چىقتى يانا .
قولىدا ئالتۇن قەدەھ ئۇسسۇل تۈگەركى چاغىدا ،
ئالدى شاھىم بىر كۈلۈپ تۇتقان قەدەھنى قولىغا .

نورۇز بايرىمىدا ساغادى (ساقادى) ئويناش ئەھۋالىمۇ يېزىپ

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 323 - بەتكە قارالسۇن .

قالدۇرۇلغان . جاڭ زۇ «ئوردا ۋە ئاۋام خاتىرىلىرى» ، «كونا تاڭنامە . رۇي زۇڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابلاردا شەنيەننىڭ 2 - يىلى (713 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 15- ، 16 - كۈنلىرى ئەنفۇمىن دەرۋازىسى سىرتىدا 20 جاڭ ئېگىزلىكتە ساغادى — پانۇس چىراغ چاقپەلىكى ئورنىتىلىپ ئۇچ كۈن بەزمە قىلىنغانلىقى ، پادىشاھ رۇي زۇڭنىڭ بۇ ئويۇننى كۆرگىسى كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 1- ، 2 - كۈنلىرى يەنىمېن دەرۋازىسى يېنىدا ساغادى ئوينالغانلىقى ، پادىشاھنىڭ غەربىي يۈرتلۇق ئاتەشپەرەس راھىب پوتو بىلەن دەرۋازا راۋىقىدا ئولتۇرۇپ تاماشا قىلغانلىقى يېزىلغان . «جىڭ - چۇ سالنامىلىرى» دا ساغادى - پىرقىرىغۇچ چاق ئويۇنىنى شىمالىي غۇز ئويۇنى دەپ ئىزاھلىغان .

سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەلچىسى ژاڭ يەندى «ئىلگىرى ئۆتكەن ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دا : «ئاياللار باشلىرىغا سۈمۈز دېگەن ياغ دوپپا كىيىدۇ ؛ كۈمۈش ياكى سىرىق مىس قاچىلارغا سۇ قاچىلاپ قىزغىنلىقتا بىر - بىرىگە سۇ چېچىشىدۇ» دەپ يازغان .① شۇنى تىركەپ كېتىش ھاجەتكى ، قەدىمكى جەڭگىۋار تۇرلاردىن ھېسابلىنىدىغان ماسساگېتلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىدا «توققۇز چاۋۇپ ئويغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان سوغدىلار ئىزچىل ھۆن ، كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەسىرىدە بولۇپ كەلدى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى . سوغدىلار ئارىسىدا نورۇز (Nau—satd) پائالىيىتى خېلى قويۇق ساقلانغاندى . سوغدىلار ئەمەلىيەتتە بۇخارا - سەمەرقەنتىدىن باشقا يەنە تۇرپان - لوپ ئويمانلىقلىرىدا ، جەنۇبىي ئوردۇستىكى ئالتە سۇ رايونىدا ياشىدى . «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا : «سوغداق بۇدۇن قوب كېلىشى» (سوغدى ئىلى تولۇق كېلىشتى) دېيىلسە ، «مۇيۇنچۇر

① تېخىن بىيەن شاڭشۇن : «شەرقىي ئوكيان مۇزىكا تارىخى» ، 116 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى .

مەڭگۈ تېشى» دا : «سوغداق تاپقاچقا سىلەنكادا باي بالىق ياپتى بەرتىم» (سۆغدى بىلەن تاپقاچقا سېلىنگىدا باي شەھەر بەردىم» دېيىلگەن . «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا : «سېگىز يىگىرمە ياشىما ئالتى سۈپ سوغداق تاپا سۆلەتتىم» (28 يېشىمدا ئالتە سۈدىكى سوغدىلار يېرىگە يۈرۈش قىلدىم) دېيىلگەن . ئەينى يىللاردا سوغدىلار نورۇز پائالىيەتلىرىگە كەڭ قاتناشقان .

يەنە شۇمۇ دىققەتكە سازاۋەرکى ، جەنۇبىي جۇڭگودىكى تەيزۇ ۋە بۇلاڭ ، بىڭلۇڭ ، ئاچاڭ قاتارلىق مىللەتلەرمۇ يېڭى يىل بايرىمىدا سۇ چېچىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارىدۇ . تەيزۇچە «شاڭگەن» (千尚) ، تايلاند ، لائوس ۋە كامبودژىدا «سۇڭگەن» (千宋) دەپ ئاتالغان ۋە ئەسلى ئارىيانچە «چاغان» دەپ ئاتالغان باش باھار بايرىمى ئەسلىدە ئارىيانچە ، كېيىنچە سانسىكرىتچە «پىرقىراش» ، «يىل ئۆرۈلۈش» ، «پەلەك چەرخى پىرقىراش» دېگەن مەنىدە بولۇپ ، دەل بىزنىڭ ساغادى (ساقادى) ئويۇنىمىزدىكى «ساقا» ئىبارىسىنى ئىپادىلەيدىكەن . ئۇلار مىنايا بۇددىزمى ۋاستىسى بىلەن 12 ئۆكەكتىكى بېلىق قوزا ئېيىغا ئۆتكەن ۋاقىتنى يېڭى يىل بېشى دەپ قارىغان . ۋەھالەنكى ، بۇ ۋاقىت تەيزۇ كالېندارىدا 6 - ئايغا ، مىلادىيە 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدىكەن . تەيزۇ كالېندارى «زۇپىڭگې لى» (祖朋嚩历) كالېندارى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ ، ئۇنى «شىدەن كالېندارى» (西担历) دەپمۇ ئاتىشىدىكەن . ئۇلار بۇ كالېندارنى تاڭ سۇلالىسى گۇەنجىڭنىڭ 3 - يىلى — (638- يىلى) 3- ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن (يېڭى يىل كۈنى) باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغان . ① بۇ نېمىنى كۆرسىتىدۇ ؟

بۇ قۇرغاق ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيا رايونلىرىدىن يەنى تۇراندىن

---

① جالاڭ فۇسەن بىلەن جۇ گۇاڭيۇي يازغان «ئىپتىدائىي ئادەم نەزەرىيىدىكى جاھان» ناملىق كىتاب ، يۇننەن مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل نەشرى ، 155- ، 157 - بەتلەرگە ؛ جەن زۇلىن : «مۇز پەسلى ئويۇنى ۋە سۇ چېچىش بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى» (شاڭخەي ئەپەندىنى خاتىرىلەش ماقالىلەر توپلىمى) 100 - ، 103 - بەتلەرگە قارالسۇن .

پەرقلىق بولغان سۇلۇق دىياردا نورۇز - ساقان بايرىمىنىڭ يېڭى يىلىنى بېلىق بۇرجىدىن قوي بۇرجىغا كىرىشتىن باشلايدىغان خەلقلەردىن — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يەنى تۇرانى خەلقلەرنىڭ تۆت پەسىل روشەن بولغان كالېندارچىلىق قائىدىسى بۇ ئىسسىق پەسىل ، يامغۇرلۇق پەسىل ، سالقىن پەسىلدىن ئىبارەت ئۈچ پەسىل ھۆكۈم سۈرىدىغان سۇلۇق دىيارغا ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قۇرغاقچىلىققا قارشى ھۆل - يېغىن تىلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزىدىغان «سۇ مۇز» پائالىيىتى ، بۇ سۇلۇق رايوندا ھاۋانىڭ قىزىپ كېتىپ ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە قارشى «سۇ چېچىش بايرىمى» شەكىلىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ بايرام زوروئاستېرىزم ۋە بۇددىزم ھىنايا مەدەنىيەتلىرى ئارىلاشقان زامانلاردا تارقالغاندەك قىلىدۇ . بىز بۇ سۇلۇق دىياردا يېڭى يىلنى قېيىق بەلگىسى بىلەن ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى ئويلىغىنىمىزدا ، بايقال - لىنا دەرياسى ئاغزىدىكى چىڭگىزخان جىلغىسىغا (بۇ نام كېيىنكى نام ، ئەلۋەتتە) سىزىلغان قىيا رەسىملىرىدىكى قېيىق بەيگىسى كۆرۈنۈشلىرىنى قەدىمكى نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز .

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدا نورۇز ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام سۈپىتىدە ئىزچىللىشىۋەردى . ئۇ پەقەت ئاتەشپەرەسلىك دىنى يېپىنچىلىرىنى چۆرۈۋەتتى ، خالاس .

نورۇز پائالىيىتى ئەرەب سەركەردىلىرى باستۇرۇپ كىرگەن بۇخارا ، سەمەرقەنت رايونىدا قاتتىق تەقىپ قىلىندى . شۇنداقتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا غۇز تۈركلىرى بۇ ئەنئەنىنىڭ ئۇزاق زامان داۋاملاشتۇرۇشتى . ئۇلار بەزىدە بۇخارا يېنىدا ئەپراسىياپ دەۋرىدىن قالغان سىياۋۇش قەبرىگە خۇددى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگىنىدەك ئاتەش رەڭلىك خوراز قۇربانلىق قىلىش باھانىسىدا

زوروئاستېرىزم شەكلىدىكى نوروز پائالىيىتى ئېلىپ بارسا ، بەزىدە يېراق جىلغا ۋە غارلاردا نوروز مەشرەپلىرى ئېلىپ بېرىشتى . راخمانوف «ئۆزبېك تىياتىرى تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 63 - بېتىدە كۆرسىتىشىچە ، كاتتا قورغاندىكى ئەۋلىيا تېپە غارىدا يوشۇرۇن ئەر - ئايال مەشرەپلىرى ئۆتكۈزۈلگەن . قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن قايتا جانلىنىشقا باشلىغان نوروز پائالىيىتى يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملاشقان . ئەرەب ئالىمى ئەل خۇسرەۋى 11 - ئەسىردە بۇ جايلاردا نوروز كۈنىدىن ئىلگىرى 12 قاچىدا بۇغداي ، ئارپا ، ماش ، كۈنجۈت قاتارلىق «كۆك (سۇما)» لەر ئۆستۈرۈلۈپ ، نوروز كۈنى ناخشا ئوقۇلۇپ ، مەدھىيىلەر توقۇلىدىغانلىقىنى يازسا ، XX ئەسىر بېشىدا كى . كىرتېر ياسانغان جامائەتنىڭ قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاپ ، ئىككى ئۈدۈل ئېگىزلىككە توپلىنىپ ، ناغرا - سۇناي بىلەن ئوغلاق تارتىپ ، مەرگەن ۋە پالۋانلىق كۆرسىتىپ ، ساما ئويناىدىغانلىقىنى يازغانىدى . نوروز ئالدىدا قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاش دېگەنگە كەلگەندە كۈسەنلىك ئاقارى ماندا ئىشلىگەن «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» كۈيىدىكى بېشىغا گۈلدىن تاج تاقاش يوسۇنى كۆز ئالدىمىزدا نايامان بولىدۇ . بۇ كۈيگە باغلانغان تېكىستتە : «گۈل تاقاپ تۇرغان سىياقى بەك گۈزەلدۇر ھەممىدىن» دېيىلگەن .

نوروز پائالىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «زارا خەتمە» (زارا ئاستېرىزم) شەكلىدىن تاشقىرى ، ئوچۇق - ئاشكارا «كۆك (سۇما) مەشرەپى» شەكلىدە ، «نوروز بايرىمى» شەكلىدە ئىزچىللىشىپ كەلدى . چىڭگىزخانغا ئەل بولغان دانىشمەن قىدان شاھزادىسى يوللىغ چۇسەي (1190 — 1244) 1222 - يىلى غەربىي يۇرتقا كەلگەندە نوروز بايرىمى ئەمدىلەتىن ئاخىرلاشقانىدى . ئۇ «ئۆتكەن نوروز تامىقى يېيىش» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغانىدى :

ئەمدى ئۆتكەن نورۇزنى ئۇنتۇپتىمەن ناگىھان ،
تېتىپ كۆرمەكچى بولدۇم نورۇز تامىقىن بۇ ئان ،
ياغاچ ئاياقتا يېدىم كۈمۈشتەك ئۇگرە چۆپنى ،
قۇم قازاندا باشقىمۇ تائام بار قايناپ تۇرغان .

پىياز بىلەن كۈنجۈتنى تەكشى سۈرتكەن ئاق نانغا ،
كۈدە ، سامسا كۆكىنى قوشۇپ يېمەك ھەم ئوبدان .
بىر قېتىم تويۇپ يېمەك پادىشاھلىق ھوزۇرى ،
ھاجەت ئەمەس ھەمىشە زىياپەت يەپ ئولتۇرغان .

ئۇيغۇر شائىرى سۈنىچ ھىيا (گۇۋەن يۈنشى 1286 ـ 1324) «ئەجدىھا سىزىش نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا باھار يېتىپ كېلىشى بىلەن قارا بالغاسۇندىكى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئەجدىھا قەسىرىسىدە باھار كۈتۈۋېلىنىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ مۇنداق يازغانىدى :

ئۇچۇپ كەلدى ئەجدىھا قار ـ مۇزدىن ياساپ دەريا ،
لىغىلداپ قالدى كۆللەر مەي تولغان قەدەھ گويا .
مەينى ئىچىپ ئەجدىھا كۇن چىقىشقا پۇركۈپتى ،
باھارغا چۆمدى ئالەم ئەجدەر قەسرىدەك مانا !

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن سەككاكى :

مېنىڭدەك كۆردى گويا يۇزۇڭنى ئەبرى نەۋرۇزى ،
كۆزىن ياشىدىن يەر يۈزى ۋەردى ياسىمەن بولدى .

(مەنىسى : نورۇز بۇلاقلىرى خۇددى مەندەك نىگارىڭنى كۆرۈپ قېلىپ يىغلىغاچقا ، زېمىن بىراقلا يەسىمەنزارلىققا ئايلاندى .) دەپ يازسا ، كلاسسىك ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن ماۋلانە لۇتفى ئۆز داستانىغا

«گۈل ۋە نەۋرۇز» دەپ نام بەردى . ئۇ داستان قەھرىمانىنى نەۋرۇز نامىدا ئاتاش بىلەن بىللە ، باھار ئەييامىنى قارا قۇلۇلە قېپىدىن چىققان ئاپئاق مەرۋايىتقا ئوخشىتىپ مۇنداق يازدى :

يېڭى يىلنىڭ بېشىدا روزى نەۋرۇز ،
سەدەفتىن چىقتى بىر دۇرى شەب ئەفرۇز .

چەمەنلەر بولدى جەننەتتىن نەمۇدار ،
ئاچىلدى گۈل ، ساچىلدى مۇشكى تاتار .

ئەلىشىر نەۋائى «نەۋادىر ۇش شەباب» (يېگانىلىك نادىرلىقلىرى) ناملىق غەزەللەر دىۋانىدا «نەۋرۇز» ھەققىدە غەزەل يېزىپ : دەھرىدىن دەرد چەكسەڭ ، كۆڭۈلگە غەم تېشىنى توپلىۋالما ! شادلىق شارابىنى زامانىدىن زامانغا ئۇزۇلدۇرمەي كۆتۈرگىن ! تەبىئەت كۆك بوز ئاتقا مىنگەندە سەنمۇ پاييېشىل ياشىرىپ تۇر ! ئالەم ئاتەشتىن قۇياش بىلەن جىلۋىلەنگەندە ، سەنمۇ جامالىڭنى ئالمىدەك قىزارتقىن ! چۈنكى ئىنسان ئۈچۈن كۆڭۈل دېگەن نەرسە سەييياد قولىغا يېڭىلاتىن ئۆگىتىلگەن ئوۋ قۇشىغا ئوخشايدۇ ! دېگەن پىكىرنى ئىپادىلىدى . نەۋائى يەنە مۇنداق يازغان :

ۋىسال ئەييامى تاڭ ئاچسا رۇخسار ،
كى دائىم ئاچىلۇر گۈل بولسا نەۋرۇز .

قەدەھنى دەۋرىدىن تىندۇرمە بىر دەم ،
كۆڭۈلنى دەۋرىدىن تاپساڭ غەمەندۇز

دېمەك ، نورۇز ئۇيغۇر ئېتنىك ھاياتىدا ئۇزاق ئەگرى - توقاي يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ ، يىپەك يولى خەلقلىرى ئالاقە تارىخىغا

كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان . ئۇ گەرچە يىراق ئۆتۈشمە تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئاتەشپەرەسلىك پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان بولسىمۇ ، داۋاملىق راۋاجلىنىش ئاساسىدا پۈتۈنلەي ئەنئەنىۋى ئېتىنىك مەدەنىيىتىدە تۆۋەندىكىدەك كۆپ قىرلىق ، باب ۋە رەڭگارەڭ فولكلور قاتلىمى ھاسىل قىلغان .

بىرىنچى . ئۇ بايرام سۈپىتىدە : «زارا خەتمە» ، «نورۇز ئايەم» ، «سۈمۈلە زاغان» ، «نورۇز كالېندارى» (نەۋ سىردىچ) ، «نورۇز كۆكى» ، «نورۇز تامىقى» ، «سۈمۈلەك» ، «نورۇز بۇلاق» ، «نورۇز بوۋاي» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن .

ئىككىنچى ، ئۇ مەشرەپ سۈپىتىدە : «سۇ مۇز بەزمىسى» ، «نورۇز مەشرىپى» ، «كۆك مەشرىپى» ، «نورۇز بايات» ، «نورۇز بۇرزۇك» ، «نورۇز ناۋا» ، «نورۇز ھۈسەينى» ، «نورۇز خارە» ، «يىپەكچىلەر نورۇز مەشرىپى» ، «نورۇز مۇقام» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن .

ئۈچىنچى ، ئۇ شېئىرىي ماھارەت سۈپىتىدە : «بالىلار نورۇزنامىسى» ، «نورۇز قوشاقلىرى» ، «باھارىيات قەسەملىرى» قاتارلىق بېيىت - بېغىشلىما ئىجادىيەت سېكىلىنىي شەكىللەندۈرگەن .

تۆتىنچى ، ئۇ تەنھەرىكەت سۈپىتىدە كۆپلىگەن ئويۇن - تاماشا ۋە بەيگە پائالىيەتلىرى تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن . بۇلارنىڭ ھەر قايسىسى خۇسۇسىدا باي مەزمۇنلۇق مەخسۇس ئەسەر يېزىش مۇمكىن .

نورۇز ھادىسىسى ئۇيغۇر خەلقىدە خۇددى مۇقام ھادىسىسىدەك ئۇزاق ۋە مۆتىۋەر مەدەنىيەت سەھىپىسى يارالقان ھاياتىبەخش ۋە ئىلھامبەخش فولكلور مەكتىپى ، سەنئەت - تەنھەرىكەت مەيدانى ، شېئىرىيەت مۇنبىرى ، دوستانىلىق بەلبېغى ۋە ئۇمىدۋارلىق مەشئىلى بولۇپ كەلدى . ئىشىنىمىزكى ، خەلقىمىز ئۇنى ئىناقلىق

ۋە زامانىۋى ئالاق تەرغىپ قىلغۇچى ھېكمەت ۋە سەنئەت چېچەكلىرى بىلەن بېزەپ ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ كرىستال قىرلىق ئاجايىپ نادىر جاھانىمىسى ۋە ئىپتىخارلىق قامۇسىغا ئايلاندۇرغۇسى .

1990 - يىل .

ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى

— پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىمىزدىكى ناچار ئىللەتكە سوغۇق نەزەر

1 . مۇئەللىپنىڭ سۆزى

ھەممە غالىبىيەت ئۆزى ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىدىن باشلىنىدۇ.
— ل. م. لېئونوۋ

مەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1988- يىللىق 2- سانىدا سەي دېگۇي ئىسىملىك ناتونۇش ئاپتورنىڭ فارابى تەتقىقاتىدىكى مەنتىقىلىق زىددىيەتلىرىنى تەنقىدلەيدىغان بىر ماقالە ئېلان قىلغىنىمدىن باشقا ، تەنقىدىي ماقالە يازمىغانىدىم . دەرۋەقە ، سەي دېگۇينىڭ فارابى تەتقىقاتىدىكى خاتا قاراشلىرى جىددىي خاراكتېرلىك مەسىلە بولۇپ ، ئۇنى تەنقىدلەشكە ، قائىدە بىلەن ئىزاھلاپ چىقىشقا ئەرزىيىتتى .

ۋەھالەنكى ، بۇ ئىككىنچى تەنقىدىي ماقالىنىڭ يېزىش - يازماسلىق ھەققىدە ئون يىل مابەينىدە كۆپ قېتىم ئىككىلەندىم . بۇنىڭ سەۋەبى ، ئاپتورنىڭ مەن نەزەردە تۇتقان بىر قانچە ماقالىسىدىكى غەلىتە قاراشلار ئىلمىي تەنقىدكە ئەرزىپ كەتمەيتتى ، قائىدە بىلەن ئىزاھلاپ چىقىشقا «گۇڭ كۆتۈرگىدەك» ئەمەس ئىدى ، كۆڭۈلدىلا كۈلۈپ قويۇشقا لايىق ئىدى . پەمىچە ، ئۇنىڭ

ماقالىلىرىدىن ئىلمىي هوزۇر ئېلىشۋاتقانلار يوق دېيەرلىك بولۇپ ، ئەكسى هالدا ، مەلۇم سەۋەب هەتتا بىر مەھەللىك سۇكۇنات تۇپەيلى ، «قولىدا چاۋاك چېلىپ قويۇپ ، مېيىغىدا كۇلۇپ قويىدىغانلار» خېلىلا نۇرغۇن بولسا كېرەك .

دەرۋەقە ، بىر قارىماققا ئەخلەت ئەرزىمەس بىر نەرسە . ئەمما ، ئەخلەتمۇ ئەگەر توپلىنىپ كەتسە ، نورمال مۇھىتنى بۇلغايدۇ . كومىدىيىلىك هادىسىلەر ئەۋجەرەپ كەتسە ، پاجىئەلەر پەيدا قىلىدۇ . ئىلىم ۋە هەقىقەت نامى بىلەن هاۋاغا كۆتۈرۈلگەن ئەخمىقانە ئىدىيە ، قاراش ، هۆكۇملەرنىڭ ئىلىم - پەن نامىنى ، ئىلىم - پەن خادىملىرى ئوبرازىنى بۇلغىشى ، ياش ئەۋلادلارنى قايمۇقتۇرۇشى تېخىمۇ خەتەرلىك بولىدۇ . بۇنداق بولمىغۇر ساختا «ئىلىم» هادىسىسى ، ئۆز تەبىئىتى بىلەن ، يالغان نىقاب ، تار مەزهەب ، يۇقىرى - تۆۋەننى ئالداش ۋاستىلىرىنى قوللىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . نەتىجىدە «ئىلىم» نامىدا ئىلىم دەپسەندە قىلىنىپ ، مىللەتنىڭ ساغلام ، بىر پۈتۈن ئىلىم - پەن تۇزۇلمىسى پارچىلىۋېتىلىپ ، ئۇنىڭ ئىچكى ئەخلاقىي ئۇيۇشۇشچانلىقى بىلەن تاشقى ئىززەت - نومۇسى يەكسان بولۇشقا يۇزلىنىدۇ . روشەنكى ، هەقىقەتنىڭ ئەڭ چوڭ كۇشەندىسى ساختىلىق ، نادانلىق ، تەنتەكلىك ، جاهىللىق ۋە قەبهلىكنىڭ هەقىقەت هەتتا تەنتەنىلىك هەقىقەت قىياپىتىدە پىكىر يوللىرىنى قامال قىلىۋېلىشىدىن ئىبارەت .

راستىنى ئېيتقاندا ، مەن تەنقىدىي ماقالە يېزىشنى ئەزەلدىن ئانچە خالاپ كەتمەيمەن . چۈنكى ، بۇ خىل پائالىيەت يېڭى ئىجادىي ئەمگەككە قارىغاندا كۆڭۈللۈك تۇيغۇ ، سەمىمىي ئىلهام ، بىۋاستە ئىلمىي - بەدئىي نەتىجە بېغىشلىمايدۇ . كىشى قانداقتۇر ئاز - تولا ئەسەبىيلىشىدۇ ، ۋاقىت سەرپ قىلىدۇ ، بىر ياكى بىر قاتار كىشىگە ئازار بېرىدۇ . سەن هەقىقەت ئۈچۈن قولغا قەلەم ئالساڭمۇ ، هەقىقەت يولىدىكى باشقا پائالىيەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، قانداقتۇر

پوكان - تاجىلىرى ئوتتەك قىزىرىپ كەتكەن دەرغەزەپ خورازغا ئوخشاپ قالىسەن ، بەلكى مېنىڭ خاتادۇر ، بۇ قىياپەت ھەر ھالدا «تاڭنى چىللىغان» خوراز ئوبرازىدەك نۇرانە بولمىسا كېرەك .

مەن ئىلىم ۋە بەدئىي ئىجادىيەتتىكى شەكىل ھالەتلىرى — قايسى خىل ئىلمىي ياكى بەدئىي ئېقىمدا يېزىلغانلىقى ، قايسى خىل ئىستىل - ئۇسلۇب ئىشلىتىلگەنلىكى ، تىل - جۈملە ئىشلىتىش خاھىشى — تەنقىددىن مۇستەسنا دەپ قارايمەن ، ئۇ خىل ئېقىم ۋە ئۇسلۇبتا تۇرۇپ ، بۇ خىل ئېقىم ۋە ئۇسلۇبنىڭ «ئۆلچەم ئىدارىسى» بولۇش ئادالەتسىزلىك . بۇ ، مىللەتنىڭ مۇكىبىر مۇشكۈلدە ئېرىشكەن تەپەككۇر گۈلشىنىنى نابۇت قىلىش ھېسابلىنىدۇ .

گەپ مەزمۇنغا تاقاشقاندا ، ھەقىقەتكە تاقاشقاندا ، ھەقىقەتنى ھەقىقەتكە لايىق نىيەت ۋە ئۇسۇلدا ھمايە قىلماسلىق مىللەتنىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى قۇياشى بولغان ئىلمىي تەپەككۇرغا قىلىنغان ئاسىي - جاپىلىق بولۇپ قالمامدۇ ؟ ! بىلىش لازىمكى ، بىر قىسىم ئادەملەر بار ، ئۇلار ھەقىقەتنى سۇيىئىستېمال قىلىپ ، يورۇق توچكىلارغا خىرە چۇشۇرۇش بەدىلىگىلا ھايات كەچۈرەلەيدۇ ، گىيوتى ئېيتقاندەك ، «ھەقىقەتنى تەن ئېلىش ئۇنىڭ ئۇچۇن ئىزسىز يوقىلىپ كېتىش دېمەكتۇر .»

مېنىڭ بۇ ماقالەمگە تۆۋەندىكى ھېكمەتلەرنىڭ ئىلھام بەرگەنلىكىنى كىتابخانلارغا تاپشۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن . بۇ ھېكمەتلەر ھەممىزنىڭ تەپەككۇر ۋە ھېسسىياتىمىزنى يورۇتقۇچى ئورتاق پىكىر بۇلىقى بولۇپ قالسۇن :

— «پەن ئىنسانىيەتنىڭ ئالىي ئەقلىدۇر . بۇ ئىنسان ئۆز جىسمى ۋە قېنىدىن ياراتقان قۇياشتۇر .» (م . گوركى)

— «ئالىمنىڭ ئەمگىكى — پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ مۇلكى . شۇ سەۋەبتىن ئىلىم - پەن ئەڭ غەرەزسىز سەپ ھېسابلىنىدۇ .» (م . گوركى)

— «كىمكى ئىلىم - پەننى ئۆزىنىڭ سېغىن كالىسى دەپ قارىسا ، ئۇ ھالال بولمىغان ئادەم ، ئۇ ئىلىم - پەننىڭ مۇقەددەس ناملىنى سودا - سېتىققا ئايلاندۇرۇۋالغان ھۇنەرپەز .» (ئىنوژېمىقسېۋ)

— «ئاقىلنىڭ تىلى — تەپەككۇرنىڭ تەرجىمانى ، تەلۇننىڭ تىلى بولسا ، گەپ قوشۇش ۋە غەيرەت قىلىش قورالىدۇر .» (كىلىوچيۆسكىي)

— «بىلىمسىزلىكتىن ئەمەس ، ساختا بىلەرمەنلەردىن ھەزەر قىلىڭ . دۇنيادىكى ھەممە كۇلپەتلەر شۇلاردىن كېلىدۇ .» (ل . تولستوي)

— «خاتالىقنى تۇزەش ئورنىغا تەلۇتلىك قىلىش — ئابروي تۆكۈشتۇر .» (فرانكلىن)

— «باشقىلاردىن يادلىۋالغان نەرسىلەرنى سۇدا سۈيۈلدۇرۇپ ماقالە ۋە كىتاب يازىدىغان ئالدامچى ۋە تەييارتاپلارنى بارلىق پەلسەپە ۋە ئىلىم لاگېرلىرىدا تاپقىلى بولىدۇ .» (پىسارېۋ)

— «پەن بۇزۇق كىشىلەر قولىدا ئۆزگىلەرگە ياۋۇزلۇق قىلىش قورالى بولۇپ قالىدۇ .» (فونۋىزىن)

— «دوزاخنىڭ ئەڭ دەھشەتلىك جايلىرى ئۇلۇغ مەنىۋىلىكنى سىناش پەيتلىرىدە بىتەرەپ تۇرۇۋالغان ئادەملەرگە قالدۇرۇلغان .» (دانتى)

مەن بۇ تەنقىدي ماقالىنى يېزىشقا نىيەت باغلاش بىلەن بىللە ، يەنە ئىككى ئىلمىي ۋە ئىنسانىي پەزىلەت ئۈستىدە «پاكلىنىش» ئېلىپ باردىم . ئۇنىڭ بىرى ، پاكىتلار ئېنىق ، سالماقلىق ۋە تەكرارلانغان ماھىيەتلىك پاكىت بولۇشى ، تەھرىرلىك ياكى مەتبە خاتالىقى ، ئەرزىمەس پاكىتلار بولماسلىقى شەرتى . ئۇنىڭ يەنە بىرى ، ئەخلاق - پەزىلەت شەرتى . مەن ، ئومۇمەن ، تەنقىد ئوبيېكتىمىنىڭ مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىدىن تاشقىرى ، ئۇنىڭ باشقا پائالىيەتلىرىنىڭ مەنده پەيدا قىلغان سەلبىي

تەسىراتلىرىنى بۇ ماقالىدا تىلغا ئېلىنىدىغان پاكىتلارغا يۆتكەپ ئىشلەتمەسلىكنى شەرت قىلدىم. مېنىڭچە، پاكلىق — سەمىمىيلىكتۇر. تەنقىد — ئىلىم، تەنقىد — ئەخلاق، تەنقىدچىلىكتە غەلىبە قازانغان بىرەر تەنتەكنى تېخى تەنقىدچىلىك تارىخى بىلمەيدۇ! خاتالىقنى تازىلايمەن دەپ خاتاغا يول قويۇش تەنتەكلىكتىنمۇ بەتتەر تەلۇنلىك بولىدۇ، مەن ئۆز ماقالەمدە تەنقىد ئوبيېكتىمنى ئۇنىڭ ئەسلى هالىتىدىن ئاجىزلاشتۇرۇپ، سۇسلاشتۇرۇپ، هاي بېرىپ تىلغا ئالغانلىقىمنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلىپ ئۆتىمەن.

2. نۇقتا قىلىنغان ماقالىلەر

مەرتلىك ئادالەتنى بىلىش بىلەن ئۆزىنى تىزگىنلەشنى بىلىشتۇر.
— سەئىدى شىرازى

مەن تەنقىد ئوبيېكتىمنىڭ ئىسمىنى ئۇنىڭ ئىككى پەيغەمبەر نامىغا تەقلىد قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، يەنە شەخسىي نامىنىڭ ئىززىتى ئۈچۈنمۇ بۇ ماقالىدە تىلغا ئالماسلىقنى تاللىدىم. ئەمما ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇچ تۇرگە بۆلۈپ كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمەن. بۇنداق تۇرگە ئىخچاملاش ئۇنىڭ بىر ماقالىنى نامىنى يۆتكەپ بىر قانچە قېتىم ئېلان قىلىش نۇقسانلىرىدىن خالىي ئەمەسلىكىنىمۇ كىتابخانلارغا يېغىنچاقلاپ ئېچىپ بېرەلەيدۇ.

پەلسەپىگە ئائىت ماقالىلىرى:

1. «XI» ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇهاكىمە» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982- يىللىق 1- سان).

2. «يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك› داستانى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983- يىللىق 4- سان .)

3 . « ‹قۇتادغۇبىلىك › ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا دەسلەپكى پىكىرلىرىم» (« ‹قۇتادغۇبىلىك › ھەققىدە بايان» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2- توپلام ، 1986- يىل) .

4 . «مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ‹قۇتادغۇبىلىك › تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» (« ‹قۇتادغۇبىلىك › ھەققىدە بايان» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 3- توپلام ، 1987- يىل) .

5 . «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا يەنە بىر قېتىملىق ئىزدىنىش» (« ‹قۇتادغۇبىلىك › ھەققىدە بايان» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 4- توپلام ، 1988- يىل) .

6 . «ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ پەلسەپە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1984- يىللىق ، 1- سان) .

مۇقام سەنئىتىگە ئائىت ماقالىلىرى :

1 . «ئون ئىككى مۇقان توغرىسىدا دەسلەپكى مۇھاكىمىلەر» («تۇنۇگۇن ۋە بۇگۇن» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1989- يىل نەشرى) .

2 . «ئون ئىككى مۇقام سىنىپىيلىكى ئېنىق بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات قورالى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1990- يىللىق 4- سان) .

3 . «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسى خەۋەرلىرى» ، 1989- يىللىق 3- سان) .

4 . «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر» («ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992-

يىل نەشرى) .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئائىت ماقالىلىرى :

1 . «ئۇيغۇرلارنىڭ XVIII ئەسىردىكى لىرىك شائىرى ئىبراھىم مەشھۇرى» («دىۋان مەشھۇرى» غا سۆز بېشى ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1985- يىل نەشرى) .

2 . « ‹دىۋان مەشھۇرى › ، تۇغرىسىدا دەسلەپكى تەتقىقات» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1985- يىللىق 4- سان) .

3 . « ‹دىۋان مەشھۇرى › ، توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن) .

4 . «دىۋان قەدىرى (سۆز بېشى) » (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1986- يىل نەشرى) .

5 . « XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى قەدىرخان يەركەندى توغرىسىدا» («تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» توپلىمىغا كىرگۈزگەن) .

6 . «كلاسسىك ئەدەبىيات تۇغرىسىدا قىسقىچە بايان» («تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» توپلىمىغا كىرگۈزگەن) .

7 . «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1992- يىللىق 1- سان) .

بۇ تىزىملىككە ئۇنىڭ «لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بولغان بىر قېتىملىق سۆھبەت» ناملىق ماقالىسىنى كىرگۈزمىدىم . چۈنكى ، بۇ ماقاله «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» دا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇزاق ئۆتمەي «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىدا ، پۈتۈنلەي ماكسىم گوركىينىڭ «لېنىن بىلەن سۆھبەت» ناملىق ئەسىرىنىڭ سۆزمۇ سۆز ، دىتالمۇدىتال كۆچۈرۈپ ، يالغاندىن ياسالغان دەپ تەنقىدلەنگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئاپتورنىڭ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان ، بارلىق شېئىر ، دراما ، ماقالىلىرى توپلانغان «تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» دېگەن كىتابىغا بۇ ماقالىسىنى كىرگۈزمىگەنلىكىنىمۇ

ئېتىبارغا ئالدىم .

يۇقىرىدا نامى بايان قىلىنغان 17 پارچە ماقالىنىڭ تەكرار ئوقۇپ چىقىش ئارقىلىق ، ئۇلاردىن «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى» ، «ئون ئىككى مۇقامنىڭ سىنىپىي كۆرەش قورالى ئىكەنلىكى» ، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تونۇشتۇرۇش» تىن ئىبارەت ئۇچ تېمىنى ماقالە شەكلىدە قايتا - قايتا بايان قىلىشتىن يىراقلاشمىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇردۇم .

3 . پەلسەپىگە ئائىت تېماتىك خاتالار

دۇنيا ھەر كىم ئۆز قىياپىتىنىكۆرسىتىدىغان ئەينەكتىن ئىبارەت.

— تېككېرى

ئاپتور پەلسەپە ئىلمىنى ئۇنىڭ ئەقلىي ۋە ئىلمىي ھېكمەتلىرى ئۇچۇن قېتىرقىنىپ ئۆگەنمىگەن ، بەلكى ئۆزىگە شۆھرەت دەپدەبىسى تېپىش ئۇچۇن بۇ ناتونۇش قەسىرگە كىرىپ قالغان ! ئۇ ئۆزى ئانچە كۆزگە ئىلىپ كەتمەيدىغان ھەقىقىي ۋە كەسپىي پەيلاسوپ فارابىنىڭ : «كىم ئىلىم تەتقىقاتىغا كىرىشنى خالىسا ، ئۇ ئۆز تەبىئىتى بىلەن نەزەرىيىۋى بىلىمگە قىزىقىدىغان بولۇشى ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ناھايىتى ياخشى ئۇقۇم ۋە چۇشەنچىلەرگە ئىگە بولغان بولۇشى ، ئىلىم ئۆزلەشتۇرۇش جەريانىدا تەمكىن ۋە ئۆزىنى تۇتقان بولۇشى» ، «ئۆز ھەۋەسلىرىگە نىسبەتەن خالىغىنىنى قىلىدىغان شەخسىيەتچى بولماسلىقى لازىم» دېگەن[1] نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىغان .

ئۇنىڭ پەلسەپە جەھەتتىكى خاتا ۋە غەلىتە ھۆكۈملىرىنى «12 بۇرچ» قارىشى ، پەلسەپىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قارىشى ، بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى قارىشى ، كاتېگورىيىلەر

---

① «فارابى : ئىجتىمائىي ئەخلاق رىسالىلىرى» ، 1975- يىل ، ئالمۇتا رۇسچە نەشرى ، 444- ، 446- بەتلەر .

جەھەتتىكى قالايمىقان ھۆكۈملىرى ، پەلسەپە تارىخىغا ئائىت تاققا - تۇققا سۆزلىرىدىن ئىبارەت بەش تارماققا ئىخچاملاپ كۆرسىتىمەن .

1) «12 بۇرج» ھەققىدىكى كۈلكىلىك تەپسىلات

ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ يەشمىسىنى يەنىمۇ يېشىپ بېرىشنى «پەلسەپە تەتقىقاتى» دەپ يەڭگىل چۈشەنگەن ھالدا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېلېمېنتار ئاسترونومىيىلىك «12 بۇرج (ئۆگەك)» قارىشىنى بۇزۇپ سخېمىلاشتۇرغان . بۇ ، باشلانغۇچ ياكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ جۇغراپىيە دەرسلىكىدىكى يەر شارىنىڭ قۇياش ئوربېتىسىدىكى ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۆت پەسىلنى چۈشەندۈرىدىغان ئاددىي سخېمىنى يەر شارىنىڭ قۇياشنى بىر يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىش جەريانىدا شۇ ئوربېتا ئىچىدە بېسىپ ئۆتىدىغان 12 قونالغۇ ياكى يۇلتۇزنىڭ جايلىشىش سخېمىسى قىلىپ قويغان .[1]

ئېيتىش كېرەككى ، 12 ئۆگەك قۇياش سىستېمىسىغا تەۋە بولمىغان ، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ قۇياشنى ئايلىنىش ئوربېتىسىگە جايلاشمىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت . بۇ يۇلتۇز سىستېمىلىرى يەر شارىدا تۆت پەسىل ۋە 12 ئاينىڭ بۆلۈنۈشىگە سەۋەبچىمۇ ئەمەس ، پەقەت يەر شارىنىڭ ئۆز ئوربېتىسىنى بويلاپ قۇياشنى بىر يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىش جەريانىدا ، بۇ بىراقتىكى ئاسمان جىسىملىرى شىمالىي يېرىم شار ئوربېتىسىدا ھەر قايسى ئايلاردا كىشىلەر كۆزىگە كۆرۈنۈپ ، شۇ ئايدىكى شىمالىي يېرىم شار ئاسمىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ ، كىشىلەر بۇ ھادىسىنى ئاي - پەسىل بۆلگۈچى ئالامەت سۈپىتىدىلا قوبۇل قىلغان ، خالاس .

ئۇ يەنە تۆت تادۇ (تۇپراق ، سۇ ، ھاۋا ، ئوت) نى تۆت پەسىلگە

---

[1] قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان « ،قۇتادغۇبىلىك ، ھەققىدە بايان» (2- توپلام) بىلەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983- يىللىق 4- سانىدىكى ماقالىسىغا قاراڭ .

تەقسىم قىلىپ ، كۈزنى تۈپراق ، قىشنى سۇ ، باھارنى ھاۋا ، يازنى ئوت دەۋالغان . ① شۇنىسى قىزىقكى ، بۇنداق بىر پەسىلدە بىرلا تادۇ بولىدىغان مېتافىزىك ھۆكۈم بويىچە بولغاندا ، قالغان ئۈچ تادۇ قەيەرگە توپلىشىپ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرىدۇ ؟ ھەرقايسى ئايلارنى بۇ تۆت تادۇغا يەنە قانداق تەقسىملەيمىز ؟ روشەنكى ، 12 ئۆگەكنى قۇياشنى مەركەز قىلغان يەر ئوربىتىسىدىكى 12 ۋاقىتنى كۆرسەتكۈچى 12 توچكىلىق سائەت شەكلىدە تەسۋىرلەش ئىپتىدائىي مەلۇماتقىمۇ زىتتۇر .

2) پەلسەپىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى غەلىتە قاراش

ئۇ پەلسەپىنىڭ بىر خىل پەن سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشىنى دىندىن ئايرىلىپ چىققان ۋە دىن بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دەپ ② ھۆكۈمنى چىقارغان . بۇ خىل مۇھاكىمە پەن سۈپىتىدىكى پەلسەپىنىڭ ئەمەس ، بەلكى پەلسەپىۋى قاراشلارنىڭ دىنىي قاراشلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى ، ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ دىنىي پەلسەپە بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا راۋاجلانغانلىقى مەنسىتىلا توغرا بولغان بولىدۇ . ئېيتىش كېرەككى ، دىن ۋە پەلسەپە ئاڭ سىستېمىسىغا كىرىدۇ ، بىرى يەنە بىرىنىڭ مەنبەسى بولالمايدۇ . يەنە ئېيتىش كېرەككى ، پەلسەپىلەرمۇ ھەر خىل . دىنىي پەلسەپە ئۆزى ئىلگىرى سۈرگەن دىن بىلەن كۈرەش ئېلىپ بېرىپ بارلىققا كەلمەيدۇ .

3) بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى ئىلمىغا زىت مۇھاكىمىلەر

ئۇ بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئۆزى بىلگەنچە بىر قاتار كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان .

مەلۇمكى ، بىلىش نەزەرىيىسى تارىخىدا دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى پائالىيەتچانلىق بىلەن ئۆزگەرتىش مەسىلىسىنى تۇنجى بۇلۇپ كارل ماركس ئوتتۇرىغا قويغان . بۇ ماھىيەتتە بىلىش

---

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983- يىللىق 4- سان .
② « ،قۇتادغۇبىلىك ، ھەققىدە بايان» 4- توپلام ، 7- بەت .

نەزەرىيىسىدىكى ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش بولۇپ ، ئۇنى ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى ھەرقانداق مۇتەپەككۇرنىڭ ياكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۆھپىسى دېگىلى بولمايدۇ .①

يەنە ئۇنىڭ «بىلىش ئەمەلىيەتتۇر ، ئەمەلىيەت بىلىشتۇر» ② دېگەن قارىشى ، بىر تەرەپتىن ، ئەمەلىيەتنىڭ بىلىشنىڭ ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغانلىق ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، بىلىش بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ پەلسەپىۋى سۇپەت ئېنىقلىمىسىنى بىلمىگەنلىك .

يەنە ئۇنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسان تەسەۋۋۇرىدا تەپەككۇر قىلالىغان ③ دېگەنلىكى ئۇنىڭ بىلىش نەزەرىيىسىنى ھەتتا بىلىش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇر ، تەپەككۇر ھالقىلىرىنى زادى چۈشەنمەستىنلا سۆزلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . يۇقىرىقى جۈملە قانداقتۇر «تەسەۋۋۇرلۇق تەپەككۇر» بىلەن «تەسەۋۋۇرسىز تەپەككۇر» ، «ئىنسانىي تەسەۋۋۇر» بىلەن «غەيرىي ئىنسانىي تەسەۋۋۇر» دېگەن نا ئېنىق چۈشەنچىلەردىن دېرەك بېرىدۇ .

يەنە ئۇ تىلغا ئالغان «ھېس — روھ ، ئەقىل — ئەمەلىيەت» ④ دېگەن قاراش پسىخولوگىيە ۋە ماتېرىيالىستىك پەلسەپىدىن خەۋەرسىز ھالدا قارىسىغىلا قىلىنغان مۇھاكىمە بولۇپ ، ئۇ ھېس ، روھ ، ئەقىل ، ئەمەلىيەتنىڭ ئىلمىي ئۇقۇمىنى بىلمەي تۇرۇپ ، ئۇلارنى بىر - بىرىنىڭ ماھىيىتى ، يەشمىسى ، تەبىرى قىلىپ قويغان . بۇ تۆت ئىبارىنى ھازىرقى زامان كىتابخانلىرى ئۆزلىرى ئىلمىي ئاساستا ئىزاھلىيالايدۇ ياكى ئىزدىنىپ بىلەلەيدۇ .

يەنە «ھېس ئىدېئالىزمغا ، ئەقىل ماتېرىيالىزمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» ⑤ دېگەن قاراش ئەقەللىي پەلسەپىۋى ساۋاتنى بىلمەي تۇرۇپ ، پەلسەپىدە ئىختىرا قىلىنغان «يېڭىلىق» ! ئېيتىش دېرەككى ، ئىنساندا بولىدىغان روھ ، ھېس ، ئەقىل ، ئەمەلىيەتتىن

---

① ②③④⑤ «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى توغرىسىدا» — «شىجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983- يىللىق 4- سان .

ئىبارەت خاسىيەتلەر بىلەن پەلسەپىۋى دۇنيا قاراش ھېسابلانغا ئىدىئالىزم ياكى ماتېرىيالىزم پۈتۈنلەي باشقا - باشقا مەسىلىلەر ھېسابلىنىدۇ . ۋەھالەنكى ، ماتېرىيالىستىك ياكى ئىدىئالىستىك دۇنيا قاراش ئىگىلىرىدىمۇ ئۇلارغا خاس روھ ، ھېس ، ئەقىل ۋە ئەمەلىيەت بولىدۇ .

يەنە «ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئادالەت» دېگەن[1] قاراش كۆرۈنۈشتە داغدۇغىلىق بولسىمۇ ، ماھىيەتتە ، بىلىش نەزەرىيىسىدىكى ئەمەلىيەت كاتېگورىيىسىنىڭ ئورنىغا ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتەك ماتېرىيالىستىك پەلسەپىۋى كاتېگورىيە ئورنىغا قانۇنشۇناسلىقتىكى ئادالەت ئىبارىسىنى دەسسىتىش ، ياكى نادانلىق ئۈستىگە قوشۇلغان تەنتەكلىك ، ياكى ماتېرىيالىستىك بىلىش نەزەرىيىسىنى بۇرمىلاش بولىدۇ .

4) كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسىدىكى قالايمقان ھۆكۈملەر

ئۇ كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسى ۋە ھەرقايسى كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەرنىڭ خاراكتېر پەرقلىرىنى ئاڭقىرماي ، «رېئال مۇمكىنلىك» ، «ئابستراكت مۇمكىنلىك» ، «سەۋەب» ، «نەتىجە» ، «تارىخىي نەرسە» ، «لوگىكىلىق نەرسە» ، «ئوبېيېكتىپ چىنلىق» قاتارلىق ئىبارىلەرنى تاقىما - تۇققۇ تىلغا ئالغان . ②

ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زىددىيەتنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى قارىشىنى ئۇنىڭ ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى ھەققىدىكى قارىشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن ۋە ئالدىنقىسىنى كېيىنكىسىنىڭ ئاساسى قىلىپ قويغان .③

ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنى «رېئالىست مۇتەپەككۇر» ، «قۇتادغۇبىلىك» نى «رېئال پروگراممىا» ، قاراخانىيلار دەۋرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنى تۇپتىن ئۆزگەرتىدىغان پروگراممىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان «رېئال

---

① ②③ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983- يىللىق 4- سان .

مۇمكىنلىك» دەپ ئىزاھلىغان .

ئۇ دەلىل سۈپىتىدە ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئۈچ ئەركام ، بەش ئەھكام» قاتارلىق پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر بەزى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ قۇللۇق دەۋردىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئۆتۈش قەدىمىنى تېزلىتىشتە مەلۇم رول ئوينىدى[1] دەپ يازغان . ئۇ بۇ بىر جۈملە سۆز بىلەن ، بىر خىل تۈزۈمدىكى جەمئىيەتتىن يەنە بىر خىل تۈزۈمدىكى جەمئىيەتكە ئۆتۈشتە دىنىي پەلسەپىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىنى تەكىتلەيدۇ ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بۇ ئاساسسىز ھۆكۈمى ئۈچۈن «قايسى مىللەتنى» ، «قانداقچە تېزلەتتى» دېگەن مەسىلىگە پاكىت كۆرسەتمەيدۇ .

ئۇ «ئەخلاق ئەقىلنىڭ ئىجتىمائىي فورمىسى»[2] دېگەن ھۆكۈم بىلەن ئەخلاق ۋە ئەقىل كاتېگورىيىلىرىنى تەڭلەشتۈرۈپ قويىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئەقىلنى غەيرىي ئىجتىمائىي — تەبىئىي ئەسلى زات قىلىپ قويىدۇ .

5) پەلسەپە تارىخى مەسىلىلىرىگە ياتىدىغان بىر قاتار بىلجىرلاشلار

ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرمەك بولۇپ ، بۇ ئەسەر تەتقىقاتى بويىچە قەشقەردە ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ، ئاللىقانداقتۇر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3500 يىلدىن تاكى 1778- يىلغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى «قۇتادغۇبىلىك» كە يەتمەيدىغانلىقىنى خەلقئارادىكى تەتقىقاتچىلار ئىسپاتلىدى دېگەننى ئېلان قىلغان ! ئۇ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 2- سانىدا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ شەرق ۋە غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» ناملىق ماۋزۇسىلا مەنتىقىگە چۈشمىگەن ماقالىسىدە (شۇ ژۇرنالنىڭ 117- بېتىگە قاراڭ) يەنە

---

① « ‹قۇتادغۇبىلىك › ھەققىدە بايان» ، 4- توپلام .
② « ‹قۇتادغۇبىلىك › ھەققىدە بايان» . 2- توملام .

بىر قېتىم بۇ سۆزنى جاكارلايدۇ .

ھەيرانمەن ، ئاپتوربىز نېمە ئۈچۈندۇر مىلادىيەدىن 3500 يىل ئىلگىرى كىشىلەر يېڭى تاش قورال دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ، ئالىم ۋە ئەسەر توغرۇلۇق ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ، ھەتتا كۆكۈزى بىلەن سوقراتنىكىمۇ مىلادىيەدىن پەقەت V — VI ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەنلىكىنى بىلمىگەن ! ھەتتا ئۇ ئەيمەنمەي ، خۇددى ئاندېرسوننىڭ «يالىڭاچ پادىشاھ» چۆچىكىدىكى كىيىمسىز كارولدەك ياپيالىڭاچ نادانلىق ۋە تەنتەكلىك بىلەن بۇ «ئاجايىپ» سۆزنى مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى مۇنبىرىدە ، ئىلىم رەھبىرى سالاھىيىتى بىلەن جاكارلىغان ! بۇ ، مىللەتكە ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەنقىدات ساھەسىنىڭ شان - شۆھرىتىگە مەسخىرە ئېلىپ كېلىدىغان نومۇسلۇق ئىش ئەمەسمۇ ؟ ! قايسى تەنقىدچى شۇنداق ئىسپاتلىدى ؟ نېمە ئۈچۈن ئاخىرقى چەك نەق 1778- يىل بولۇپ قالدى ؟ بۇنىڭغا ئاپتور مەڭگۈ دەلىل ۋە سەۋەب كۆرسىتەلمەيدۇ ! چۈنكى بۇ ئويدۇرمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس !

ئۇ يەنە ، «قۇتادغۇبلىك» نى تەنقىد قىلىش ئۈچۈن ئۆزىمۇ كۆرۈپ باقمىغان 18 پارچە كىتابنى ئوقۇپ چىقىشنى جېكلەيدۇ .① بۇلار پلاتون ، توماس مور ، كامپانىلا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ ، ئۇنى ئوقۇپ چىقىپ تەۋسىيە قىلغان باشقا ئاپتورلاردىن ئوقۇپ چىقمىغان بۇ ئاپتوربىز پەقەت «ئاجايىپ - غارايىپ» ئۈچۈنلا كۆچۈرۈۋالغان ۋە كىتابخانلارنىڭ ئوقۇپ چىقىشىغا ھاۋالە قىلغان ! ئاپتوربىز ئۆز- ئۆزىنى تولۇق نامايەن قىلىپ تۇرسا ، ئۇنىڭ بۇ قىلمىشىنى يەنە كىتابخانلارغا چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز بولسا كېرەك .

ئۇ يەنە ، پەلسەپە تارىخىمىزغىمۇ بىر قاتار «مۇناسىۋەت

---

① « قۇتادغۇبلىك ، ھەققىدە بايان » 4- توپلام .

زىددىيىتى» سېلىپ كەلدى. فارابىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەتقىقاتىغا قارشى قىلىپ قويدى. ئۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىدىيىلىرىنىڭ پەلسەپىۋى مەنبەلىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا، ئەنئەنىۋى كۆچ ۋە خەلق قوشاقلىرى دەۋالدى.[1] ئۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەلسەپە ئىدىيىلىرى دېگەن باھانىدا، بەزى غەلىتە، بىر - بىرىگە زىت قاراشلارنى بۇ پىشۋايىمىزنىڭ نامىغا تاڭدى، ئۇ «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا يەنە بىر قېتىملىق ئىزدىنىش» نامىدا تەكرار ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، ئۆزى بىلگەنچە «28 نۇقتا» تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى نۇقتىئىينەزەرلىرى دەۋالدى. بۇ «28 نۇقتا» نى بىر - بىرلەپ سانىمىساقمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچىنى مىسالغا كەلتۈرەيلى:

ئۇنىڭ بىرى، «پلاتون ۋە فارابى قاتارلىقلارنىڭ ئۇستىدە تۈرىدىغىنى ئىلىم» دېگەن نۇقتا بولۇپ، بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزى بولىاي، ئاپتورىمىزنىڭ ئىلىمنى ئالىمغا زىت قىلىپ قويىدىغان توقۇناق سۆزى!

ئۇنىڭ يەنە بىرى، «قەدىرلىك ئىنسان بار، ئۇلار: بىرى ئالىم، بىرى بەگ، ئۇچىنچىسى ھايۋاندۇر» دېگەن نۇقتا بولۇپ، ئۇ بۇنداق بەگ ۋە ھايۋاننى قەدىرلىك ئىنسان قاتارىدا تىلغا ئېلىشنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نۇقتىئىينەزەرى قىلىپ يازغان.

ئۇنىڭ ئۇچىنچىسى، «ئۇچ نەرسىدىن يىراق بول. بىرى بەگدىن، بىرى يالغانچىدىن، بىرى بېخىلدىن» دېگەن نۇقتىنىمۇ ئاپتور يۇسۇپ خاس ھاجىپقا تاڭغان. بۇ يەردە «بەگ» قەدىرلىك ئىنسان بولماي، يىراقلىشىدىغان ئوبيېكت قىلىنغان![2]

ئۇ يەنە، كارل ماركس «ئىنسان ئىلمى» نى يارىتقۇچى، ماركس 1844- يىلى يازغان «ئىقتىساد ئىلمى پەلسەپىسى» ناملىق

---

(1) «ئىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982- يىللىق 1- سان.
(2) «قۇتادغۇبىلىك، مۇقەددەمە بايان»، 4- تېپلام.

كىتابىدا بۇ ئىلىمنى ئوتتۇرىغا قويغان ، [1] دەيدۇ . بۇ بىر جۈملە سۆزدىن ئاپتورنىڭ ماركسنىڭ تېخى ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنمىغان «1844- يىلقى پەلسەپە - ئىقتىسادشۇناسلىق قولىيازمىلىرى» ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇمايلا ، ئۇ ھەقتە سۆز ئېچىشقا بولىدۇ دەپ قارايدىغان ئىلمىي ئەخلاقنى كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ .

ئۇ يەنە ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983- يىللىق 4- سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدە ، ماركسىزمنىڭ پەلسەپە ، سىياسىي ئىقتىساد ، ئىلمىي سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئۇچ تەركىبىي قىسمىنى ياخشى بىلمەي تۇرۇپلا ، ئۇنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان پەلسەپىنىڭ ئۇچ تەركىبى قىلىپ قويغان .

ئۇ يەنە ، شۇ ژۇرنالنىڭ 116- بېتىدە ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى ئىچىدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ بىر پارلاق نامايەندىسى دېيىش بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتنى پەلسەپە تارىخىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى قىلىپ قويغان .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلار پەلسەپىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ساۋات مەسىلىلىرىدە ئۇشبۇ تەنقىداتچىمىزنىڭ ئۆز- ئۆزىنى سۈرەتلىشى بولۇپ ، بۇ بىزنىڭ ئۇنى خاتا تەسۋىرلەش ئۇچۇن چاپلىغان يالامىز ئەمەس .

4 . مۇقام مەسىلىسىدىكى چاكىنا قاراشلار

كىشىنى ئەخمەق قىلىپ قويىدىغان نەرسە ئۆزىگە تەمەننا قويۇش بىلەن مەنمەنلىكتۇر.

— لىبكنېخت

ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەنقىداتىغا قىزىقىش سەۋەبلىرى

---

[1] «تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» ، 97- بەت .

ماڭا نامەلۇم ، ئەمما ئۇنىڭ يۇقىرىدا نامى ئاتالغان ، بىر - بىرىگە ۋارىيانت بولۇپ كىتاب - ژۇرنال سەھىپىسىگە چىققان تۆت پارچە ماقالىسى پۈتكۈل مۇقام تەتقىقاتى تارىخىدىكى ئەڭ سول ، ئەڭ چاكىنا (ۋولگار) مۇھاكىمە بولۇپ ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئەسلىنىپ تۇرىدىغان خاس ئۇلگە بولۇپ قالدى . بۇ ماقالىلەردىكى پۈتۈن كۆز قاراش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مۇھىتىدىن پايدىلىنىپ «قەددىنى تىكلىۋېلىش» پىلانى بويىچە باش قاتۇرۇپ ئىشلەنگەن بولسا كېرەك . ئۇنىڭ ھەر بىر ۋارىيانتىنىڭ سىياسىي مۇھىت كەسكىنلەشكەندە قايتا ئېلان قىلىنىپ تۇرغىنىمۇ تاسادىپىي ئەمەس .

ئاپتور «ئون ئىككى مۇقام» نى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى روشەن سىنىپىي مەقسەتتارلىق بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئىجاد قىلغان دېگەن «مەقسەت نەزەريىسى» نى ئاتايىن كۆتۈرۈپ چىقىدۇ . بۇ ، كەڭ مەنىدە ، سەنئەت ئىزچىل سىياسىي مەقسەتتە پەيدا بولغان دېگەن قاراشقا ياندىشىدۇ . بۇ يەردە مەن سىياسىي مەقسەت بىلەن ھەر خىل پائالىيەتنى شەكىللەندۈرگەن «ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى» مۇ ، ياكى ئاپتورنىمزنىڭ دەل ئۆزىمۇ ، زادى كىم ؟ دەپ سوئال قويماقچىمەن . بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى كەڭ كىتابخانىلارغا ھاۋالە قىلىش يېتەرلىك .

ئېيتىش كېرەككى ، «ئون ئىككى مۇقام» دەك ئۇزاق تارىخىي راۋاجلىنىش ئىچىدە پەيدىنپەي ھازىرقى ھالەتكە يەتكەن سەنئەتنى ھېچقايسى كومپوزىتورنىڭ بىرەر سىياسىي مەقسەتتارلىق بىلەن مەيدانغا چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس ، ئاپتورنىمىز تارىخىي مىراسلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرى ئۈستىدە نورمال تەتقىقات قائىدىسى بويىچە ئىزدىنىش ئورنىغا ، قانداقتۇر غەيرىي تارىخىي كۆچ بىلەن بىر تاقلاپلا بۇ مىراسلارنىڭ بىر قانچە مىڭ يىلدىن بېرى ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان ئىجادىيەت سۇبېيكتلىرىنىڭ مەقسەتتارلىقىنى بىلىۋالغان ؟ !

ئېيتىش كېرەككى ، سىنىپىي جەمئىيەتتە ھەر خىل ئىدىيىلەرگە سىنىپىي تامغا بېسىلىدىغانلىقى بىلەن ھەر قانداق مەنىۋى ئىجادىيەتنىڭ سىياسىي مەقسەتتارلىق بىلەن يارىتىلىدىغانلىقى ئوخشاش بولمىغان ئىككى چۈشەنچە ! بۇنى ياكى سوفىستىكا ، ياكى چاكىنىلىق بىلەن قارىسىغا سۆزلەش ئارىلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن .

ئاپتورنىمىز سىياسىي مەقسەتتارلىقنى ئالدىن بايقىۋېلىشتەك بىلەرمەنلىكى بىلەن ، مۇقاملارنىڭ نامىلىرىغا يوشۇرۇنغان سىنىپىي - سىياسىي مەنىدارلىقنى «ئىختىرا» قىلغان . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، ئۇ مۇقام تەتقىقاتىنىڭ ئەمدىلا باشلىنىۋاتقان يېڭى ئىش بولماي ، ئەڭ كەم دېگەندىمۇ فارابىدىن نەۋائىغىچە ھەتتا يېقىنقى زاماندا دەرۋىش ئەلىگىچە ئىزاھلانغان «ئېچىۋېتىلگەن ساھە» ئىكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ھالدىلا ، «سىفىنكس تېپىشمىقى» نى تۇنجى بولۇپ يېشىۋەتمەك بولغان ! قىزىقى شۇكى ، ھەم قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ، ھەم «قۇتادغۇبىلىك» نى نەزمىي يەشمە ھالەتكە كەلتۈرۈپ ئۇنۇتۇان ئالغان بۇ تەتقىقاتچىمىز ھەممە مۇقام ناملىرىنى ئۇنىڭدىكى بىرەر ھەرپ بويىچە تىغمۇ تىغ ھالەتتە ئوت پۈركەپ تۇرىدىغان سىنىپىي - سىياسىي كۈرەش بىلەن رەڭدار بويىاپ راسا جىلۋىلەندۈرۈۋەتكەن ؛ مۇزىكا نەزەرىيىسىدىن ، جۈملىدىن مۇزىكا تارىخىدىن خەۋىرى بولمىغان ، ئەمما نومۇس بىلەن ئۆزىنى باشقۇرۇشتىن خەۋىرى بولغان ھەر قانداق ئادەم بۇنداق ھاماقەتلىككە تەۋەككۈل قىلمايدۇ ! مەن مەشھۇر مۇزىكا ئالىملىرى رەجەپوف ، كارامەتوفلارنىڭ مۇقام مەسىلىسىگە ئائىت كىتابلىرىنى ئوقۇپ ، بىزنىڭ بۇ قەيسەر ئاپتورنىمىزنىڭ مۇقام مۇنبىرىدە كۆزى ئوچۇق كىشىلەرگە جاكارلاۋاتقان غەلىتە مۇھاكىمىلىرىدىن خورلىنىش ھېس قىلدىم . چۈنكى ، ئۇ ھېچ بولمىغاندا زاماندىشىم ھەم ۋەتەندىشىم ئەمەسمۇ ؟ !

ئاپتورىمىز ھەربىر مۇقامنى ئۇنىڭ نامىغا ئىزاھات بېرىش ئارقىلىق سىنىپىي كۆرەش قورالى ، سىياسىي ۋاستە دېگەن ئۆزىگە خاس غەلىتە ھۆكۈمگە مەجبۇرىي تاڭىدۇ . ئۇ بۇ جەھەتتە يەنە ئۆزىگە خاس ئېتىمولوگ قىياپىتىنى كۆرسەتمەكچى بولىدۇ .

«راك» ئىبارىسىنى «راھاۋى» ئىبارىسىگە سۇندۇرۇپ ، ئۇنىڭدىن «راھەت» ، «ئازادلىق» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ پۈۋەپ چىقىرىپ ، «راك مۇقامى» نى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئازادلىق كۆرەشلىرى مەقسەت قىلىنىپ يارىتىلغان ئازادلىق مۇقامى قىلىپ تەرىپلەيدۇ .

ۋەھالەنكى ، مەشھۇر مۇزىكا ئالىمى ئىسھاق رەجەپوف «مۇقاملار مەسىلىسىگە دائىر» ناملىق كاتتا كىتابىدا (تاشكەنت ، 1963- يىل نەشرى) : «راك سۆزى ھىندىچە بولۇپ ، مۇقام مەنىسىگە توغرا كېلىدۇ» ، ئەمما «راكنىڭ مېلودىك ماتېرىيالى ھىندى مۇزىكىسىدىن ئېلىنغان دەپ ئويلاش خاتا» (240 - بەت) دەيدۇ ۋە «قەشقەرچە راك» (241 - بەت) نىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ . ئۇ ، كەۋكەۋى يازغان مەنبە ئاساسىدا ، «راھاۋى» ئىبارىسىنىڭ رۇم شەھەرلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى بولغانلىقىنى (45- بەت) ، ئەل ھۆسەينى يازغان مەنبە ئاساسىدا ، بۇ ئىبارىنىڭ ئاتلىقلار يۇرۇشى كۈيى ئىكەنلىكىنى (46- بەت) تىلغا ئالغان .

ئاپتورىمىز «چەبىيات» مۇقامىنى مەنبەسىز ھالدا «ھۆسەينى» مۇقامى دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ . ئۇ چەبىيات مۇقامى خورلۇققا قارشى تۇرۇش ، زالىملارنى ئاغدۇرۇش ، خەلقنىڭ ئۆز كۆڭلىنى خۇشال قىلىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلىنغان دەيدۇ .

«بايات» مۇقامى ئاپتورىمىز تەرىپىدىن گۈزەللىكنى ئەسلەش ، ھۆسىن - جامال مەنىسىدە ئىزاھلىنىدۇ . ئۇ يەنە بۇ ئىبارىنىڭ ئەسلى توغرا ئېيتىلىشى «ھەببىيات» بولۇپ ، بۇنىڭدا «بايات» نامى توغرا تەلەپپۇز قىلىنمىغان دەيدۇ . ئۇ «ھەببىيات» ئىبارىسىنى «زىرائەت ئۇرۇقلىرى ۋە مۇھەببەت» دېگەن مەنىدە دەيدۇ . قانداق

بولۇپ زىرائەت ئۇرۇقلىرىغا مۇھەببەتنىڭ ياكى مۇھەببەتكە زىرائەت ئۇرۇقلىرىنىڭ كىرىپ قالغانلىقىنى دېمەيدۇ .

ۋەھالەنكى ، «بايات» ئىبارىسىنىڭ تەكرى ۋە ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى ئىكەنلىكى «قۇتادغۇبلىك» بىلەن «تۈركي تىللار دىۋانى» دا ئېنىق كۆرسىتىلگەن . بۇ نام خاتا تەلەپپۇز قىلىنغان بولماستىن ، بەلكى «ھەببىيات» ئىبارىسى ياساپ چىقىلغان . دەرۋەقە ، ئاپتورنىمىز ئەرەبچە «ھەببەزا» (نېمە دېگەن گۈزەل - ھە !) ، «ھەببە» (دان ، ئالتۇن ئۆلچەش تارازىسىنىڭ تېشى) دېگەن سۆزلەرنى تاپقان ۋە ئۇنىڭدىن ئۆز ئىقتىدارى بويىچە «ھەببىيات» ئاتالغۇسىنى كەشىپ قىلغان . كىشىنىڭ ھەيران قالىدىغىنى شۇكى ، تىلچىمىز «بايات» نىڭ ناتوغرا ، «ھەببىيات» نىڭ توغرىلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە ، يەنە ئېغىزدا چوڭ «ھ» كىچىك «ھ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنسا «بايات» ، كىچىك «ھ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنسا «ھەببىيات» دېگەن ئاۋاز پەيدا بولىدۇ دەيدۇ . تاۋۇشتا چوڭ «ھ» دېگەن نەرسە بولىدۇ دېگەننىڭ ئاڭلىمىغان ، پەقەت يېزىقتا «باش» ، «ئوتتۇرا» ، «ئاياغ» دا كېلىدىغان ھەرپلەر بولىدۇ دەپ ئاڭلىغان ئىكەنمەن .

ئاپتورنىمىز «مۇشاۋىرەك» مۇقامىنى «راست» مۇقامى دەپمۇ ئىزاھلايدۇ ۋە بۇ مۇقامنى تۇمتاق ھالدىلا ئەزگۈچى ، تەييار تاپ ، مۇتىھەملەرنىڭ يالغانچىلىق ، كازىزاپلىقلىرىغا قارشىلىق بىلدۈرۈش مەقسىتىدە شۇ نام بىلەن ئىجاد قىلىنغان دەيدۇ . بۇ يەردە ئاپتورنىمىز بىرىنچى قەدەمدە «مۇشاۋىرەك» ئىبارىسىنى «راست» ئىبارىسىگە كۆچۈرىدۇ ، ئىككىنچى قەدەمدە ئۇنى دۇم كۆمتۇرۇپ ، «يالغان» ، «كازىزاپ» دېگەن ئۇقۇمنى قېقىپ چىقىرىدۇ .

ۋەھالەنكى ، ئىسھاق رەجەپوف ئۆز كىتابىنىڭ 44- بېتىدە ، «راست مۇقامى» نى كۆپچىلىك مۇقاملارنىڭ كۈيلىرىگە ماس كېلىدىغان 43 دائىرىنى تەشكىل قىلغان ئاھاڭ شەكلى بولۇپ ، «ئۇممۇل ئەدۋار» — ھەممە كۈيلەرنىڭ ئانىسى دېگەن تەرىپكە ئىگە

دەپ ئىزاھلايدۇ . رەجەپوفنىڭ پىكرىچە ، «راست» — «رۇس» ، «ماس» ، «لايىق» مەنىسىنى بېرىدۇ .

ئاپتورنىڭ «چارىگاھ» مۇقامىنى «ھىجاز» مۇقامى دەپ تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە ، يەنە قانداقتۇر «چارىگاھ» مۇقامىنى تارىم ، قىزىل ، دولان قاتارلىق تۆت دەريا ئارىلىقىدا (شىنجاڭدا بۇ تۆت دەريا كېسىشىدىغان جايمۇ بەرمۇ ؟) بۇلبۇللار سايرىغاندا ، كەمبەغەل خەلق ئۆز خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلغان دەيدۇ . ئۇنداقتا ، قانداقسىگە بۇ مۇقامنىڭ يەنە بىر نامى ئەرەبىستاننىڭ مەككە - مەدىنە شەھەرلىرى جايلاشقان ۋىلايەت نامى «ھىجاز» نىڭ نامى بولۇپ قالىدۇ ؟ بۇنى ئىزاھلىمايدۇ .

دەرۋەقە ، «چارىگاھ» مۇقامنىڭ نامى ئىسھاق رەجەپوفنىڭ كىتابىنىڭ 56- بېتىدە ، «تۆت پەدىدىن ھاسىل قىلىنغان ئاۋاز قاتارى بولۇپ ، دىئاپازۇنى كۆادرات شەكلىدە بولغانلىقى ئۈچۈن «زۇلئەربە» (كۆادرات دىئاپازونلۇق كۇي) دېيىلگەن دەپ يېزىلغان .

ئاپتورنىڭ «پەنجىگاھ» مۇقامىنى ھېچ ئاساسسىز ھالدا «بۇزۇرۇك مۇقامى» دەيدۇ . ئۇ «پەنجىگاھ» مۇقامى فېئودال - روھانىلارنىڭ كەمبەغەللەرنى پەس ، ئەقىلسىز كۆرىدىغان ۋە بۇنى تەڭرى شۇنداق يارالتقان دېگەن قاراشلىرىغا قارشىلىق بىلدۇرۇپ ، كەمبەغەللەرنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە ئىجاد قىلىنغان دەيدۇ . ئۇ قارىماققا «پەنجىگاھ» تىن «پەس» مەنىسىنى ، «بۇزۇرۇك» تىن ئۇلۇغ - ئېسىل مەنىسىنى ئويلاپ تېپىپ ، بۇ مۇقامنى ئىزاھلىغان .

ۋەھالەنكى ، ئىسھاق رەجەپوف ئۆز كىتابىنىڭ 56- بېتىدە ، «پەنجىگاھ مۇقامى» نى «بەش پاغانە — بەش پەردە» لىك — بەش پاغانىلىق كۆنىتا دىئاپازونىدىكى تاۋۇش قاتارىغا ئاساسلانغان ئاھاڭ شەكلى دەپ ئىزاھلايدۇ . ئۇ «بۇزۇرۇك» (ئۇلۇغ) مۇقامى توغرىسىدا ئۆز كىتابىنىڭ 49- بېتىدە ، بۇ مۇقامنىڭ باشقا

مۇقاملاردىن كۆپ كۆيلۈك زور مۇقاملىقىنى تىلغا ئالىدۇ .

ئاپتورىمىز «ئۇزھال» مۇقامىنى «كۆچەك» مۇقامى دېگىنىدە ھېچقانداق مەنبە كۆرسەتمەيدۇ . ئۇ بۇ مۇقام ئېزىلگۈچى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەزگۈچى فېئودالالارغا بولغان قارشىلىقىنى ئىپادىلەش ، مىليونلىغان خەلقنىڭ «ھالىنى» جاراڭلىق سادا بىلەن ئىپادىلەش مەقسىتىدە يارىتىلغان دەيدۇ .

ۋەھالەنكى ، ئىسھاق رەجەپوف ئۆز كىتابىنىڭ 159- بېتىدە ، «ئۇزھال» ئىبارىسى «پەسكە توشۇش» ، «سەكرەش» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ ، بۇنىڭدا كۇي ئۆزى باشلانغان ۋاقىتتىكى كۇۋارتا دەرىجىسىدىن بىردىنلا پەسكە قاراپ سەكرەيدۇ ، بۇ ھال نوتىدا ھەم ستېرىلكىدا كۆرۈنىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئىسھاق رەجەپوف كىتابىنىڭ 104- بېتىدە ، «كۆچەك مۇقامى» تۈرك خەلقلىرىگە خاس بىر مۇقام بولۇپ ، «راست مۇقامى» غا يېقىن تۇرىدۇ دەپ تىلغا ئالىدۇ .

ئاپتورىمىز «ئىراق» مۇقامى ھەققىدە ئۆزىچە مەنە بەرسىمۇ ، ئۇ بۇ مۇقام ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئودالالارغا قارشى كۈچلۈك قىيان - تەر ۋە غەزەپ دولقۇنىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە يارىتىلغان دەيدۇ . نەتىجىدە ، بۇ «غەزەپ دولقۇنى» مۇقامى بولۇپ چىقىدۇ . ۋەھالەنكى ، ئىسھاق رەجەپوف ئۆز كىتابىنىڭ 47- بېتىدە ، بۇ مۇقامنى ھەممىگە مەلۇم مەنىدە — «ئىراق» مەملىكىتى نامىغا نىسبەت قىلىنغان دەپ ئىزاھلايدۇ .

ئاپتورىمىز «ناۋا» مۇقامىغىمۇ سىنىپىي تۇس بېرىدۇ . ئۇ «ناۋا» مۇقامى ئەمگەكچىلەرنىڭ قۇدرەتلىك ، بايلارنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە يارىتىلغان دەيدۇ ، ۋەھالەنكى ، «ناۋا» ئىبارىسى «كۇيلەش» ، «كۇي» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان كىشى ئاز بولسا كېرەك .

ئاپتورىمىز «ئوششاق» مۇقامىنىڭ «ئاشىق» ، «مۇھەببەت» ئىبارىسىنىڭ كۆپلۈك كېلىشى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلالمىغان

بولسىمۇ ، ئۇنى يەنە كەسپىي سىياسەتۋازلىقى بويىچە ، ھەقىقىي مۇھەببەت ئەمگەكچى خەلقتە بولۇپ ، يۇقىرى تەبىقىنىڭ مۇھەببىتى ساختا ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش مەقسىتىدە يارىتىلغان دەيدۇ .

ئۇ يەنە ، «ئەجەم» مۇقامىنى سۇيى سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا كىرىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلار خەلقنى كەمسىتىپ ، سىلەر «ئەجەم» دېگەندە ، خەلق «ھەئە ، بىز ئەجەم» دەپ ئۆز ئىپتىخارىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلغان دەيدۇ .

ئاپتورىمىز «سىگاھ» مۇقامىنى «بۇسلىك» دەپ ئىزاھلاش بىلەن بىللە ، ئۇنى خەلقنىڭ كۆرەشچان روھىغا مەدھىيە ئوقۇش مەقسىتىدە يارىتىلغان دەيدۇ . ئۇ بۇ مۇقامنىڭ «بۇسلىك» دېگەن نامى «ئارىسلانىنى ھەيران قالدۇرۇش» مەقسىتىدە يارىتىلغان دېگەننى قوشۇپ قويىدۇ .

ۋەھالەنكى ، ئىسھاق رەجەپوف ئۆز كىتابىنىڭ 165- بېتىدە ، «سىگاھ» نىڭ تۇرلۇك شەكىللىرى (نەمۇدى) ئۇستىدە توختىلىدۇ . بۇ يەنىلا ئىككىنچى پەدىدىكى ئاۋاز قاتارى ئاساسىدىكى كۇيلەر مۇجەسسەمىنىڭ نامى بولۇپ ، ئۇنىڭ «بۇسلىك» مۇقامى بىلەن بىرلىكى ئاپتورىمىزنىڭ خۇسۇسىي ھۆكۈمىدۇر . ئىسھاق رەجەپوف كىتابىنىڭ 43- بېتىدە ، «بۇسلىك» ئىبارىسى «ئاتاقلىق ئات — ئەبۇ سالىكتىن ئېلىنغان» دېيىلگەن ۋە بۇ ھەقتە ئىزاھات بېرىلمىگەن .

مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىلەركى ، يۇقىرىدىكى غەلىتە ھۆكۈملەرنى بىزنىڭ ئاپتورىمىز ئۆزىدە ھازىر بولمىغان تىلشۇناس ، ئېتنولوگ ، مۇقامشۇناس «سالاھىيىتى» بىلەن بىزگە تەقدىم قىلغان ! بۇ يەردە كىشىنى تەئەججۇپلەندۇرىدىغىنى شۇكى ، مۇقاملار خۇددى ئاپتورىمىزدەك كۆرەشچان ، مەقسىتى روشەن بىرەر رېژىسسور قوماندانلىقىدا بىر - بىرلەپ مەيدانغا كەلگەنمىكەن !

روشەنكى ، ئاپتورىمىز مۇقاملارنىڭ مۇزىكىلىق تۇزۇلمىسى ، لاد ۋە ئاۋاز قاتارىغا ئېتىبار بەرمىگەن ، بۇ جەھەتتە ئۆزى بىلگەنچە

جەڭگىۋار «تەفسىر»لەرنى ھۆكۈم قىلغان. بۇنداق مەسئۇلىيەتسىزلىكتىن كۈلۈشكە فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەلىشىر نەۋائى مۇيەسسەر بولالمىغان بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ ئەۋلادلىرى، مۇقام ئەۋلادلىرى داۋاملىق ئۇلۇغۇرىدۇ!

مەشھۇر دەستۇر — «قابۇسنامە» دە مۇنداق بىر جۈملە سۆز بار: «ئۆزىنى بىلىملىك ھېسابلايدىغان ناداندىن قاچ!» ھەئە، شۇنداق، ئاپتورىمىز بۇ يىل يەنى، 1992- يىل 8- ئاينىڭ 5- كۈنى يەكەندە ئۆتكۈزۈلگەن 2- قېتىملىق «ئون ئىككى مۇقام» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى باشلىنىش ئالدىدىكى مىنۇتلاردا، رەھبەرلەر، ئالىملار ۋە جامائەت يىغىن زالىغا كىرىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇمچىدە تەييارلىۋالغان «ئون ئىككى مۇقام سىنىپىيلىكى ئېنىق بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات قورالى» ناملىق ماقالىسىنىڭ ئۇنىڭالغۇ لېنتىسىنى كارناي ئارقىلىق پۈتۈن زالغا قويۇپ بەردى. ئۇ نېمىدىن يۇرىكى پوكۇلدىدىكى، ماقالىنى ئوقۇغان ئايال دېكتور ئاپتورىمىزنىڭ نام - شەرىپىنى ئېيتمىدىغان چاغدا چاققانلىق بىلەن ئۇنىڭالغۇنى بېسىۋەتتى!

بۇ كىچىككىنە كومىدىيىلىك ئېپىزوت ئۇنىڭ ئۆز قاراشلىرىنى پۈتۈن جەمئىيەتكە تېڭىش يولىدا قارام تەنتەك ۋە نادان تەرسالىقتا خىلىلا خاراكتېر ئالغان شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. دەرھەقىقەت، ئەخلاق، پسىخولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي پروتوتىپلار تەنقىقاتى نۇقتىسىدىن ئاپتورىمىزنىڭ ئۆزى تەنقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان «باش تەنقىقاتچى» دۇر!

ئاپتورىمىزنىڭ مۇقاملار توغرىسىدىكى ماقالىلىرىدە، يەنە تۆۋەندىكى بىر قاتار قارىسىغا قىلىنغان خاتا ھۆكۈملەر بار:

ئۇ، «تۇنۇگۈن ۋە بۈگۈن» دېگەن كىتابىنىڭ 4- بېتىدە «تېلى ۋادىسى» نى «ئېلى ۋادىسى» قىلىۋالغان.

ئۇ شۇ كىتابىنىڭ 4- بېتىدە، خەلق قوشىقىنى تېكست

تەرىقىسىدە (شىنجاڭدىن) ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان دېگەن.

ئۇ «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» ناملىق[1] ماماليسىدە، ھېچقانداق مەنبەسىزلا، ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى قەدىمكى خەنزۇ ئالىملىرى شەرھلىگەن دېگەن سۆزنى يازغان.

ئۇ «تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» دېگەن كىتابنىڭ 5- بېتىدە ھېچقانداق ئىسپاتسىزلا سۇي دەۋرىدە كۇچادا ئىككى مۇقام ئىجاد قىلىنغان دېگەن.

ئۇ شۇ سەھىپىدە، «ئەجەم مۇقامى» ئەڭ دەسلەپ ئىجاد قىلىنغان، نامى «زەنگۈلە»، «ئەسىللىك» ئىدى، دېسە، «ئون ئىككى مۇقام سىنىپىيلىكى ئېنىق بولغان ۋەتەنپەۋەرلىك تەشۋىقات قورالى» دېگەن ماقالىسىدە، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار ئەجەم دەپ ئاتالغان دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇي دەۋرىدە كۇچادا ئىجاد قىلىنغان ئىككى مۇقامنىڭ بىرى ئەجەم ئىكەنلىكى ياكى ئۇلار قايسى مۇقاملار ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالمايدۇ.

ئۇ «تۇنۇگۇن ۋە بۈگۈن» دېگەن كىتابنىڭ 9- بېتىدە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شائىر چىن سېننىڭ «بېشىبالىق شېئىرى» نى قارىسىغىلا ئەجەم مۇقامىنى مەدھىيىلەشكە يازغان دەيدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ شېئىرنىڭ ئەسلى ماۋزۇسى «ئايماق باشلىقى تېيەن مىرىنىڭ شىمالىنىڭ پىقىرىما ئۇسسۇلىنى نېلۇپەردە ئويىنىشى» بولۇپ، چىن سېن ئۆزى بۇ شېئىرنى بىتۇڭ شەھىرىدە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئىخجو ئايمىقىدا) يازغانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدى. بۇ شېئىردا شىمالىي قۇملۇق پىقىرىما ئۇسسۇلى بىلەن غەربىي يۇرت پىقىرىما ئۇسسۇلىنىڭ بىرەكلىكى ئۇچۇر قىلىنغان. ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى توغرىسىدىكى بۇ شېئىرىي خاتىرە بىزنىڭ

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسى خەۋەرلىرى»، «1989- يىل 3- سان.

ئاپتورىمىز قارىسىغىلا دېگەندەك «ئەجەب مۇقامى» ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.[1]

ئۇ «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» دېگەن ماقالىسىدە، «ئون ئىككى مۇقام» ھەققىدە شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا پەيدا قىلغان تەسىرى ئۈستىدە توختىلىدىغاندەك ئەلپازى بىلەن ماۋزۇ قويسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بىزدە تېخى ئەمدىلەتىن باشلىنىۋاتقان مۇنداق ئىلمىي تەتقىقات ئۈستىدە، ئۇنىڭ پەيدا بولمىغان تەسىرىدىن دەپدەپە قوزغىماق بولىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ماۋزۇ، بىرىنچىدىن، چەت ئەللىكلەر تەتقىقاتىنى؛ ئىككىنچىدىن، بىزنىڭ ئويۇن كۆرسىتىش جەھەتتە پەيدا قىلغان تەسىرىمىزنى نەزەردە تۇتماسلىقى لازىم ئىدى. ئاپتور بۇ ماقالىنى 1989- يىلى 19- مايدا سۆزلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ئالىم، مۇتەخەسسىس، سەنئەتكارلارنىڭ بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتى توغرىسىدا 12 كىتاب يېزىپ چىقىشىنى، 12 ئوپېرا يېزىپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەيدۇ. مانا ئۈچ يىلمۇ ئۆتۈپ كەتتى. مېنىڭچە، ئاپتور ھەل قىلىدىغان مەلۇم نىيەتلىرىگە ئىلھام بەخش روھىي ھاۋا پەيدا قىلىۋېلىش ئۈچۈنلا بۇ تېز ھەم ئۇلۇغۋار تەسىرلىك پىلاننى تىلغا ئالغان.

5. ئاپتورىمىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتا ئۆزىنى كۆرسىتىشى

ئاپتورىمىزنىڭ يۇقىرىدىكى ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى ئۇنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» دىكى ئىپادىلىرى دېيىش مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ بۇ خاس ساھەدىكى ئورىگىنال ئىپادىلىرىدىن

---

① پېلك چېكىشلىك قاتارلىقلار توزگەن: «تالك دەۋرىدىكى مۇزىكا، ئۈسسۇل، رەسىم، خەتتاتلىق توغرىسىدىكى نەزمىلەردىن تاللانما»، 1988- يىل خەنزۇچە نەشرى، 187- بەت.

ئاز- تولا كۆرسەتكۈم كېلىۋاتىدۇ .

1986- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «دىۋان قىدىرى» ناملىق كىتابتا ئاپتورىمىزنىڭ بىر پارچە مۇقەددىمە ماقالىسى بار . بۇ ماقالىدە : 1953- يىلى ئۇرۇمچىدە ئارخىپ رەتلەۋېتىپ ، پارسچە يېزىلغان ئىككى بەتلىك قىدىرخان شېئىرلىرىنى تېپىۋالغانلىقىنى ئېيتىدۇ .

ئاردىن ئۇچ يىل ئۆتۈپ «تۇنۇگۈن ۋە بۈگۈن» ناملىق توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن « XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى قىدىرخان يەركەندى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە ، 1953- يىلى قىدىرخانىنىڭ ئاپتورىمىز تەرىپىدىن «تېپىۋېلىنغان» ھەر بىرى بىر كۇپلېتلىق ئۇچ پارچە شېئىرى ۋە «تېگىشىلگەن قان» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بىرلا كۇپلېتلىق مۇسەددەس شەكلىدىكى شېئىرى يەنە كۆپىيىپ ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن بىر رۇبائىي قوشۇلۇپ قالىدۇ .

ئاردىن سەل ئۆتۈپ ، 1989- يىلى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسى خەۋەرلىرى» نىڭ 3- سانىغا بېسىلغان «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» دېگەن ماقالىسىدە ، بۇ قىدىرخان نامىدا «تېپىۋېلىنغان» شېئىرلار سان جەھەتتىن كۆپەيتىلمەي ، بەلكى سۈپەت جەھەتتە ئىلگىرىكىدىن باشقىچە تىلغا ئېلىنىدۇ ، 1953- يىلى ئارخىپتىن تېپىۋالغانلىقى ئىرغىتىپ تاشلىنىدۇ ، «بۇنى XVI ئەسىردە ئۆتكەن قىدىرخانىنىڭ ‹دىۋان قىدىرى› ناملىق ئەسىرىگە يازغان مۇقەددىمىسىدىن كۆرۈۋالالايمىز» دەپ ، بىردىنلا بۇ شېئىرلارنى قىدىرخانىنىڭ ئۆزى يېزىپ دىۋانىغا كىرگۈزگەن مۇقەددىمە نەزمىسى قىلىپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . مېنىڭچە ، قىدىرخانىنىڭ ئۆز دىۋانىغا ئۆزى مۇقەددىمە يازغانلىقىمۇ ، ئاپتورىمىزنىڭ بۇ پارچىلارنى 1953- يىلى تېپىۋالغانلىقىمۇ يالغان ، پەقەت بۇ ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشنىڭ بىر - بىرىگە زىتلىقى راست ، خالاس !

بۇنىڭدىن باشقا ، بۇ پارچىلارنىڭ مەزمۇنى ۋە تىلى ئاپتورىمىز ئېيتقاندەك «خەلقنىڭ X — VIII ئەسىردىكى روھى» [1] ياكى قىدىرخاننىڭ دۇنيا قارىشى بولماستىن ، بىزنىڭ ئاپتورىمىزنىڭ زۆرۈرىيەتچان ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن . قېنى مىسال كەلتۈرەيلى :

كەمبەغەل كەيسە كۆلانى —
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس ؛
ئۆلگىچە ئېيتسام مۇقامنى —
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس .

بۇ ، بىرىنچىدىن ، رۇبائىي ئۇسلۇبى ئەمەس ! رۇبائىدا ھەر بىر قۇر (ئىككى قۇر ئەمەس) بىر مەنىدار بولىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، بۇ «قوش قاپىيلىك» ھازىرقى شېئىرىي كۇپلېتنىڭ 1- ، 2- قۇرى باغلاشمايدۇ . «كەمبەغەل كەيسە كۆلانى شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس» دېگەنلىك بىلەن قانداق جۇملە تۈزۈش مۇمكىن ؟

ئۇچىنچىدىن ، ئالدىنقى ئىككى قۇر كېيىنكى ئىككى قۇرغا (مىسرا دېگىم يوق) ھېچ ئالاقىسىز !

تۆتىنچىدىن ، XVI ئەسىر ئاپتورى بولغان قىدىرخان «كۆركى ئېرۇر سۇرىلەرنىڭ ئەۋۋەلى — بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم» دەپ يازىدۇكى ، يۇقىرىقى ۋە تۆۋەنكى ياسالغان شېئىرلاردەك تىل ۋە مەزمۇندا شېئىر يازمايدۇ !

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى ،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى ،

---

[1] «ئون ئىككى مۇقام سىنىپىيلىكى ئېنىق بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات قورالى» دېگەن ماقالىگە قارالا .

هېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى ئۇنىڭ باھاسى .

كەچتىم مەن زامانىڭدىن ،
ياخشىكىم يامانىڭدىن ،
ئاق سەللە ، يېشىل سەللە .
بىزار مەن تامامىڭدىن .

ئەسلى ، نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن بولمىغان بۇ شېئىر قىدىرخانغا تېگىشلىغان ياسالما «كلاسسىك» نەزمىدىن ئىبارەت ! قىدىرخان قارىقويۇقلا ياخشى - ياماندىن ۋاز كەچمەس ، مەسىلىگە سەللىنىڭ رەڭگىگە قاراپلا ھۆكۈم قىلماس ، دەپ ئويلايمەن . مەن ئاق سەللىنى كۆپ كۆرگەن ، كىچىكىمدىمۇ ئورىغان ، بىراق موللا بىلالنىڭ «يۇسۇپ چاڭموزا» داستانىدىكى پېرسۇناژنىڭ يېشىل سەللىلىك ئىكەنلىكىنى پەقەت كىتاب يۈزىدىلا ئوقۇغانكەنمەن .

قېلىچ - نەيزە ئۇرۇلماقتا تۇمەنمىڭ كەمبەغەل جانغا ،
تۆكۈلگەن لەختە قانلارنى تىگىشتى بىر مۇسۇلمانغا .

بۇ قانىنى تۆكۈپ بولۇپ ، يەنە تېگىشىدىغان ھېلىقى بىر مۇسۇلما ، كىم ئىدى ؟

جاھاننى قەتلە قىلدى سېتىپ قۇللارنى سۇلتانغا ،
دىيارىمنى خاراپ قىلدى چېچىپ دىشۋارنى ھەر يانغا .

قۇللارنى قەتىل قىلىپ بولۇپ ، ئۆلۈكنىڭ نېمىسىنى ، نېمە ئۈچۈن ، قايسى تۈركىي سۇلتانغا ساتىدۇ ؟

تاجاۋۇز ، قەتلىئاملاردىن كۆمۈلسەكمۇ باياۋانغا ،
ئىگىلمەسكە قەسەم قىلدۇق ئەرەبلەردەك شەھىدانغا .

بەللى ، بەللى ! قىدىرخان XVI ئەسىردە تۇرۇپ ، X ئەسىردىكى غازاتتا كۆمۈلۈشتىن سۆز ئاچقىنى قىزىق ! ئەرەبلەر ھەرگىزمۇ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئەمەس ، ساتۇق بۇغراخان ، يۈسۈپ قىدىرخانلار ھەم ئەرەب ئەمەسقۇ !؟ «ئەرەبلەردەك شەھىدان» دېگىنى نېمىسى ! شەھىدان ئىبارىسى ئاللا يولىدا قۇربان بولغان ئەرۋاھلارنى كۆرسىتىدىغان تۇرسا ، XVI ئەسىردە بۇ ئەرۋاھلارنىڭ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا «تاجاۋۇز» قىلغانلىقىنى تارىخ ئالىملىرى بىلمەي قالارمۇ ؟ ئەرۋاھتىن قورققىنى ياكى ئەرۋاھقا قەسەم قىلغىنى نېمىسى !؟

ھەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمنىڭ گۈلىستانىدا ،
قۇزغۇن ئۆلۈپ ، بۇلبۇل كۈلەر نەغمە ، مەشرەپ ، داستانىدا .
ئون ئىككى چوڭ تولۇنئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار ،
ئۇنىڭ ئەمەس ، بۇنىڭ ئەمەس ، دىل كەشتىلەر بوستانىدا .

ئاپىرىن ! قىدىرخان XVI ئەسىردىلا XX ئەسىر تىلىدا شېئىر يازغان ! ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا XX ئەسىردە بولۇۋاتقان گەپ - چۆچەكلەرگە ئالدىن توغرا ھۆكۈم قىلغان ! ئون ئىككى مۇقامنىڭ 12 تۇلۇنئايدەك ، ھەر بىرىنىڭ ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى ، مەزمۇنىنىڭ بۇلبۇل - قۇزغۇن زىددىيىتى ۋە كۈرىشى بىلەن تولغانلىقىنى بىزگە ئىخچام ، تامغىدەك قىلىپ يېزىپ قالدۇرغان !؟

ئېيتىش كېرەككى ، بۇ قىدىرخان يازغان رۇبائى ئەمەس ! قىدىرخان بىر رۇبائىدا مەنىسى بىر خىل «گۈلىستان» ، «بوستان» ئىبارىلىرىنى ئىشلەتمىسە كېرەك . ئۇ «دىل» ئىبارىسىنى بىرلا

كۆپلىتتا ھەم «مەشئەل» ھەم «كەشتە» دەپ ئىشلەتمەس ! چۈنكى ، بۇ كلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، يۇقىرىقى بەش پارچە شېئىر «جەڭگىۋارلىق» جەھەتتە بىزنىڭ ئاپتورىمىزغا راسا ئوخشايدۇ . چۈنكى ، ھەر كىم ئۆز ئاۋازىدا سۆزلەيدۇ ، ئۆز قەدىمىدە ماڭىدۇ ، ئۆزىنى يازىدۇ ، ئۆز ئوبرازىنى يارىتىدۇ - دە ! ئاپتورىمىز 1953- يىلى تېپىۋالغان بۇ «قوليازما» نى قەدىمكى قوليازمىلار ئىشخانىسى ، ئارخىپلار ئىدارىسى ياكى موزېيغا يوللاپ بېرەلەرمۇ ؟

ۋاقتى كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، تارىخ ياسالماسلىقى لازىم . تارىخ ياساش تارىخنى بۇرمىلاشتىن ھەسسە - ھەسسىلەپ ئېغىر جىنايى ھادىسە ! بولۇپمۇ مۇقەددەس كىتابلار سەھىپىلىرىگە ئويدۇرما پاكىتلار ياسىغۇچىلارنى تارىخ ۋە چەكسىز بىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كەلگۈسى ئەۋلاد كەچۈرمەيدۇ !

مەن ئاپتورىمىزنىڭ «لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىر قېتىملىق سۆھبەت» دېگەن ئويدۇرما ماقالىسى جەمئىيەتتە ئىسقىرىت پەيدا قىلغاندىن كېيىن ، يەنە مۇنداق «تارىخ ياساش» تىن قول ئۈزمىگىنىگە ئەپسۇسلىنىمەن .

6 . ھەقىقىي ئادەمدىن ھەقىقىي ئالىم چىقىدۇ

ھەر بىر شەخس ئۆز ئەقلىي كامالىتى ئۈچۈن جاۋابكار ئالدىدا قەرزدار.
— چېرنىشېۋىسكىي

مەن ئاپتورىمىزنى «ئىچكى كۆچلۈك» ، بەزىدە «چوڭ سۆزلەشكە ئامراق» دەپ بىر تەرەپلىمە باھالىغانكەنمەن ، ئۇنىڭ يەنە باشقا ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆچۈرۈۋالىدىغان قىلىقى بارلىقىنى ئويلىمىغانكەنمەن ! بىر مىسال كەلتۈرەي :

ئاپتورىمىز « ‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا دەسلەپكى پىكىرلىرىم» دېگەن ماقالىسىدە ، تۈركىيىلىك

مەشھۇر ئالىم مەرھۇم رېشىت رەخمىتى ئاراتنىڭ ئەسىرىدىن تۇركىيىلىك يەنە بىر ئالىم كافەس ئوغلۇ ئاشكارا كۆرسەتكەن نەقىلنى خۇددى «قۇلىقىنى ئېتىپ قوڭغۇراق ئوغرىلىغان» دەك ئۆز ماقالىسىگە ئۆز سۆزى قىلىپ ئۆزگەرتىپ ئېلىۋالغان .

كافەس ئوغلۇ ماقالىسىدە :

رەخمىتى ئاراتنىڭ پىكرىگە قۇلاق سالمىغان بولساق ، «قۇتادغۇبىلىك» ۋەقەلەرنى دەلىل كەلتۈرگۈچى تارىخمۇ ئەمەس ، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگەن شەجەرىمۇ ئەمەس ، شۇنىڭدەك دىنىي زاتلارنىڭ ئىجتىھاتلىرىنى توپلىغان ئەسەر ياكى ھۆكۈمالارنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغان پەلسەپە ، شەيخلەرنىڭ ۋەز - نەسىھەتلىرىگە تايانغان بىر نەسىھەتنامىمۇ ئەمەستۇر . يۇسۇپ كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك ئەمەلدارلارغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن لىرىكىلىق سۆزلەر بىلەن ئەخلاق دەرسى بېرىدىغان قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس ، بەلكى كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا ، ئىنسانلار ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلىگەن بىر ھايات پەلسەپىسىنى قۇرغان ئالىمدۇر ، «قۇتادغۇبىلىك» باشقا ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پۈتۈنلەي ئۆزىگە خاس بىر ئەسەردۇر ①

ئاپتورنىمىز ماقالىسىدە :

«قۇتادغۇبىلىك» قانداقتۇر ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ ، نە رايون - جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر جۇغراپىيە ، قانداقتۇر دىنىي كىشىلەرنىڭ ئىجتىھاتلىرىنى توپلىغان بىر كىتاب ، نە ھېكمەلەرنىڭ پىكرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ، شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسىھەتنامە ئەمەس . يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنسەپ ئەھلىگە

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتى 1989- يىل باستۇرغان نۇسخا . 126. ، 127- بەتلەر .

ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بىھۇدە مەنسىز ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس ، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەڭ كەڭ مەنىدىكى تەپەككۇر ئالىمىدۇر . ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نامىلىق ئەسىرى ماۋزۇ ئېھتىبارى بىلەن بىللە ، باشقا جەھەتلەردە تامامەن بىر ئورىگىنال ئەسەردۇر .①

7 . خاتىمە

ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، بىراق بىرلا نەرسىنى — سەن دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ، شۇنى ئۇنتۇمىساڭ بولغىنى.
— جالالىدىن رۇمى

مەن ئاپتورىمىزنى «بىلىمسىز» دەپ ئەيىبلىمەيمەن بىلىمسىزلىك نىسپىي نەرسە . بىزمۇ نۇرغۇن ساھەدە ، ھەتتا ئۆز ساھەمىزنىڭ بىرمۇنچە جەھەتلىرىدە بىلىمسىزمىز . بىلىمسىزلىك تەنقىد ئوبيېكتى ئەمەس ، تەلىم - تەربىيە ئوبيېكتى . ھازىرمۇ سىستېمىلىق ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولمىغان نۇرغۇن - نۇرغۇن كىشىلەر ھەر خىل مەكتەپلەردە بىلىم ئاشۇرۇۋاتىدۇ . بۇ نومۇس ئەمەس ، بەلكى چىندىن ئىلمىگە ئىنتىلىش ۋە مەرتلىك !

بىلمەي تۇرۇپ بىلەرمەن بولۇۋېلىش ، ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىش ھەتتا باشقىلارغا ئىلمىي تەنقىقات پوزىتسىيىسى ، مېتودى ھەققىدە ۋەزخان بولۇۋېلىش — مانا بۇ باشقا گەپ . زورمۇ - زور ئالىم بولۇۋېلىش ، بىر ماقالىنى تەكرار يېزىۋېرىش ئاپتورىمىزغا ھوزۇر - ھالاۋەتمىكىنا؟ ! ئىنسان دۇنياغا تاشنى ياغاچقا تاڭغاندەك ئالىم بولۇۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس ، ھەقىقىي ئادەم بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ، تارىخ — تولىمۇ نازۇك ۋە قايتا - قايتا

① « ،قۇتادغۇبىلىك ، ھەققىدە بايان» 2- توپلام ، 130- بەت .

تاسقاپ تۇرىدىغان ئەگلەك ! مىليون تىللا ياكى مىليون قوشۇن بىلەنمۇ تارىخنى ئالدىغىلى ياكى قورقۇتقىلى بولمايدۇ !

مەن ئاپتورىمىزنى «ئەقىلسىز» دەپ ئەيىبلىمەكچى ئەمەسمەن .

ئەقىل — ئۇلۇغ بىلىش ئىقتىدارى . ھەقىقىي ئەقىل يەنە ئۆزلۈكىنى — ھەر كىم ئۆزىنى ، ئۆزى بىلەن ئىنسانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىش ۋاستىسى . ئەقىل پاك كۆڭۈل ، مول بىلىم ئارقىلىق داۋاملىق ئۆز سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ . ئەقىللىق كىشىلەرمۇ بەزىدە ئەقىلسىزلارچە ئىشلارنى قىلىپ قويىدۇ . مەسىلە بۇنىڭدا ئەمەس ، بەلكى ، پەقەت ئۆزىنىلا ئەقىللىق ، جامائەتنى بولسا ئالدىغىلى ، كولدۇرلاتقىلى بولىدىغان ئەخمەق دەپ قارايدىغان ئاتالمىش «ئەقىلدانلىق» تا . بۇ بىر زىندان ، خۇددى جالالىدىن رۇمى ئېيتقاندەك : «دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدىكىسى ئەڭ دەھشەتلىكى ئادەم كاللىسىدىكىسى زىندان» ، «ئەڭ قورقۇنچلۇق ئىللەت — غاپىل تۇرۇپ ، ئۆزىنى ھەممىدىن سەگەك دەپ بىلىدىغان» ئىللەت . بۇ خىل «ئەقىلدانلىق» خۇددى لېختېنبېرگ ئېيتقاندەك : «نىقابلىنىپ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەقىللىقلىق دەپ ساناۋېرىدىغان» ئەخمەقنىڭ «ئەقىلدانلىقى» ! بالزاك توغرا ئېيتقان : «ئەخمەقلىق شۇنداق تېگى يوق دوزاخكى ، ئۇنى ئاخىرغىچە بىلىپ بولمايدۇ» .

گىيوگو : ئىزگۈلۈك ئىنسانىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى قۇياشتۇر دېگەنىدى ، بۇنداق قۇياش نۇرىدا يورۇتۇلمىغان مەنىۋى دۇنيا ئۆز- ئۆزىگە ھەقىقىي ئىنسان بولۇشتىن ئىبارەت ئاددىي ھەم ئالىيجاناپ ھاياتىي ئىستەكنى مەقسەت قىلمىغان كىشىلەرنىڭ قۇياشسىز قەلبىدىن ئىبارەت . تارىخ مۇنداق قەلب بىلەن غەلبە قازانغا ۋە ئەسەرلەر سەھىپىسىدە مەدھىيلىنىدىغان بىرەر سەركەردىنى ، مۇتەپەككۇرنى ، سەنئەتكارنى بىلمەيدۇ . ئۇلار ئۆز- ئۆزىنى خازان قىلغان ۋە كىشىلەر خاتىرىسىگە مەسخىرە ئۇلگىلىرى

قالدۇرۇپ كەتكەن . خەلق توغرا ئېيتىدۇ : «سۇغا سالساڭ سۈ كۆتۈرمەس مىسقال تۆمۈرنى ! » بۇ ئۇستاتلىق كەتمەيدىغان ئەبەدىيەتلىك قانۇنىيەت .

خۇلاسە ئىككى ، ھەر ئىككىسى ئاپتوربىمىزنىڭ ئۆز ئاغزىدىن چىققان .

بىرىنچى خۇلاسە : «ئۆتمۈشتىكى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ ، ماركسىزملىق تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بويىچە ، پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ ، كونكرېت ۋە تارىخىي رەۋىشتە تەھلىل ۋە تەتقىقات يۈرگۈزۈشىمىز لازىم . »

ئىككىنچى خۇلاسە : «ياپان ئىشغالىدىن يىراق ، ئاقكۆڭۈل بولساڭ ، خەلق ئالدىدا يۈرىكىڭنى ئالقىنىڭغا ئېلىپ ، مانا مېنىڭ يۈرىكىم دەپ خەلققە كۆرسىتەلىسەڭ ، سېنى شۇ چاغدا ئەخلاقلىق ، ھەقىقىي ئادەم دېگىلى بولىدۇ . »

ئاپتوربىمىز ئۆزى ئېيتقان مۇشۇ ئىككى خۇلاسە بويىچە ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن دەسلەپىدە ئۆزىگە ، ئۆز ۋىجدانىغا ، ئۆز يۈرىكىگە مەرىپەت چىرىقى يېقالارمۇ ؟ ياكى يەنە ئەگىتمە ، ئاستىرىتما ، ياندىما ، قايرىلما قىساسكارلىقىنى ئىشقا سالارمۇ ؟ بۇنى تۇرمۇش ئاپتورنىڭ ئەتىكى ھېس - پىكرى ، سۆز - ھەرىكىتىدە قايتا كۆرسىتىدۇ . يېقىندا نەشر قىلىنغان «جالالىدىن رۇمى» دېگەن كىتابنىڭ 257- بېتىدە ئابدۇلھەسەن ھەرەكانى ناملىق زاتنىڭ ھەممىمىزگە مەرىپەت چاچىدىغان مۇنداق بىر جۈملە سۆزى ئېپىگراپ قىلىنغان : «يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلىساقمۇ ، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلۈك . يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى بىز ئۆلۈك ھېسابلىساقمۇ ئەسلىدە ئۇلار تىرىك . » ئۆلمەس پاك روھنى ھەممە قەدىرلەيدۇ . «پەقەت دۇنيانىڭ سۈرىتىنىلا كۆرىدىغان» ھاياتىي قىممىتى يوق كىشىلەرنى كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە «تۆت تادۇ» مۇ زارلىنىدۇ !

ھۆرمەتلىك كىتابخان ! مەندە نېمە چارە ، ماڭا «پەھلىۋان

مۇھەممەد كۇشتۇڭگۇر» ھەققىدە مەدھىيە ياكى «ھىلالىيە قەسىدىسى» يېزىش [1] نىسىپ بولماي، مۇشۇنداق ئوپېراتسىيە ماقالىسى يېزىش پۈتۈلگەن بولسا كېرەك.

مەن ئىشنى پاكلىنىش بىلەن باشلىغانىدىم. قولۇمدىكى قەلەمنى تاشلاش ئالدىدا ئۆزۈمنى كىتابخانىغا تاپشۇرماقچىمەن. مەن بىر يۈكسەك قەلب ئېگىسىنى، بىر مۇنەۋۋەر تەپەككۇر ساھىبىنى بولمىغۇر بوھتان تېشى بىلەن زەخمىلەندۇرگەن بولسام، مېنى جامائەتچىلىكنىڭ ئەيىبلەشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇنىڭدىن نەپ ئالغانلىقى تۈپەيلى قومۇش نەيچىدە پىچىرلايدىغانلارغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ھەقىقەتنى، خەلق مەنپەئىتىنى، ۋىجدانىي بۇرچىنى ئەلا بىلىشلىرىنى تەكلىپ قىلىمەن. ئىلىم ۋە ئىنسانىي قەلبىنىڭ، مەدەنىيەت قوشۇنى ۋە مەنىۋى مۇھىتنىڭ پاكلىقىنى ھەممىمىز بىرلىكتە مۇھاپىزەت قىلايلى.

مانا بۇ مۇددىئا ۋە بۇرچىمىز!

1992 - يىل. ئۈرۈمچى

---

① بۇ يەردە ئۇلۇغ شائىرىمىز مەۋلانە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ شۇ ناملىق ئىككى ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلغان.

ئارىفنامە①

ھېكمەت دەرىخى

تۇپراقتىن بىنا بولۇپ ، چاڭ - توزاندەك ئۇپۇق يۈزىگە كۆتۈرۈلۈپ ، يامغۇر - يېشىن ۋە شەپەق بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، خۇددى چۆچەكلەردە سۆزلەنگەن سۇمۇرغقا ئايلىنىپ قالدىم . بورانلار بېسىقىپ ، سۇبھى سۈزۈلگەندە قوڭۇر زېمىن بىلەن كۆك ئاسمان ئارىسىدا رەڭگارەڭ شەھەر مېۋە بىلەن تولغان بەھەيۋەت ئەلۋەك مېۋە دەرىخىگە كۆزۈم چۈشتى . ئۇ ، ئېرەم جەننىتىدە «تۇنجى گۈناھ» قا سەۋەب بولغان ئەقىل دەرىخىگە ئوخشاش گۈزەل ، يۇكسەك ۋە مەپتۇنكار ئىدى .

مەن شەيتان ئالدىمى بىلەن ئەمەس ، «ئۆزلۈك» ئىلھامى بىلەن بۇ مېۋىلىك دەرەخكە يېقىنلاشتىم . مېنى ھېچقايسى مالائىكىمۇ توسمىدى . مەن دەرەختىن كۆز چاقنىتىپ تۇرغان جاۋاھىراتتەك ھېكمەتبەخش مېۋىلەرنى ئىغاڭلاتقىلى تۇرغىنىمدا يەھۇدانىڭ غەزىپىنى ئېسىمگە كەلتۈرمىدىم . چۈنكى مەن ئىبلىسنى يېڭىپ

---

① ئالمىنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىدا روشەن بۇرۇلۇش ياسىغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان ، تەسەۋۋۇپلۇق ئىدىيىلەر بىلەن سۇغۇرۇلغان بۇ نادىر ئەسىرى دەسلەپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 5- ، 6- ، (قوشما) سانىدا «تەپەككۇر دەرىخىدىن مېۋىلەر» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان . 2000- يىل يەنە شۇ ژۇرنالدا ئىلگىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن قالدۇرۇپ قويۇلغان قىسىملىرى قوشۇلۇپ ، ئاپتور تەرىپىدىن قويۇلغان ماۋزۇ — «ئارىفنامە» نامىدا تولۇق ئېلان قىلىنغان . مەن كىتابخانىلارنىڭ بۇ ئەسەرنى جىددىي خېلىل جىددىيلىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «دانىشمەن» بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئوقۇپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئۆزلۈك ماقامىغا ئېرىشكەن ماھىيەتلىرىنى يەھۈننىڭ زاھىرلانغان سۈرىتى ، دەپ چۈشەندىم .

مېۋىلەر كرىستالدەك چاقناپ ، شەربەتتەك خۇشبۇي تارىتىپ تۇراتتى . ئويلىنىپ قالدىم . كىچىكىمدە سېغىزلايدا قۇمۇلاق ئېتىپ ئوينايتتىم . مانا ، يېشىم 60 قا قەدەم قويغان كۈندە مىڭ يىللاردىن بېرىقى تەپەككۇر ئەمگىكى ۋە تەسەۋۋۇر ئەجرىنىڭ بۇ مۆجىزىلىك گۈلشىنى كۆزۈمگە تاشلانماقتا . بەختىمىنىڭ دەۋىتى بىلەن بۇ جاۋاھىراتلارنى قەلب خەزىنىسىگە توپلاشقا تۇتۇندۇم .

ئۇلۇغ قانال

تارماق ئېقىنلاردىن دەريالار ، دەريا - دېڭىزلاردىن زېمىن سەتھىنى قورشاپ ياتقان بەھەيۋەت ئوكيانلار ھاسىل بولغاندەك ، ھازىرقى زامان رەسمىي ئىبارىسىدا «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان ئۇلۇغ قانالغا شىمالدىن مۇز دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن خەلقلەرنىڭ «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» لاتقىلىرى ، جەنۇبتىن تروپىك مۇھىتتا ياشاپ كەلگەن قوۋملەرنىڭ «تېرىم مەدەنىيىتى» يالدامىلىرى قۇيۇلغان . مۇز ۋە ئوت ئاستىدىن ئاپىرىدە بولغان شىمال - جەنۇب قەدىمكى مەدەنىيىتى شەرق - غەرب بويلاپ ئالاھەزەل پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تەڭدىن تولىسى ھەسسە قوشقان جاۋاھىراتلارنى بۇ قانالغا تاشلاپ ، ئۇنى مەدەنىيەتنىڭ ئۇلۇغ ئوكيانىغا ئايلاندۇرغان . بىز ئۇنىڭدىن سۈمبر ۋە پىرئەۋن زامانى ئىزنالىرىنى ، ئاريان ۋە كىرىت دەۋرى شامالىرىنى ، سوقرات ۋە كۈڭفۇزى نەسىھەتلىرىنى ، مېتىرا ۋە ئاپوللو ئەپسانىلىرىنى ، داۋ ۋە زوروئاستىر قەسىدىلىرىنى ، مانى ۋە ساكيامۇنى دەستۇرلىرىنى ، ئىسكەندەر ۋە دارا جەڭنامىلىرىنى ، ئاريستوتېل ۋە بۇقرات (ھىپوكرات) تەلىماتلىرىنى ، كالامىيەت ۋە تەسەۋۋۇپ تەرغىباتلىرىنى ، رابىيە ، جۇنەيدىل باغدادى ، مەنسۇر ھەللاجى ،

پەرىدىدىن ئەتتار ، جالالىددىن رۇمى گۈمانىزم تراگېدىيىلىرىنى ، شەيخ سەئدى ، ھافىز شىرازى ، ئۆمەر ھەييام ، ئابدۇراخمان جامى ۋە نەۋائى لىرىكىلىرىنى ، ھازىرقى زامان ئازادلىق ۋە «ئۆزلۈك» تەپەككۇرىنىڭ يېڭى نوتىلىرىنى ھېس قىلالايمىز . ئۇ ، ئۆز ساھىللىرىدا ئۆلگەن تىرىكلەرنى بېقىش بىلەن بىلە ، يەنە ئەبەدىلئەبەد ئۆلمەس روھىيەت پەھلىۋانلىرىنىڭ مۇبارەك تۇپرىقىنى قۇچۇپ ياتماقتا . ئۇ ھەقىقەتەن مىسلىسىز قامۇس ۋە قىياسسىز خەزىنە ! ھېلىغىچە ھېچقايسى مۇقەددەس كىتابلار ياكى ئىنسىكلوپېدىك ھېكمەت مۇجەسسەملىرىمۇ بۇ قامۇس ۋە بۇ خەزىنىنىڭ ناھايىتى كىچىك بىر پارچىسىغا تەڭلىشەلىگەن ئەمەس . ئويلاپ كۆرۈڭ : ئەگەر بۇ قانالدا ئاققان ، چايقالغان ، قوشۇلغان ۋە چۆكمە ھاسىل قىلغان مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلساق ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت جۇغلانمىسىدا يەنە قانچىلىك جاۋاھىرات قالغان بولاتتى-ھە ؟ !

ھايات دانىشمەن

ئىنسانىيەت ئومۇمىي ئۇچۇر دەۋرىگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا روھىيەتتىكى مىسلىسىز بوھرانغا دۇچ كەلمەكتە . ئىنسانىيەت تەبىئەتنى تىزگىنلەشتە ئېينىشتېينىنىڭ «نىسبىيلىك نەزەرىيىسى» ئۇتۇقلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى . ئۇ ، ماھىر ئېلېكتر ماتېماتىك ، كائىناتتىكى ئۇچقۇر رېتسار ، يادرو مۇشتلۇق بوكسچى بولۇۋالدى . ئۇ يەنە شېكسپىر تراگېدىيىلىرىدىكى رەشكىچى ، ئاچكۆز - خەسىس ، سۈيقەستچى ۋە نەسەب كۈشەندىگويلۇق تىپلىرىنى يېڭى نەسىل بىلەن كېڭەيتتى . بۇلغانغان كائىنات ۋە يەر-سۇ ، بۇلغانغان تەن ۋە روھىيەت ، بۇلغانغان ماددىي ۋە مەنىۋى ئۇزۇق ئىنسانىيەتنى ساختا مۇھەببەت ۋە ھەقىقىي نەپرەت ماتېرىياللىرىدىن بارغانسېرى ئېنكوباتوردىن ئاغزىنى ئېچىپ ،

تىرناقلىرىنى چىڭىتىپ چىقىۋاتقان چۆجىلەردەك كۆپەيتىپ چىقارماقتا . ئىنسانىيەت جەمئىيەتنىڭ ۋە ئۆز- ئۆزىنى تىزگىنلەيدىغان «نىسبىيلىك نەزەريىسى كىشىلىك تەلىماتى» نى ياراتقىنى يوق ! قەدىمكى ئەپسانىلار ، كاھىن ۋە شامان ئەپسۇنلىرى ، ئۇچ ئۇلۇغ دىنىنىڭ ئەھكاملىرى ، روھىيەتچىل ئىزگۈ تەسەۋۋۇپ تەشەببۇسلىرى ، مونتىسكيونىڭ لىبرالىزملىق مەسلەكلىرى ، ماركسنىڭ ئىجتىمائىي باراۋەرلىك غايىلىرى ھازىرقى مىسلىسىز روھىيەت بوھرانىنىڭ غايىسىزلىق كەلكۈنلىرىنى توسىيالماي تەمتىرىمەكتە . باشقا كىيگەن تۇماق - تەلپەكتەك ئىدىيىلەر لەرزىگە كېلىپ قالماستىن ، يەنە باشتىن ئۇنۇپ چىققان ۋە كېلىشتۇرۇپ تۇگۈلگەن چاچتەك مەپكۇرىلارمۇ تىترەككە تولماقتا .

غايىسىزلىق ئورنىغا بىر قاتار «پوتېنسىئال ئاڭ» ياكى «ئالدىنقى ئاڭ» قوڭغۇراقلىرىدىن تارقالغان سىگناللار تۇرمۇش ئۇسۇلىگە ئاشكارا سىڭدى . ئۇ ، يىلتىزى تىرەن ، ھەتتا ئىنسانىنىڭ ئىنستىنكتىلىق (تۇغما) فىزىئولوگىيىسىگە ۋە پسىخىكىلىق تۇزۇلمىسىگە تۇتاشقان ، دىنىي ھېسسىيات ۋە مىللىي ھېسسىيات بىلەن زەرەتلىنىپ تۇرغان تەسىرى تېز سىگناللار بولۇپ چىقتى .

يۇقىرى ماركىلىق ئىستېمال بۇيۇملىرى قىزغىنلىقى ، تۇرمۇشنىڭ ئىسراپ ۋە سۆلەت ، ھەشەمخورلۇق ۋە بېزەمچىلىك (ماننېرىزم) كەيپىياتىغا توختاۋسىز سېيرىلىپ كېتىۋېرىشى ، ساختا ۋە يەڭگىلتەك مەدەنىيەت بىلەن بەزلىنىش ، سىياسەت ۋە مەمۇرىيەتچىلىكتە بۇ يول بىلەن كىشىلەر قەلبىنى قولغا كەلتۇرۇش ، ھەتتا بۇنداق سېيرىلىشنى ماددىي تۇرمۇشتىكى دۇنياغا يۇزلىنىش ۋە چىقىش يولى دەپ بىلىش ئومۇملاشتى . ھەقىقىي ، دائىمىي ۋە نورمال ماددىي پاراۋانلىق يولىدىن كۆرە تولاراق «پوتېنسىئال ئاڭ» بىلەن «ئالدىنقى ئاڭ»نى غىدىقلىغۇچى بۇ يۇزلىنىش ، غايە - ئەقىدە بوھرانىدىكى چوڭ بوھران ئالامەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق . ئۇ ، ھەقىقىي سۆيلىزاتسىيىنى

پۈچەكلەشتۈرىدۇ ۋە كىشىلەر قەلبىنى كامالەتتىن يىراقلاشتۇرىدۇ .

جىنسىي خاھىش ۋە ئۇنى تاۋار شەكلىدە رىغبەتلەندۈرۈش ، جىنسىي ئەركىنلىك ، نىكاھسىز تۇرمۇش ، زەھەرلىك چېكىملىك ۋە يۇقۇملىنىش غايە - ئەقىدە بوھرانىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى . داڭلىق مارکسلىق ئىستېمال بۇيۇملىرى قىزغىنلىقى بىلەن جىنسىي ئەركىنلىك ئىپادىسى بىر - بىرىگە مەنپىي - مۇسبەت تەقەززالىقى تۇزۇپ ، ئېلان ۋە سەنئەتنىڭ قۇياش ئىلاھى — ئاپوللو ئىبادەتخانىسىنى جىنايەتخانىغا ئايلاندۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىنمۇ ؟ !

زامانىمىزنىڭ يۇقىرىقى ئىككى كومېدىيىسىگە مۇناسىپ يەنە ئىككى تراگېدىيە كۆز ئالدىمىزدا قانلىق تارىخ ياراتماقتا .

دىنىي مەزھەب كۈرەشلىرى بىلەن مىللىي - ئىرقىي ئۇرۇشلار شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى ، ئۇنى ھەممە قىتئە ۋە مەملىكەتلەردىن تېپىش مۇمكىن . بىر قوشۇندىكى ئىككى دىنىي مەزھەپ ، بىر كوچىدىكى ئىككى مىللىي - ئىرقىي تۈركۈم پۇتۇن ۋاستىلەر بىلەن شۇنداق ئۇرۇشتىكى ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا پوپلار ، پاپالار ، ئۆلىمالار ، سىياسىيئونلار ، سەركەردىلەر ، ناتىقلارمۇ پايلىمىدى . مانا ئالدىڭىزدا تۇرغان تېلېۋىزورنى ئېچىڭچۇ ، ئۇنىڭ رەڭدار ئېكرانىدا بۇ «تۆت دائىمىي» دىن باشقا تېماتىك مەزمۇنلار تولىمۇ زەئىپ ۋە ئۇنچىك ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈسىز .

تارىخ تەلىماتلارنى نوقۇل مەنتىقىدىن ، پىكرەن پەلسەپىدىنلا ئەمەس ، يەنە روھىيەت تۈزۈلمىسى ۋە روھىيەت تارىخىدىن ئىزدەش لازىملىقىنى كۆرسەتتى .

تارىخ تەلىماتلارنى زىددىيەتلىك نۇقتىدىنلا ئەمەس ، بىرلىك نۇقتىسىدىن - «ۋەھدەت» نۇقتىسىدىن ئىزدەش لازىملىقىنى ، باشقىچە ئېيتقاندا ، ئىنسانىيەتنى دىن ، ئىرق ، مىللەت ، رايون ، مەدەنىيەت تېپلىرى بويىچە سۇنئىي يوسۇندا پارچىلىۋېتىدىغان ئۆلچەم - قائىدىلەرنى بۇزغان «مۇجەسسەم تەپەككۇر» ئېگىزلىكىدە

تۇرۇپ ئىزدەش لازىملىقىنى كۆرسەتتى .

تارىخ تەلىماتلارنى قانداقتۇ ھەقىقىي ئادەمنىڭ ھەقىقىي ماھىيەتلىرىدىن تاشقىرى ، جانلىق ئادەمگە سىرتتىن تېڭىلىدىغان جانسىز نەرسە شەكلىدە ئەمەس ، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە كىشىلىكنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالەمنىڭ سىر-قانۇنىيەتلىرى گارمۇنىيىسى ئاساسىدا ئىزدەش لازىملىقىنى ، ئۇنى ئادەمنىڭ ئۆزىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە ئادەمنىڭ پىكىر - ھېسسىياتلىرىنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا يېلىتىز تارتقان ئادەم ھەققىدىكى تەلىمات سۈپىتىدە مۇھاكىمە قىلىش لازىملىقىنى كۆرسەتتى . ئويلاپ كۆرۈڭچۇ ، ئالەم ۋە ئادەم ھەققىدىكى تەلىماتتىن تاشقىرى تارىخ يەنە نېمىنى تەن ئېلىشى مۇمكىن ؟ !

ئىنسان ئۇ[illegible] بۇنداق «ئۆز» ، «ئۆزىدە» تۇرغان ئامىللار بارمۇ ؟ ئەلۋەتتە [illegible]لار مەۋجۇد . بىز ئۇلارنى ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۇ ئۆلمەس غايە ۋە ئۇمىدلىرى ، ئۆلچەم ۋە رىجە ھېسسىياتلىرى ئىچىدىن تاپالايمىز . ئۇ خۇددى مىڭ يىللاپ قۇدۇققا قامالغان ، ساقاللىرى ئاپئاق دانىشمەنگە ئوخشاش ھېلىمۇ ھايات . ئۇنى زىنداندىن ئازاد قىلىشتىن باشقا نىجادىيەت يوق . ئۇ ، يىپەك يولى مەرپىەتپەرۋەر ئىدىيىلىرى خەزىنىسىدە . ئۇنىڭ تىنىقىدا يۇزلىگەن مۇتەپەككۇر ، مىڭلىغان ئىنسانپەرۋەر ئۆلىما ، مىليونلىغان ھەقىقەت قۇربانلىرىنىڭ روھى ھايات !

سۆزۈك ئەينەك

ئىنسان تۇپراقتىن ئۇنگەن گىياھ ، گىياھتىن قەد كۆتۈرگەن ھايۋان ، ھايۋاندا نۇتۇق يىپى بىلەن پىكىر كەشتىلىرىنى تۇزگەن كارامەت مۆجىزە ، پۈتكۈل كائىنات سىرلىرىدىن تۇزۇلگەن ئۇلۇغ ئەۋرىشكە . ئىنساندا كائىنات مۇمكىنلىكلىرىنىڭ ھەممە قاتلاملىرى بىلەن كۆرۈنمىلىك سۈرەت ۋە يوشۇرۇن تىلسىمات نەمۇنىلىرى

ساقلانغان .

ئىنسانىنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئاددىي كۆز كۈپايە . ئۆز خوجىسىنى ئىتمۇ ، مۈشۈكمۇ كۆرىدۇ . ئىنسانىنىڭ ماھىيەتلىرىنى ۋە بۇ ماھىيەتلىرىنىڭ كامالەت دەرىجە - ماقاملىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەينەك كېرەك . بۇ ، «ئۆزلۈك ئەينىكى» دۇر .

ئۆزلۈك — ئۆزىنى بىلمەكلىك ! ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغ تەبىئەت ئالىمى سۈپىتىدە تۇرغان ھازىرقى ھالىتى ئۇنىڭغا نىسبەتەن ساۋاتسىزلىقتىن ئىبارەت ، خالاس . ئىنسان ئۆزىنى ئۇنتۇپ ، ئۆزىدىن باشقا تەسۋىرىي ئالەم ھەقىقەتلىرىگە شۇنچىلىك ئىجىللىق بىلەن ئىچكىرىلەپ كىردىكى ، ئۇ ، يىپەك غوزىسىغا قامالغان جانىۋار — پىلە قۇرتىغا ئوخشاپ قالدى ! روھىي زېمىندا ئىپتىدائىي ئىنساندىن تاكى تەقۋادار كاھىنلار ياكى ھازىرقى زامان مۇتەخەسسىسلىرى ۋەزخانلىق قىلىپ كەلگەن زامانلارغىچە نەچچە تۈمەن يىلدىن بېرى ، ئىنسان تۇركۈملىرى خۇددى ئۆلگەن بۇغا بەدىنىدە قىمىلداپ يۈرگەن ئاچ چۆمۈلىلەردەك ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىنىم تېپىشمىدى . بۇنداق بۇغا جەسىتىدىن نەپ ئېلىش پەن ۋە ماھارەت تارماقلىرىغا ئايرىلىپ ، زېمىنىنى بارغانسېرى مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكىلەشكەن قۇرۇلمىلار قاپلىۋالدى . ھەسرەتلىنەرلىكى شۇكى ، ئىنسانىيەت تېخى ئۆزى ھەققىدە ، ئۆزىنىڭ كائىناتتىكى ماھىيىتى ، ئورنى ھەققىدە ، بولۇپمۇ ئۆز ماھىيەتلىرىنىڭ ئۆز پائالىيەت ھادىسىلىرىدىكى قىممىتى ھەققىدە ھېچقانچە ئىزدەنگىنى يوق . ئۇ ھېلىمۇ بۇغا بەدىنىدىن ئايرىلىپ ، ئۆزلۈك خەزىنىسىگە دادىل قەدەم قويۇپ ، «مەن كىم ؟» دېگىنى يوق ! مەئىشەت ئىجىللىقى خېرىسىن خۇمارىدەك ئۇنى دومىلىتىپ ، ئاللىقاچان ئۆزىنى ئۇنتۇغان مەجنۇن - دەلدۇشكە ئايلاندۇرۇپ قويغان . ئېسىل بىنالار ، ھەر خىل شەكىلدىكى ئايروپىلانلار ، ئالتۇن قەلەملەر ، ئوتلۇق قوراللار تۇتقان قايسى ئادەمزات ئۆزىنى ئۆز قولىدىكى يالتىراق «نام - ئەمەل كارتۇچكىسى» دىكى مەن ئەمەسمەن ، مەن

بۇنىڭدىكى ئىبارىلەر ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان بىر پۈتۈن روھىيەت دۇنياسىمەن ، دەپ بۇ كارتوچكىنى مەسخىرە قىلالايدۇ ؟ !

ئەڭ چوڭ بەختسىزلىك شۇكى ، ئۇ ئۆز ئەھۋالىنىڭ نىچۇكلىكى توغرىسىدىكى ھەقىقەتلەرنى ئاڭلاشنى خالىمايدۇ . ئۇ ، ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىپ ، نەپسانىيەتتە مايمۇنلۇقتىن ئالۋاستىغا يۇزلەنگەن ؛ ئەخلاقلىق ، ساداقەتمەن كىشىلەرنى ئويۇنچۇق بىلىپ ، بازار تىلسىملىرىدىكى شەيتان ئويۇنىنىڭ رولچىلىرى قىلىۋالغان ؛ ئۇ بۇ يولدىكى ئەسەبىيلىكلىرىنى كىشىلەردىن ھالقىغان قابىللىق دەپ بىلىپ ، ئۆز - ئۆزىنى ھالاك قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرىنى تېپىشنى ئىجادىيەت دەپ قارىغان . قىسقىسى ، ئۇنىڭ كەسپى ۋە ئىش - ئەمەلى زېمىن ۋە مۇھىت ، پىكىر ۋە قەلبىنى بۇلغاپ ، ئۆز - ئۆزىگە گۆر كولاشتۇر .

دەرھەقىقەت ، «ئۆزلۇك» بىر سۈزۈك ئەينەكتىن ئىبارەت . ئۆزلۇك ئەينىكى — ئىنسانىڭ ئۆز- ئۆزىنى بىلىش ۋە ئۆزىنى ئىنسانلىق ماھىيەتلىرى بويىچە كامالەتكە ئېرىشتۇرۇش يولىدىكى «كۆرۈنمەي كۆرسەتكۈچى» ئەينەك . ئۇنىڭ قىرلىرىدىن مۇقەددەس نۇر جىلۋە قىلىدۇ ؛ ئۇنىڭ مۇقەددەس نۇرىدا «ئۆزۈڭنى تونۇ !» دېگەن قۇتلۇق سادا جاراڭلايدۇ . ئۇ ، ئىنسانلىق ھەققىدىكى ھەقىقىي ئۇچۇر بۇلىقى !

ئىنسانىڭ نىجادىيەت يۇلتۇزى — «ئۆزلۇك ئەينىكى» دە ئۆزۈڭنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۆزگىلەرنى كۆرۈش ئىشقىغا ، ئىنساننى بىر بىرى بىلەن قوشۇش مۇھەببىتىگە ، ئىنسانىنى ئىنسانىي كامالەتكە كۆتۈرۈش تەلپۈنۈشىگە مۇيەسسەر بولىسەن . ئۆزىنى كۆرۈپ بىلمەسلىك — ئىنسان سۈرىتىدىكى ، ئەمما ھايۋانلىق زىندانىغا قامالغان مەھبۇسنىڭ غەپلەت ئۇيقۇسىغا تەمسىلدۇر . بۇ ئۇيقۇ غاپىللىق ئۇيقۇسى ، مەغرۇرلۇق ۋە تەنتەكلىكنى «سەگەكلىك» دەپ ھوزۇرلىنىدىغان جاھىلنىڭ

غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئىبارەت .

ئىنسان ئۆزلۈك ئەينىكىگە ئېرىشەلەيدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ تىزگىنلەش ئارقىلىق ، تارىخنىڭ ۋە كەلگۈسىنىڭ ئۆلمەس سادالىرىنى ئاڭلاش ئارقىلىق ، رەقىب - كۈشەندە بىلەن بولغان مۇشكۈل ئېلىشىشلارنىڭ روھىيەتنى تاۋلىشى ئارقىلىق ، ئۆلۈم تەھدىتى ۋە كەرەمىلىك ئۈمىدى ئارقىلىق ئۆزىدىكى يوشۇرۇن ئىرادە — قۇدرەت زەررىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ ، ھېكمەت ئىلھامى ئاستىدا ئۆزلۈك ئەينىكى بولۇپ يېتىلىشى كېرەك !

ئۆزلۈك ئەينىكى كامالەتلىك ئىنسان قەلبىدىكى قۇياش ۋە ئەقىل كۆزىدىن ئىبارەت . ئۇنىڭدا ئىلگىرىكى مەقسەتلىرىنىڭ پەقەت ۋاستە ئىكەنلىكىنى ، ھەتتاكى مەئىشەت ، روزىغار ، ئىلىم-سەنئەت ، ئىش ۋە شېئىرىيەتنىڭ پەقەتكىنە ۋاستە ئىكەنلىكىنى ، ھەقىقىي مەقسەت ئۇنتۇلغان ۋە ياتلاشقان بىرلا نەرسە - ئىنسان ۋە ئۇنىڭ كامالىتى ، ئىجتىمائىي - مەنىۋى بەختنى ئىكەنلىكىنى كۆرىسەن . ئۇ چاغدا سەن ئۇلۇغ بىلگەن قۇل ئىگىلىرىنىڭ لاي قونچاق ، خار كۆرگەن قۇللارنىڭ نۇرانە مالائىكە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشىڭ مۇمكىن .

ئۆزىنى چۈشەنگەن كامىل ، ئۆزۈمچىلىكنى ئۇنتۇغان يېتۈك كىشىدۇر . ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇيدۇ ۋە بارلىق ئىنسانىيەت ئالىمى بىلەن قوشۇلىدۇ . بۇ ئارىدا ھەقىقەتنى يوشۇرغان پەردىلەر ، چېگرىلار ، سېپىللار ، تېرە ۋە ئىرق پەرقلىرى بىلەن ئەپسۇنكار رىسالىلار ھېلىقى لاي قونچاقلارنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە سەجدە قىلدۇرۇش كويىدا ياراتقان سېھىرلىك مەنزىرىسى بولۇپ چىقىدۇ . سەن تەڭرىلىك ماقامىدا تۇرۇپ ئۆز - ئۆزۈڭگە — ئىنسانغا سەجدە قىلىسەن . بۇ ، ئېغىر ياتلىشىشتىن ئۆزلۈككە قايتىش ۋە پارچىلانغان ئالەمدىن ئۇلۇغ ۋەھدەت - بىرلىكنى قايتا تېپىشتۇر . سەن شۇ چاغدا ئىستىغپار ئوقۇيسەن : ئاددىي كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلمىگەن ، ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ تاشقى ئالامەتلىرىنىلا

تەن ئېلىپ ، كامالەت تەرەپلىرىگە ئەقىلنىڭ يەتمىگەن ياكى ئۇنى تەن ئېلىشنى خالىمىغان ، ھەتتا ئۇلارغا تۆھمەت توقۇپ ، چەتتىن پېشىۋا ئىزدەپ يۈرگىنىڭگە پۇشايمان قىلىسەن . ئۇ چاغدا سەن ، ئۆز ئۇلۇغلىرىڭنى ئىغۋا كوھىقاپىنىڭ تاش بوراتلىرىدا يىقىتىپ ، ئۇنى ئىيسادەك كرېست تاختىسىغا مىخلاپ ، شەمسىددىن تەبرىزىينىڭ رەقىبلىرىدەك ئۇنى ئۆزگىلەر قولىدا قۇدۇققا تاشلاپ قەست قىلىپ ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى بۇرمىلاپ ، يەنە ھېچنىمىنى كۆرمىگەندەك ئۆپكىگە ئۇن سۈيى تولدۇرۇش بىلەن ئەرمەك بولۇپ يۈرۈۋەرمەيسەن !

ئۆزلۈك ئەينىكى — مېھراجى ئەلاكى ، ئۇنىڭدا تەكرىنى كۆرىسەن . ئۇ سەن ، سېنىڭ ئاشىقىڭ ، مەھبۇبەڭ ۋە مەقسىتىڭ . جالالىدىن رۇمى مۇنداق يازغانىدى :

ھېچنىمە يوقكى سېنىڭدىن ئۆزگە ئالەمدە پەقەت ،
ھەرنە ئىستەرسەن ئۆزۈڭدە جەم ئېرۇر بىلسەڭ ئەبەد .

ئۆزلۈك ئەينىكى — كامىل ئىنسان قەلبىدىكى يېشىلگەن ۋەھدەتتۇر .

«ئەنەلھەق» ئەپسانە ئەمەس

ئىنسان كائىناتتىكى ئوتتۇرىچە زات ، ئاسمان - زېمىن ئارىسىدىكى پائالىيەتچان تۇركۇم . ئىنسانىڭ تەبىئەت بىلەن ، ئىلاھىيەت بىلەن ، ئۆز- ئۆزى ۋە ئۆز تۇركۇمى بىلەن ، ئۆز روھىيىتى ۋە ئۆز- ئۆزىگە بولغان ئۆزلۈكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مىڭ - مىڭ يىللاردىن بېرى ئېتىقاد ، ئىلىم ۋە پىسخولوگىيە پائالىيەتلىرى مەشغۇل بولۇپ كەلگەن تولىمۇ كونا ھادىسە .

ئىنسان زادى نېمە؟ ئۇنىڭ تۆۋەندە ھايۋان ، يۇقىرىدا تەڭرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرى قانداق؟

يەڭگىلتەك مىقدار ماتېماتىكىلىرى بىلەن ئۇقۇم ۋە مۇھاكىمە مەنتىقىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىنسانىنى تەڭرىگە قارشى قويۇپ چۆقان كۆتۈرگەن چاغلاردا باغداد مەيدانىدا مەنسۇر ھەللاجنىڭ دارغا ئېسىلغانلىقى كىشىلەر قەلبىنى لەرزىگە سالدى . ئۇ ، مۇجەسسەم تەپەككۇر بىلەن ئەركىن گۈمانلىنىش تۇيغۇسىنى قوشۇپ ، داۋاملىق ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇنغان ماھىيەتلىرىنى ئاختۇردى . ئۇ ، تەڭرىنىڭ تەبىئەت ۋە ئىنساندىن تاشقىرى ئالەم بىنا مۇھەندەس ياكى كائىنات پىرئەۋنى سالاھىيىتىدىكى مۇشەببىخ (ئادەم قىياپەتلىك - ئانتروپومورفىزم) ئالامەتلىرىنى ئىنكار قىلدى . ئۇ ، ئىپتىدائىي ئانىمىزملىق قاراشلاردىن بېرى ساقلانغان روھنىڭ ئۆلمەستىن كۆچۈپ يۇرۇشى - «تەناسۇق ئەل ئەرۋا» (ئىسلامدا) ، «سانسارا» (بۇددىزمدا) ، «مېتېمپسىخوز» (گرېكلار دىنىدا) تەلىماتىدىن تاكى ئۆزگىچە بولغان تەڭرى ، ئىنسان ۋە «ۋەسلى ئىلاھىيە» تەلقىنلىرىنى تەتقىق قىلدى . ئۇ ، رابىيە تىلغا ئالغان ئىنسانىنىڭ ئۆز چۈشىدە «ۋەسلى ئىلاھىيە»گە مۇيەسسەر بولۇش قاراشلىرى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تۆتىنچى ماقامى — «ھەقىقەت» دە تەكىتلەنگەن ئىنسانىنىڭ شەخس سۈپەتتە تەڭرىگە سىڭىپ كېتىشى ، دېگەن چۈشەنچىلەرنى داۋاملىق قايتا - قايتا مۇلاھىزىدىن ئۆتكۈزدى . ئۇ ئاخىر ، ئىنسانىنىڭ تەڭرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئۇلى — ئىنسانىنى مەنىۋى جەھەتتىن كامالەتكە يەتكۈزۈش ئىكەنلىكىنى بىلدى .

«ئەنەلھەق» — «مەن ھەقمەن» ! بۇ ، ئىنسان بىلەن تەڭرىگە ئوچۇق قويۇلغان ۋەھدەت پاراللېل بەلگىسى بولدى .

مەنسۇر ھەللاجدىن خېلىلا كېيىن چارلىز داروىن ئىنسانىنىڭ ھايۋان بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ۋە ھايۋانىنىڭ تەدرىجىي راۋاجلىنىش نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى . كېيىنكى زامانلاردا

دارۋىن تەلىماتى ئىلمى ، ھەللاجى مۇھاكىملىرى گۈزەل ئەپسانە ياكى جىنايى ئىغۋا ، دەپ قارالدى .

ئىيتىش كېرەككى ، مەنسۇر ھەللاجى ، پەرىددىن ئەتتار ، شەمسىددىن تەبرىزى ، جالالىددىن رۇمى قاتارلىق ھەرقايسى گۇمانىستلارنىڭ قارىشى مۇنداق : ئىنسان ماھىيىتى ۋە مۇمكىنلىكلىرى بىلەن تەڭرى ، ياتلاشقا ھالىتى ۋە نەپسانىيىتى بىلەن شەيتاندۇر . بۇ ، ئامېرىكىلىق مۇتەپەككۇر ئېرىك فرومنىڭ (1900 — 1980) دارۋىنىزمغا ئاساسلانغان — ئىنسان ئورمانلىقتىكى ياۋايى مايمۇن ئەمەس ، بەلكى ھايۋانات باغچىسىدىكى مايمۇن بولۇپ ، تېخى ھەقىقىي ئىنسان ماھىيەتلىرىنى تاپمىغان ئىجتىمائىي ھايۋاندۇر ، دېگەن سۆزنىڭ ئوخشاپ كېتىدۇ . تەسەۋۋۇپ نامىدىكى بىر قىسىم ئىنسانشۇناسلار : ئىنسانىنىڭ كامالىتى — شەيتان ۋەسۋەسىلىرىگە ئىسيان قىلىش ، ئۆزلۈككە — ئۆزىنىڭ تەڭرىلىك مۇمكىنلىكلىرىگە ئېرىشىش ، دەپ قارايدۇ .

ئىسلام سوپىزمىدىكى گۇمانىستىك قاراشلارنىڭ ئۇچ چوڭ قاتلىمى — ئىنسان تەڭرىنىڭ ئالەم بىنا قىلىشتىكى مەقسىتى ۋە ئەڭ ئالىي مۆجىزىسى دېگەن قاراش ؛ ئىنسان ئەقىل بىلەن بىلىش ئىقتىدارى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە دېگەن قاراش ؛ ئىنسان ئەسلى تەڭرى دېمەكتۇر ، ئۇ ، تەڭرىلىك كامالىتىگە ئېرىشىشى مۇمكىن دېگەن قاراشنى سېلىشتۇرغاندىمۇ مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتىنىڭ ئۆلمەس روھى دىققەتنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ .

«ئات» بىلەن «ئات مىنگەن كىشى»

ئىنسان جىسمانىي جەھەتتە بىر ھايۋان بولۇپ ، ئۇنى «ئات» قا ؛ مەنىۋى جەھەتتىن بىر كارامەت مۇمكىنلىكىدىكى زات بولۇپ ، ئۇنى «ئات مىنگەن كىشى» گە تەمسىل قىلىش مۇمكىن .

ئىنسان ماددىي ھايات ۋە مەنىۋى كامالەت ناتەكشىلىكىدە ھەرىكەتلىنىدىغان شەيئىي . ئەگەر ئات مىنگەن كىشى دانا بولسا ، ئاتنى كامالەتكە يېتەكلەيدۇ ، نادان بولسا ، ئات ئۇنى ئوقۇرغا باشلايدۇ . ئىنسان روھىيىتى ھايۋان ئوزۇقىنىڭ — ئات يېمىنىڭ «ئىنكاسى» ، «ئىپادىسى» ئۇچۇن ئىشلىگۈچى قۇلغا ئايلىنىدۇ .

كامالەتتىن خالىي ئىنسان مۇتىۋەر ياكى گۈزەل ، نازاكەتلىك ياكى قەيسەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆزلۈكتىن بىخەۋەر بولۇپ ، ئۆزى ھەققىدە غەم يېمەيدۇ ، بەلكى ئات يېمى غېمىدا پايپېتەك بولىدۇ . سېنىڭ شېرىن خىياللىرىڭغا يوشۇرۇنغان ، پۈتۈنلەي سەن ئۇچۇن جانجان بولغان نىيەتلىرىڭنى تارتىنماي ئۆز ئالدىنىڭغا تۆكۈپ كۆرچۇ ! قاراپ باق ، ئۇلارنىڭ قانچىسى ئىنسان ماھىيەتلىرى غېمىدە ۋە قانچىسى ئات بوغۇزى غېمىدىن ! ؟ خۇسراۋ دېھلەۋىينىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇ ! :

پەقەت ھۆسنى بىلەن گۈزەل ئەمەستۇر ئادەم ،
گۈزەلدۇر ئۇ يەنە ئىنسانىيلىق جەۋھىرى بىلەن ھەم .

سەن ئاسمان - زېمىن ھەققىدە يېتۈك بىلىمدان ، ئەمما «ئۆزلۈك» ھەققىدە بىر تەلۈە نادان ! بىلىمدان بىلەن ئاقىلنى ، ئاقىل بىلەن دىل قەلبى كامىلنى پەرق ئېتىشنى بىل . ئابدۇقادىر بېدىل مۇنداق دەيدۇ :

ھاياتلىق گۈلىستاندۇر دىل ھىممىتىدىن ،
باسقان ئىزىڭ بوستاندۇر قول قۇدرىتىدىن .

بىلىملىك ، ئاقىل ، تەدبىرلىك ، ئىقتىدارلىق كىشى بىلەن ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئارىغنى — قەلبى ئۆزلۈك تېڭىدا ئويغانغان كامىلنى پەرقلەندۇر .

بىلىم — ئوزۇقتۇر . ئۇنى ئۆزۈك ئۈچۈن رىزىق قىلىشىك ، ئاۋام ئۈچۈن مەئىشەت قىلىشىك مۇمكىن . ئوزۇق يەنىلا ۋاستە ۋە بايلىق .

ئەقىل — چىراغتۇر . دىلى كور كىشى ئۈچۈن چىراغ بەلكى ناشايان بىر ۋاستە .

ئىقتىدار — كۈچتۇر . ئىزگۈسىز قۇدرەت جاللات پالتىسىنى ئەسلىتىدۇ . بىلىم ـ ئەقىل ـ ئىقتىدارنى ئىپتىخار خەزىنىسىگە سالماي ، «ئۆزلۈك» ئەينىكى ئالدىغا قويۇپ ، ئۇنى تەلقىن قىل ! «ئۆزلۈك» ئەينىكىدە ئانقا مىنگەن كىشى ئۆلمەس چەۋەندازدۇر . ئات ئۇنىڭ تېنى ۋە تۇرمۇش پائالىيىتى . بۇ پائالىيەت ئۇنىڭ فىزىئولوگىيىسى ، پىكىر ـ تۇيغۇلىرى ، تۇرمۇش مەشغۇلاتى بولۇپ ، بىر قاراشتا ئۇ پېرسۇناژنىڭ بارلىقى . ئات بىلەن ئات مىنگۈچى ئارىسىدا بىر چاك مەۋجۇدكى ، ئۇلارمۇ ئالەمنىڭ «ئىككىگە پارچىلىنىش قانۇنى» نىڭ ئىلكىدە . ئادەم قېرىپ خۇددى ئاتتەك هالسىرايدۇ . بۇ دەل ئات مىنگەن كىشىنىڭ پىشقان ، ئاتنى ئۆز ماهىيەتلىرىگە كۆندۈرگەن ۋە كامالەت ماقامىنىڭ بوسۇغىسىغا يېقىنلاشقان چېغى سادىر بولىدىغان «هىجران» دۇر . مانا بۇ ئات سۈپىتىدىكى ئىنسانىنىڭ ئۆمرى دېگەن سۆز . ئىنسان ئۆمرىنى بالىلىق بىلەن قېرىلىق ئارىسىدىكى يېرىم ئەسىرلىك مۇساپە قىرقىيدۇ ، پۈچۈلدۈرىدۇ . ئەمما ئۇنىڭ بەدىلى — مەنىۋى يېتىلىشتۇر . ئەتتەڭە ! «ناۋا مۇقامى» ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەندە ، چالغۇ تارىسى «چارس» قىلىپ ئۈزۈلىدۇ ! تارا ئالماشتۇرالمايسەن . بۇ خۇددى ئات يەڭگۈشلىيەلمىگەنگە ئوخشايدۇ . قولۇڭدىن كېلىدىغىنى ئەلىشىر نەۋائىدەك خاتىرجەم ئۇمىد :

نەۋائى بىناۋالىق بىرلە دائىم مەي ئىچۈر ، بىر كۈن —
ناۋا سازىنى دەۋران مۇتىرەبى بەزمىدە چالغاي ، دەپ .

نەۋائى دائىملىق بىناۋالىقىنى ۋە كەلگۈسى ئۇممىدىنى ئىيتقان . بىز ئۇنى «نەۋائى بىناۋالىق بىرلە ئاخىر مەي ئىچەر ، بىر كۈن - ناۋا سازىنى دەۋران مۇتەرەبى ، بەزمىدە چالغاي ، دەپ» دېگەن ئۇلۇغ ھېجران ۋە مۇقەددەس مەنىۋى ئىزچىللىق (ۋىسال) مەنىسىدە ئىستىئارە قىلىمىز .

ئىنسان ئۆلمىدۇ ، ئەمما مۇتلەق مەنىدە ئەمەس .

ئابدۇلھەسەن ھەرەكانىي : «يەر يۈزىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك دەيمىز ، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلۈك . يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى بىز ئۆلۈك ھېسابلايمىز ، ئەسلىدە ئۇلار تىرىك» دېمىگەنمىدى ؟ !

ئىنسانىنىڭ قىممىتى — ئاتىنىڭ سۈرىتىنىڭ باھاسى ئەمەس ، بەلكى ئات مىنگۈچىنىڭ ماھىيەت ۋەزنى ! ئۆزۈڭگە ئات باھاسىدا ، ئويناقلاپ تۇرغان ۋە ياكى پۇشۇلداپ قالغان ئات نەرقىدە قاراپ ، تەمەننا ياكى غەمكىنلىك يولاتما ! بەلكى ئات مىنگۈچى قىممىتىدە قاراپ نەپرەتلەن ! ئۆزىدىن نەپرەتلىنىشنى بىلمىگەن ئىنسان ئۆزىنى بارغانسېرى نەپرەتلىك سىماغا ئايلاندۇرۇۋاتقان غاپىل ئىنساندۇر . ئات چەيلەپ پېتىقلىۋەتكەن بۇ ئىنسانىي قىممەتتىن ساقا يەنە قانداق تەقدىر نىسىپ بولاتتى ، ئەي نادان !

دانىشمەنلىكنىڭ دەردى

«فانىي» ۋە «باقىي» ئىبارىلىرى يوقىلىپ بېرىۋاتقان ۋە مەڭگۈ مەۋجۇد بولىدىغان ئىككى سۈپەت (ئاتريبوت) ، ئىككى دۇنيا مەنىسىدە تولاراق دىنىي كوسمولوگىيىلىك تۇس ئېلىۋالدى .

«زاھىر» ۋە «باتىن» ئىبارىلىرى كۆرۈنىدىغان سۈرەت ۋە كۆرۈنمەس ئىچكى ماھىيەت مەنىسىدە تولاراق دىنىي بىلىش نەزەرىيىسى قىياپىتىگە كىرىۋالدى .

«مادداً» ۋە «شەكىل» ئىبارىلىرى ئارىستوتېلدىن باشلاپ

مۇقەررەر مەۋجۇدىيەت بىلەن ئۇنىڭ ھالەت — «ئەراز» كۆرۈنۈش ئالماشتۇرۇشنى ئىپادىلەشتىن ، بىر دومىلاپلا «مەزمۇن» ۋە «شەكىل» كاتېگورىيىسىگە ئۆتۈپ كەتتى .

ئىنسانىنىڭ ئۆزلۈك ئاڭىغىلقىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ماقامىنى نېمە دېگۈلۈك . «جاھىل» ۋە «پازىل» ئىبارىلىرىمۇ مەدەنىيەتكە قارىتىلغان تارىخىي مەنىگە بەنت قىلىندى .

دانىشمەن — بىلىمدان ، ئاقىل ، ئالدىن بىلگۈچى ۋە رەھنىما ساھىبى مەنىسىدە ئۇزۇندىن ھەممە خەلقلەر مۇبارەكلەيدىغان نۇرانە نام . ھەر دەۋرنىڭ دانىشمەنلىرى بولغان . ئۇ ، يۇقىرىدىكى قۇرۇلمىلارنى مۇجەسسەم ئوچۇق قىلىپ كۆتۈرۈلگەن تەپەككۇر قۇياشى !

«دانىشمەن» ئىبارىسى قانداق ئىستېمال قىلىنىۋاتقانلىقىدىن قەتئىينەزەر ، دانىشمەن ئۇلۇغ بىشارەتچىدۇر . دانىشمەن مەيلى مۇنبەردە ، دار ئاستىدا ، مەيلى سەرگەردانلىق دالاسىدا بولسۇن ، قولىدا يېڭى ئۇپۇقنى كۆتۈرۈپ تۇرغان كاھىندۇر .

دانىشمەنلىكنىڭ ئىككى ئالىقىنىنى ئوچۇم قىلغان چېغىغا قارا ! ئۇنىڭ ئالقانلىرىنىڭ ئۇستىدىن ئىنسانىيەتكە ئاتىغان يېڭى ھەقىقەت جاۋاھىرىنىڭ نۇرى چاقنايدۇ . ئۇنىڭ ئالىقانلىرىنىڭ ئاستىدىن ئۇنىڭ شەخسىي ھايات پاجىئەلىرىدىن ئۇرغىغان پاك - ئىسسىق قان تامچىلايدۇ . ئۇ ، كاناي - سۇنايلار بىلەن چۇقان كۆتۈرگەن كوچىدا نېمە قىلسۇن . ئۇنى ناگان - ناگانلاردا بەلكىم ئاھ- پەريادلار بىلەن ياش تۆككەنلەر ئاڭسىدا ئۇچرىتالمىسىڭ مۇمكىن .

دانىشمەنلىكنىڭ دەردى تولا ! گۈزىلىم ، ھەر بىر مۇشكۈل داۋاندا ساڭا : «ئەمدى قال !» دېگەنىدىمغۇ !

ئۇ ھاياتنىڭ ساختا لەززىتىدىن كېچىپ ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئازابلىرىدا ياشايدۇ !

ئۇ ئۆمرىنىڭ قىسقىلىقىنى بىلىپ ، كېچە - كۈندۈز تىنىمسىز

ئەجر - ئەمگەك قىلىدۇ !

ئۇ ئۆز ھاياتىدا تەييار ئەقىدىلەر ، ئاتا مىراس قاراشلار ، ئىزچىل ربجىلەرگە چوقۇنايدۇ ، بەلكى قايتا مۇئامىلە قىلىدۇ . ئۇ ئۆز ھاياتىدا قايتا ئۆيغىنىدۇ ، ئىككىنچى باشلىنىش ياسايدۇ . ئۇ بىر ئاسىيلىق — ئىسيانكارلىقتۇر . ساكيامۇنى شاھزادىلىكتىن بۇددىھالىققا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام غەيرىي مۇسۇلمانلىقتىن مۇئىمىنلىككە ئۆتكەن . مەنسۇر ھەللاجمۇ ئادەتتىكى كالام تەلىماتىدىن «ئەنەلھەق» قە ئۆتتى ! دانىشمەنلەرنىڭ قايسىبىرى تاۋار - دۇردۇنلار ئۈستىدىن ھەقىقەت دۇردانىلىرى تېپىشقان ؟ !

ئۇ ، ئالدىن بىلىپ ، ئالدىن ئويغانغاچقا ، قەلبى ھەقىقەت ، لەۋزى ئادالەت ئوتىدا كۆيۈپ ، كىشىلەر بىلگەن ئامەتلەرنىڭ ئىللەتلىكىنى ئېغىزدىن چىقىرىشتىن ئەيمىنىپ ، سۇكۇنات ئىچىدە ، نەپرەت ۋە خەيرىخاھلىق ئىچىدە ياشايدۇ ! ئويغاتماق ھەقىقەتەن ئېغىر ئىش ، چۈنكى ئۇ ھەر ئىككى تەرەپنى بىئارام قىلىدۇ !

ئۇ ، سىرداشقا تەشنا ، روھىي تىرەك — مۇئەككەلگە تەشنا ، ھەقىقىي قەلب سايىسىغا تەشنا ھالدا خاتا ئوبرازلاندۇرۇشلار ، رەشك - ھاقارەتلەر ئىچىدە مەنسۇى تەنھالىق ئازابىنى چېكىدۇ . ئۇ ، گويا توخۇ فىرمىسىغا كىرىپ قالغاندەك ، ئۆز قولىدىكى ئۇنچە-جاۋاھىرلارنى توخۇلارنىڭ تىنىمسىز تېپىپ تاشلاپ ، سامان - پاخاللار ئارىسىدىن دان تالىشىپ يېيىشۇاتقاندەك ھالىتىدىن غەمكىن بولىدۇ !

مانا شۇ تاپتا ، چىدامسىز مەھبۇب ، ۋاپاسىز يار - دوستلارنىڭ يوشۇرۇن ساتقىنلىقى بىلەن ئاشكارا مەسخىرىلىرى ئۆلمەس ئىبلىسنىڭ ئۆلگەن ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۈستىدىن قاقاقلاپ كۈلۈپ ، تەنە بىلەن بىر مەھەل تەنتەنە قىلغانلىقىدەك زەھەرخەندە روھىيەت ھاسىل قىلىدۇ ! ! دىلبىرىم ، ھەر قانچە ھالەتتىمۇ ئوغۇز سۈتى بىلەن باراۋەر پاك ۋە مۇقەددەس تۇنجى مۇھەببەت شارابىمنىڭ ھۆرمىتىنى يەرگە ئۇرما ! رەقىبلىرىمگە نەپرەتلىنىمەن . ئۇلارنىڭ

پۇشتى - جەمەتىمۇ ئۇلارنى ئۇنتۇيدۇ ، ئەمما ، ساڭا نەپرەتلىنىشنى دۇشمەنلىرىمدىن ئۆگەنمەك ماڭا نومۇس !

دانىشمەن تۇن قاراڭغۇسىدا ساڭا قېرىغان ياۋا توغراقتەك كۆرۈنۈشى مۇمكىن . تاڭ شولىسى ئاستىدا ئۇنىڭ ئالتۇن سۇمۇرغلۇقىنى ئاڭقىرالايسەن . ھە ، ئۇ ئالتۇن سۇمۇرغ ! تەنھا ، بىراق مىليون - مىليون يۇلتۇزلارنى ياراتقۇچى قەلب كامالىتىنىڭ ئىنژېنېرى ! ئۇ ، دوزاخ ئوتىدا كۆيۈپ تۇرسىمۇ ، خالايىققا جەننەت دەرۋازىسىنى بىشارەت قىلىدىغان قەيسەر ! ئۇنى ئىقلىمنىڭ يىراق ئۇپۇقىدىن ياكى مايتىرى بىلەن ئىمام مەھدى ئاخىر زامان رىۋايەتلىرىدىن ئىزدىمە ، ئۇ ، ئۆز قېشىڭدا ، ئۇنىڭ روھى ئۆز ئىزىڭدا جاھان كېزىدۇ .

مۇھەببەت — تەڭرىلىك تۇيغۇلىرى

ئۆزلۈك زىددىيەتچان دۇنيادا «بىرلىك» (ۋەھدەت) نى بىلىشنى ، ۋەھدەتكە يۇزلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ . «مۇھەببەت» (ئىشق) ئۇنىڭ شېرىن مېۋىسى ۋە يالقۇنلۇق تىنىقىدۇر .

مۇھەببەت — خۇپىيانە ئاشىق ۋە مەشۇقەلىقتىن تاكى كائىنات تەرتىپىگىچە كەڭ قوللىنىلغان ئىبارە بولۇپ قالدى . قەدىمكى گرېكلاردا «ئىنتىلخىيە» دەپ ئاتالغان بۇ ئىنتىلىش تەسەۋۋۇپ تەپسىرلىرىدە تەڭرى ئىنسانىنى بىنا قىلىشتىن ئىلگىرىلا ۋەھدەتۇل ئالەمدە بولغان ، ئۇ ، تەڭرىنىڭ خالىقۇلئىنسان پائالىيەتلىرىگە ئىلھام سالغان .

مۇھەببەت — ئۇلۇغ ئالەم ۋە ئادەمنىڭ ئىنتىلىشى ، كائىنات مۇۋازىنىتى ۋە ئىنسانىيەت كامالىتىنىڭ تىركىكى . مەنپىي — مۇسبەت زەرەتلەر قوغلىشىپ ماتورنىڭ چۆرگىلىشى - مانا ئۇنىڭ تىمسالى !

مۇھەببەت — ئىنسان ئۇچۇن كائىنات نىزامىدۇر . ئۇ ،

ئىنسانىنى ھايۋان بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى ئىنسان بىلەن ؛ ئات بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى ئات مىنگۈچى بىلەن ؛ ئات يېمى بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى مەنىۋى ئوزۇق بىلەن ؛ ئۆلۈم ھىجرانى بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى ئەبەدىيلىك ۋىسالى بىلەن قوشۇش يۈرۈشىدىن ئىبارەت .

ئىنسان ئۆزىنىڭ «ئادەم» لىكى بىلەن «ھەۋۋا» نى سۆيۈشكە ھەقلىق . بۇنداق مۇھەببەتتە ، ئەگەر ئۇ ھەقسىقەتەن مۇقەددەس روھىيەت قوشۇلمىسى كامالىدا سادىر بولسا ، ئىنسانىنىڭ تەڭرىلىك تۈيغۇلىرى چېچەكلىگەن بولىدۇ . ئۇنى بىگانە ۋە جىنايى كۆز بىلەن كۆرمەك مەنسۇقتۇر .

ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق قەدىر- قىممىتى ، زېھنىي ئىقتىدارى ۋە پازىللىق ئۇتۇقلىرىنى سۆيۈشى لازىم . ئۇ ، ئىنسانىنىڭ ئىنسانلىق ئىقرارى ، شۇكرانىسى ۋە قەسىدىسىدۇر .

ئىنسانىنىڭ تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ ھەممە مۆجىزىلىرىنى سۆيۈشى دەركار . تەبىئەت ۋە مۆجىزات كائىناتنىڭ تېنى ، ئىنسانىنىڭ بۆشۈكى ۋە دەرسخانىسى ، ۋەھدەتى ئالەم ، مۇھەببىتى ئالەم يەنە ۋەھدەت ! ئۇ ، ئۆزلۈكنى تېپىش يولىدىكى باش كارۋان .

مۇھەببەتسىز ھەقىقىي ئۆزلۈكنى ، ئۆزلۈكسىز ھەقىقىي مۇھەببەتنى مەن قىياس قىلالمايمەن . ئۆزلۈك شوتىسى ياكى ئۆزلۈك دۇلدۇلىسىز ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىلاھىي قىممىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ ، كامالەت مىراجىغا كۆتۈرۈلەلمەيدۇ ؛ سەرمايىدار تۇلكە ، ھۆسىندار تىيىن ، ھوقۇقدار شىر ، تەدبىركار يالتىراق يىلانلىق پەللىسىدىن چەتلىيەلمەيدۇ . ئۇ ، «نۆل» بىلەن يوقلۇق (ئادەم ، سونياتا) دىن كېلىپ ، يەنە يوقلۇققا «نۆل» بىلەن قايتىدىغان سۆزمەن ، خۇشپىچىم ھايۋان (ئېرىك فرومنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا : «ھايۋانات باغچىسىدىكى مايمۇن») بولۇپ قالىدۇ ، خالاس .

مۇھەببەت «ئات» دىمۇ ، «ئات مىنگۈچى» دىمۇ بولىدۇ . مۇھەببەتتە ئىككى شەرت شۇكى ، سەن ئۆزلۈك ماقامىدىكى

كامىل - پازىل قەلبىنى ئىزدە ، ئۆزۈڭمۇ كامىل - پازىل قەلب ئىگىسى بول . بۇ ، ئاتقا مىنگەن ۋە ئۆز ماھىيەتلىرىنى تۇغ قىلغان مەلىكە بىلەن شاھزادە بولۇپ ، ئات مىنگۈچى ئىشىق بابىدىمۇ ئات رىزقىنى يېمەسلىكى لازىم . مۇھەببىتىنى ئات ئويۇنى قىلىپ قويۇش نومۇس ! ئەتراپقا نەزەر سال : مۇھەببەت سۈرىتىنى كۆتۈرۈپ ، سۆيگۈ نامىنى سېتىپ يۈرگەن ۋە مەڭگۈ كامىل قەلب ئەنجۈمەنىدە ئىشقتىن مۇشائىرە كۆرمىگەن «ئات» تىپىرلاشلىرىغا ! ئۇلارنىڭ سۈرىتىدە رەڭدار لاي ، قەلبىدە ئەرزىمەس تاش بارلىقىنى ئۆزلىرىمۇ يوشۇرۇلمايدۇ . ئالداش بىلەن يەڭگىلتەكلىكتىن قوشۇلغان ئىككى ئىللەتنى يەنىلا بىر مەھەل ئۈستىگە گۈل تاشلانغان ھايۋانىي خىرىس ، قوپاللىق بىلەن چېكى كۆرۈنمەس دىلئازارلىق تىزگىنلەپ تۇرىدۇ . بۇنداق نادانلىق ھاكىملىق قىلغان «مۇھەببەت» سەن ئۈچۈن نىكاھ پەردىسى ئاستىدىكى پاھىشخانىغا ياكى ئېيىق ئۆڭكۈرىگە قامالغانلىقتىن ئۆزگە نېمە بولاتتى ؟ !

مۇھەببەت ئايال ئۈستىدە ئىككى ھەسسە مۇھەببەتتۇر . ئۇ ، مەھبۇب سۆيگۈسىدىن باشقا يەنە ئىنسانىي مۇھەببەتتۇر ھەم . بۇ مۇھەببەتنىڭ مىراج كۈرسىدا مەنپىي ئىلاھە — ئاياللىق كامالىتى تۇرىدۇ . ئۇ ، قەدەم ئىپتىداسىدا ئوماققىنە قىزچاق ، مەنزىل ئىنتىھاسىدا مېھرىبان موماي قىياپىتىدە چاقنايدۇ . ئۇنىڭ بەختى سەن تۇرغان كامالەت تەختىگە ، ئۇنىڭ ئازادلىقى قەلبىڭدە لەپىلدىگەن ئىزگۈلۈك بايرىقىغا باغلىق . بۇنى ئۇنىڭ ساڭا نىسبىتى تەرىقىسىدىمۇ شۇنداق دېيىش مۇمكىن .

ئىنسان تۇغۇلىدۇ ، ئەمما سەن بىر چەۋەندار شەكلىڭ بىلەن قايتا تەكرارلانمايسەن . جەننەت گۈللىرى بىلەن دوزاخ يالقۇنلىرىنىڭ پەرقىنى كۆزقارىچۇقىڭدىن ئېلىپ كەتكەن شېرىن سۆيگۈ غاپىللىقىدا تۇلكە ، تىيىن ، شىر ، يىلاننىڭ دەقىقىلىق ياكى ئۆمۈرلۈك مەھبۇبى بولۇپ قالدىڭمۇ ، بولدى ، بەس ! سەن ئۆزلۈك ئەينىكىدە نەزەر سالساڭ ، دوزاختا ئۆرتەنگۈچىسەن ! ئېسىڭدىن

چىقمىسۇنكى ، ھەقىقىي قەلب جەننىتىنىڭ شېرىن كەۋسىرىگە تەشنا ئىكەنسەن ، ئۇنى جەننەت ماقاملىق قەلبتىن ئىزدە ، كەۋسەر قاچىلانغان ئىدىشنىڭ شەكلى - پەكلى بىلەن كارىڭ نېمە ؟ ! چۈنكى ئويغانغانلار تولىمۇ ئاز ۋە ئۇلار خېلى يول يۈرگەن ! بىلگىنكى ، ئىنسانىنىڭ يېتىلىش يولىنى سىزنىڭ بەرگەن دانىشمەنلىكىڭ نۇرانە سىماسىنى ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىدىن ئىزدىمە ! ئۇنى سەن ئىزدە ، ئۇ ، ئات مىنگۈچىلەر بىلەن ئاتنى قانداق مىنىشنى ئۆگەتگۈچىلەر قاتارىدا ! ئۇلاردا ئاددىي تۈپراقتىن مۇقەددەس تەڭرىگىچە بولغان پۈتكۈل بارلىق مۇجەسسەملەنگەن .

گۆھەرگە دەسسەپ تۇرغان كور گادايى

ئىنسان يىغلاپ تۇغۇلۇپ ، جاپا بىلەن ياشاپ ، ھەسرەت بىلەن ئۆلىدۇ ! ئىنسانىنىڭ سىرلىرى ئۇنىڭ مۇناجات ئىلاھىيە قۇببىسىدا ئەمەس ، بەلكى ئۆزلۈك بەشەرىيەت ئوقياسىدا !

ۋەھدەتتىن تاشقىرى ھېچنەرسە يوق . بىر بولمىغاندا ، تۇمەن بولمىغان بولاتتى . بارلىق بولمىغان بولسا يوقلۇق ھەققىدە ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ . دېمەك ، يوقلۇق — بارلىقنىڭ كۆز ئالدىدا يوقلۇقى ، ھىجران — ۋىسالنىڭ شۇ دەقىقىدە يوقلۇقى ، ئاچلىق — توقلۇقنىڭ شۇ چاغدا يوقلۇقى ، خەستەلىك — سالامەتلىكنىڭ تەندە يوقلۇقىدۇر .

ئىنسان گۆھەرسىزلىكتىن گادايى ئەمەس ! چارىسىزلىكتىن بىچارە ئەمەس ! قۇدرەتسىزلىكتىن ئاجىز ئەمەس ! ئۇ قۇل ، ئەمما بۇنىڭ ۋەجى ئەركىنىڭ مەۋجۇت بولمىغانلىقىدىن ئەمەسقۇ ، ئاخىر !

ئىنسان ھاۋا گۇلدۇرلىگەندە ئولىشىپ - توۋلىشىپ مۇناجات ئوقۇشتى . ئۇ ئەمدى كۆكتە پەرۋاز قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىنى بىلدى .

ئىنسان يۇقىما كېسەللىككە زار يىغلاپ قۇربانلىق قىلىشتى .

ئۇ ئەمدى ئۆزىنى داۋالاشنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى كۆردى . ئالاھەزەل مۇمكىنلىكىنىڭ مۇقەررەرلىك بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ئۈنۈمگە پىچىرلىماقتا .

بۇ ئۇلۇغ ئۆزلۈكنىڭ پەيشايۋانىدا سادىر بولۇۋاتقان ھادىسە تېخى ئىنسانىنى ئۆزلۈك سارىيىغا ئېلىپ كىرگىنى يوق .

چۈشەن ، ھەممە تەقەززالىرىڭ تەقەززا قىلغۇچى خاسىيەتلىرى بىلەن تەقەززا بولغۇچىنىڭ يېنىدا .

تىلەكلىرىڭىنىڭ نىجادىيىتى سەن روكۇ قىلغان مېھرابتا ئەمەس ، سەجدە قىلىۋاتقان چەۋەندىز ئىلكىدە !

تىلەكلىرىڭىنىڭ سەۋەبكارى ئاجىزلىقىڭدۇر . ئاجىزلىقىڭ دېگىز سۈيىنى ئارقىغا ياندۇرالايدىغان ئۇلۇغ كۈچ - قۇدرىتىڭىنىڭ تاغ ھالىتىدىن قۇم ھالىتىگە پارچىلانغانلىقىدىندۇر . ئۇنىڭ پارچىلىغان سەن ئۆزۈڭ ! سېنىڭ نەپسىڭ ، تەمەخورلىقىڭ ، ئۆزگىنى ئانىي تېپىش نىيىتىڭ ، ئاچكۆز ھەسەتىڭ ، نادان ۋە تەرسالىقىڭ ، ئۆزۈڭ ياساپ ، ئۆزۈڭ ئىقتىدا قىلغان لاتا - پۇرۇچ قونچاقلىرىڭغا بولغان خۇپىيانە قۇللۇقىڭ !

پارچىلاندىڭ ، پارچە - پارچە «ئات» نەپسىڭنى ئەلا بىلىپ ، بىر پۈتۈن قەلبى كامىل «ئات مىنگۈچى» ماھىيەتلىرىڭنى تىلىم - تىلىم قىلىۋەتتىڭ ! ئۆزلۈك ئەينىكىڭنى سۇندۇرۇپ ، ئىنسانىي بىردەكلىككە كىرپىدەك نەشتەر سانچىپ ، «سەن ئۆل ، مەن تىرىلەي» يولىغا چۈشتۈڭ . ئۆلىمالىرىڭ ئۇزۇن بويلۇق قاتىل ئىبلىس تەلەتىدە تەرلىمەكتە . ئۇمىد - ئارزۇلىرىڭ تالقان بولۇپ ، قۇمدەك دەرغەزەپ غىچىرلىشىپ ، جەڭ - جېدەل جەڭگاھىغا ئۇچۇشتى . نەيزە - ئاپتوماتلىرىڭ — ئۇنىڭ تەرسا چۇقانلىرى ! قارا ، ئى ئالەمنىڭ نۇرانە گۈلتاجى — ئىنسان ، ئىش - ئەمەلىڭگە قارا : يىرتقۇچلۇقتا گۆشخور ياۋايى ھايۋانمۇ سەندىن ئۆزىنى تۇتقان . ئۇ ، توقلۇقتا مۇلايىم ، سەن ئەسەبىيسەن . ئاخىرى ھەسرەت داشقازىنىنىڭ ئاستىغا تاشلانغان خەشەكتىنمۇ قەدىرسىز

كۆيۈۋاتقانلىقىڭنى كۆرۈپ ناله قىلىسەن . سەن ئىنسانلىقىڭنىڭ ئاسىيسى ، كامالىتىڭنىڭ قاتىلى ، تۈرمۈشنىڭ بولغانغان بىنەزەر ئەخلىتى ! بۇ تەقدىرىڭنى ئۆزۈڭ تۈزدۈڭ ، ئاتەشىن ، ئەما نەپسانىي ئىستەك بىلەن ، تەنتەكلىكلىرىڭدە ئالىقانات چىقىرىپ تۈزدۈڭ !

تەقدىرىڭدىن زارلانما ! تەقدىرىڭ ئەزەللىك لەۋھەسىدە ، يۈلتۈزلار سەيلىسىدە ، پىشانەڭ سەھىپىسىدە ۋە ياكى تەڭرىنىڭ رەھمى - شەپقىتى ، قەھر - غەزىپى ئۇچقۇنلىرىدا ئەمەس ، ئۇ ، مۇھەببەت - نەپرەتكە تولغان بۇ ئالەمدە ! بىلكى ، ئۇ سەن يوقاتقان ، سەن ئىزدەپ يۈرگەن ، سەن كۆتۈرۈپ يۈرگەن نەرسىدە — ئىنسانىي قىممىتىڭنىڭ قىسمەنلىرىدە ، قەلب دەرىخىنىڭ مېۋىلىرىدە .

جاھان سېنى ئەقىل - ئىدراك گۈلى قىلىپ ئېچىلدۇرغىچە قانچە- قانچە يۈلتۈز ئۆمرى كەتتى . سەن جاھانىنىڭ ئۆزىنى تەپىش يولىدىكى بىر پارچە ھېكمەت ئەينىكى بولمىقىڭ جائىز ئىدى . سەن بارلىقنىڭ گۈلشىنى ، سىرلارنىڭ ئاچقۇچى نەسىبىسىدە ئالەمگە كەلدىڭ . ھەممە ئىقتىدارىڭنى پۈتۈن ۋۇجۇدىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئۆز تىزگىنىڭنى ئۆز ئەركىڭگە بەرگەن .

ئەقىل - ئىزدە ! ئەقلىنى ئۆزلۈك كامالىغا باشلا ! ئەقىل - كىتاب سەھىپىلىرىدە تاۋالانغان ئۆلمەس روھلار قاتارىدا ، تەجرىبە جەريانلىرىدا پىچىرلىغان دۇنيا ئۇچۇرلىرىدا ، تۈرمۇش تەكرارلىقىدا ئىگارىنى كۆرسەتكەن ھېكمەت جۈلالىرىدا ، تەپەككۇر بىلەن تەسەۋۋۇر قاناتلىرىدا . بىلگىنكىسى ، ئۇ ، يېنىڭدا ، نادانلىقىڭنىڭ لاچىن كۆز قاپچۇقلىرىغا ، غەزەپلىرىڭنىڭ يىلان نەشتەر تىلى ئاستىغا ، تەرسالىقىڭنىڭ ئات تۇۋاقلىرى تېگىگە كۆمۈلگەن !

ھەممە نەرسىنى كۆمگەن ۋە ئۇنىڭ موھتاجلىقى سەھراسىدا ئېچىرقاپ - چاڭقاپ يۈرگەن ئىنساندا نە بايىشادلىق - ئاۋاتلىق ، نە گۈزەللىك - بەخت ، نە سۈبلىزاتسىيە - كامالەت بولسۇن ! ئۇ ، تارنەزەر ئۇپۇقىدا ، ، پۇچۇق يارماق تۆشۈكىدە چاشقان كۆتۈپ ياتقان

مۇشۇك ، مۇبالىغا قىلغاندىمۇ مولۇن ، خالاس !

ئەي ، گۆھەرگە دەسسەپ تۇرغان ۋە گۆھەرنى پەرق قىلالمىغان ئەما بىچارە تىلەمچى . سېنى گۆھەر زېمىنگە ، گۆھەر سېزەر ئىقتىدارغا ئىگە قىلغان دۇنيا ، سېنى ئىنسان ، گۆھەرنى تاش ، دەپ ئاتىمىغانمىدى ؟

ئەمدى مۇھىتنىڭغا قارا : ۋەھىمە بىلەن بىخوتلۇق ، تەمەخورلۇق بىلەن بېسىمخورلۇق ، قۇللۇق سۇكۇتى بىلەن قۇلدارلىق كىبىرى ھاۋاسى ، ئاچكۆزلۈك بىلەن ئىسراپخورلۇق . . . قىسقىسى ، كامالەت مىزانىدىن چەتنىگەن غەلىتە روھىيەت ، مانا سېنىڭ ئۆمۈر مۇھىتىڭ ! بۇ مۇھىتتىكى سەن قاتىل بىلەن ئۆلگۈچى ، ئوغرى بىلەن بۇلاڭچى ، يالالانغۇچى بىلەن زوراۋان ، جىنايەتكار بىلەن راھىب ! سېنى ئۆلگەن ياكى كىشىلىك دۇنياسىغا تېخى تۆرەلمىگەن دەۋالاي دېسەم ، سېنىڭ تاشلىغان زەھەرلىك قالدۇقلىرىڭ ھايات چىمەنزارلىقىنى بۇلغۇەتتى ! غەلىتىلىكى شۇكى ، بۇ تاشلاندۇقلار ئاداشتۇرغۇچى ساختا كرىستالدەك ، قەلبى ئاجىز كۆزلەرگە جىلۋە قىلىپ ، ئۇنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ !

كۆزۈڭنى ئاچ ! ئۆز مۇھىتىڭنى ۋە ئۆز قۇدرىتىڭنى بايقا !

ئەقىل ۋە كۆڭۈل

بىرلىك — ۋەھدەت قارىشى شەرقتە لاۋزى تەلىماتىدا ، غەربتە ئەپلاتون مىراسلىرىدا تىلغا ئېلىنغان . لاۋزى : بىردىن تۇمەن تۇغۇلار دېسە ، ئەفلاتون بىرلىكنى ئالەم نېگىزى ۋە مەنبەسى دەپ قارىدى .

ئەپلاتون قاراشلىرى شەرق - غەرب قەدىمكى مەدەنىيەت قانىلىدا غايەت زور جاۋاھىر ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە قارا يوپۇق يېپىپ قويۇپ ، «خالاس - تامام» دېگىلى بولمايدۇ ، ئەلۋەتتە . ئەفلاتون ئۆزىدىن ئىلگىرىكى زامانداا يەتمەك مۇشكۇل بولغان ئېگىزلىك ۋە

ئۆز دەۋرىنىڭ ئەپلاتونى ئىدى . ئۇنىڭ تەلىماتلىرى راۋاجلاندۇرۇلغانچە بۇرمىلاندى ، ئۇنىڭ روھىنىڭ مېغىزى تېخى پىكرەن دۇنيادىن ئايرىلغىنى يوق . ئۇ ، ئالەمنى بىرلىك ، روھ ، قەلب ، ماددا ، فىزىك ھادىسىلەردىن ئىبارەت بەش قاتلامغا ئاجراتتى . بىرلىك ھەممىنىڭ ماھىيىتى بولۇپ ، روھ ئەقلىنى ، قەلب كۆڭۈل — ئىلاھىي تېرەن مەنۇلىكنى ، ماددا نەرسىلەر بىلەن بەدەننى ، فىزىكىلىق ھادىسىلەر ماددىي دۇنيانىڭ ھادىسىلىرىنى كۆرسەتتى . ئۇ ، «تەڭرى» ئىبارىسىنى ئىشلەتمىگەن . بىرىنچى سەۋەب بىلەن ئەقىلدىنمۇ مۇھىمراق ئىلاھىي مەنبدارلىققا ئىگە كۆڭۈل (قەلب) تەڭرىلىك خاسىيەتلىرىگە قالدۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن . جالالىدىن رۇمى كۆڭۈلنى ئەقىلدىن ئۈستۈن قويغان . بىرقاتارمۇتەسەۋۋۇپلار ئەقىل كۆزى ئويغاق زېھىندارلار بىلەن كۆڭۈل ئەينىكى روشەن ئارىفلارنى پەرقلەندۇرگەن . ئۇلار ئەقىل ئارقىلىق بىلىمنى ، ھەقىقەتنى بىلىش بىلەن كۆڭۈل ئارقىلىق سىرلارنى چۈشىنىشنى ئايرىغان . نەتىجىدە ئەقىل ئىلمى بىلەن بىللە يەنە كۆڭۈل ئىلمى تىكلەشنى تەشەببۇس قىلغان .

مانا ، ئەپلاتوندىن بېرى ئىككى يېرىم مىڭ يىل ئۆتۈپ كەتتى . گۈمانىزم — راتسىئونالىزم پىشۋالىرى پەقەت ئەقىل بىلەن بىلىم — تۇغۇلۇپ بىلىمدان بولۇش ۋە ئەقىل بىلەن بىلىم — ئىقتىدار ۋە بايلىقنى كۆپەيتىش ، ئەقىل ۋە بىلىم ئارقىلىق ئىزگۈ ئەخلاقنى ئۆستۈرۈش تۇغرىسىدىلا تەپەككۇر گۈلشەنلىرى تۈزۈشتى . ئەقىل — بەدەن لەشكىرى ، پادىشاھ ، رەھنىما شۇنداقلا تەڭرى نېمەتلىرىنىڭ ئەلاسى ، تەقدىر يۈلتۈزى ، تەن غىلابىدىكى قىلىچ ، بەدەن يىلقىسىنىڭ چوپانى دېگەن سۆزلەر بىلەن ، بىلىم — ئەقىل ئۈتۈقلىرى ، ھەقىقەت جاۋاھىرلىرى ، قۇدرەت ، ئۇلۇغلۇق قەسىرىسى ، ئەخلاق ماھىيىتى دېگەن ئىبارىلەر بىلەن تەرىپلەندى .

تارىخ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئاقىللارنىڭ ھەممىسى دانا ، بىلىملىكلەرنىڭ ھەممىسى ئارىق (ئويغانغۇچى) بولمايدىغانلىقىنى ، ئەقىللىق ئالدامچى ۋە بىلىملىك مۇھىت بۇلغىغۇچىلارنىڭ كىشىلىك دۇنيادا دائىم پاجىئە كۆز ياشلىرى بىلەن ئەسەبىي غەزەپ ئۇچقۇنلىرى پەيدا قىلالايدىغانلىقىنى تەستىقلىدى . ئەخلاق ئەقلى ۋە ئەخلاق بىلىمى بىلەن ئۇرۇلغان ئوكۇللار ئۇلارنىڭ بۇزۇلغان قەلبىگە تەسىر كۆرسىتەلمىدى . ئۇنداقتا ، ئىنسانىنىڭ تەڭرىلىك ماھىيىتى ياكى خاسىيەتلىرى ۋە ئۇنى ئىش يۈزىگە كەلتۈرگۈچى كامالىتىنى قەيەردىن ئىزدەش لازىم ؟ تەڭرىلىك سالاھىيىتىدىكى ئىنسانىنى شەيتان مىنىۋالغان ئىنسان ھالىتىگە سالغان نەرسە قايسى روھىيەت ئايۇانىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ ؟ روھ ، ئەقىل ، كۆڭۈل ، پىكىر ، ئېتىقاد ، ئىشق دېگەن ئىبارىلەر ئوخشاش مەنىدىكى چۈشەنچىلەرمۇ ؟

فارابى ئەقىل ، بىلىم ، ئەخلاقنى پەزىلەتلىك تۈرمۇش ماقامىنىڭ شەرتى ، بۇ ئۇچىنى گۈزەللىك — بەخت — سائادەت ئۇلى دەپ قارىدى .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل ، بىلىم ، ئادالەتنى بەخت - سائادەتنىڭ ئۇلى ، قانائەتنى ئۇنىڭ مۇھىم شەرتى ، دەپ قارىدى . ئۇ يەنە زامان بۇزۇقچىلىقلىرىدىن شىكايەت قىلدى .

ئەقىل پەنگە ئاساس سالدى . ماتېماتىكا ۋە تەبىئەت ، جەمئىيەت ، پەلسەپە پەنلىرى ئەقىل يېتىگە مەرۇايىتتەك تىزىلدى . ئۇسسۇل ، مۇزىكا ، رەسساملىق ، تىياتىر سەنئەتلىرى تېخى ئەقىل يېتى مەرۇايىت تىزىقلىرى تىزىشتىن ئىلگىرىلا مەيدانغا چىققانغۇ ! ئۇنىڭغا ئەقىلغە قارىغاندا ، كۆڭۈل - قەلب تۇزۇلمىلىرى ئىلھام بۇلىقى بولغان ئەمەسمۇ ؟ !

ئەقىل مەنتىقە قورالى بىلەن نەرسىلەرنى پارچىلاپ ، تاشقى دۇنيا ھەقىقەتلىرىنى ئېچىش يولىدا مەنپەئەتدارلىق قىرغاقلىرىغا ، مەئىشەت ۋە ئالتۇن راۋاقلىرىغا ئۆز قىزىقىشلىرىنى بىلدۇرسە ،

كۆڭۈل مۇجەسسەملىك يولىنى تۈتۈپ ، ئۆزلۈك ھەقىقەتلىرىنى تېپىش يولىدا مەنپەئەتكە ئەمەس ، يۈكسەكلىك ۋە گۈزەللىك گۈلشەنلىرىگە ، ۋاپا ۋە ئەھدى مۇشكۈللۈكلىرىگە ۋە تۈپراقتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئېسىل زاتقا ئۆز ئىشقىنى تەلپۈندۈرىدۇ ! ھايات ئالتۇنخۇمارلىقنىڭ ئىبلىستەك پەسكەشلىكىنى ، تۈپراقتا ئۇلۇغ نەزەر بىلەن قارىغۇچىلارنىڭ ئالىيجانابلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە . ئەمگەكتىن قاچتىڭمۇ ، دېمەك قەلبىڭ ئاقمۇەت ئالتۇن غېمىدە خەشەك ئامبىرىغا ئايلانماي قالمايدۇ .

ئەقىل ئۆزلۈك ، ۋەھدەتنى ئەمەس ، سېنىڭ تۆت تادۇدىن تەشكىل تاپقان بەدىنىڭنىڭ غېمىدە ، ئۇنىڭ يەككە ، ھادىس ھەقىقەتلىرىنى ئىزدەيدۇ . يەككە يول — ئەقىل خىتابىدۇر . كۆڭۈل ئۆزلۈك ۋە بىرلىكنى ، ئىنسان ماھىيەتلىرىنى ئىزدەپ ، پۈتۈنلۈكنى پۈتۈنلۈك بىلەن كۆزىتىدۇ . ۋەھدەت كۆڭۈل شوئارىدۇر .

ئەقىل قائىدىلەرگە رەھنىما بولسا ، كۆڭۈل سىرلارغا يولچىدۇر . ئەقىل بىلىم ، كىتاب سەھىپىلىرى بىلەن سېنىڭ نەزەر دائىرەڭنى توسسا ، سېنى ئۆلۈك قائىدىلەر بىلەن غاپىل ۋە مەغرۇر قىلسا ، كۆڭۈل سېنى دائىما كۆزەتكۈچى ، پىكىر قىلغۇچى ، ئۆز بىلىملىرىگە گۇمانلانغۇچى ئويغاق ۋە كەمتەر قىلىدۇ . بىلگىنكى ، بىلىم خەزىنىلىرىدىن باشقا يەنە تىلسىم غارلىرى مەۋجۇد .

ئەقىل كەسكىنلىكنى ، مەنتىقىي مۇنازىرىلەرنى تەلەپ قىلسا ، كۆڭۈل رايىشلىقنى ۋە سۈكۈناتنا كۆزەتمەكنى خالايدۇ .

ئەقىل مەنپەئەت ھاۋاسىدا بىۋاپالىقنى لازىم تاپسا ، كۆڭۈل ئەقىدە مۆرۈۋىتىدە ۋاپانى يار قىلىدۇ . ئەقىل چوت سوقىدۇ ، كۆڭۈل پىداكارلىق كۆرسىتىدۇ . ئەقىلنى ھېساب كىتاب بىلەن بىر مەنزىلدىن ئىككىنچىسى مەنزىلگە يۆتكەش مۇمكىن . دۇكاندار كارۋانچىغا ئۆزگىرىشى مۇمكىن . ئەمما كۆڭۈلنى يۆتكىمەك مۇشكۈل . ناپاك كۆڭۈلنى تازىلاش ھاجەتخانىنى ئىبرىغداشتىن

مۇشكۇل .

فرېئۇد پسىخولوگىيىدە دانادىن ساراڭغىچە ، ئويغاقلىقتىن چۈشەشكىچە كۆزىتىپ ، روھىيەتنى بىر قانچە ئۇستىلەپ تىزىلغان قاتلاملارغا ئاجراتتى . ئۇ ، ئاڭ ، ئالدىنقى ئاڭ ۋە پوتېنسىئال ئاڭ ئۇستىدە توختالغاندا ، ئاڭدىن تۆۋەنكى روھىي ھادىسىلەرنى جىنسىي ۋە فىزىئولوگىيىلىك خاھىش (ئىنسىتىنكىت) قوزغاتقۇچىلاردىن غىدىقلىنىدىغان پسىخىك كاتېگورىيە دەپ قارىدى . ئاڭ كاتېگورىيىسى فرېئۇدتا ئەقىلمۇ ، كۆڭۈلمۇ ، پىكىرمۇ ياكى نۇتۇقمۇ ، قىسقىسى ، نېمىلىكى نامەلۇم پېتىچە قالدى .

كۆڭۈل بىر مەۋجۇد «بوشلۇق» سۈپىتىدە نەپسانىيەتچىلەرنىڭ شەيتان دەرگاھىغا ، ئىلاھىيەتچىلەرنىڭ دىنىي روھىيەت دەرگاھىغا ئايلىنىپ ، تېخى ئۆزلۈك بىلىملىرىنىڭ «بەيتۇل ھۆكۈما» سى بولۇپ قەد كۆتۈرمىدى .

ئەقىل ۋە كۆڭۈل ! نېمىدېگەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ۋە جىددىي پەرقلىق ئىككى گۈلشەن !

ئەقلى قارا ! نادان ۋە بىلىمسىزگە قارىتىلغان ؛ كۆڭلى قارا ! ئەقلى ۋە بىلىمى بولغان ۋىجدانسىزغا قارىتىلغان .

زامان بارغانسېرى ئالتۇنغا سېتىلىش بەدىلىگە چىرىكلىشىدۇ . ئۇ قانداق گۈزەل نامدا ئاتالمىسۇن ، ئالتۇن تاش بىلەن كۆڭۈل ئەينىكىنى چېقىشقا قارىتىلغانىكەن ، ئۇ بۇلغىنىدۇ . شەيتان ھامىلدار ! ئەمما ، ئۈمىدسىزلەنمە ! ھەرگىز ئۈمىدسىزلەنمە ! بارلىق چىرىشلار ، قۇرتلاشلار ئاخىرى شاراب ھاسىل قىلىدۇ ! بىر مەزگىل ئالتۇن ئىلاھ بولغاندىن كېيىن ، يەنە «ئۆزۈڭنى تۇت ، ئەدەبكە قايت ، ئادەمىي بول» دېگەن ئۇلۇغ ئىبارە ھايات لەۋھەسىگە يېزىلىپ ، «مەنپەئەت ئالدىدا بۇرچنى ئويلاش» تۇرمۇش مىزانىغا ئايلىنىدۇ ! بىۋاپالىق ئىچىدىن ۋاپا يېتىلىدۇ !

ئاقىل ، ئارىف بول !

يول

يول !

ئامېرىكىلىق يازغۇچى پاللون «مۆرۈۋۈەت» ناملىق كىتابىدا يول توغرىسىدا مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ : بىر بىكىنمە ماكان بولۇپ ، ھېچكىم سىرتقا چىقماس ھەم سىرتتىن كىرمەس ئىكەن . كىمكى بۇ نىزامنى بۇزسا ، قەتىل قىلىنار ئىكەن . ئۇلار ئۆزئىنىڭ يېپىق مۇھىتىنى مۇتلەق غايىۋى ماكان دېيىشكە كۆنگەنىكەن . كۈنلەردىن بىرىدە بىر بەختسىز بۇ ماكاندىن ئايرىلىپ جاھان كۆرۈپ ، ئۆز خەلقىنىڭ ئۆز- ئۆزىنى ئېپسانىۋى ئادەت بىلەن ئالداپ يۈرگەنلىكىنى ، ئۆز ماكانىنىڭ قاراڭغۇ ۋە بەختسىز مۇھىتتا تۇرغانلىقىنى ئۆز خەلقىغە يەتكۈزگىلى قايتىپتۇ . ئۇ ، ئۆز تەسىراتلىرىنى ئېغىزدىن چىقىرىشىغىلا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ . ۋاقىت ئۆتۈپ بۇ يېپىق ماكاندا ئېغىر يەر تەۋرەش ، تاغ گۈمۈرۈلۈشلەر بولۇپ ، ھەممە كىشى ھەممە تەرەپكە پېتراپ كېتىپتۇ . ئۇلار دۇنيانى كۆرۈپ ، ئۆزئىنىڭ جاھىل - بېكىنمە ھاياتىغا نەپرەتلىنىشكە باشلاپتۇ . ئۇلار ئۆز يۈرتىنى سېغىنىپ بىر - بىرلەپ ئاتا قەدىم دىيارىغا قايتىپتۇ ۋە بۇ ماكاندىن تۇنجى بولۇپ سىرتقا چىققان قەرىندىشىنى ئەۋلىيا بىلىپ ، ئۇنىڭغا خاتىرە سۆپىسى سېلىشماقچى بولۇشۇپتۇ . نەتىجىدە جەسەتگاھى ئېنىق بەلگىلەنمىگەن ئۇ كىشىگە سېلىنغان خاتىرە سۆپىلىرى بىر- بىرىگە ئۇلىنىپ ، بۇ ماكاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا سوزۇلغان تاشيولغا ئايلىنىپتۇ .

يول — ماكان ، يول يۈرمەك زامان سۆپەتلىك جەريان ! يول ئوربىتا بويلىغان بۇلتۇزلار ئۇچۇنمۇ ، تۇرمۇش سەپىرى ۋە ئۆمۈر كارۋىنى ئۇچۇنمۇ مەۋجۇد نەرسە .

يول — چەكسىز يايلاقتا ، بىر - بىرىگە تۇتاشقان بوستان

دىيـاردا ، دېڭىز - ئوكيان ساھىلىدا ، كائىناتقا ئۇچۇش مەيدانىدا ، تەپەككۇر جەريانلىرىدا ، تەسەۋۋۇر قاناتلىرىدا ، تارىخ داۋانلىرىدا داۋام قىلىدۇ .

يول — ماكان ! ماكانلار زەنجىرى ، ماكانلار سېكىلـــى ، ماكانلارنىڭ زامان جەريانىدىكى ئاقما - راۋان ھالىتى . مەن ھەممە يېرى بىردەك ماكاننى كۆرمىدىم .

يول — زامان ! زامانلار ھالقىسى ، زامانلار ئېقىمـــى ، زامانلارنىڭ ماكان بوشلۇقىدىكى مېلودىك ئىلگىرىلىشـــى . مەن ھەمىشە بىر خىل ، بىر سىزىقتا ، ئىزچىل كەتكەن تۇتاش زامانىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىدىم .

يول — تارىخ ! تارىخ — كەسمە زامانلار تارىخى ! كىم تارىخنى ئەبەدىي بىر خىل تۈز سىزىق دەپ پەرەز قىلسا ئۇ سەبىي ياكى خامۇش ، ھېيلىگەر ياكى ئالدامچى . تارىخ — زامان ، ماكان ، ئىنسانىنىڭ يولىدۇر . تارىخ يول سۈپىتىدە ھەممىنى ئـارقـــغا تاشلىمايدۇ ! تارىخ ، قىسمەن ئۆلىدۇ ، ئـارقىغا تـاشلىنىـــدۇ ، ھېكايـە - رىۋايەتلەرگە ئايلىنىدۇ ، مۇزېيغا كىرىدۇ . بۇ ئۇنىڭ ھـادىسىلىرى ، ۋەقـەلىك - تېياتىر كۆرۈنمىلىرى ! تارىخ ، قىسمەن ئۆلمەيدۇ . ئۇ ، رېئاللىققا ۋە كەلگۈسىگە ئۇل ، تەركىب ، ئەينەك ، روھ ، رەھنىما بولىدۇ . ئۇ ، پروگراممىلارغا جان بېغىشلايدۇ . بۇ ئۇنىڭ ئۆلمەس ماھىيىتى ، مەنىۋى قۇدرىتى ! تارىخنىڭ كامالەتكە يۈزلىنىش ماھىيىتى مۇڭگۈلۈك گېنېتىكىلىق قىممەتكە ئىگە . بۇ بىر قېتىملىق ئەمەس ، دائىمىي پەيدا بولۇش يولى بىلەن ئۆز قاتلاملىرىنى ھاسىل قىلىدۇ .

تارىختا ئۆلمەسلەر — ئات سالاھىيىتى بىلەن ئۆلگەن ، تارى سالاھىيىتى بىلەن ئۈزۈلگەن ئات مىنگۈچى ۋە ناۋا سازەندىلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ روھىيىتى تارىخقا ، داۋاملىشـــشقا موھتاج ! پۈتۈنلەي ئۆلگۈچىلەر ياكى ئالتۇن ياكى يېم - خەشەككە ئەبەدىي كۆمۈلگۈچىلـەردۇر . ئـۇلار مـاددىـي پـاراغـەتتـە ئـۆز بـەخت -

سائادەتلىرىنىڭ قاراڭغۇ لەھەتگاھىغا ئەۋەتىلىشىگە غەرق بولىدۇ . ئۇلارنىڭ يالتىراق ، كامىران ھاياتى گويا چەكسىز ۋاقىت دەرياسىدا يالتىراق قوڭغۇزچە بىر دەقىقىلىق جىلۋە .

يول يەنە قالىدۇ ! ئۇ ، مۇنازىرىلەر ۋە سۆكۈناتلار ئىچىدە ، جەڭ - جېدەل ۋە سۈلھىلەر ئارىسىدا ، ۋىسال ۋە ھىجرانلار ئوتتۇرىسىدا ، پىكىر توزاقلىرى ۋە ئىختىدا زالىپلىرى قۇچىقىدا ، ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىك ، ئەقىدە ۋە ساتقىنلىق ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت كۆكسىدە يەنە داۋاملىشىدۇ ! ئۇنى ئاخىرىلىتىش مۇمكىن ئەمەس . ھەقىقەت يول بويلاپ ئېچىلىدۇ ، تەپەككۇر يول بويلاپ چېچىلىدۇ ، تارىخمۇ يول تالالىرىدىن خۇددى گۈللۈك رەختلەردەك توقۇلىدۇ .

يول ، ھەر خىل ! جەھەننەمگە ئېلىپ بارىدىغان يول بىلەن جەننەتكە ئېلىپ بارىدىغان يولنىڭ باشلانغان يېرىدە ئانچە پەرق يوق ! گەپ ، قەلبىڭنىڭ كۆزى ۋە ئىرادەڭنىڭ تاللاش ئىقتىدارىدا !

ئەي ، كارۋان ! خەيرىيەتلىك بول ! ئىنسان ئۇنىڭ چۈلۈۋرى .

تەڭرى ، ئەلچى ، قەھرىمان ۋە ھاكىم
توغرۇلۇق سۆز

تەڭرى — تەبىئەت قۇدرىتى ۋە تەبىئەت تەرتىپى مەنىسىدە ، بۇ قۇدرەت ۋە بۇ تەرتىپنىڭ روھىي مۇئەككىلى ، بىرىنچى سەۋەبى مەنىسىدە ؛ ئادەم قىياپەتلىك ئالەم پادىشاھى مەنىسىدە ؛ ئىنسانىنىڭ ئەقىل ۋە كۆڭلىدە گەۋدىلەنگەن ۋەھدەت مەنىسىدە ؛ ئىنسانىنىڭ كامالەتلىك ماھىيىتى ۋە ماقامى مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلدى . ئىلاھىيلىق تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ، بىرىنچى دەرىجىلىك مۆتىۋەر يۈكسەك خاسىيەتلەر مەنىسىدە ؛ ئىنسانىنىڭ پاك كۆڭلى مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ .

تەڭرى — خاسىيەت ، ئىقتىدار ، ماھىيەت ۋە سۈپەتلەرنىڭ ئەڭ

ئىزگۈسى ۋە ئەڭ گۈزىلى ؛ ئىنسان قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ ، ئەقىدە ۋە ئۈمىد چىرىغىنى يورۇتىدىغان ئەڭ نوپۇزلۇق ئىبارە ۋە روھىيەت .

ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلار ، مۇھىمى ئۇنىڭ تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەتتىن خالىي ئەلەم پادىشاھى مەنسىدىكى تەسۈرلىنىشىنى ئىنكار قىلسا كېرەك . ئىنسانىڭ پاك قەلبىنىڭ ئىلاھىي مۇقەددەسلىكى ۋە كامالەت ماقامىغا يەتكەن ئىنسانىڭ تەكرىدەك يۇكسەكلىكى توغرىسىدىكى قاراشلارنى بىردىنلا ئىنكارىيەت مۇز دەرياسىغا غەرق قىلۇەتمەسلىك لازىم .

ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى :

زەنجىرنىڭ ئاخىرقى ھالقىسى ئىنسان ،
ئۇ — ئاچقۇچ ، قۇلۇپنى ئاچىدۇ ئاسان .

ئۆمەر ھەييام :

ئالەمنىڭ تىلىگەن مېۋىسىدۇرمىز ،
ئەقىل كۆز قارىچۇقى ئىنسان ئۆزىمىز .

نىزامى گەنجەۋى :

ئاسمان ۋە زېمىندا بارلىقنىڭ بارى ،
ئىنسانىنىڭ پىكرىدىن ئەمەس تاشقىرى .

مەنسۇر ھەللاجى :

ئۇ بۇمۇ ؟ ھە ، ئۇ بۇدۇر ! (خۇۋۇە - خۇۋۇە)

زەلىلى :

سەن ئۆزۇڭنى بۇگۈن تاماشا قىل ،
ھەرنە ئاجايىپكى باردۇر ئادەمدە .
ئەقىل كامىل تەنىڭدە جەيھۇندۇر ،
نە تىلەرسەن سۇ قەترەئى نەمدە .

ئەرغىنۇننىڭ ساداسىدىن كۆيدۇم ،
شۇئىلە تاشلايدىر ئىلە بەمدە .

قايدا ئىيسا كەبىي ئول مەسىھ ،
كۆرگىن ئەسرارى ھەقنى مەريەمدە .
مەشرەپ :
گەرچە مۇھىتى ئەزمەم ،
ئاتىم ئادەمدۇر ئادەم .
تۇرئىلە كەۋنو ماكان مەنەم ،
مەن بۇ ماكانغا سىغمەدىم . دېگەنىدى .

ئاقىل ۋە ئارىفلىقنىڭ مىزانى : «توخۇ بىلەن تۇخۇمنىڭ قايسىسى بالدۇر» دېگەن مۇئەممانى يېشىشتە ئەمەس ، بەلكى ئىنسانىنىڭ ئالەمنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۆجىزىسى ، تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك مېلودىيىسى ئىكەنلىكىنى بىلىش بىلەن ئىنسان ۋۇجۇدىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان تەڭرىدەك پاك ، ئالىيجانناب ، مۇقەددەس ، قۇت بەخش ، ئىزگۇ ، قابىل ، قادىر ، مېھرىبان ، مۆرۈۋۈۋەتجان سۈپەت ۋە ئىقتىدار مۇمكىنلىكلىرى تىلسىمىنى ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە ئېچىپ كۆرسىتىش ۋە يېشىپ چۈشەندۈرۈشتۇر . ئويلاڭچۇ ، تەنتەكلىك ۋە ئەسەبىيلىك ، نادانلىق ۋە بىلەرمەنلىك تۇپەيلى ، بۇ سۈپەت ۋە ئىقتىدار سىمالىرىنى ئىبلىس نامىغا توپلانغان ئىللەتلەر بىلەن بىللە قوشۇپ ، «ئەپسانە» ۋە «ئەپيۇن» بەدكەردىسى ئاستىدا ئىنسانىيەتتىن ئادا - جۇدا قىلماقلىق ، ماھىيەتتە بۇ شاراپەتلىك ماھىيەت ، ئىقتىدار ، سۈپەتلەر ئورنىغا نەپسانىيەتنى ۋە ئىبلىس مەجازىدا ئىپادىلەنگەن بارلىق قاباھەتلەرنى ئىنسانىيەت ئىچىگە ماكانلاشتۇرماق بولغانلىقتۇر . بۇ ، قەلب (كۆڭۈل) خەزىنىسىدىكى ئۆزلۈك جاھاننەماسى ئورنىغا قاتىل خەنجىرى ۋە ئاچكۆزنىڭ قازنىقىنى تېگىشكەنلىك ئەمەسمۇ ؟ !

سوقرات ھەكىم : روھىيەت بىلەن قارشىلىشىش ئىچكى دۇنيايىمىزنىڭ ئىلاھىيلىقىنى ئىنكار قىلغانلىق ۋە بۇ مۇقەددەس روھىيەتكە ئاسىيلىقتۇر ، دېمىگەنمىدى ؟ !

ئىنسان ئۆز- ئۆزىدىن تولۇق غەلىبە قىلغان ، ئۆز- ئۆزىنى

ئەمەلگە ئاشۇرغان ھەم تىزگىنلىگەن ، ئۆز ماھىيەت ۋە سۈپەتلىرىنى گۈمانسىز چۈشەنگەندىن كېيىن ، مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» يەكۈنىنى ئالەم گېھىنى قىلىش مۇمكىن .

بۇ مەنىدە ، ئىنسان تەڭرىدىن ئەمەس ، ئۆزىنىڭ غەيرىي تەڭرىلىكىدىن ۋاز كېچىدۇ ، خالاس ! مەشرەپ :

ھەقىقەت كوچىسىدا رەئنائى ئىنتىزارىڭمەن ،
تامامى ئەھلى غەپلەتلەرگە پەيغەمبەر بولاي دەيمەن .

كاسەلەپ كاززاپ شەيخلەر بۇ ۋەتەندە بار ئېسە ،
كۈفر ئېلىگە مەشرەپتەك رەھنىما پەيدا بولۇر .

زەلىلى :

بۇ پىشەسەر ھەدىدە ھەر تەرەپ يۈز شىرۈئەجدىھا ،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەپلەت نۇر ئايان بولماس .

زەلىلى ھېچ خەزىنە نەزەرگە كەلمەيدۇ ،
جاۋاھىر يوقىتىپتىمەن ئۇنى سوراغىم بار .

مانا ، بۇ يەردىكى «پەيغەمبەر» لىك — ئەلچىلىك بولۇپ ، ئىنسانىنىڭ ئويغانغان قىسمىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى كۆرسىتىدۇ . ئىنسانىنىڭ ئىنسانىنى ئويغىتىشى — مانا بۇ «ۋەھىي» ۋە مەرىپەت !

ئەلچى — رەسۇل دىنىي ئىزاھلارغا كۆرە ئالەم پادىشاھى تەڭرىنىڭ ئاددىي ئاۋامغا ئۇلارنى دىنىي مەرىپەت بىلەن ئويغىتىش ئۈچۈن تاللىغان كىشىلىرىگە قارىتىلغان بولۇپ ، ئەلچىلىكنىڭ تولىسى پەيغەمبەر — رەسۇللار ئۆزلىرى ئاۋامغا جاكارلاپ كەلگەن . ئۇلار مالائىكىلەرنىڭ ۋاسىتىسى ، مىراج ۋەسلى ياكى ئىلاھىي ۋەھىي ئارقىلىق رەسۇللۇق پائالىيىتىنى باشلىغانلىقىنى ئۆزلىرى قەيت قىلىشقان .

بىز ئېيتىۋاتقان «رەسۇل» ئىنسانىنىڭ ئىنسانىي

ماهىيەتلىرىنى ئالدىن چۈشەنگەن ۋە مىللەت ئىچىدە ئۆزلۈك ئاقارتىشى ئېلىپ بارغان ھەقىقەت ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار تارىخنىڭ تەپەككۇر سۈمۈرگىلىرى، خەلقنىڭ دانىشمەنلىرىدىن ئىبارەت.

قەھرىمان — ئۇلۇغ مەشئەلچى! توسقۇن بۆسكەن ۋە ئىنسان ھاياتىغا يېڭى سەۋىيە بەخش ئەتكەن زات ئومۇمەن قەھرىمان ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، قەھرىمانلار ئىككى خىلدۇر: ئۇنىڭ بىرى، ھېكايەتلىك قەھرىمان، يەنە بىرى، ھېكمەتدار قەھرىمان! ھومېر ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھىي ياكى ئىنسانىي قەھرىمانلاردىن تاكى ھازىرغىچە بولغان تارىخىي قەھرىمان، تراگېدىك قەھرىمان، رېئال قەھرىمانلار ھېكايەتلىك قىسمەت پەيدا قىلغان قەھرىمانلاردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى چىنلىق ياكى ياسالمىلىق، ئىجابىيلىق ياكى سەلبىيلىك جەھەتتە يەنە ئۆزگىچە.

ھېكمەتدار ماقامىدىكى قەھرىمانلار ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار، بىلىش ياكى ئېتىقاد تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆزى ئۈستىدىن غالىپ كەلگەن ۋە ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى مەنىۋى ئىللەتلەرگە قارشى كۈرەشلەردە ئەزىيەت چەككەن، دارغا ئېسىلغان (سوقرات، ئىيسا، مەنسۇر ھەللاجى، مەشرەپ)، سۈرگۈن قىلىنغان (ئەپلاتون، پەرىدىدىن ئەتتار، چېرنىشۇسكىي)، قەست بىلەن قەتىل قىلىنغان (فارابى، شەمسىددىن تەبرىزى، ئابدۇقادىر داموللام) ۋە ھاقارەتلەنگەنلەردىن ئىبارەت. ھېكايەتلىك قەھرىمانلاردىن ھاكىمىيەت سەلتەنىتى سۈرگەنلىرىمۇ، سۈرەلمىگەنلىرىمۇ، ئاينىغان ۋە ئىزچىل تۈرغانلىرىمۇ نۇرغۇن. ھېكمەتدارلىق قىممىتى يارالقان قەھرىمانلار ئەل غېمىدە ئۆزىنى ئاتەشكە ئاتقان ۋە ھاكىملىق سەلتەنىتى بىلەن كىبىر توزانلىرىنى ئۆزىگە يولاتمىغان روھىيەت ئەزىمەتلىرى ھېسابلىنىدۇ.

هاكىم — سەلتەنەت ئىگىلىرىدۇر . ھاكىملار توغرۇلۇق ئوقۇلغان ھەمدۇسانالار بىلەن ئۆتكۈر مەسخىرىلەر بۇ تائىپىنىڭ شۇبھە تۇمانلىرى ئارىسىدىكى ھالىتىدىن بىر دېرەك . ئادىل پادىشاھ ، پەيلاسوپ پادىشاھ ، رەئىيەت (خەلق) پەرۋەر پادىشاھ بىلەن زالىم ، جاھىل ۋە چىرىك پادىشاھ ھەققىدىكى نەسىرىي - شېئىرىي تەپسىلاتلار كۆپ قېتىم چاينالدى . ۋەھالەنكى ، ھاكىم مەۋجۇدلۇقى زۆرۈرى بولغان مۇھىتتا ، يەنىلا ھاكىم مەۋجۇدتۇر .

بىز پەقەت ئىككى نەرسىنى تەكىتلەيمىز :

سەلتەنەت ھۆكۈمرانلىق تەختى ۋە ھاكىملىق قورالى بولۇپ ، ھاكىم قانداق پازىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئىنسان قەلبىدىن سىرت ۋە ئىنسان بېشىغا ھۆكۈمرانلىق ئۈچۈن تېڭىلغان تۆمۈر دۇبۇلغىدۇر . ئۇ ئۆزىنى ئۆلچەم ، ئۇل ۋە تۈزۈك دەپ بىلىدىغان ، ئەركىن ئىرادە ۋە ئەركىن پىكىرگە ھېسداشلىق قىلمايدىغان ، ئىلىم ئەھلىگە شۇبھە بىلەن قاراشتىن خالىي بولالمايدىغان ، ئۆز ئىرادىسىنى تۈغ ۋە قانۇن قىلغان قايراق تاشتۇر .

سەلتەنەت مەنىسىدە ، ئىنسانغا ھاكىملىق قىلىشقا بۆلىنىپ ، ئىنسانىنىڭ ماھىيەتلىك كامالىتىنى ئىنسانغا بەخش ئېتىش شۇبھىلىكتۇر . ئۇ ھەقتە «سەلتەنەت تەختىدىن ھەقىقەت ئىزدەش ، چۆلدە يوقالغان تۆگىنى پادىشاھلىق ئوردىسىدىن ئىزدىگەنگە ئوخشاش» دېگەن تەمسىل بار . بۇ ، ھاكىملىققا خۇشتار كىشىلەرگە تەنبىيە . بىلگىنكى ، ئىنساندىن ئۇلۇغ نەرسە يوق . ھاكىمغا يېقىنلاشقاندا ، نېچۈندۇر كۆڭلۈڭ غۇۋالىشىدۇ ، ھەتتا ھەقىقىي ئىنسانىي قەلبىتىن يىراقلىشىپ ، ئۇنىڭ بىرەر قوشۇمچىسى بولۇشقا يۈزلىنىسەن . سەندە ئۇنى «بۈزرۇكۋار» ، ئۆزۈڭنى «كىچىك پىداكار» دەيدىغان روھىيەت گەۋدىلىنىدۇ . ئېيتىش كېرەككى ، ھەر قانچە ئادىل پادىشاھنىڭ كۆز- قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە ، ئازاد ئىنسانىنىڭ ھامىيسى ، دوستى ، مۇرەببى بولغىنىڭ ئەلا . بۇ ، بىرىنچى .

ئىككىنچى جەھەت شۇكى ، سەلتەنەت ئەھلى مەۋجۇد ئىكەن ، ئۇنى ئەقىلگە ، ئەدىلگە دەۋەت قىل ! ئۇلار بىلسۇنكى ، ئادىل پادىشاھقا قوشۇن ئانچە ھاجەت ئەمەس ! زالىم پادىشاھقا قوشۇن ئۇنچە كاپالەتمۇ ئەمەس ! ھەقىقىي سەلتەنەت ئادەملەر قەلبىدە بەرقارار تاپقان سەلتەنەتتۇر . ئۇنىڭ ھاكىمى ھاكىملىق سۈرىتىدىكى ئىنسان ، سەلتەنەت تەختىدىكى ئىنسان ھامىيسى بۇلمىقى لازىم . «قۇتاتقۇ» — ئىلاھىيەت قوللىغان سەلتەنەت بولۇپ ،

ئۆزۈمچى هاكىملىق قىلغان سەلتەنەت مەلئۇن سەلتەنەت ۋە كۈلپەتلىك سەلتەنەتتۇر . سەلتەنەت ئىگىلىرىنى يېتەكلەش هاكىمىيەتچىلىكتىكى گۈمانىستىك ئىدىيىنىڭ ئىزچىل بىر پرىنسىپى بولۇپ ، ئۇ يەنە نىسبىيدۇر !

هەئە ، ئۇلۇغ «نىسبىيلىك نەزەريىسى — كىشىلىك تەلىماتى» ! سەن تەكرىچە خاسىيەتلىرىڭ بىلەن تەكرىلەردەك تەپەككۇر قىل . هېچبولمىغاندا ئالدىڭغا ئالتۇن بېلىق ئۆزۈپ يۈرگەن بىر داس سۈنى قويۇپ ، ئۇنىڭغا نەزەرسال . ئۆزۈڭمۇ ئوزۇق تالىشىپ ئۆزۈپ يۈرگەن بېلىقلار قاتارىغا كىرىۋالماي ، ئۇلارنى كۆزەت . هەيرانلىقلىرىڭنى بىردىنلا ئىنسانىيەت تۈركۈملىرىگە يۆتكە . يېنىدىكى بېلىقنىڭ ئاغزىدىن نان تالقانلىرىنى يۇلۇۋالغان «غالىب» بېلىقتىن «غەلىبە» ۋە «غالىب» دەبدەبىلىرى بىلەن تەنتەنە قىلغان ئەسەبىيلىك چۈقانلىرىنى ئويلان ! قەلبىڭدە ئويغانغان مۇنۇ جۈملىنى ئوقۇ : «غالىب» ۋە «غەلىبە» ئىبارىلىرى نادان ۋە ئەسەبىي قاراشلار ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇلمىقى جائىز !

غالىب خۇددى قەھرىماندەك ، خۇددى سەلتەنەت ساھىبىدەك هېكايەتلىك غالىب مەنسىدىكى غالىب ، خالاس . هېكمەت قەھرىمانىنىڭ غەلىبىسى «ۋەھدەت» (بىرلىك) ۋە «ئۆزلۈك» نىڭ ، نۇر ۋە ئىزگۈلۈكنىڭ تارىخىي تەنتەنىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . ئۇ ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ كۈلكىسى ئەمەس ، ئاخىرۇمازدا بىلەن پرومىتىنىڭ قۇچاقلىشىشى !

هەي هېكايەت غالىبى ، دەرھەقىقەت سەن ئۆز هېكايىلىرىڭدا غەلىبە قىلدىڭ ، بىلەمسەن ، ئۇ يەنە سېنى يەڭدى . هېكايەت غالىبلىرى مەۋجۇدلۇق سۇرىتىدىكى مەۋجۇدسىز زاتلاردۇر . شۇنىسىمۇ بارىكى ، بەزىدە مەغلۇب ئۆز غالىبىدىن ئۈلۈغۋار بولۇشى مۇمكىن . غالىب - مەغلۇب شاھماتلىرى مىڭ قېتىم ئويناليسىمۇ ، ئۇرۇقلار يەنە ئانا زېمىندىن ئىبارەت شاھمات ساندۇقىدا دومىلاپ يېتىپتۇ ! غەلىبە قىلغان نەرسە يەنىلا ئالڭ ۋە هەقىقەت ، خالاس ! ئىنسانىنى بۇنداق غالىبلىق ئەپسانىسىگە قىزىقتۇرغۇچى مەيلەر ئاقىۋەت قەدەھ سوقۇشتۇرغۇچىلارنىڭ مەيلى - ئىختىيارى بىلەنمۇ ، تارىخنىڭ ئۆتكەن ئىز ۋە هېكايىلىرىنى كۆمۈپ ئىلگىرىلەش قائىدىسى بىلەنمۇ پۈچقا چىقىپ كېتىدۇ ! غالىبلىق ئوردىلىرى بىر مەھەل پورەكلىگەن قىزىلگۈلگە ئوخشاپ كۆزلەرنى چاقناتسىمۇ ، ئۇ بەربىر تۆكۈلگەن خازانەك هەسرەتلىك تۈيغۇلاردا يەڭگىل ئۈچۈپ چىرىيدۇ . ئۇنىڭدىن قالىدىغان نەرسە ئۆتمۈشنىڭ كۈلكىلىك ئىبرىتى ، خالاس .

قەھرىمان ، ھاكىم ، غالىب ! پەرۋازدا تۇرۇپ زېمىنغا قارا ! ئۇ سېنى تەۋەللۇت قىلغانىدى ، ئۇ يەنە سېنى ئۆز قوينىغا غەرق قىلىدۇ .

قەھرىمان ، ھاكىم ، غالىبلارغا نەزەر سال ! ئۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىلىرى ئۆز ئايىغى بىلەن ، قايسىلىرى كىشىلەر يەلكىسىگە مىنگەنلىكى بىلەن ، يەنە قايسىلىرى ياغاچ ئاياغلىرى بىلەن سەندىن ئېگىز ؟ ئۇنى ئۆز پەزىلىتى ، كىشىلەر يەلكىسى ۋە ياغاچ ئاياغلىرى بويىچە بىر- بىرىدىن پەرقلەندۇرگىن . شۇ چاغدا ئىنسانىنىڭ بىر- بىرىگە چۈقۈنۈش ۋە چوقۇندۇرۇش ھېسىياتىرىنىڭ قاچاندىن داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىسەن .

بىلگىنكى ، چوقۇنۇش بەدىلىگە ئەرك بەرگۈچى ئىلاھ — ئەركسىز ۋە ئەرك سۆيمەس ئىلاھتۇر !

ۋاقىت ساڭا ئالدانمايدۇ

ئىلاھىيەت — ئىنسان ! ۋاقىت — ئىلاھىيەتنىڭ ئىلاھى ! ھەل قىلىدىغان كۈچ ھەرگىزمۇ سېنىڭ ئىرادەڭ ، سېنىڭ تۇزگەن رىجىلىرىڭ ، سېنىڭ پۈختا ھېيلە - تەدبىر ياكى توزاق - ئالداملىرىڭ ئەمەس ! سەن پىرئەۋنىلىك سەلتەنىتىدە تۇمەن يارلىقلار چۈشۈر ۋە ياكى سەن تەقۋادار راھىبلىق ئېھرامىدا دائىمىي تىلاۋەت - تەسبىھ ئەھكامىنى ئادا قىل ، بەربىر سەن ئەمەس ، پەقەت ۋاقىت ھەل قىلىدۇ !

ۋاقىت — ئاددىيلا دەقىقىلەر دەرياسى ئەمەس ، ئۇ ئادىيلا گېئومېتىرىك سىزىق ئەمەس ! ۋاقىت — ئۆتكۈ . ئۇ ، ئۆز ھالىتى ، ۋەزنى ، ساپاسى ، ماھىيىتى ۋە قۇدرىتىنى تىنىمسىز ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان تىرىگونومېتىرىيىلىك ئۆركەش . ئۇ تامچە بولۇپ ، ئارقىدىنلا بۇلاق بولۇپ ، ئارقىدىنلا دەريا بولۇپ ، ئارقىدىنلا دېڭىز - ئوكيان بولۇپ ھەسسىلەپ قىممەت يارىتىدىغان تىلىسىم . ئۇ ، يوللار روجەكلىرىنى ، پىكىر ئۇچقۇنلىرىنى ، سەنئەت نەقاسەتلىرىنى ، بىلىش سىستېمىلىرىنى ، ئىنسان ئەۋلادلىرىنى ، مىللەت ساپاسىنى ، ئىنسانىيەت ئىقتىدارىنى ھەر قېتىم

تىرىكىنومېتىرىك يۈكسەلدۈرۈپ ئىلگىرىلەيدىغان مۆجىزىلىك ئېقىن .

ۋاقىت يول ئاچىدۇ ، تاۋلايدۇ ، ھەممىنى ھازىرلايدۇ ، سىگنال تارقىتىدۇ ، ئۆزى ھەققىدە ئاكتىيورلۇق قىلىدىغان شەخسلەرنى يارىتىدۇ ، ئۇ ،مۆجىزىدار جۈغلانما يارالقۇچى ۋە بىۋاپا ، شەپقەتسىز ھالاك قىلغۇچى دېۋە ! ئۇ ، تىرىك قەھرىمانلىرىنى يارالتتى ۋە ئۆز قەھرىمانلىقلىرى ئىچىگە دەپنە قىلدى . ئۇ ، «ماخاپخاراتا» باتۇرلىرىنى ئويناتتى ۋە ئۇلارنى ئۆزى چەيلىگەن زېمىن تەرىپىدىن چەيلەتكۈزدى . ئۇ ، ئىسكەندەرنى ئۆزىنىڭ شاھانە بارگاھىدا غەلىبە پىلانلىرىنى تۈزۈشكە رىغبەتلەندۈرۈپ ، بۇ شاھىنشاھنىڭ ئۆز پىلانلىرى بويىچە قازانغان غەلىبىلىرى بىلەن تەبرىكلەپ تۇرۇپ ، ئۇنىڭ ياش جېنىنى ئۇنىڭ جاسارەتلىك بەدىنىدىن يۇلۇپ كەتتى .

ۋاقىت — ھىدايەتكار سېخىي ! ئۇ ، بىكار تەلەپكە مەنسىز ۋە ئۇنۇمسىز ۋاقىت ئاتا قىلغان . ئۇ ھەتتا مەغرۇر ، كاززاپ ۋە ھاماقەتكىمۇ كەڭكۈشادە ۋاقىت ئاتا قىلىدۇ . ۋاقىتنىڭ سېخىيلىق تاناۋىنىڭ قانچىلىك ئۇزۇنلۇقىنى ئۇنىڭ تەنتەك - سۈيقەست پىلانلىغۇچىغا بەرگەن مۇمكىنلىكلىرىدىن بايقا . ۋاقىت ئۇلارغا «نېمە قىلمەن دېسەم ، شۇنى قىلمەن» دېگەن كاتتا ھەمدە ئەسەبىي مۇددىئاغا پۇرسەت ئاتا قىلىدۇ . ئەمما ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى ، ھەتتا ئۆز- ئۆزىنى ئالداپ ، ئۆز- ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ يۈرگەنلىكىنى كۆرەلمەيدۇ .

ۋاقىت — خەسىس رەشكچى ! ئۇ ، ھەممىنىڭ يولىنى تورايدۇ ، ھەممىگە ئۆمۈر چېكى ۋە ئىزگۈلۈك ئۆلچىمى بىلەن قاتتىق قوللۇق قىلىدۇ . ئۇ ، مىليون - مىليون كىشىلىك قوشۇن ، مىليون - مىليون قامۇسنامە بىلەن ئون يىللاپ ، قەرىلەپ ، ھەتتا ئەسىرلەپ «تونى پېچىلىپ كەتكەن» بەرقارارلىقنىمۇ قايتىدىن چۈۋۈپ ، ئۆز ئۆلچەملىرى بويىچە ھەقىقىي تارىخ قەسىرىسىگە ئۆتكۈزىدۇ ياكى رەت قىلىدۇ . نۇرغۇن كىشىلەر شۇ نەرسىنى بىلمەيدۇكى ، ۋاقىت

ھەقىقىي قىممەتلىك ، ھەقىقىي مۇقەددەس ، مەڭگۈ تارىخىي ئەھمىيەتلىك نەرسىلەرنىلا ، يەكۈنلەرنىلا تارىخ قاتلاملىرىغا ئۆتكۈزىدۇ . ۋاقىت ھېيلىگەرنىڭ شېرىكى ، ئوغرىنىڭ قازناقچىسى ، سۈينقەستچىنىڭ ھامىيىسى ئەمەس . ۋاقىت قىلىنى قىرىق يارىدىغان ئادىل سودىيە ، ھەرگىزمۇ ئۆلۈكنى تىقىپ قويىدىغان قار دۆۋىسى ئەمەس .

ۋاقىت — يېتىلىش دېمەكتۇر ! ۋاقتى - سائىتى پىشقان نەرسىنىڭ مۆجىزە يارىتىشى ۋاقىتنىڭ يېتىلگەنلىكىنىڭ دەلىلى . مۇشكۈل ، ئازابلىق ۋە بىتاقەت ، خورلۇق ئىچىدە يېتىلگەن مىقدار ئۆزگىرىشلىرىدىن كېيىن خۇددى تۇخۇمدىن چۆجىنىڭ ، غۇنچىدىن گۈلنىڭ ، شەرقتىن كۈننىڭ چىقىشىدەك ئۇلۇغ يارىلىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ .

ۋاقىت — يېتىلدۇرۇش دېمەكتۇر ! ئۇ ، يېتىلدۇرىدۇ . ئالغا قاراپ ، يورۇقلۇققا قاراپ ، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئەركىن تەبىئىتى ، ئەركىن روھىيىتى ، ئەركىن كامالىتىگە قاراپ ئىلگىرىلەش — ۋاقىتنىڭ «ئىرادىسى» ۋە تۆمۈر قانۇنى ، ئەنە شۇ !

ۋاپا ، جاپا ۋە بىۋاپالىق

نەۋائى مۇنداق دەيدۇ :

ئى ، نەۋائى بادە ئىچ ، ئالەم غەمى بىھۇدەدۇر .

شۇنداق ! ۋاپا — ئىزگۈ كۆڭۈلنىڭ ئىزگۈ پەزىلىتى ، دانا ئەقىلنىڭ شېرىن مېۋىسى ! ئىزگۈلۈك ۋە كامالەت ماقامىغا يەتكەن كىشى ۋاپا بېغىشلىغۇچىدۇر ، ۋاپا تەلەپ قىلغۇچى ئەمەستۇر ؛ كەرەم ئاتا قىلغۇچىدۇر ، تەمەننا قىلغۇچى ئەمەستۇر . ئۇنىڭ چۈشەنچە سەھىپىلىرىگە «ۋاپا كۈتۈش يۈزىسىدىن ۋاپا ۋە كەرەم بەجا قىلماق نادانلىقتۇر» دەپ يېزىلغان .

دۇنيا ماكان جەھەتتە ئويلىغىنىڭدىن بىقىياس كەڭ . زېمىن ،

مەملىكەت ، شەھەر بويلاپ قىمىلداپ يۈرگەن سانسىز كىشىلەر توپى ئۈنىڭدا ھايات - مامات جېڭى بىلەن مەشغۇل . دۇنيا زامان جەھەتتە سەن ياشىغان ۋاقىت مۇھلىتىدىن بىتەقەققاس ئۇزۇن . ئۇ ، ئەلمىساقتىن ئاخىر زامانغىچە كېلىپ - كېتىپ تۇرغان بىھىساپ ئۆتكۈنلەر گۇرۇھىنى ئۇزىتىپ ھارغان . مېنىڭ بۇ ئىككى كەلىمە سۆزۈمنى تەسەۋۋۇرۇڭ يەتكۈنچە ئىدراك ئەينىكىگە چۈشۈر ، ئاندىن «ۋاپا زارىدا يۈرگەن» ئۆزۈڭگە بۇرۇلۇپ نەزەر سال ! قارا ، ئالەمنىڭ قايسى يېرىدە قايسى زامانىدا ساڭا «ۋاپا بېغى» ، «ۋاپا شەپقەتخانىسى» ، «ۋاپا قەسىرى» ، «ۋاپا دەرياسى» ، «ۋاپا ماگىزىنى» ئۇچرىغان ؟ ! بۇ ، يوق ! ساكيامۇنى شاھزادە چېغىدا ئالەم — ئازاب دېگىزى ، ئۆمۇر — جاپا چەرخى دېگەننى بىلدى . بۇنى ئۇ ئەڭ ئالىي ماقام — ئويغانغانلىق ماقامى ، دەپ قارىدى . خرىستىئان سىماسى ئىيسا ئالەمنىڭ جاپالىقىنى ئېلان قىلغانلىقى تۇپەيلى ، ئەڭ ئاخىرقى جاپا ئىنئامى سۈپىتىدە كرېست ياغىچىغا مىخلاندى ! ئىسلام تەسەۋۋۇپلىرىدا بايقالغان جاۋاھىراتلارنىڭ بىرى «ئالەم باقاسىز ، ئۆمۇر ۋاپاسىز» دېگەن ھۆكۈم بولۇپ ، مەن ئۇنى ئالدامچى ئەقىدە ياكى ئۈمىدسىزلەندۈرگۈچى ئەپسانە دەپ قارىمايمەن . بۇ بىر ھەقىقەت ، ئۇنىڭغا ھەر قانداق ئىنكار تەسىر كۆرسىتەلمىگەن . دۇنيا ئەسلىدىن بۇۋاپا ، مەيلى ئۇ ئوردا ياكى زىندان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر . زامان تەلىماتلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ھۆكۈمدىن خالىي بولالمىغان .

يۈسۈپ خاس ھاجىپ گۇزەل بىر مودېلنى سىزدى ۋە بۇ ئالتۇن كۆۋرۈكتە كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان غايىۋى ئەنداز ئاستىدىكى قاينام‌لىق تۇرمۇشنىڭ جاپاسىنى ، كىشىلەرنىڭ بۇۋاپالىقىنى يېغلاپ تۇرۇپ مۇنداق شىكايەت قىلدى :

چۈننەك چاقۇرلەر ، ئىتتەك قاۋارلەر ،
قايسى بىرىنى بېرىپ ئۇراي مەن ؟

ئەلىشىر نەۋائىمۇ «ئىتلەر» ھەققىدە قاخشىدى ، ھەتتا ئۇ پەھلىۋان مۇھەممەد كۈچتىنگىردىن يارىدەم سورىماق بولدى .

بۇ باشىن كويىدا دائىم غۇلغۇلە قىلۇر ئىتلەر ،
گەر ئۆلمىسەم بۇ غۇلغۇلىنى نەغۇ قىلۇر ئىتلەر .

تۈتارغا ماتەمىن ئايا ، يېشىلىشتىلەر ياخۇد ،
قىلۇرغا تاڭام تەنىم ئارزۇ قىلۇر ئىتلەر .

بىر قاراشتا بۇ ئاچچىق ۋە ئىزچىل چىنلىق ! يەنە بىر قاراشتا بۇ ، دۇنيا بىۋاپالىقىنىڭ ھەرجاي ، ھەر زامان ، ھەر كىشى بېشىدىكى خۇنۇك ئۈچۈرى !

«ئىت» ، «چىۋىن» — ئويغانمىغان ھەممە كىشىدىكى ماددىي تەقەززا ۋە مەنىۋى ئېھتىياج بازىسىدىكى بىر مۇمكىنلىك ! بۇ ھال مەلىكە ۋە شاھزادە ئۈچۈنمۇ مەۋجۇد مۇمكىنلىكتۇر . ئۇنى «ئۇرۇپ» تۇگىتىش ياكى قابىللار يارىتىدە ئۇنىڭدىن «خالاس» بولۇش مۇمكىن ئەمەستۇر .

قارا ، تەبىئەتكە — ئىنسانىيەتتىن ئىلگىرىكى نەپەس ئالغۇچىلارغا !

ئالما پىشار ، مېۋىسىنى تۆكەر ، ياپراقسىز بولۇپ قىشلىق ئۇيقۇغا كېتەر . ئالما ئۆز ۋاپاسىغا ھېچقاچان بەدەل - ۋاپا تىلىگەن ئەمەس !

دېڭىز بويىدىكى قۇمساڭلىققا كېلىپ تۇخۇملىغان تاشپاقىغا قارا ! قۇمغا تۇخۇملىرىنى كۆمۈپ قويۇپ ، ئۆز يولىغا راۋان بولۇر . تۇخۇمدىن چىققان تاشپاقا قۇمچاقلىرى ئانىسىنى ئەمەس ، سۇنى ئىزدەپ ئۆزىنى دېڭىزغا تاشلار . تاشپاقا ئۆز ئەجرىگە زادىلا ھەق تەلەپ قىلغان ئەمەس !

مانا ، ۋاپا ۋە ۋاپا كۈتمەسلىك ! ئۇلار ئۆزلۈك كامالىتىگە

يەتكەن ئەمەس ، بىراق بۇ ئەقىلسىز ، ئەمما ئۆز سىگنال رېفلىكسلىرى بىلەن دۇنيانىڭ قايسىبىر قاتلىمىدا «ۋاپا ھەرىمى» يوقلۇقىنى «بىلگەن» جاندارلار بىلەن ئۆزلۈك ماقامىدىكى دانالار بىرلا ھەقىقەتنى ئوخشىمىغان ھايات يولى بىلەن ئىختىرا قىلىشقان . بىرى ، بىلىشتىن خالىي ھالدا ۋاپا كۇتۇشنى ئىنكار قىلسا ، يەنە بىرى ، ئازابلىق بىلىش بىلەن ئۇنى ئىكار قىلغان !

ھەي نادان ! يەنە ئەجىرلىرىڭگە تەنتەنىلىك ناغرا - سۇناي ، تۇغ - سۇتۇق تەلەپ قىلىۋاتامسەن ؟ ! قارا ، شۇنداق زورۇقۇپ شۆھرەت ئورمىسىدا مەسخىرە يىغىۋالغانلارنىڭ تەلۋىلىكلىرىگە ! كىسىرىكىس جەڭگە ماڭغان ھەيۋەتلىك قوشۇنىنىڭ ئۆزى پارات مۇنبىرى ئالدىدا ئۇزىتىۋېتىپ مۇنداق دەپ يىغلىغانىدى : يەنە يېرىم ئەسىر ئۆتمەي بۇ غالىب يىگىتلەر تۇپراق ئاستىغا ئەبەدىيلىك ئۇيقۇ ئۇچۇن كېتىدۇ-ھە !

مۇنبەردە كېرىلگەنلەرگە قارىغاندا ، ئۇنىڭ كۆز يېشى ھېكمەتلىك ئىدى .

جاپادىن قاچما ، ۋاپا قىل ، ۋاپا كۇتۇپ ئۆكۇنمە !

جاپاكەشلەرگە ھېسداش بول ، كەرەم قىل ، بىۋاپا بولما ! بۇ ئىزگۇ ئۇمىد ، ئەمما ئالەمنى بىۋاپالىقتىن خالاس قىلىدىغان تۇتىيا ئەمەس .

ياشلىقىڭغا كىبىر قىلما ھەي بىساقال . مەن ساقلىمىنى قىرىپ بولغىچە ، سەنمۇ ئۇستىرىنىڭ پاتراق بىكار بولۇشىنى كۇتۇپ قالىسەن ! ياشلىقمۇ باقاسىز ۋە بىۋاپا قىسقا دەقىقە ، خالاس !

ئۇمىد ۋە تەۋەككۇل

ئۇمىد — ئىجابىي ئىستەك ؛

ئۇمىد — خۇددى يوقلۇقتا ئوخشاش مەۋجۇد بولمىغان نەرسىگە بېغىشلانغان ئارزۇ .

مەۋجۇد بولمىغان نەرسىگە بېغىشلانغان ئارزۇ - مۇھەببەت (ئىشق) ۋە ئۇنىڭ ئىنتىلىشىدىن ئىبارەت. مۇھەببەتسىز نە ئۈمىد ۋە نە ئىنتىلىش بولسۇن!

مۇھەببەت — ئىنسان روھىيىتىنىڭ ئاساسىي جەۋھىرى ۋە روھىي پائالىتىنىڭ ماتۇرى، مەزمۇنى، قانۇنىيىتى بولۇپ، مۇھەببەتسىز روھىيەتنى، ھەرىكەتنى ۋە ئىجادىيەتنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەڭ ئۇلۇغۋار روھىيەت ۋە يۈكسەك ئەقىل - ئىدراك بىلەن ئەڭ ئالىيجاناب ئەخلاق ۋە نادىر پەزىلەت، جۇملىدىن ئەڭ يېتۈك ئىجادىيەت ۋە تالانت ھەممىدىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئەڭ چىن ۋە ئەڭ كۈچلۈك مۇھەببەت ئىكەنلىكىنى ئۇچۇر قىلىدۇ. نەپرەت، مۇھەببەتنىڭ بىر قىسمى، ئۆكتەچى، بۇزغۇنچى، رەشكچى شەكلى خالاس. ئۇنىڭ يىلتىزىمۇ مۇھەببەت بىلەن بىللە كامالەتكە بولغان ئىنتىلىشتۇر.

نادانلىق خامۇشلۇقى بىلەن پازىللىق ئارىسىدىكى مۇھەببەت چۈشەنچىسى پۈتۈنلەي باشقىچە، نادان - خۇدبىن ئۇچۇن مۇھەببەت جىنسىي شەھۋەتتۇر. ئۇنىڭ ئەڭ ئالىي قارىشىمۇ پەقەت جىنسىي سۆيگۈ خاسلىقى (ساداقىتى) بىلەن ئائىلىۋى نىكاھتىن ئىبارەت. پازىل ئارىف ئۇچۇن مۇھەببەت كامالەتكە ئىنتىلىش ۋە كامالەتنىڭ بىر ئىپادىسى بولغان ئەخلاقتىن ئىبارەت.

فارابى: بىز گۈزەللىككە ئېرىشكەن چېغىمىزدىلا بەختكە مۇيەسسەر بولىمىز دەيدۇ. بۇ، نادان — خۇدبىن چۈشەنگەن «گۈزەللىك» ۋە «بەخت» بولماستىن، ئىجتىمائىي ۋە ئىنسانىي كامالەت ۋە ئۇنىڭ مېۋىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىبن سىنا «رىسالەئى ئىشق» (مۇھەببەت رىسالىسى) ئەسىرىدە: مۇھەببەت پۈتكۈل ئالەمنىڭ كامالەتكە، ئەۋزەللىككە ئىنتىلىش قانۇنىدۇر، ئىنساندىكى مۇھەببەت، ھەتتا ياخشى كۆرۈشكەن ئىككى جىنىس ئارىسىدىكى مۇھەببەت ئۇشبۇ ئالەم ئىنتىلىشىنىڭ ئەقىلدان تەبىئەتتىكى ئىپادىسى دەيدۇ.

ئابدۇراهمان جامى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدا مۇھەببەتنى ھەتتا ئالەم يارىلىشىنىڭ رىجىسى ، مۇقەررەرلىكى ، دەپ مۇھەببەت تۇپەيلى ئالەم يارالغان دەپ مۇنداق يازغان :

ئىشق سۆزى ياڭرىدى ئىلىك سۇبھىدەمدە ،
سۆيگۈ قۇدرىتى ئەكس ئەتتى قەلەمدە .

پەيدا بولدى كېيىن زەڭگەرى ئاسمان ،
زېمىنۇ ، زامانۇ ، گادايۇ ، سۇلتان .

بۇ پەشتىقى ئېگىز لاجۇۋەرد پەلەك ،
كېچە - كۈندۈز زېمىننى ئايلىنىپ ھەلەك .

ئويلاڭ ، ئالەم قانۇنىيىتى گالىلىي - نيوتون - ئېينىشتېين نەزەرىيىلىرى ۋە جامى قاراشلىرىدا تىلسىم ئىشققا — ئالەمنىڭ ئومۇمىي باغلىنىش ، يۇقىرىغا قاراپ راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە سىڭىپ كەتكەن .

نادانلىق خامۇشلۇقى بىلەن پازىللىق ئارىغلىقىنىڭ ئىنسانىي مۇھەببەت چۈشەنچىلىرىمۇ تامامەن ئەكسىچە .

«مۇھەببەت رىسالىسى» نىڭ مۇئەللىپى : ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئىنسانىنىڭ ئەۋزەل ، كامىل ، پازىل ، يۇكسەك نەرسىگە ئىنتىلىشى دەپ ، بۇنىڭغا كېسەلنىڭ ساغلاملىقتا ، تۆۋەننىڭ يۇقىرىلىقتا ، كەمتۈكنىڭ تولۇقلۇقتا ، يوقاتقانىنىڭ تولدۇرۇشتا بولغان تەبىئىي ئىنتىلىشلىرىنى مىسال قىلىدۇ . ئۇ ، ماھىيەت ۋە ھادىسىنى مەخرەخ ۋە سۈرەت تەرزىدە تىلغا ئېلىپ ، پەقەت ھۆسن - جامالنى ، ياشلىقنى دەپ شەھۋانىي مەقسەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغان جىنسىي ئىنتىلىشنى «سۈرەت» كە ئىنتىلىش دەيدۇ . ئۇ بۇنداق «سۈرەت» سۆيگۈسىنىڭ ئۇچ نەرسىنى ھەل قىلىشىنى

تىلغا ئالغان . ئۇلار : سۆيۈش ، قۇچاقلاش ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاقىدىن ئىبارەت . بۇ ئۇچ نەرسە ھەل بولۇپ ، ھايۋانىي زوق قانغاندەك قىلىدۇ ، ئەمما ئادەم ھېچنەرسىگە — كامالەت ، پەزىلەت ، ئەۋزەللىكتە ئۆزىدىن ئۈستۈن ۋە ئۆزىدە يوق نەرسىگە ئېرىشمىگەنلىكىنى كۆرىدۇ . بۇ «سۈرەت» سۆيگۈسى مايمۇن قىچىشقان بەدىنىنى قاشلىغاندىن ئۆزگە نەرسە ئەمەس . مەيلى نىكاھلىق ، نىكاھسىز بولسۇن ، مەيلى ، كۆيۈپ - پىشىپ ياكى كۆڭۈل ۋەسۋەسىسى ئۈچۈن بولسۇن ، مۇنداق «سۈرەت» سۆيگۈسىنىڭ ماتورى شەھۋانىيلىقتۇر .

شەھۋەت كۈچى سالسا ھەر جايدا غەۋغا ،
دىلدىن ئەقىل كېتۈر ، كۆزلەردىن زىيا .

شەھۋەتتىن ھەر جايدا قوزغالسا توپان ،
بەخت ئۆيىن قىلۇر شۈبھىسىز ۋەيران .

جامى بۇ نەزمىدە ئائىلە ۋە مۇھەببەتنىڭ كامالەتكە نەقەدەر موھتاجلىقىنى ، كامالەت ئىنتىلىشىي بولمىغان ئائىلە ۋە مۇھەببەتنىڭ بەختسىز ، جانسىز ، مەنىسىزلىكىنى تەكىتلەيدۇ .
ئابدۇراھمان جامى مۇھەببەتنى ئەخلاق نېگىزى ، ئىنسانغا ئىنسانلىق قىلىش دەپ قارايدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ :

سۆيگۈسىز بىلىنمەس ياخشى ۋە يامان ،
سۆيگۈسىز ئەسلىدە ئىنسان ئەمەس ئىنسان .

ئىشق تۈپەيلى ئادەم ئادەم بولغۇسى ،
ئىشق تۈپەيلى دوستمۇ ھەمدەم بولغۇسى ،

سۆيگۈده بولمىسۇن قانچه دەرد - ئەلەم .
پاكىز دىللارغا ئۇ ئېرۇر مەلھەم .

مۇھەببەت كۆپ ھاقارەتلەندى ! توخۇ توخۇچە ، ئۆچكە ئۆچكىچە ، مۇشۇك مۇشۇكچە ئۇنى ئىزاھلىدى ، ئۇ ئەڭ تۆۋەن ، غەيرىي ئەخلاقسىز ھاقارەت تېمىسى بولۇپ ، بەزىدە نىكاھ زەنجىرىدە باغلىنىپ ، ئائىلە زىندانىغا تاشلىنىپ ، جامائەت مەيدانىدا سازايە قىلىندى . ئاياللارنى خار ، ئەرلەرنى دەپسەندە قىلدى . كىشىلەر «سۈرەت» سۆيگۈسى ۋە قونچاق پىرىسى بولۇپ ، كامالەتتىن ، ئەۋزەللىكتىن يىراقلاپ كېتىشتى . بۇ ، سۆيگۈ - مۇھەببەت بوھرانى ، ماھىيەتتە كامالەت بوھرانى ، كىشىلىك قەدىر - قىممىتى دىشۋارچىلىقى بولۇپ قالدى . كىشىلەر قونچاقتا ئايلىنىشتى .

بىزلەر قونچاقتۇرمىز ، پەلەك قونچاقباز ،
چىن سۆزدۇر بۇ سۆزۈم ، ئەمەس ئۇ مەجاز .
يوقلۇق ساندۇقىغا بىر - بىر چۈشەرمىز ،
ۋۇجۇد پالاسىدا ئويىنىغاچ بىز ئاز .

مۇھەببەت — ئۈمىد شەمئى . ئىنسان ئۈمىد بىلەن كەلگۈسى دەقىقىلەرگە تەلپۈنىدۇ . ئىنسانىنىڭ دىنىي ۋە ئىلمىي ئىنتىلىشلىرى ئۈمىد بىلەن تولغان . ئۈمىد — ھايات ۋە ئۇنىڭ تىنىقى ! ئەمما بۇ سېھىرلىك ئالەمدە ئۈمىد نەتىجىسىز قېلىشى ، ئۈمىدسىزلىك كۈتۈلمىگەن نەتىجىلەرگە ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن . دېمەك ، ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىك مۇتلەق ئەمەس .

ئۈمىد تەۋككۈلدىن خالىي ئەمەس .

تەۋەككۈل — تەۋەككۈلچىلىك بىلەن خام خىيال قىلىپ يېتىشتىن ئىبارەت ئىككى تىكەن ئارىسىدا ئېچىلغان جاسارەت گۈلى ، ئىنسانىنىڭ ئىنتىلىشى ، مۇھەببىتى ۋە ئىرادىسىنىڭ

ئۇمىدۋار شەكلى . تەۋەككۇلنى رەت قىلغان دانا ئەمەس ، راھىب . تەۋەككۇل ئۇلۇغ بىلىش ئەينىكىدە كۆرۈنگەن مۇقەررەرلىك ۋە ماھىيەت بىلەن پەيت - پۇرسەت ئۇن - تىنسىزلىقى ئارىسىدىكى سەكرەشتۇر . ئۇ ، ئالىم ئەمەس باتۇر ، شامان ئەمەس چەۋەنداز . تەۋەككۇلسىز تەنتەنە خىيالىي چۈشتىن تۇرمۇشقا يول ئالمايدۇ .

تەسەۋۋۇپنىڭ «توۋا» پەللىسىدىن كېيىن «تەۋەككۇل» ماقامى باشلىنىدۇ . ئۇنىڭدا ئىلاھىيەتكە ئىشىنىش ۋە يۈزلىنىش بىلەن شەخسنى ئۇنتۇش شەرت قىلىنىدۇ . بۇ ، تەرىقەت ئۇچۇن خۇسۇسىي ھاياتىي قايغۇنى تەرك ئېتىش ، ئۆزىنى تەڭرىگە ئاتاشتۇر .

«تەۋەككۇل» نوقۇل ئاڭسىزلىق ياكى دىنىي ئىبارە بولماستىن ، ئۇ ، ئۆتمۈشتىكى دىل رەنجىگەن نەرسىلەرگە ئېسىلىۋالماسلىق ، «ئۆتكەنگە سالاۋات قىلىش» ؛ بولمىغان ، تېخى يۈز بەرمىگەن ئىشلاردىن ئارتۇق ۋەھىمە قىلماسلىق ، ئۆتمۈش ساۋۇقى ۋە كەلگۈسى ئۇمىدىدىن باشقا ئارتۇق «جاھان ۋاپاسىزلىقى» غېمىدە پەرياد چەكمەسلىكنى ، مۇھىم ھالقىلاردا جاسارەت كۆرسىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

تەۋەككۇل — ئۇمىد شاخاپچىلىرىدىن بىرى ، مۇھەببەت گۈلزارلىقىدىكى بىر گۈل .

1993- يىل 30- مارت ، ئۈرۈمچى

ئۆمۈر تەلقىنلىرى①

1 . قۇتلۇق يىلنامە

ئەزەلدىن زامانلار ئۆتەر بىپايان،
تەقۋىملەر تۈپەيلى ھېسابلار ئىنسان.

ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ۋاقىتنى تەقۋىم - كالېندارغا ئاجرىتىپ ھېسابقا ئالغىنىغا ئۇزۇن بولمىدى . مىلادىيە كالېندارى بىر قەدەر قوبۇل قىلىنغان يىللار تىزمىسى بولۇپ قالدى . مىلادىيە ھېسابى بويىچە يەنە يېرىم مۇچەل — ئالتە يىلدىن كېيىن بىز مۇشۇ تەقۋىمنىڭ ئىككىنچى مىڭ يىللىق ئىراسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئۈچىنچى مىڭ يىللىق ئىرانىڭ بىرىنچى ئەسىرىگە قەدەم قويىمىز . بۇ ، كىشىلەر ئېيتىۋاتقاندەك ئاددىيغىنە ئەسىر ئالمىشىشى بولماستىن ، بەلكى خاسىيەتلىك ئىرا ئالمىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

تارىخ بېسىپ ئۆتكەن نەچچە تۈمەن يىللار ۋە ئۇ زامانلاردا ئالەمگە كەلگەن شۆھرەتلىك كىشىلەر بىزگە ئەپسانە - رىۋايەت تۈمانلىرى ئىچىدە روشەن كۆرۈنمەيدۇ . ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت

---

① بۇ ماقالە ئالىمىنىڭ 60 ياشقا توشۇش يېكى ئۇز تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئارىغلىق يېشىغا قەدەم قويۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇزىنىڭ ئىدىيىۋى مۇساپىلىرىدىن ، ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىدىن ۋە بەدئىي پەللىرىدىن چىقارغان خۇلاسە . ئالىمىنىڭ بۇ ماقالىسى مۇتەپەككۇرانە مۇلاھىزە ، پەلسەپىۋى پىكىر ئۇچقۇنلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ۋە سەمىمىي تەلەپپۇزدا بايان قىلىنغان . شۇڭا ئوقۇغان كىشىگە يېڭى ئىدىيە ، يېڭى تۇيغۇ ۋە يېڭى ئۇسلۇب ھوزۇرى بېغىشلايدۇ . دەۋرىمىزدىكى ئالىم ، تەتقىقاتچى ياكى يازغۇچى - شائىرلىرىمىز ئۈچۈن بۇ بىر قالتىس ئۈلگە ۋە ئەينەك .

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

تارىخىدا ئېتىبارلىق ئورۇن ئالغان ساكىيامۇنى ، كۈڭزى ، سوقرات ۋە ئەپلاتون قاتارلىق زامان مۆتىۋەرلىرى مىلادىيە كالېندار سىزىقىدىن 6.5 ئەسىر ئىلگىرىلا زېمىن سەھىسىدىن چاقناپ ئۆچكەن .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردا شەرقتە غەربىي جۇ سۇلالىسى ، غەربتە «دىئونۇس» ئويۇنلىرى خۇددى گۈدەكنىڭ خىياللىرىدەك ئۆتۈپ كەتتى . بۇ چاغلاردا شەرقتىكى تېخنىكا ئىلغار ئىجتىمائىي ئوغلى چىن شىخۇاڭ ۋە غەربتىكى بۆرىنى ئىمپېرىيىلىك بولغۇسى ئىمپېراتور رومۇلۇس تېخى دۇنياغا كەلمىگەنىدى . ئەگەر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئاخىرقى مىڭ يىلدىن مىلادىيە ئىراسىغا ئاتلىغان كىشى دېيىش توغرا كەلسە ، ئىسكەندەر رۇلقەرنەين بىلەن ۋىداۋىنى ئەمەس ، بەلكى بۇۋى مەريەم ۋە رىم تارىخىنى بېزەندۇرگەن ئېمپېراتور ئاۋگۇست ئوكتاۋىئانىنى بۇ خاسىيەتلىك تەقۋىمنىڭ قۇتلۇق ساھىبى دېيىش مۇمكىن .

شۇنىڭدىن كېيىن ئالەم ئۇپۇقىدا ئاجايىپ دانالار ، ئەۋلىيالار ، قەھرىمانلار بىلەن گۈزەللىك نامايەندىلىرى زامان ھالقىلىرىغا شۆھرەت بېزەكلىرى تاقىغان بولسىمۇ ، پەقەت ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (934 — 1025) ، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980 — 1037) ، ئەبۇلپەزىل بەيھەقى (995 — 1086) ۋە ئۇلارنىڭ زامانداشلىرىلا بىرىنچى ئىرادىن ئىككىنچى ئىراغا ئۆتۈش شەرپىگە مۇيەسسەر بولالىدى . زامانىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى بىلەن ئەرزازى ، ئەل فارابىدەك ئىلىم ساھىبقىرانلىرى ئۆز نەپەسلىرىنى بۇ قۇتلۇق رەقەمگە يەتكۈزەلمەي «ئاناسىر ئەربە (تۆت زات)» گە قايتىشتى . شۇنىڭدىن بېرى شەرق ۋە غەربتە تەپەككۇر قەسىرىسىنىڭ بۇزرۇكۋارلىرى ، تارىخ سەھىنىسىنىڭ ماھىر ھۈنەرپەزلىرى ، ئىجادىيەت قەلئەسىنىڭ جاۋاھىر غەۋۋاسلىرى ، گۈزەللىك گۈلشىنىنىڭ نەفاسەت چېچەكلىرى بۇ «رابات» (قونالغۇ) قا كېلىپ كېتىشتى . ئۇلارنىڭ قەلەملىرىدىن تامغان ، تۆھپىلىرىدىن

بىنا بولغان مىراس - يادىكارلىقلىرى تۇپەيلى زېمىن يورۇدى. ئۇلارنىڭ نام - شەرەپلىرىنى تىلغا ئېلىش قەلبىمىز قېتىدا ئىزگۈ ھۆرمەت ۋە يۈكسەك ئىپتىخار تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ ! ئەمما ، تارىخ ئۇلارغا ئەمەس ، بەلكى ۋۇجۇدىدا ئەسرىمىزدىن ھالقىش قۇربىتى ۋە قەلبىدە ئەلگە ھەدىيە قالدۇرۇش ھىممىتى بولغان زامانداشلىرىمىزنى ئىككىنچى ئىرادىن ئۇچىنچى ئىراغا بوسۇغا ئاتلاپ ئۆتۈشنى نېسىپ قىلماقچى . بۇ پەقەت مىڭ يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان بەقىياس ئامەت ۋە بىتەقداس شاراپەت ، ئەلۋەتتە ! كېيىنكى تۆتىنچى ئىرا بوسۇغىسىغا قەدەم قويغۇسى بەختلىك ساھىبقىران تېخى نامەلۇم . ئۇ ، ئىنسانىيەتنىڭ ئالەم بوشلۇقىدا «يىپەك يولى» ئاچقان ئىراسىمۇ ياكى بۇلغىنىۋاتقان زېمىن مۇھىتى تۇپەيلى ئادەمزات خۇددى قۇرۇپ قالغان پىلە غوزىسى ئىچىدىكى كېپىنەكتەك ئەبەدىيەتلىك ئۇيقۇغا كەتكەن زامانمۇ ، بۇلار بىردەك مۇمكىنلىك ئىچىدىكى تىلسىمدۇر . شۇنداق ، تەبىئەت مۇھىتىنى ھېسابقا ئالماي ، كىشىلىك كامالىتى ھەققىدە مەنتىقي مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن مۇتەپەككۇر خىيالىي مۇتەپەككۇردۇر . مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ھەممىسى «بۇخارا دەرۋازىسى» دىن ئاتلاش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغاندەك ، «بۇخارا دەرۋازىسى» دىن ئاتلىغانلارنىڭ ھەممىسلا مۇتەپەككۇر بولۇپەرمەيدۇ . ئەگەر تاشقى ئالەم ھادىسىسى بولغان مۇشۇنداق ئىرالار ئالمىشىدىغان يۇلتۇز بۇرجلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈش ئامىتى ئىچكى ئالەم ھادىسىسى بولغان ئۆز- ئۆزىنى يوقلاپ بىلىش بىلەن ، جۇملىدىن ماكان چالغۇسىدىن زامان ناۋالىرىنى تۇزۇۋاتقان تارىخ يۇزلىنىشلىرىنىڭ ئەسرارى بولۇش شاراپىتى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەندە ئىدى ، ئۇ ، مىسلىسىز ئالىي ماقامدىكى خاسىيەتلىك قۇت مۆجىزىسى بولغان بولاتتى . ئۆزى تۇپراقتىن بىنا بولغان بەندە تۇرۇپ ، يەنە ئۆز ئىقتىدارى بويىچە تەڭرى بىلەن سىردىشىدىغان ۋە ئۇشبۇ پەزىلىتى ئۇچۇن نادانلىق ھەسەتلىرى ۋە جاھالەت غەيۋەتلىرى كاساپىتىدىن كېيىنكى

مىخلانغان ئىيسانىڭ مىلادىيىگە تەقۋىم بېشى بولغانلىقى يوللۇق بولسا كېرەك !

2 . ئارىقلىق يېشى

يىللار توزانىدىن باشقا ئاق كىرەر،
شۇ باشىنىڭ پەرقىدە ئاسمان بىلەن يەر.

مىڭ يىللار گىرەلىشىدىغان تەقۋىم مۇجىزىسىگە يېرىم مۆچەل قالغاندا مەن ئاتمىش ياشقا كىرىمەن .

ئاتمىش ياش — هايات مەنزىلىدىكى ئۆزلۈكسىز يوقلاش قونالغۇسى ! ئاتمىش ياش — يۈكسەك سۇكۇنات ، تېرەن تەلقىن پەللىسى ! تەڭرى لايىدىن بىنا قىلغان ۋە ئانا قارنىدىن پەرزەنت قىياپىتىدە تۆرەلدۇرگەن ئىنسان ئۆزىنى دۇنيا مەئىشەتلىرىگە بۇرما مىختەك بارغانسېرى كۇچەپ كىرگۈزۈپ ئاتمىش يىلنى تاماملىشى مۇمكىن . سىرتقى تۈسى پەرىزاتتەك ئەپسۇنكار ، ئىچكى ماهىيىتى تۇگمەن تاشلىرىدەك بىۋاپا ، ياۋۇز ، هىيلىگەر بۇ قېرى دۇنيامۇ ئاتمىش يىل ئىچىدە ئۆز سىرلىرىنى ئىنسانغا يەتكۇدەك ئاشكارىلاپمۇ ئۇلگۇرىدۇ . ئۇ ، نادان ۋە خەسىسكە يىغا ، دانا ۋە ئارىقا بىر سوغۇق كۇلكە ئاتا قىلىدۇ . ئۇنى بويىپ - سىرلاپ دوك بولۇپ كەتكەنلەرگە ئۇنىڭ بېرىدىغىنى خىيالىي سۇمۇرغ ئىزنىكى ، خالاس ! ئاتمىش يىل ، ئەزەلدىن ئىنسانغا ئۇ بىر چاغلاردا تۇتىيا بىلىپ قاتتىق چاڭگاللىۋالغان نەرسىلىرىنى پىرقىرىتىپ تاشلاشقا ، ئۇ پېداكارلىق قىلغان ئەقىدىلىرىدىن قاقاقلاپ كۇلۇشكە بىشارەت بېرىپ كەلدى . بۇ ئاخىرقى «ئوغۇز سۇتى» ئىشارىتىنى پەملىگەنلەرمۇ ، پەملىمىگەنلەرمۇ تالايلاپ ئۆتتى . پەقەت ، زامان سەھىپىلىرىنى كالېندار دەپلا ئۆتكۇزۇۋەتكەن تاش كاللا «زاهىد» لارنى هېسابلىمىغاندا ، ئاتمىش ياش — خاسىيەتلىك ئىككىنچى تۇغۇلۇش ئەييامى !

كۇڭزى ئاتمىشقا كىرگەندە : «ئارقىمغا قايرىلىپ نەزەر

سالسام باسقان قەدەملىرىم خاتا بوپتۇ» دېسە ، ئەھمەد يەسسەۋى :

كۆزۈم يۇمۇپ تاتاچقۇنچە يەتتى ئاتمىش ،
بېلىم باغلاپ مەن قىلمىدىم بىر ياخشى ئىش .

دېگەنىكەن . ئۇ ، 63 ياشقا كىرگەندىن كېيىن ئويغانغانلىقىنى (ئارىق بولغانلىقىنى) ئىقرار قىلغان .

شۇنداق ، ئاتمىشقا كىرمەيمۇ ئويغىنىش — «ئارىق» بولۇش مۇمكىن . شاھزادە سىدىخارتا ياش تۇرۇپلا «بۇددىھا» (ئويغانغان) لىقىغا ئېرىشتى ۋە «ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى (ساك يامۇنى) » دەپ ئاتالدى . ۋەھالەنكى ، ئاتمىش ياشتىمۇ غەپلەتتە قالغان كىشىنى زېمىن لەرزىسى بىلەن تەقدىر زىلزىلىلىرىمۇ ئۇيغىتالمايدۇ . بۇنىڭ ھېچ ۋەقەسى يوق ، چۈنكى ئۇنىڭ ئويغىنىشى ئېتىبارىنى يوقاتقان .

ئويغىنىشمۇ ھەر خىل بولىدۇ . ئەھمەد يەسسەۋى :

«زاھىد بولما ، ئابىد بولما ، ئاشىق بولغىن» دەپ تەلەپ قىلىدۇ . ئۇ ، ۋەسلى ئىلاھنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا مۇھەببەت باغلاشنى ئويغانماق ، دېسە ، جالالىددىن رۇمى ئىنسانىدا تەڭرى قىممىتى ۋە ئەقىدە ماقامىنى كۆرۈشنى ئويغانماق دەيدۇ . نيۇ-يورك شەھىرىنىڭ سابىق باشلىقى جون . لىنسىي بولسا : ئاتمىشتىن ھالقىغاندىن كېيىن ، ھېچقانداق نەرسىنىڭ تاماسىدا بولماسلىقنى ھەقىقىي ئەركىنلىك ، دەپ قارايدۇ .

شۇنداق ، مەن ئويغىنىش يېشىمغا — ئارىق يېشىمغا كېلىپ قالدىم . تىرىك ۋاقتىمدا ئۆلۈمنى ئويلاپ ، مۆتىۋەر چېغىمدا تۇپراقلىق زاتىمنى تونۇپ ، كىبرى - ھاۋانى قايرىپ قويۇپ ئۆز-ئۆزۈمگە مۇنكىر- نىكىر سورىقىنىسى سورىغىم بار . ئۆمۈر مەنزىللىرىمدىن ئۇمىد جاۋاھىراتلىرى تېپىش نىيىتىدە تەرمەچلىرىم سېلىنغان سەپەر خۇرجۇنۇمنى تەلقىن داستىخىنىمغا تۆكۈپ ، ئۇلارغا ئەقىل بىلەن نەزەر تاشلىماستىن ، بۇ ماقامغا قەدەم قويالمايمەن .

شۇنى شەرت قىلىمەنكى ، مەن ئىنسانىيەت تېخى يوقاتقان

ئۆزىنى ، ئۆز ماھىيەتلىرىنى تاپالمىغان ئىرادا تۇغۇلدۇم . مەن يەنە «يىپەك يولى ئىللەتلىرى» مېنىڭ كىشىلىك مۇھىتىم بولۇپ تۇرغان ئەسىرده ياشىدىم . ھايات سەرۇىمگە زامان توزانلىرى بىلەن قاپلانغان چىپار يۆگۈمەچلەر چىرماشقان . ھازىرقى زامان روھىي كېسەللەر ئالىملىرىنىڭ : پۇقرادىن پرزدېنتكىچە ھەر خىل دەرىجىده غەيرىي نورمال روھىيەتكە گىرىپتار بولغان ، دېگەن شۇ كېسەلچانلىقتىن (پىسخىك كېسەلدىن) مەنمۇ خالىي ئەمەسمەن . ئەلدىن مەغپىرەت تىلەش ، ئەقىل پاكلىقىنى ئىزدەش — مانا بۇ مېنى قىزىقتۇرۇۋاتقان پىداكار تېما . «ئۆمۇر تەلقىنلىرى» ئارقىلىق ، ئۇنىڭ ئۇچۇرىدىن ئۇچۇر قىلماقچىمەن .

3 . تەقدىر چەمبىرى ۋە ئىراده ھۆرلۈكى

زامان - ماكان - تۇركۇمدىن پېچىلۇر تەقدىر - قىممەت.
ئاقۇۋىتىڭ بېكىتەر سەنده ئىراده - ھىممەت.

ئادەم ئۇچ نەرسىدىن ھالقىيالمىشى تەس . ئۇ ، ماكان ، زامان ۋە ئۆزى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تۇركۇمىدىن ئىبارەت . مەن مىلىتىق بىلەن كەتمەن تۇرمۇشىنىڭ يىلتىزى ۋە شېخى قىلىنغان ماكان - زامان - تۇركۇمده ياشىدىم . قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قانىلى — تارىم ۋادىسىدا كونا - يېڭى مەدەنىيەتلەر ئارىلاشقان ، تارىخىي ئەپسانىلار بىلەن كەلگۈسى خىياللىرى رېئاللىقتىن شۇنچە يىراق بولغان ، ۋەزىيىتى خۇددى تراكتور ئارقىسىغا چېتىلغان كوزۇپتەك ئۆزىدىن سىرتقى قۇدرەتلىك داۋالغۇشلار تەسىرىده تېز ئۆزگىرىدىغان زامان مېنىڭ نەپەس خەزىنەم بولدى . ئەتراپىمدا ئالىيجانابلىق بىلەن خەستىلىكنى ئۆز روھىيىتى قىلغان خەلق ھەرىكەتلەنگەنىدى . مەن تۇغۇلماستىن ئىلگىرى باشلانغان يېگىچە مائارىپتىن بارغانسېرى شۇنچە كۆپ كىشى تەربىيىلىنىپ چىققان بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ ئارىغلىرى ئاز ۋە بەختسىز ئىدى . خۇددى خەلق چۆچەكلىرىده ئېيتىلغاندەك

ئۇلارنىمۇ «بارسا كېلەر» ، «ياكى كېلەر ، ياكى كەلمەس» ، «بارسا كەلمەس» هايات يوللىرى ئىككىلەندۇرۇپ تۇراتتى . پۇل - بايلىق بارسا كېلەر ، هوقۇق - يا كېلەر ، يا كەلمەس ، مائارىپ - بىلىم يولى بولسا ، بارسا كەلمەس يولغا ئوخشاپ قالغان . هوقۇق تۇتقانلار ۋەزىيەت مۇقىم زامانلاردا «پەيتۇن هارۋا» غا ئولتۇرۇپ ، بىر قەپەس دەۋران سۈرەتتى . ئەمما بىر ئۆمۈر دەۋران سۈرگەنلەر ئاز ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ هوقۇقنىڭ تۆپىسىدىمۇ ، تېگىدىمۇ ئىككى قورقۇنچلۇق كۈچ تۇرغاچقا ، بىر قارىسا يالغان نەرسىدەك ، ئەمما ئۇ هەر هالدا هاڭ ئالدىدا يىلتىزى ئېچىلىپ قالغان دىققاق دەرەختەك ئەنسىزلىكتىن خالىي ئەمەس ئىدى . پۇل ئىگىلىرى پاتقاقتىن مەرۋايىت يىغقاندەك هەپىلىشىش بىلەن ئۆتەتتى . ئۇلار هوقۇقنىڭ قوغدىشىنى ، هوقۇقمۇ پۇلنىڭ بېقىشىنى شەرت قىلغانىدى . بايلارنىڭ مازارلىرىمۇ تام چۆرۈلگەن ، بەزىلىرى شامگۆر قىلىنغان ئالتۇنلۇقلار ئىدى . هېلىقى هوقۇقدارلارنىڭ قەيەرلەردە قانداق ئۆلۈشىنى خۇدا ئۆزى بىلەتتى .

قەغەز - قەلەم ئەهلى ، بولۇپمۇ ئىلىم ۋە مائارىپ ساهەسىدىكىلەرنىڭ تەقدىرى ئۆمۈمەن ئېغىر ئىدى . بايلار ياكى هوقۇقدارلارغا ياللانغانلىرى ، هەتتا هوقۇقدار بولۇپ قالغاندىمۇ هۇرلۇك پەللىسىدىن يىراقتا تۇراتتى . زىندانلاردا چىرىپ كەتكەنلەرنى هېسابلىمىغاندا ، زامانىدىن - زامانغا دۇمىلاۋەرگەنلەرنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغان بىلەن ، باغرى ئالا- يېشىل بويىلىپ كەتكەنىدى . كۆپچىلىك زىيالىيلار تۇرمۇشنىڭ تۆۋەن نېسىۋىسى بىلەن خۇددى مېيىپ كىشىلەردەك تىرىشىپ - تىرمىشىپ كۈن ئۆتكۈزەتتى . ئۇلارنىڭ بايلارمۇ ، هوقۇقدارلارمۇ ، قارام - لۇكچەكلەرمۇ ، زاهىد - ئىشانلارمۇ خەتەرلىك تۇركۈم هېسابلىشاتتى . سىياسىي كاززاپلار ئۇلار ئارىسىغا ئوۋ تاپغانلىرىنى سېلىپ جاهاندارچىلىق شىكارلىرىنى قىلىشاتتى . يۇرەك ۋە سىل كېسىلى ، هاقارەت ۋە تەهدىت ئۇلارنى قورقۇتالمىدى . ئۇلار هەر

هالدا تارىختىن ،دۇنيادىن ، ھەقىقەت ۋە ئادالەتتىن خەۋەردار ئىدى . ئۇلار يېڭىلىقنىڭ بولۇپ تۇرۇشىنى ، مۇئەييەن تەرتىپ قېلىپى تولىمۇ سۆرۈلۈپ كەتمەسلىكىنى ناھايىتى ئاددىي ئەمما ئۈمىدۋار خاھىش قىلىشقانىدى . مەن مۇشۇ جۈملىلەرنى يېزىۋېتىپ ، ئۆز ئۇستازلىرىمنى ، ئۇلارنىڭ ئۇچقۇر كۆز ، تېرەن پىكىر ، كەم سۆز ياكى ناتىق ، پېقىر- مىسكىن ھالىتىنى ، ئۇلارنىڭ كېسەلچان ھەم تىرىشچان ئاياللىرىنى ، ئۇلارنىڭ ئەقلى تېز يېتىلگەن لاچىن مىجەز گۆدەك پەرزەنتلىرىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم . مانا مەن ئاتمىش ياشقا كىرگىنىمدە ئۇلارنىڭ تولىسى ھايات مەنزىللىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغان . ئەمما ئۇلارنىڭ كۆزىدىن چاقنىغان نۇر ، سۆزلىرىدىن لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت تېخى ئۆچمىگەن ، ئۇ پۈتۈن تارىخ ۋە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇ خىل نۇر ۋە ئوتلار بىلەن بىللە ئىنسانىيەت ئارىسىدا مەدەنىيەت قۇياشىنى بەرپا قىلدى . ئۇلار چۆلدە كۆرۈنىدىغان ئالۋۇندەك ، بار دېسە بار ، يوق دېسە يوق قىسقا ئۆمۈرلۈك ھوقۇق ئەھلىگە قارىغاندا ، خەلق تۈركۈمى قوينىدا يالتىراپ تۇرغان بىباھا گۆھەرلەر ئىدى . ئۇلار يۇقىرىنىڭ قۇلى ، تۆۋەننىڭ خوجىسىلىق ماھىيەتلىرىنى ئۆزگەرتمىگەن ئوتىغاتسىز ئەمەلدارلارغا نىسبەتەن ۋىجدان مۇختارىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مەغرۇر ئىدى .

4 . قەترىدىن قۇياشنى ئىزدەپ

زامان، ماكان بىپايان، كېزىپ چىقالماس ئىنسان،
كىتابەت قەترىسىدە بىلىم قۇياشى ئايان.

مېنىڭ ھايات يولۇم پۇل چېكى ياكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنى ساناش ، سىيلاش بىلەن ئەمەس ، بەلكى كىتاب - ژۇرنال سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاش بىلەن ئۆتتى . مېنىڭ ئۆمۈر پائالىيىتىم ئائىلىدىن مەكتەپكە ئۆتۈش بىلەن داۋاملاشتى . ئوقۇتقۇچى بولۇش ماڭا ھەم تەقدىر ، ھەم ھ鳑ممەت - ئىختىيار ئىدى . بۇنىڭدىن

باشقا ئالۋۇن مەنسەپ ، ۋاپاسىز تاپاۋەت مېنى ئۆزىدىن سەسكەندۇرۇەتتى . نېمىشقىدۇر ئېزگۈ ۋە مۇڭ بىلەن گىرەلەشكەن سۈكۈنات شەكلىدىكى تەپەككۇر مېنىڭ قۇياشنى - يورۇقلۇقنى ئىزدەش مەشغۇلۇم بولۇپ ئادەتلەشكەنىدى . ماكان - زامان - تۇركۈم ساپاسىنىڭ تارىخىي قاتلىمى تۈپەيلى مەنمۇ خۇددى يىپەك يولى بېكىلگەن زامانلاردىكى دادام ، بوۋام ھەم چوڭ بوۋىلىرىمدەك تەقىپ ، تۇتقۇن ، بوھتان ۋە باغلاق رىيازەتلىرىدىن خالىي بولالمىدىم . مەن بۇ جەھەتتە ھېچبىر رەقىبىم ياكى خالاسكارىم بولغان شەخسنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرەلمەيمەن . قورقماق دوستلىرىم بىلەن شەپقەتتىن ئادا - خۇدا بولغان ھوقۇقدار تۈغقانلىرىمنى نامەردلىكتە ئەيىبلىيەلمەيمەن . نامەردلىك مەلۇم مەنىدە سانسىز كىشىلەر پادىسىنىڭ روھىيەت ھالىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ يىلتىزى ماكان - زامان - تۇركۈم ساپاسىدىن تەركىب تاپقان مەسخىرىلىك تارىخىي قاتلامدا ئىدى . ئېسىمدە بارىدا ئېيتىۋالاي : مۇشۇ تارىخىي قاتلامغا قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش ، مېنىكچە ، كەلگۈسىنىڭ ئۆز ئۆتمۈشىدە يارىتىلغان قەغەز - قەلەم دۆۋىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىدىكى مىزانغا ئايلىنىشى تولىمۇ تەبىئىي .

كىتاب ماڭا ئىلىم ، يورۇقلۇق ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرچان پىكىر بېغىشلىدى . بۇلار ئەمەس ، كىتاب يەنە تۇرمۇشۇمدىكى بىر قاتار بىگۇناھ سۈيىقەست ۋە ئىجتىمائىي پاجىئەلىرىمگىمۇ يول ئاچتى . ماكان - زامان - تۇركۈم ئۇچبۇرجىكىدە ماگىلان كېمىلىرىنىڭ غەرق بولىدىغانلىقىنى ، «بىكىنمىچىلىك» تامغا قىلىنغان تارىخىي قاتلامدا تەپەككۇر ئۇچقۇرلۇقىدىن بارەھىم مەشرەپ ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ، ئابدۇللا خاراباتى ، يەنە ئابدۇقادىر دامۇللام ، مەمتىلى ئەپەندى ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ پاجىئەلىرىنىڭ زەنجىرسىمان دولقۇن ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى ماڭا بىشارەت قىلدى . دەرۋەقە ، قۇمۇلدا قايسىدۇر بىر دانا ماڭا : «ھەقنى دېمەكلىك ، ئاچچىق يېمەكلىك» دېگەنىدى .

مەن چەككەن رىيازەتلىرىمگە سەۋەب بولغان تارىخىي مۇقەررەرلىكنى ھېس قىلىش بىللە ، مۇشۇ ئوت - تۇتەكلەرنىڭ ئۇستىگە ئېسىلغان پولات شالاسۇن ۋە چويۇن قازاندا پىشقان ئەقىل - ئارىق غىزاسىنىڭ قىممىتىنى قەدىرلىدىم . مېنىڭچە ، ھەممە نەرسە — توپان بالاسى ، قۇياشنىڭ كۆيۈشى ، دەشتى- چۆلنى جەسەتكە تولدۇرۇۋەتكەن جەڭ ، ئېيسانى مىخلىغان كرېست دار ، بۇزۇلغان مۇھىت ، ئاينىپ كەتكەن ئۇلپەت ، يەنە نېمە - نېمىلەر . . . قىسقىسى ، پۈتكۈل ئاپەت ۋە قاباھەت خۇددى ھەسەل ھەرىسىدەك بىر قىيامى شەربەتنىڭ — ئېزگۈلۈك ، بىلىم ۋە يورۇقلۇقنىڭ يېتىلىشىنى تېزلىتىدۇ ! چۈنكى ، ئۇمۇ جىددىي ئۇچۇردىن ئىبارەتتۇر . تۇرمۇش شۇنداق نېمە ، ئۇنىڭدا گۆش يەپ ، چىش كولاش بىلەن ھوزۇرلىنىپ لەيلەپ يۇرمىسەڭلا ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «پەرداز قىلىنغان پەرى» قىياپىتىنى ساقلا ئېچىپ كۆرسىتىدۇ . شەرت شۇكى ، نەپسىڭنى پىكىر ئىلھامچىسى ، مەئىشتىڭنى رەڭلىك كۆزەينەك قىلىۋالما !

مەن ئوقۇدۇم ! خۇددى يېقىندا كاتتا ئىمتىھان بولىدىغاندەك ، خۇددى يېقىندا يېڭى بىلىم گوررىنت سىزىقى ئېچىلىپ ساۋاتسىزغا ئايلىنىپ قالىدىغاندەك جىددىيلىك ، ئەلەم سىرلىرى ئۇستىدە ئۆتكەن ئالىملاردىن دەرس ئالغاندەك كىچىك پېئىللىك ، ھەممە مۇتلەق خۇلاسىلارغا ئىسيان كۆتۈرىدىغاندەك گۇمانىي تۇيغۇ ، يېڭى بوغۇننىڭ ئەلچىسىدەك جىددىي جاۋابكارلىق بىلەن ئوقۇدۇم . مەن ھېلىمۇ ھەر كۈنى ئوقۇيمەن . پاراڭ - خەۋەر مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، ئاساسىي بىلىش مەنبەلىرىگە مايىلمەن . قاچانكى كىتابتىن مەن بىلمەيدىغان يۇقىرى قاتلام بىلىملەر ، بىشارەتلەر ، ناتونۇش ئىبارىلەر چىقىپ مېنى لۇغەت ئىزدەشكە مەجبۇر قىلسا ، ئالاھىدە روھلىنىپ كېتەتتىم . ئۆز سەۋىيەمگە لايىق ياكى مەن ئۇچۇن «ئاتام ئېيتقان بايىقى» قىممىتىدىكى كىتابلارنى بىر قۇر ۋاراقلاپلا نېپىز ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈپ قويماتتىم . ئىبىن سىنا كىتاب ئوقۇپ

چۈشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن كايىمىغان بولسا فارابى بىلەن باغلانمىغان ، ئارستوتېل پىكىر ئېقىمىغا قەدەم قويمىغان ۋە «شەيخۇل رەئىس» بولمىغان بولاتتى . كىتاب — ئۇ تېلېفوندىكى سۆزلىشىش ئەمەس ! هورۇنلۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بەلگىسى ۋە غەپلەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئالامىتى ، مېنىڭچە ، كىتاب داستىخىنىدا مۇئەللىپنى تائامنى چايناپ بېرىشكە بۇيرۇشتۇر . مەن ئەزەلدىن بىلمىگەنلەرنىڭ ناتوغرىلىقىنى ئاشكارىلاپ بىلىم هەققىدە سۆزلەشنى زادىلا خالىمايتتىم . بىلگەنلىرىنى بازلاش هاماقەتلىك ۋە تەنتەكلىك دېگەن قارىشىم دەسلەپتىلا چۈشەنچە شەكلىدە ئەمەس ، ئادەت شەكلىدە مېنى سۈكۈناتچان قىلىپ كەلدى . ناتوغرا سۆزلىگەنلەردىن پات-پاتلا هەقىقەت ئامىللىرىنى ئاقتۇرغۇم ، بەلكى ئۇنىڭ بىرەر ئاساسى بارمىكى ، دېگۈم كېلەتتى . چۈنكى مەن ئىلىمنى بەيگە ئېتى ، بايۋەچچە قولىدىكى ئالماس كۆز ئۈزۈك ، موللام ئاغزىدىكى پەتىۋا دەپ ئەمەس ، بەلكى پەقەت باشلانغان ، داۋام قىلىۋاتقان ، تۈگەللەنمىگەن ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئىزدىنىش بىناكارلىقى ، دەپ قاراپ كەلدىم .

ئىلىم پىداكارلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى بىلىش مېنىڭ دائىملىق «پاكلىنىش» دەرسىم بولدى . ئۇ ، سەلتەنەت ساهىبلىرىنىڭ تاسادىپىي ۋە تەۋەككۈل شەجەرىلىرىگە زادىلا ئوخشىمايتتى . بىلىمگە ئەمەس ئالىملىققا ، هېكمەتكە ئەمەس هاكىملىققا ، ئېزگۈ يۈكسەكلىكىگە ئەمەس ساختا شۆهرەت ۋەسىۋەسىسىگە ، پاكلىققا ئەمەس سۇيىئىستېمالغا بېرىلىپ ، بۇ قۇياش قەلئەسىگە قەدەم قويغانلارنىڭ قولىدىكى قەلەم ، زامانلار ئۆتۈپ ئۇلارنى هەشەمەتلىك ساختا لەهەتلىرىدىن ئىرغىتىپ مەسخىرە مەيدانىغا تاشلايدىغان پولات كۈرەك بولىدىغانلىقىنى مەن ئاشۇ قۇتلۇق تەزكىرىلەردىن بىلدىم .

مەن فارابى ، ئىبىن سىنا ، ئەلىشىر نەۋائىدەك بىلىش يولىدا نىكاهسىز ئۆتۈشنى راۋا كۆرمىدىم . شۇنىڭدەك سەيفۇل دەۋلە ، نوھ

ئىنسان مەنسۇر ، ھۆسەيىن بايقارانىڭ ھامىلىق قىلىشىنىمۇ مۇناسىپ كۆرمىدىم . ئاقىلانە پىداكار ئائىلە ۋە غېرىبانە سىياسىي تەنھالىق مېنىڭ ئىككى ئامىتىم بولدى . ئۇ ، قەلبىمنى قىزدۇرۇپ ، زېھنىمنى سوۋۇتۇپ تۇردى ، روھىي ئەسەبىيلىكتىن «يەكچەشمە» بولۇپ قالمىدىم . تەرسا رەشكى ھەسەت بىلەن ناھەق رىيازەت مېنىڭ مۇشۇ ئۆمۈر مۇھىتىمدا ئېرىشەلىشىم مۇمكىن بولغان ۋە مېنى قەھۋەخانىغا ئەمەس ، تەپەككۇر خىلۋەتگاھىغا باشلاپ بارىدىغان نوبىل مۇكاپاتىم ۋە ئوسكار مۇكاپاتىم بولدى ! ئۇ ماڭا ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە : «ماۋارىپ قەسرىسىدىن شاھادەتنامە ئالغانلارنىڭ ھەممىسىلا ‹ئارىف› بولۇۋەرمەيدۇ !» دېگەن پىكىرنى قايتا ئەسلىتىدۇ .

5 . ھېسسىياتخۇمار ئىرسىيەت

مۇشۇكنى ھارۋىغا قوشساڭ كاڭغا سۆرەيدۇ.

— قۇمۇل خەلق ماقالى

ئىنسانشۇناسلىق بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى نەتىجىلىرىدىن بىرى مىللەتلەرنى «ئېتنىك مەنىدىكى مىللەت» ، «ئىجتىمائىي مىللەت» ، «سىياسىي مىللەت» دېگەن ئۈچ كاتېگورىيىگە ئاجرىتىش بولدى . ئۇلارنىڭ بۇ كاتېگورىيىلىرى ۋە ئۇنىڭغا مىسال كەلتۈرگەن مىللەتلىرى ھەققىدە بۇ يەردە توختىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق . ئەمما ، شۇنىسى روشەنكى ، مىللىتىمىز پارلاق مەدەنىيەت «ئەلئېھرامىلىرى» نىڭ بىناكارلىرى بولۇشى بىلەن بىللە ، ھازىرقى «ئېتنىك مەنىدىكى مىللەت» لىك كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ چىققىنى يوق . ئۇلار چەت ئەللەرگە تارقىلىشنى خالايدۇكى ، يەھۇدىيلاردەك چەت ئەللەردىن كېلىپ توپلىنىشنى خالىمايدۇ . ئۇلاردا بىر ئېتنىك — تەبىئىي مىللەتكە خاس پۈتۈن ئالامەت ، مەدەنىيەت ۋە ئەۋزەل سەنئەت ، مىللىي

ئادەتلەر تولۇق . ئۇلارنىڭ ئۇتۇق ۋە ئىللەتلىرى ، ئالىم ۋە شائىرلىرى ، سەركە ۋە جامائىتى تۇگۈل ھەتتا ئىپتىخار - نومۇس ، مۇھەببەت - نەپرەت ، باھا - پاراڭ جۇغلانمىلىرىمۇ ئۆز كاتېگورىيىسىگە لايىق . ئۇلار قۇم - بوران ۋە سۇ ئاپىتى بىلەن بىرگە ئوقۇش ۋە خىزمەت سالاھىيىتىدىن يۇرەكزادە بولۇپ ، مەسۇل - ھوسۇل ياكى توي - تۆكۈندىن مەشرەپ قۇرۇپ كېلىشتى . ھەتتا ئۇلارنىڭ يۇرت كاتتىلىرىمۇ سەنئەتتىن ئىبارەت بۇ ئىككىلەمچى نەرسىنى ، مۇقامدىن ئىبارەت بۇ «دەستىسى ساتاردا ، بەستىسى ئەيتاردا» بولغان ئىككىنچى زۆرۇرىيەتنى خەلقنىڭ تۇپ خۇمارى قىلىپ ، بىر - بىرىدىن بەكرەك سۇرەن سېلىشتى . مەن ئۇستىگە مال - يۇكتىن ئىبارەت «توقام» سېلىنغان تۆگىدە ئولتۇرۇپ قەدىمكى يىپەك يولىدا مۇقام ئېيتىپ كېتىۋاتقان بەش سەنئەتچى تەسۇرلەنگەن رەڭلىك ساپال ھەيكەلنى كۆرۇپ ھەيران بولدۇم . ئۇلار ئاڭسىز بولسىمۇ ، تارىخي ماتېرىيالىزمغا ئەمەل قىلىپ «توقام» بىلەن «مۇقام» نى تەڭ تۇتقان ، «توقام» نى ئاستىغا بېسىپ تۇرۇپ ، بەرباپ تارىسىغا ناخۇن سوققانىكەن . بىزچۇ ؟ !

گۇدەكلىكىمدە مەنمۇ سەنئەت خۇمار بولۇپ قالدىم . ماڭا تەسىر قىلغىنى ، ئالموتادىن كىرگە ئوقۇش كىتابلىرىدا تىلشۇناس ۋە ئەدىبلەرنىلا شۆھرەتلىك ئالىملىرىمىز دەپ تونۇشتۇرغانلىقى ، بىزدە ھېكمەت ۋە تەبئىي پەن ئالىملىرى ھەققىدە خەۋەرسىزلىك ھۆكۈم سۇرگەنلىكى ئىدى . ئەكسىچە ، مەن يېڭى زامان «ئەدەبىيات» ۋە «ئالماناخ»لىرىدىن ئەمەس ، ھېسسىياتقا باي خەلق قېشى ، تۇرمۇش مۇڭى ، تەسەۋۋۇر يالقۇنى بىلەن كونا شېئىرىي دىۋانلار تەسىرىدە كىلىنكىلىرىمدىكى شېئىرىي ئىرىسىي ئامىللارنى چاقماق قىلىپ ، قەلب چېقىنداقلىرى چېقىشقا مايىل بولدۇم . كېيىنچە شېئىرىي ھېكمەت ئۇستىلىرى — نەۋائى ، شىرازى ، گىيوتى ، تاگۇر ، ئۆمەر ھەييام بىلەن مەشرەپ ئەسەرلىرىدىن

شېئىرىيەتنىڭ ئىنسانىنى ياۋۇزلۇقتىن قۇتۇلۇشقا مەدەت قىلىدىغان هازىرقى زامان «ئىنجىل»ى بولۇشى مۇمكىنلىكىگە هەيران بولمىدىم. بۇ مۇمكىنلىك تەلەپكار مۇمكىنلىك ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مەن هادىسىلەرگە كۆپرەك تۇتاشقان هېكايىچىلىككە قارىغاندا دەبدەبىسىز، شادىيانە چۇقانلاردىن يىراق ياۋا شېئىرىيەت يولىغا كىرىپ كەتتىم. هەر خىل گۇللەردىن، چىلان تۇپراقتىن ئاقىدىغان ئېرىق بويىدا ئۆسكەن رەيهان ۋە يالپۇزلاردىن پەرقلىق مېنىڭ شېئىرىي هېسسىياتلىرىم يۇلغۇن چېچەكلىرىگە ئوخشاش تەنهالىق مۇڭى، ئۇسسۇزلۇق چاڭقىقى ۋە بوران ئەنسىزلىكى بىلەن تولغانىدى. ئۇنىڭدىن سەتەڭلەرگە ئوسما، گۇلخۇمارلارغا تەشتەك گۇلى چىقمايتتى. خۇش پۇرىقى ۋە ئەتىر گۇلىدەك يۇمران - نەپىس بەرگى بولمىغان بۇ هالدىكى چېچەكلەر ئۆز ئىزىغا تۆكۈلۈپ، ئۆز شېخىدا ئەسىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭ ئەۋجىنى يالقۇنلۇق تونۇردا ياكى گۇلخان ئۆركەشلىرىدە كۆرۈش مۇمكىن.

يازغان ۋە ئېلان قىلغان هېكايىلىرىم كۆپ ئەمەس. «زۇلۇم ئوچىقى»، «ئاق خالات»، «ئالتۇنقىز»، «كېسىلگەن قۇلاق»، «كىچىككىنە ئاسىگۇل»، «نىلۇپەر»، «تاش پەرى» هېكايىلىرىنى يازدىم. نېمە ئۈچۈندۇر، ماكان - زامان هادىسىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان چوڭراق ۋە كۆپرەك نەسىرىي ئەسەرلەرگە مەيلىم بارمىدى.

هازىرغىچە ئېلان قىلىنمىغان تارىخىي دراملىرىمدىن يەتتىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتىمەن. ئۇلا: «سۇمۇرغ قوشىقى»، «قەدىمكى يىپەك يولى»، «ئوردىدا باهار»، «پىلە مەلىكىسى»، «مەلىكە گۇلىيۈز»، «تەڭرىتاغ ناخشىسى»، «دات باسمىغان قىلىچ» تىن ئىبارەت. «مەرۋايىت مەلىكە» نامىدا ئۇسسۇل سىپكىتالىمۇ يازدىم. نېمىشقىدۇر 30 ياشلاردا يازغان بۇ تارىخىي دراملارنى ئىشكاپىمدىن چىقارغىم كەلمىدى.

شېئىرلىرىمنىڭ ئوندىن بىرى ئېلان قىلىندى. ئېلان

قىلىنمىغان شېئىرلىرىمنى «باھارىيات» ، «ئاق توز» ، «ئۇچقۇن بىلەن شەبنەم» ، «كۆڭۈل كۈيلىرى» ، «ۋىسال بېغى» ، «سېرىن چېچىكى» ، «ئىزگۈلۈك كۆز يېشى» قاتارلىق توپلاملارغا ئايرىدىم .

شېئىرلىرىمنى ئومۇمەن بەش تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن :

لىرىك شېئىرلارنى بارماق ۋەزىندە قىسقا يېزىشقا مايىل ئىدىم . ئۇلار ئىككى ، ئۈچ ، بەش كۇپلېتنى ئاساسىي شەكىل قىلغان بولۇپ ، يۈرەكتەك چاققان بولسا ، ئۆپكىدەك سوزۇلما بولمىسا ، دەيتتىم . مەسىلىنى قۇيۇپ يەشمەسلىك ، ماجازى غۇۋالىق ، ھەممىنى تېراگىدىك تۈستە ياساندۇرۇش ، چاقماق چېقىپ قويۇش ، كۆز يېشىنى مىسرا قىلىپ قاتۇرۇش مېنىڭ ئىزدىنىشىم بولسىمۇ ، ناباپ شېئىرلىرىمۇ ئاز ئەمەس ، ئۇلاردا ياكى گۈزەل بىر پىكرى روشەنلىك ماقامىغا يېتەلمەي قارا قۇلۇله قارىغىدەك مەرۋايىتتەك قامىلىپ قالغان ياكى ئەرزىمەسلىك ئىچىگە ۋاز كېچەلمەس ئىبارىلەر يوشۇرۇنغان . بۇلارنى قايتا ئىشلىمىدىم . مەن تاسادىپىي ، كوچىدا تىترەپ ياكى مەيۈسلۈك كۆز يېشىغا چۆمۈپ شېئىر «قوشقان» لىقىم ئۈچۈن ، شائىرلىق ئىستىكى ۋە تەھرىرلىك تەلىپى بىلەن تەكرار ئىش ئېلىپ بېرىشقا ھەۋەسلىنىپ كۆنمىدىم . نەتىجىدە ، شېئىرلىرىم يوشۇرۇن ، تەبىئىي ، ئىپتىدائىي جاڭگال پېتى قالدى . بۇگۈن ئۇنى تۈزەي دېسەم ، ئەينى زامانىدىكى ئىلھاملىرىمنىڭ چىنلىقىنى ئەسلىيەلمەيمەن ۋە گۆدەككە ئاتمىش ياشلىق چوڭ دادىسىنىڭ قېنىدىن ئوكۇل بېرىشنى مۇناسىپ تاپمايمەن . مۇزىكىغا تەرجىمان ، شېئىرغا تەھرىرنىڭ ھاجەتسىزلىكى ھەققىدە مۇتلەق بىر نېمە دېگۈم يوق .

غەزەل - قەسىدىلىرىم «شەيدائى» تەخەللۇسىدا يېزىلدى . «گۈلزار ئاشىقى» ، «بۇلبۇل ئازادى» نامىدىمۇ ئازغىنە غەزەللەرنى يازدىم . «ھەمراھى» تەخەللۇسىدا ئانامنىڭ غەزەللىرىنى رەتلىدىم ۋە ئۇنىڭغا غەزەللەر قوشتۇم . غەزەلنى بەش - يەتتە بەيىتلىك ئەنئەنىدىن ئاشۇرماسلىقنى ، پىكىر بىلەن سۆزلىنى

بىرلەشتۈرۈشنى ، خالىسامۇ ياۋا مېۋىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك چىقمىدى . كىشىلەر ياقتۇرمىغان ، زاكاز تەلىپىدە ئېلان قىلىنغان غەزەللىرىمدىن تېنىۋالالمايمەن . ئەمما ، كۆپلىگەن غەزەللىرىمگە پۈتۈن خەلقنى قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتىم يوشۇرۇنغان . ئۇلارنىڭ قانچىكى روشەنلىكتىن مەھرۇملىرىدا بۇ سىر ئۆز زامانىسىغا لايىق مۇساپىدە قاتمۇ قات ماجازىلاشقان . ئەنسىرەيدىغىنىم ، بۇ قېلىن پوستلۇق باداملارنىڭ سەنەم لەۋىدىن چەتتە قېلىشىدىن ئىبارەت . كىمكى ئېرىنمىسە ۋە تىلسىم ئاچقۇچىنى تاپالىسا ، بۇ غەزەللەر ئىچىدىكى مېغىزنى ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن . مەيلى ئۇ بىر قانچە كىشى بولغاندىمۇ !

«رۇبائىيات» نامىدا ھازىرچە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىي ئېلان قىلالىدىم . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى يېتەرلىك ئىخچاملىغان غەزەلنىڭ توختىشىدىن ، بەزىلىرى كۆزۈمگە چۈشكەن ھايات ماھىيەتلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغان رۇجەكلىرىدىن ، بەزىلىرى تەلۇە قۇيۇندىن ئاپىرىدە بولغان . مەن شائىر ئەمەس ، رۇبائىيچىمۇ ئەمەس . شۇڭا ، رۇبائىيچىلىقنىڭ شەكلەن تارىخىغا ، تېماتىك پىكىرنىڭ تەقلىدىي تەكرارلىنىشىغا نەزەر سالغىنىم يوق . مەن ئۆزۈمنى ۋە ئەينى زامانىدىكى ئۆز قەلبىمدىكى خەلق روھىيىتىنى «كالتە غەزەل» شەكلىدە يازدىم . پىكىرنىڭ سۈيۈلدۈرۈلۈشى ياكى تەكرارلىنىشىنى كېچىرىشكە بولغاندا ئىدى ، ھەر بىر رۇبائىيلىرىمنى غەزەل قىلغىلى بولاتتى . ئەمما بۇ ، رۇبائىيلار ئۇچۇن ئۆلۈمدىن ئىبارەت ئىدى . مەن ئۇچۇنمۇ بىر پۈتۈن ئۈيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ تۇنجى بولغان «رۇبائىيات» توپلىمىم 80 - يىللاردا رۇبائىي قىزغىنلىقى پەيدا قىلدى .

لىرىك نەسىر تۇرىدىكى «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» 10 يىللىق (1966 — 1976) مالىمانچىلىق مۇھىتىدا يېزىلغان پارچە - پارچە «سەۋدالىق خاتىرىلىرى» دىن توپلانغان . ئۇنىڭ بەزىلىرىنى جىددىي ئاختۇرۇش ، قاماش ۋە سوراق قىلىش مۇھىتىدا

يوقىتىۋەتكەنىدىم . مەن «كاككۇكنامە» دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھۆرىيەتنى ؛ «مارجاننامە» دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق دېڭىز ئاستىغا تاشلانغان مارجانلارنى ئاسمان يۈزىگە چاچمىغىچە ئۇپۇق يورۇمايدىغانلىقىنى ؛ «سۇمۇرغنامە» دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق تارىخ ھېكمەتلىرىنى ؛ «جاھاننەما» دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق رېئاللىق ئىبرەتلىرىنى ؛ «نىجادىيەتنامە» دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھايات يولىنى يېغىنچاقلىماقچى بولدۇم .

«قارلىق تاغ شەجەرىسى» ئۇچ قىسىملىق شېئىرىي رومان سۈپىتىدە يېشىم 30 غا يەتمەستە يېزىلغان ، كېيىن ئىككى قىسمى ئېلان قىلىندى .

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ياكى تارىخىغا ئائىت ھېچقانچە تەتقىقات ئېلىپ بارالمىدىم . شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى ھەققىدە يازغان قوليازمام يوقىلىپ كەتتى . «پوئېتىكا» نامىدا كىتابنى پىلانلىغان ، ھەتتا مۇقەددىمىسىنى باشلىغان بولساممۇ ، ئۇ شۇ پېتى قالدى . شېئىرىي تەسىراتلار بويىچە بىر قانچە ماقالىلار يازغىنىمنى ھېسابلىمىغاندا ئاساسلىقى «ئومۇمىي ئېستېتىكا» بىلەن «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق ئىككى كىتاب يازدىم . بۇ ئىككى كىتابتا ، بولۇپمۇ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» دا ئۆزۈمنىڭ قاتلام قارىشى ، ئېستېتىكا سىستېمامنى بىر قەدەر روشەن بايان قىلدىم . ئۇ ، گۈزەللىك بىلەن ئېستېتىكىلىقنى ۋە ئېستېتىكا ئوبيېكتلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىقىنى ئاساس قىلغان .

شېئىرلىرىم ئۇستەل ئۈستىدە شائىرانە ئوبراز بىلەن يېزىلمىغان . ئۇ ، كوچىلاردا ، ھارغىن ئەمگەكتىن كېيىن ، ئەۋرەز يولىدىن چىقىپ ھاقارەت ئۆتكەندە ، بىرەر خاتىرە ئورنىغا بېرىشتىن بۇرۇن ، ماشىنىدا ، ئويغىنىپ كەتكەندە يېزىلغان «سەرگەردان» شېئىرلار بولدى . مېنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىمنى ئىشق - مۇھەببەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغۇچىلارغا كۆرە ، ئۇنى رۇبائىيلار ، غەزەللەر ، لىرىك نەسرىلەر ۋە روھنى پاكلاشتۇرغۇچى ، كەلگۈسىگە

ئىنتىلگۈچى تېمىدىكى ماقالىلىرىم ئىچىدە گەۋدىلەنگەن سىمانتىك پىكىر - ھېسسىيات بىلەن تەرىپلىگۈچىلەر مېنىڭ مۇددىئايىمنى چۈشەنگەن بولۇشى مۇمكىن . مەن ھەر خىل ئەسەرلىرىمگە ، ھەر خىل تېمىدىكى قوليازمىلىرىمغا ، ھەتتا ئۇنىڭدىكى بىر تال قىزىل رومال ياكى ئاق توپىغا بىر پۈتۈن روھىيەت دۇنياىمنىڭ قەترە ياكى زەررىلىرىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشتىم . بۇ ماڭا ئۆمەر ھەيىامغا مەي ، ئەلىشىر نەۋائىگە مۇغىچە ، بابارەھىم مەشرەپكە ئىشق ئىبارىلىرى قانداق ماجازى ۋاستە بولسا ، خۇددى شۇنداق ماجازى ۋاستە ھەم تەمسىلىك ئۇسۇل ئىدى . ئابستراكت غايىلەرنىڭ غەمكىن ، ئەمما ئۇمىدۋار شەكلى مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ھاۋالە سىمۇوللىرى تېپىشقا ھەمىشە موھتاج بولۇپ كەلگەن . شېئىرلىرىمدىن بىرەر سىمانتىك پىكىر مەرۋايىتىنى تېپىشنى ئىزدىگەن كىشى ئۇنى قارا لايغا مىلىنىپ تۇرغان قۇلۇلە قېپىنى يېرىپ ئېچىشى مۇمكىن .

مەن شائىرلارنىڭ مۇتەپەككۇر بولۇشىنى ۋە بۇ ساھەگە قىزىققۇچىلارنىڭ كەمرەك بولۇشىنى ، ئالىي ماقاملىق كەسپىي شائىرلاردىن باشقىلىرىنىڭ پەلسەپە ، قانۇن ، ئىقتىساد ، تەبىئىي پەن ، تېبابەت ، ماشىنىسازلىق ، تېخنىكا پەنلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساسىي ئىقتىدار ۋە تۆھپىكارلىق ئورنىغا قويۇشنى ، رەڭلىك شار قويۇۋېتىش ۋە سالىيۇت زەمبىرىكى ئېتىشنى ئاساس قىلىۋالغان مەيخانا ئىشكىدىكى قىزىل كاستيوملۇق «خۇش كەلدى جانان» بولۇپ قالماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن . مەن رىقابەت ياكى ھەسەت بىلەن ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا بولغان مەسئۇلىيەت بىلەن شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ «ئاز ۋە ساز» بولۇشىنى ئېغىزغا ئالدىم . چۈنكى ئالدىمىزدا بىزگە شېئىر مۇسابىقىسى دۇچ كېلىۋاتقىنى يوق !

6. «ئۇچ خەزىنە».

ئۇچ خەزىنە ئىپتىخار، مىلك ھېكمەت ئۇندا چاقنار،
ئۇ ئۇنتۇلسا زېمستاندِن، ئۇ تېپىلسا نەۋ باھار.

«‹قۇتادغۇبىلىك› خەزىنىسى» ناملىق كىتابىم، 1956 - يىلى ئىككى تىلدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن ماقالەم بىلەن باشلانغان ئىنتىلىش ۋە ئىزدىنىش ئاساسىدا شۇ مۇئەللىپنىڭ يېشىدا يېزىلغان. بۇ ئارىلىقتا «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۇك قامۇسى — ‹قۇتادغۇبىلىك›» (ياپونىيىدە ئېلان قىلىنغان) قاتارلىق يەتتە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدىم ۋە باشقا كىتابلىرىمدا بۇ ھەقتە توختالدىم. بۇ كىتابنى يېزىشقا بەش نەرسە تۈرتكە بولدى، ئۇلار: تۈركىيىلىك ئالىم رەشىد رەھمىتى ئاراتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نى ئېچىلمىغان خەزىنە، دېيىشى؛ رۇس تۈركولوگى بارتولدنىڭ بۇ كىتابنى تۆۋەنلەشتۈرگەن سۆزلىرى؛ يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىسىنىڭ قايتا ياسىلىپ يوپۇقدالغانلىقى؛ بۇ كىتاب تەتقىقاتىنىڭ شېئىرىي «يەشمە» نۇسخىسىنى ئاددىيلا ماقالە شەكلىدە تەكرار يېشىپ بېرىشنى قېلىپ قىلغان ئاسان يولغا كىرىپ قالغانلىقى؛ بۇ كىتابنىڭ مىللىي ۋە تىل تەۋەلىكى ھەققىدىكى تالاشلاردىن ئىبارەت. دەرۋەقە، بۇ كلاسسىك «نوم» غا شەرھنامە كېرەك ئىدى. بۇ دەل ئەبەدىيلىك يوپۇق ھېسابلىناتتى. مەن «مەڭگۇ تاشلار»، «تۈرپان تېكستلىرى»، «قاراخانىيلار ھۆججەتلىرى» ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ۋە پىكىرىنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ئىزدەندىم. ئارستوتېل - فارابى، فىردەۋسى - كەيكاۋۇس ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلدىم. كىتابنى سىياسىي نۇقتىدىن ئىزاھلاشتىن ساقلاندىم. ئۇنىڭ كېيىنكى، بىر پۈتۈن ھالەتتە ئىزاھلاشقا ئۇرۇندۇم. نەتىجىدە

تالىشىپ يۈرگەن تىل ۋە مەدەنىيەت «ئىرسىيىتى» ھەل بولدى . يۈسۈپنىڭ تىلى سىڭقۇسەلى تۈتۈك تىلى بولۇپ چىقتى .

«غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كىتابىم شىنجاڭدىكى بۇددا دەۋرى سەنئەت خەزىنىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىم ئاساسىدا يېزىلدى . بۇ كىتابنى يېزىشقا تۆت نەرسە تۈرتكە بولغان ، ئۇلار : بۇ خەزىنىلەرنىڭ سۇ ئامبىرى ياساش ، ئوغۇت توپلاش ۋە ۋاقىت ئىكەكلىرىدە بۇزۇلۇپ بېرىشى ؛ ستەين ۋە شاڭدا ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ تارىمدا ئەسلى مەدەنىيەت بولمىغان ، تارىم مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتى ئېشىندىلىرىدىن تەركىب تاپقان دېگەن قارىشى ؛ بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئۆز زامانىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك بەدىئىي قىممىتى ؛ خەلقتىكى ئۇنتۇلۇش روھىيىتى . مەن بۇ خەزىنىنى كىتابتىن ئىبارەت توپان باسماس «تۇر» تاغىغا يۆتكىگۈم ۋە قايتا ئىزاھلىغىم كەلدى . ئىككى قېتىم قەلەم ئېلىپ تاشلاپ قويدۇم . بۇددىزمنى تەتقىق قىلىش ، ئەنگلىيە ، گېرمانىيە ، ياپونىيە ، رۇسىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن تاشكېمىر جاۋاھىراتلىرىنىڭ رەڭلىك فوتو سۈرەتلىرىنى ئالدۇرۇش ئارقىلىق ئاندىن كىتابنى راۋان يېزىشقا كىرىشتىم ۋە ئۇنىڭ خەنزۇچىسىنىمۇ ھازىرلىرىم . بۇنداق بىر يۇقىرى مالىيە - مەدەنىيەت فوندى ئاساسىدا يارىتىلغان ئۇلۇغ خەزىنىنىڭ بىر مۇختەسەر ئۆرنەك كىتاب شەكلىدە بولسىمۇ «ئۆلمەسلىك» سۈيىدە چۆمۈلدۇرۇلۇشنى ۋە ئەبەدىيلىك مومىياسى ھالىتىدە ساقلىنىشنى قانداق قىزغىنلىق بىلەن ئىزدەندىم - ھە ! بىر مۇسۇلمانىنىڭ بۇددىزم تەتقىقاتىدا قانچە - قانچە كىتاب كۆرۈشى ، قانچە - قانچە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلىشى ، قانچە - قانچە ئېكون (بۇت) لار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىغا توغرا كەلدى .

«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ئىككىسى ئايدىلا يېزىلدى . بۇ كىتابنى مەن دوختۇرخانىدا تاماملىدىم . ئەمما بۇ 1970 - يىللارنىڭ

ئاخىرىدا باشلانغان تەتقىقات ، زىيارەت ئاساسىدا ، ئىككى كىتاب ، 16 ئىلمىي ماقالە ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى . «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» ، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن ئىككى كىتابنىڭ 1980 - يىلى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى . ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئىككى تىلدا تۆت قېتىم نەشر قىلىندى ، خەلقئارا كۆرگەزمىگە قويۇلدى ، ياپونىيە دۆلەت كۈتۈپخانىسىغا ساقلاشقا ئېلىندى . ئاردىدىكى 13 يىل ئىچىدە «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئىقتىلىرى» ، «كۈسەن . مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى» ، «ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرىي ئۇچۇرلىرى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم . نېمە ئۈچۈندۇر ھەر قېتىم مېنىڭ مۇقام ھەققىدىكى چۈشەنچەم خۇددى كولۇمبودىن ئىلگىرىكى سەييياھلارنىڭ زېمىن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىچىلىكلا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدىم . ھېلىمۇ بۇ زېمىن تىلسىمىدەك ، ئۇشبۇ كاتتا خەزىنە يورۇتۇلۇپ پۈتكىنى يوق .

ئۇيغۇر مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدا يۇقىرىدىكى ئۈچ خەزىنە ئالەمشۇمۇل تەسىر ۋە ھۆرمەت قوزغىغان ئۇلۇغ مەدەنىيەت ئەلئىبھرامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ھەقىقەتەن بىزنىڭ مۇقەددەس ئابىدىمىز !

7. كۆمۈلگەن ئىز ، ئۇزۇۋېتىلگەن زەنجىر

كۆكتىن ئىزدىگەننى يەردىن تاپ،
سىرتتىن ئىزدىگەننى ئەردىن.

— قۇمۇل خەلق ماقالى

مەن ئەسلىدە كىچىكىمدىن ھەر خىل كىچىك ، ئوماق ھايۋان بالىلىرىغا ئامراقلىقىم تۈپەيلىدىنمىكىن ، بىئولوگىيە - خىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەنىدىم . تەپەككۇر تۈرمۇشى مېنى ئىنسان ۋە گۈزەللىك تېمىسى بويىچە ئىزدىنىشكە باشلاپ كەلدى .

كۆزۈمگە كۆرۈنگىنى ئالىملىق ئۇنۋانى ئەمەس ، كۆمۈلگەن ۋە ئۈزۈپ - پارچىلاپ ئىزاھلانغان مەركىزىي ئاسىيا تۇرپان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت گۈزەللىكى بولدى . يەرلىك كىتابلاردا ، ھەتتا نەۋائى ھەزرەتلىرى بىلەن مىرزا ھەيدەر كىتابلىرىدا يىراق تارىخ ئۇنتۇلغان ، ئۇنىڭ ئورنىغا نوھ بىلەن ياپەس ، چىڭگىز بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇقەددىمە قىلىنغان بولسا ، ئۆزگە يېزىقتىكى كىتابلاردا پەقەت «شاھنامە» رىۋايەتلىرى بىلەن خانلىق سالنامىلىرى كۆكلەرگە كۆتۈرۈلگەنىدى . مەنمۇ تەييار داپقا پىرىخونلۇق قىلىشنى خالىمىدىم . چۈنكى كىشى پەيتۇن ھارۋا بىلەن زەيتۇن ئوتىغات كىيىپ كېتىش ئۈچۈن بۇ قىسقا «رابات» قا كەلمىگەن .

مەركىزىي ئاسىيا — ئاسىيا - ياۋروپا تۇتاش قۇرۇقلۇقىدا ئىپتىدائىي مېتال مەدەنىيىتى ۋە «ئات مەدەنىيىتى» ئەڭ دەسلەپ باشلانغان ۋە تارىختا تۇنجى خەلقلەر ئالاقە قىزغىنلىقىنى ئاچقان خاسىيەتلىك زېمىن ئىدى . ئۇنىڭسىز ئات بىلەن زەپەر قۇچقان ئېمپېراتورلار ۋە ناتونۇش خەلقلەر زېمىنلىرىنى تۇتاشتۇرغان قەدىمكى قاتناشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ .

نۇقتىنى بىلىش ئۈچۈن چەمبەردىن خەۋەردار بولۇش لازىم . بۇ ، ماكان تۇتاشلىقى چۈشەنچىسى . ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۈرۈش كېرەك . بۇ ، زامان ئىزچىللىقى ئۇقۇمى . راستىنى ئېيتقاندا ، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۆلگەن مىللەت» ۋە «يوقالغان مەدەنىيەت» بولغان ئەمەس . مەن مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىزدەش جەريانىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» (قەدىمكى تۇران تارىخى) ، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرىم بىلەن بىر قاتار ئىلمىي رىسالە - ماقالىلىرىمنى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى بويىچە يېزىپ چىقتىم . بۇ ماقالىلەر : «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزم

مەدەنىيىتى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى» ، «ئوتتۇا ئاسىيا خەلقىنىڭ تۆت زات قارىشى» ، «نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخي قاتلىمى» ، «مەركىزي ئاسىيا ئىنسان مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرى» ، «سەكتاي - ساك - ئۇيغۇر كىيىم مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق» ، «سكتاي مېتال هۇنەر - سەنئىتى» ، «ئۇيغۇ ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى» ، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادي قىممىتى» ، «مانىزم تەسۋىرىي سەنئىتى ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان مانىزم يادىكارلىقلىرى» ، «غەربىي يۇرت تىياتىر سەنئىتىنىڭ مەنبەلىرى» ، «ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ تارىخي تەسۋىرى» ، «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى» ، جۇملىدىن فىردەۋسى ، ئىبن سىنا ، هاپىز شىرازى ، خوجا باهاۋىددىن نەقشىبەندى ، ئەمىر خىسراۋ دېهلىۋى ، ئەهمەد يەسسەۋى قاتارلىق يىپەك يولى مۇتەپەككۇرلىرى هەققىدە خاس باها ۋە قاراشقا ئىگە ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . مېنىڭ مەنسۇر هەللاجى هەققىدىكى ماقالەم شۇ خىل خاس مەنىدىكى ماقالىلەردىن ئىدى .

مەن تولاراق مەركىزي ئاسىيانىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ، مانىزم ۋە بۇددىزم دەۋرىدىكى ، ئىسلام مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تارىخىغا قىزىقتىم . بۇ بىر مەدەنىيەت چەمبىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ئېتىبارىدىن چەتتە قالدۇرۇلدى . «غەرب مەركەز» نەزەريىچىلىرى ئۇنى گرېك - ئىران - هىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ساقىندىلىرىغا باغلاپ ئىزاهلاشتى . يەرلىك تەتقىقاتچىلار پەقەت كونا ئۇيغۇر يېزىقى تېكىستلىرىنىلا ، تۇركي لۇغەتلەرنىلا ئۆلچەم قىلىۋالدى . مەن تولىمۇ يىراق بۇ مەدەنىيەتنى ئېچىش ئۈچۈن بىر چاغلاردا تېخىمۇ كۆپ كىتابلارنى يېزىشنى ئويلىغانىدىم . ئۇنىڭ بىر قىسمى «مەركىزي ئاسىيا ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت تارىخى» ، «تارىختىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەزكىرىسى» ، «يەكەن خانلىقى تارىخى» ، «شىنجاڭ سەنئەت تارىخى» قاتارلىقلار ئىدى .

«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» — ئاساسلىقى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بۇ زوننا مەدەنىيەت تارىخىغا قارىتىلغان بولۇپ، 30 يېشىمدا، 53 يېشىمدا، 59 يېشىمدا بىر قۇر قايتا ئىشلەندى.

«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» نى يېزىش ئۈچۈن بېيجىڭگە ئىككى قېتىم، تاشكەنتكە بىر قېتىم باردىم، ھەتتا ئوتترارنى زىيارەت قىلدىم. بۇ كىتابىمنىڭ يېرىمى، بەلكى تېخىمۇ كۆپ قىسمى تەھرىر تەرىپىدىن «ئىچىدىن قىرىش» ئۇسۇلى بىلەن قىرقىپ تاشلاندى. ئۇلار كىتاب باھاسىنى ئەرزانلىتىش ئۈچۈن بەت سانىنى قاتتىق چەكلەپ، كىتابنى بېسىپ يېتىۋالغانىدى. بەزى ئەدىب - پېشقەدەملەرنىڭ بۇ كىتابنىڭ «زەھەر» تارقىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرۇشى تۈپەيلى، بۇ كىتابنىڭ سىگنالى بىر يىل بېسىپ قويۇلۇپ، ئاخىر مەخسۇس سىنزور قوشۇلغاندىن كېيىن باسمىغا بېرىلدى. مېنىڭ: «ئىككى ئاقباشنى يازىپ، ئاق چۈشتى بۇ باشمىگە» دېگەن شېئىرىم فارابى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەتقىقاتىغا قارىتىلغانىدى. بۇ كىتاب ھەققىدە ئۆزبېكىستاندىكى دۆلەتلىك ژۇرنال — «ئۆزبېكىستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر» نىڭ 1992 - يىللىق 5-، 6 - سانلىرىدا ئابدۇلھەق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلىپ، يۇقىرى باھا بەردى. مەن فارابى ئىدىيىلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇگە - ئۇگىلىرى كىرىشىدىغان، بىر يىلتىزدىن شاخلىنىدىغان سىستېما ھالىتىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ سخېمىسىنى سىزىپ تامغا چاپلاپ قويۇپ يازدىم. قولغا چىققانىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىدىيىسى بولۇشى مۇمكىن، بىراق چېچىلاڭغۇ ئىدىيىلەرنىڭ سىستېما يىلتىزلىرىنى ئېنىقلاش باشقا ئەمگەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە غەربىي ئاسىيادا روھانىيەتكە، خرىستىيان ئەللىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ماددىئونچىلىققا مايىل قىلىپ ئىزاھلانغان بۇ ئۇلۇغ زاتنى ھالال خاراكتېرلەشمۇ مەسىلە ئىدى. جۇڭگو ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى بولغان بۇ تەتقىقات بۇ تېمىنىڭ خاتىمىسى بولماي، مۇقەددىمىسى،

ئەلۋەتتە . مېنى خۇشال قىلىدىغىنى ، فارابى شېئىرلىرىنىڭ مەن ئىشلىگەن ئاز-تولا تەرجىمە شەكلى . بۇ شېئىرلارمۇ خۇددى تاكى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا خەنزۇچە ئائىت شېئىرلارنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدەك جامائەتچىلىك ياقتۇرۇپ مىسال قىلىدىغان شېئىرىي يادىكارلىق بولۇپ قالدى .

«ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىم ئەسلى «ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخىي ئوچېركى» دېگەن نامدا يېزىلغان . بۇ كىتابقىچە مەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ يىراق مەنبەلىرىدىن تاكى يېقىنقى زامان نامايەندىلىرىگىچە بىر قاتار ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم . مەقسىتىم نوقۇل ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە بىر قەدەم ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي ئالەم ۋە كىشىلىك قاراشلىرىغا يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى . بۇ خىل پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتى ئۇزاق چەكلەندى . ئۆزبېكىستاندا ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىن خەلقئارا مۇتەپەككۇرلەر — خارەزمى ، فارابى ، بىرۇنى ، ئىبىن سىنانى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات 2 - رەتتىكى پەلسەپە تارىخى كاتېگورىيىسى سالاھىيىتىدە باشلاندى . بۇ ئىشتا ئاكادېمىك ئىبراھىم مۇمىنوج «ئىزچى» — يول ئاچقۇچى ئىدى . خەيرۇللايېۋ مۇزەپپەر مۇھەددىن ئوغلى ، ئېرىسوف قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىدى . بۇ بىر پەن تارمىقىنى ئېچىش ئۈچۈن 1956 - يىلى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ماقالىنى يېزىشىم بىلەن «ئوڭچى» قالپىقىدا 20 يىل سىياسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم ، زۇلۇم كۆرۈشكە مەنزۇر بولغانىدىم .

«فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى» ، «كومراجىۋانىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى» ، «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى» ، «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش

تىزىسلىرى» ، « ‹قۇتادغۇبىلىك › نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ئىدىيىسى» ، «كۇسەن رەسسامىلىرىدىكى ئىستېتىك ئاڭ توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغىنىمدىن كېيىن «ئۆزبېكستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 3- ، 4 - سانىغا ئا . خ . خوجايېفنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆگىنىش ھەققىدە» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنىدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەپەككۇر تارىخى تەتقىقاتىدىكى ئەمگەكلىرىم باھالاندى .

مەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» نى يېزىشنى تاللىمىدىم . چۈنكى بۇ ھەر بىر ئوقۇتۇش يۇرتلىرى دائىم يېڭىلاپ تۇرىدىغان دائىمىي دەرسلىك قۇرۇلۇشى ئىدى . «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولدۇم ۋە خەنزۇچە يېزىلغان بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى قىسمىنى يېزىپ چىقتىم . «شىنجاڭ پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، قىرغىز قىسمىنى يېزىپ چىقتىم . قىرغىز پەلسەپە تارىخىنى يېزىشتىن شۇنچە باش تارتسامۇ بولمىدى ، بۇ ساھەگە مېنىڭ قول تەگكۈزۈشۈم ئەڭ نامۇناسىپ ئىش ئىدى .

مېنىڭ پەلسەپە تارىخىدىكى پىكىرلىرىم ھەمىشە بىر قاتمال ھالەتتە تۇرمىغانلىقىدىن پەخىرلىنىمەن . بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىمنى ئىلمىي - ئەدەبىي ئەسەرلىرىم بىلەن «ئارىپنامە» دىن كۆرۈش مۇمكىن .

8 . بىر مىللەت ئۇچۇن بىرىنچى زۆرۈرىيەت روھنى پاكلاشتۇرۇش بىناكارلىقىدۇر

ئىزىڭدىن تەكەن ئۇنسە، ئەۋلادىڭنىڭ پوتىغا سانجىلار.

— قۇمۇل خەلق ماقالى

مىللەت ئۇچۇن مەيلى ئۇ قايسى ئېتنىڭ تۇركۈم بولسۇن ، تارىخ سەھىپىسى ۋە دۇنيا سەھنىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتا

زۆرۇر شەرتلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى ۋە ھەممە ۋاقىت بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدۇر . مىللەت تەشكىلى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلىرىدىلا دىنىي ئېتىقاد ، مۇراسىم - ئادەت ، ئالەم ۋە كىشىلىك قاراشلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ روھىيەت رېتىمىنى تۇزىدۇ . مىللەت ئۇچۇن ئۇنىڭ يۇقىرى كامالەتكە قەدەم قويۇشى بۇنداق بىناكارلىقنى تەقەززا قىلمىپلا قالماستىن ، ئۇنىڭ ھەتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ، ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلىشى ئۇچۇنمۇ بۇنداق روھىيەت قۇرۇلۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ . روھىيەت بىناكارلىقىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ مال - دۇنيا تاپاۋىتىگە بېرىلگەن يۇرتنىڭ تەقدىرى ۋىزۇۋي يانار تېغى ئاستىدا قالغان ئالتۇن سودىسى شەھىرى — پومپېينىڭ تەقدىرىدىنمۇ پاجىئەلىك بولۇشىنى قەتئىي ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن . ئىبىن سىنا توغرا ئېيتقان : كېسەل ئېغىزدىن بولىدۇ . بىزمۇ كېسىپ ئېيتىمىز : پاجىئە - ئاچكۆزلۇكتىن ئاپىرىدە بولىدۇ . بېيىشقا روھىيەتنى قۇربان قىلىشنى بەدەل قىلىۋاتقان خەلق بىلەن ، قۇربىتى يەتكىچە ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى پاكلاشتۇرۇرۋاتقان خەلقنىڭ ئالدىدا نېمە تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس .

مەن ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ، ئىقتىسادى ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى تۇرتكىسىدە ئۇيغۇر زېمىنىنىڭ بېكىنمىچىلىكتىن قۇتۇلۇپ ، دۇنياغا يۇزلىنىش مۇقەررەرلىكىنى ھېس قىلغانىدىم . مېنىڭچە مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مۇچىلى ئويغىتىش يىللىرى بولۇش كېرەك ئىدى .

شېئىرلىرىمدىكى يېڭى ئەسىرگە كېتىۋاتقان چالدا كەلگۈسىگە تەلپۈنۇش ، ئىنتىزارلىق روھىيىتى ئىپادىلەندى . بىر قاتار ماقالىلەر يازدىم : «تارىخنى قايتا ئويلىنىش» ، «خەلقنى ئويغىتىش تەپەككۇر ۋاسىتىسىدا ئىپادىلەش» ، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى» ، «ھەسەتخورلۇق

ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار» ، «مىللەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئوچ بۇرجىكى» ، «ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت» ، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» ، «يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ، «ئارىفنامە» ، «يېپەك يولى ۋە تۆگە قۇشى روھى» ، «يېپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى» ، «ئائىلە مەدەنىيىتى» تېمىسىدىكى بىر قاتار ماقالە - كىتابلار ئەنە شۇنداق مەيدانغا چىقتى .

بۇ ماقالە - كىتابلار يۇقىرى قاتلام زىيالىيلار ئىچىدە قىزغىن ھېسداشلىق قوزغىغاندىن باشقا بىر قاتار ئېتىرازلارنى پەيدا قىلدى . بەزى ئاقكۆڭۈل ۋە مىللەتنى ھېسسىي مۇھەببەت بىلەن سۆيىدىغان كىشىلەر مىللەتتىكى ئىللەتنى سۆكۈشنى «مىللەتنى سۆككەنلىك» ، «مىللەت ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرگەنلىك» دەپ قاراشتى . بەزى تارىخچىلار مېنىڭ ئۇيغۇر روھىيىتى قۇرۇلۇشى بىلەن كەلگۈسى تارىخنى كۈتۈۋېلىش چۈقانلىرىمنى «كەلگۈسى بىزنىڭ ئىشىمىز ئەمەس ، يەنىلا تارىخ تەتقىقاتى ماقالىلىرىنى كۆپرەك يېزىڭ» دېيىشتى . بەزى ئەدىبلىرىمىز مېنى : «بىر ئەسىردىن كېيىنمۇ تەقەززا قىلىنمايدىغان نەرسىنى سۆزلىگەن خىيالپەرەس» دېسە ، بەزىلىرى : «مەرىپەتچىلەرنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى چىللاۋاتامسىز ؟» دېيىشتى . بۇلاردىن باشقا ، گېزىت تەھرىرلىرىدىن مېنىڭ ماقالىلىرىمنى خالىغانچە سولغا بۇرايدىغان جۇملىلەر بىلەن تەھرىرلەپ ئېلان قىلغان كىشىلەرمۇ چىقىشتى . شۇنداق قىلىپ ، مەن بىر مەزگىل غەلىتە ئادەم ، يات ئىنسان بولغاندەك بولدۇم .

ئەمما ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان زامان دەرھال تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە مىللەتنى ئەقىل بىلەن سۆيۈشنى ئۆگەتتى . مەدەنىيەتكە قارشى پىسخىكا — روھىي ئىللەت بىلەن رەشكى - ھەسەت بىر - بىرى بىلەن قاتتىق بىرلەشكەندە ئويغاتقۇچىنى چۈشەنمەسلىك ، تىل - ھاقارەت ، بۇرمىلىنىش ۋە تەنھالىق ئازابىنى

چېكىدىغانلىقىنى بىۋاستە كۆزەتتىم . كۆپ ئويلىدىم : بىر مىللەت ئومۇمىي ئويغىنىش دەۋرىدە بىر كۈن كېچىكىپ ئويغانسا ، بىر يىل ئارقىدا قېلىشى تەبىئىي ! بىر مىللەت ئۇچۈن ئەڭ ئېغىر خۇرسۇندى ئىللەت ، ئۇنىڭ جاسارەتسىزلىكى ، ساختا ئىپتىخار ۋە بىكار تەلەپلىكى ! تارىخنىڭ ئەڭ ئېغىر جازاسى ئۆلۈم ئەمەس ، بەلكى مەڭگۈلۈك لەنەت تاختىسىغا مىخلىنىشتىن ئىبارەت ! ئارىق — ئويغانغان ئىنسانىنىڭ خىزمىتى ئويغىتىشتىن ئىبارەت . ئۇنىڭ ئەندىشە قىلىدىغىنى ئۆز پاجىئەسى ئەمەس ، بەلكى مىللەتنىڭ ئومۇمىي تارىخىي پاجىئەسى !

9 . يېڭى نەزەرىيىۋى يەكۈنلەر

باغدىن مېۋە ئۈزگىنىڭدە يېڭى كۆچەت قويۇپ بار،
كۆچۈرۈپ، يادلاش بىلەن ئەقىل تاپماس ئېتىبار.

مەن بىرەر نوپۇزلۇق ئېتىقاد ۋە غايىنىڭ يوقلۇقىنى نۆۋەتتە ئالەمشۇمۇل پاجىئە دېيىش بىلەن بىللە ، بۇنى «چەكسىز پىكىر ئەركىنلىكى» دەپمۇ قارايمەن . بۇ ، مەندىكى غايىسىزلىق مايىللىقى بولماي ، بەلكى كامالەتلىك غايىنى ئىزدەش قىزغىنلىقىدىن ئىبارەت . مەن كىتاب - ماقالىلىرىم ئارقىلىق بىر قاتار يېڭى تەپەككۇر تۈزۈلمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم . ئۇنىڭ مۇھىملىرىنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە :

1 . «قاتلام نەزەرىيىسى» مېتودولوگىيىسى . بۇ ، تەبىئەت ، جەمئىيەت ، روھىيەت ھادىسىلىرى تۈزۈلمە ۋە جەريان ، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئەسلىدىكى ئونتولوگىيىلىك (ئەسلىزاتلىق) قاتلاملىقىغا ئىگە ، ئۇنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۇسۇلىمۇ گېنوسئولوگىيىلىك (بىلىش نەزەرىيىسى) جەھەتتىنمۇ قاتلام مېتودولوگىيە پرىنسىپىنى قورال قىلىشى لازىم ، دېگەن قاراشقا مەركەزلەشكەن .

2 . «ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تارىخ تەتقىق قىلىش

ئۇسۇلى» . بۇ ، تارىخنى تارىخ يازغۇچىنىڭ كونكرېت تاشقى بېسىم ۋە ئىچكى خاھىشچانلىق ئاساسىدا يېزىق بىلەن يېزىشىدىن ئىبارەت يېزىقنى ئۇچۇر قىلىش ئەنئەنىسىگە قارشى قويۇلغان يېڭىچە ئۇسۇل . بۇ ئۇسۇل بويىچە ، تارىخنىڭ ئۆز ئۇچۇر سىستېمىسى ساقلانغان بولۇپ ، ئۇ ھەقىقىي تارىختىن ئىبارەت . بۇ مۇھىمى ماددىي بۇيۇم ، يېزىق - ۋەسىقىلەرنى ئاساس قىلىپ تارىخ بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق بولمىغاندا تارىخ ھەر خىل يېزىلىپ ، ئەسلى ئۆز ئۇچۇرى چەتتە قالغان بولىدۇ . بۇ ، سىماچىيەن ، ھېرىدوتتىن باشلانغان ئۇسۇلدىن كۆپ چىنلىق ، ئىلغارلىققا ئىگە . بۇ ، ئۇچۇر مەنبەلىرىنى ئاساس ، يېزىقنى قوشۇمچە قىلغان يېڭى تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر .

3 . «تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى» قارىشى . ھەر قانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلانمايدۇ ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھادىسە ، ۋەقە سۈپىتىدە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ ، ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمى ئىنسانىيەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى شەكلىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ ، يېڭى قاتلامنىڭ ئۇلىنى تۇزىدۇ ، ماھىيەت ۋە ئۇسلۇبتا يىراق جايلارغىمۇ كېڭىيىپ ساقلىنىدۇ . بۇ تارىخنىڭ جېنى ، بىلىش جۇغلانمىسى ، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندىدىن ئىبارەت .

4 . «قىسمەنلىكتە ئومۇملۇقنىڭ كۆرۈنۈشى» قارىشى . بۇ ، ھەر بىر مىللىي مەدەنىيەت دىتاللىرىدا ، مىللىي فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ شاخچىلىرى ، تارماقلىرى ، ھۇجەيرىلىرىدە ئۆزىگە خاس قىسمەنلىكتىن تاشقىرى پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە مىللىي پسىخىكا ئومۇمىي ئالامەتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدىغانلىقىغا قارىتىلغان قاراش .

5 . «مىللىي مەدەنىيەت ئېرسىيىتى قارىشى» . بۇ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى ، ھەر قايسى تارىخىي شەكىللىرى (فورماتسىيىلىرى) ۋە ھازىرقى ھالىتىدە ئىزچىل يوسۇندا ئۇنىڭ ئېتنوگېنىزىسى ، گېنېئولوگىيىلىك (پەيدا بولۇش ئىلمى)

ئۇرۇقى ، تىپى ، ئالاھىدىلىكى ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان بولىدۇ ، دېگەن پىكىرگە ئاساسلانغان قاراش .

6 . «مىللەت ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆلمەسلىكى ۋە يوقالماسلىقى قارىشى» . بۇ ، تارىختا ئەسلىدىكى نامى ، تارىخىي قاتلام شەكلى «يوقالغان» مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى «ئۆلگەن مىللەت» ۋە «ئۆلگەن مەدەنىيەت» دەيدىغان قاراشلاردىن پەرقلىق بولغان قاراش بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى قاتلامدىكى ئېتنىك تۇركۈم ۋە مەدەنىيەت تۇركۈمىدە ئىزچىل داۋام قىلغانلىقى ۋە ساقلانغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىشنى ئاساس قىلىدۇ .

7 . «ئىنسانىيەت مەدەنىيەتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قارىشى» . بۇ ، ھەر قايسى خەلقلەر تارىخىنى مۇتلەق ياكى پەۋقۇلئاددە يوسۇندا پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئۇزۇۋېلىپ ، خەلقئارا ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئۆز ئالاھىدىلىكى باھاسىدا چەكلىمە قويۇشنىڭ توغرا ئەمەسلىكى ھەققىدىكى يېڭىچە قاراش . ئۇ ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى مەدەنىيەت تارىخى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ناتەكشىلىكنىڭ بىردەكلىككە زىت ئەمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلىدۇ .

8 . «مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق - سىنكرېتىك تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى» قارىشى . بۇ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىسىز ئۆز ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەرىيىسى — «تەدرىجىي راۋاجلىنىش نەزەرىيىسى» بىلەن ، ئۇنىڭ ئەكسى بولغان ، مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت مەركىزىدىن «تەبىئىي مىللەتلەر» گە تارقىلىشى ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەرىيىسى — «دىففوزىيە نەزەرىيىسى» گە ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھەققىدىكى يېڭى قانۇنىيەت — قاتلام - سىنكرېتىك راۋاجلىنىش قارىشىدىن ئىبارەت . بۇ قاراش ، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مىللىتى ئىجادىيىتىدىن چوڭ بولىدۇ ؛ ئۇ ، ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى

ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە لازىملىق تەسىرىنى چەككىلەپ ، بويسۇندۇرۇپ ، ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىدۇ ؛ بۇنداق راۋاجلىنىش ۋە سىنكرېتىك (قوشۇلما) ھالەت ئارقىلىق يېڭى مەدەنىيەت ۋە ئۇسلۇب يارىتىش جەريانى تارىخىي قانۇنىيەت بولۇپ ، ئالدىنقى ئىككى نەزەرىيىدىن ئىلمىي ۋە ئەۋزەللىككە ئىگە .

9 . «ئىككى مەدەنىيەت ۋە بەش مەدەنىيەت تېپى قارىشى» . چەكسىز ، رەڭگارەڭ مەدەنىيەتلەرنى «يەرلىك مەدەنىيەت» ۋە «خەلقئارا (دۇنياغا يۇزلەنگەن) مەدەنىيەت» تۈرىگە ئاجىرىتىش بىلەن بەش مەدەنىيەت تېپىنى دۇنياغا يۇزلەنگەن كلاسسىك مەدەنىيەت تېپى دەپ ئاجراتقان قاراش . بۇلار : «گرېك - رىم مەدەنىيەت تېپى» ، «كۇسىن - كوشان مەدەنىيەت تېپى» ، «سۇي - تاڭ مەدەنىيەت تېپى» ، «ئەرەب يېزىقى مەدەنىيەت تېپى» ، «ئەدەبىي ئويغىنىشتىن كېيىنكى زامان مەدەنىيەت تېپى» دىن ئىبارەت .

10 . «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۈچ باسقۇچى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇش . بۇ ، ئىسلام خەلىپىلىكىدە IX — XII ئەسىردىكى مەدەنىيەت دولقۇنى ھادىسىسى (بۇ ئېتىراپ قىلىنغان قاراش) نى ئۈچ باسقۇچقا ئاجراتقان ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ، مەھمۇد قەشقەرىنى ئۈچىنچى دەۋر - باسقۇچنىڭ مۇقەددىملىك ۋەكىلى دەپ كۆرسىتىدىغان پىكىر شەكلىدىن ئىبارەت .

11 . «يېڭى شەرق رېنسانسى بىشارىتى قارىشى» . بۇ ، شەرق خەلقلىرىنىڭ ئويغىنىشى ، يېڭى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ كۆچىيىشى ، غەرب - شەرقنىڭ يېقىنلىشىپ ۋە تەڭپۇڭلىشىپ بېرىشى ، غەربنى مەركەز قىلغان ئاساسىي پەن نەزەرىيىلىرىنى تېخنىكىلوگىيىدە قوللىنىشتىن شەرقتە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە مالىيە ئەۋزەللىكىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن شەرقتە يېڭى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ ، دېگەن بىشارەتلىك ھۆكۈم .

12 . «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دېگەن ھۆكۈم . بۇ ، ھازىرقى زامان ئىنسانىيەت مەدەنىيەتىشۇناسلىقى يۈزلىنىشى — پەن - تېخنىكا ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىكى يېڭى ئىستىقبال بويىچە ، دېگىز - ئوكيان قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى ئورنىغا يېگى ، زامانىۋى چوڭ قۇرۇقلۇق ھەر خىل قاتناشلىرى ئۇستۇنلۇكى ئىراسى باشلىنىدۇ ؛ ئىنسانىيەت بايلىق ، ئەمگەك ۋە بازارلىرى قويۇق توپلاشقان چوڭ قۇرۇقلۇق — يەنىلا يېپەك يولى بويلاپ كېڭەيگەن ئاساستا يېگى گۈللەشكە يۈزلىنىدۇ ؛ نىسپىي مەنىدە دېگىز - ئوكيان قاتنىشى ۋە پورت - پرىستان گۈللىنىشى كېيىنكى ئورۇنغا چۈشىدۇ ، دېگەن ھۆكۈم .

13 . «مەكىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇچ تارىخىي دەۋرى» نىڭ قويۇلۇشى . بۇ ، يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى سومېر - سىمىيان - سىكتاي دەۋرى بىلەن يېپەك يولىنىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردىن مىلادىيە 16 - ئەسىرگىچە) گۈللىنىشى ، خارابلىشىشى ۋە قايتا ئېچىلىشىدىن ئىبارەت ئۇچ دەۋرگە ئاجرىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

14 . «قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى» . بۇ ، گۈزەللىكنى تەبىئەت ، جەمئىيەت ، بىلىش سۇبېيېكتى ۋە مۇجەسسەم قاراشتا ئىزاھلاشتىن پەرقلىق گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيىلىك (ئەسلى گۈزەللىك) ، بىلىش نەزەرىيىسىلىك (ئېستېتىكلىق) ، سەنئەت گۈزەللىكى ، زوق ۋە باھا ، ئېستېتىك تەربىيە ، ئىنسان گۈزەللىكى ، مەنىۋى گۈزەللىك ، ئىقتىدار گۈزەللىكى قاتارلىق قاتلام ۋە تارماق قاتلاملارغا ئاجرىتىپ ، ئۆز سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە كونكرېت ئىزاھلايدىغان ئىلمىي سىستېما .

15 . «يېڭىچە ئاڭ ئىنقىلابى» قارىشى . ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا ، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر

تۇرتكىسىدىكى ھەر خىل ئاڭ - ئىدىيە قېلىپلىرى بوھرانى ئاساسىدا شەكىللەنگۈسى ئىنسان مەقسەت قىلىنغان مۇجەسسەم گارمۇنىيىلىك يېڭىچە سۈبلزاتسىيە قارىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇقەررەرلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈم .

16 . «پەلسەپىنى ئۆزگەرتىش تىزىسى» . بۇنىڭدا ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىن باشقا يەنە بىلىشنىڭ تارىخىي فورماتسىيىسى — ئانىمىزم ، تېئىزم ، پانتىزم ، ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم بەش بىلىش تىپى ؛ ئاڭنىڭ مەنتىقىي تىپى ۋە تارىخىي تىپى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوبيېكتى ، تۈپ مەسىلىسى ، ئالىي مەسىلىسى ، مەۋجۇتلۇق قىممىتى ، تۇركۈم كاتېگورىيىلىرى يېڭىچە قويۇلغان .

17 . مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ نوقۇل مۇزىكا مەدەنىيىتى بولماي ، بىر پۈتۈن ئېتنىك فولكلور مەدەنىيىتى خاراكتېرى قارىشى .

18 . مۇئەييەن مىللىي ئاسسىملاتسىيە دەۋرىنىڭ بولماسلىقى ۋە ئاسسىملاتسىيە ھەم دېسمولاتسىيە (ياتلىشىش) ھادىسىسىنىڭ قىسمەن ، نىسپىي ، دائىمىي ۋە قاتلاملىقى قارىشى .

19 . جەمئىيەتنىڭ غايىۋى سېۋېلىزاتسىيىسى ھەققىدىكى مەنتىقىي مۇھاكىمە تىزمىسىنىڭ نوپۇس ، ئېكولوگىيە ، ھايات شارائىتىنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىق تۈپ ئالدىنقى شەرتلەردىن ئايرىپ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ غەيرىي ئىلمىيلىكى قارىشى .

20 . بىر دۆلەتتە سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكى ۋە كومموۇنىستىك جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى قارىشى .

21 . باراۋەرلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇقى قۇرۇلما ۋە كۈچلەر نىسبىتى مۇۋازىنىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى قارىشى .

22 . ماۋارىپ ۋە ساغلام - سالماق مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلۇشى بىلەن قولغا

كەلتۇرۇلىدىغان ماددىي - ئىقتىسادىي ئىلگىرلەشنىڭ داۋالغۇشى ۋە بوھران پەيدا قىلىشى مۇقەررەرلىكى ھۆكۈمى ۋە باشقىلار . بۇ قانۇنىيەت ، سىستېما ، ھۆكۈم ، يەكۈن ۋە تىلغا ئېلىش شەكىللىرى ئالاقىدار كىتاب - ماقالىلەردە روشەن ئىزاھلانغان . ئۇ داۋاملىق تۇرمۇش سىنىقىدىن ئۆتۈشى كېرەك . بۇ نەزەرىيىۋى يەكۈنلەرنى دەرھال تەنقىدلەش ئاسان . قىيىنى ، ئۇنىڭ ئاساسلانغان ھادىسىلىرىنى ئىنكار قىلىش . ھەقىقەتنى ئىنكار قىلىش ، قانۇنىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلىش ، مەيلى تەبىئىي ياكى ئىجتىمائىي - تارىخىي جەھەتتىن بولىمسۇن كىشىلەرنى جازالايدۇ ، جەمئىيەتتىن ئېغىر تارىخىي - بەدەل تۆلەم تەلەپ قىلىدۇ !

10 . شەخسنىڭ قىممىتى

ئادەمگە ئالەمنىڭ سىرى جۇغلانغان،
ئادەمسىز سىرىنى بىلەلمەس جاھان.

ئۆمۇر مەنزىللىرىمىزدە توپلىغان تەرمەچلىرىمىگە بىر قۇر نەزەر سېلىپ چۆچۈپ كەتتىم : ئەل بىلەن سۆھبەتلەشكىنىم تەنھا پىكىر قىلىشلىرىمىدىن ئاز بولدى ؛ سەيلى - ساياھەتتە كۆرۈپ بىلگەنلىرىم تەييار كىتابەتتىن ئوقۇپ تەسەۋۋۇر قىلغانلىرىمدىن ئاز بولدى ؛ كەلگۈسى بوغۇنغا قالدۇرغانلىرىم ئۆتمۈش ئۇستازلاردىن ئالغىنىمدىن ئاز بولدى ؛ ئەقىلغە بېرىلىپ ھېسسىياتتىن ئايرىلىپ قالغان ۋە ھېسسىياتقا بېرىلىپ زېھنىن تەكشىكىنى بۇزۇۋالغان ئىشلىرىم بىر تالاي بولدى ؛ مەغرۇر ۋە ئۆزىنى ئەرزىمەس تۇتقان روھىي ھالەتلىرىم ھەر قايسى دەۋرلىرىمدە كۆرۈندى ؛ ئۆزىنى تىزگىنلىگەن سۈكۈناتلىرىم بىلەن جۇرئەت قىلالمىغان سۈكۈناتلىرىم ئارىلىشىپ كەتتى ؛ خىلىغچە كېچىكىپ ئويغاندىم ۋە تولۇق ئويغىنالمىدىم ؛ دەۋر ۋە مۇھىت ھاۋاسىدا ئۇزاق مەست بولۇپ ، تەنتەك چۈشەكەپ ، مۇستەقىل ۋە بىۋاستە كۆزىتىپ تەپەككۇر قىلىشتا مۇچەل - مۇچەللەپ كېچىكتىم ؛ مېنى ئوقۇتقان

ئوقۇتقۇچىلىرىمدىن داۋاملىق نەسىھەت ئاڭلاپ ، ئوقۇتقان ئوقۇغۇچىلىرىمدىن يېمىرىلمەس مەرىپەت كارۋىنى ئۈيۈشتۇرالمىدىم ؛ ئۆزى چۈشىنىپ قالىدۇ ، قايتا چۈشىنىشكە پۈرسەت بېرىش كېرەك ، دەپ مېنىڭ قاراشلىرىمنى راسا چۈشەنمىگەن زاتلارغا پائال يېقىنلىشىپ پىكىرلىشەلمىدىم ؛ تېماتىك تەسەۋۋۇرۇم نۇرغۇن جەھەتلەردە تار ، قاتمال ، زەئىپ بولۇپ قالدى . قىسقىسى ، زامان - ماكان - تۇركۈم - ئىندىۋىدۇئال چەمبەر - توساق - زەنجىرلىرى ئىچىدە ياشىدىم . قوللاش ئىمتىيازى ، نەشرىيات هامىيلىقى ، يۇقىرى قاتلام زىيالىلارنىڭ هەمدەملىكى ، پائالىيەتلىرىمگە هەمكارلاشقۇچى كاتىپلارغا مۇيەسسەر بولالمىدىم . زامانىنىڭ خورانقۇچى دولقۇنلىرى بىلەن زىققا خەستەلىكى خېلى كۆپ ۋاقتىم ۋە كۈچۈمنى يەپ كەتتى ! مېنىڭچە ، ئالاهىدە ئىلتىپات دىۋگاتىلى ۋە تۇرمۇش ماهارىتىگە ماهىر بولمىغان زاماندىشلىرىمنىڭ «تەپەككۇر تۇرمۇشى» قىسمەنلىرىمۇ مۇشۇ تېپكە كىرىدۇ .

ئەكسى جەهەتتىن ئالغاندا ، ئىنسانىنىڭ هايات قىممىتى «ئوڭۇشسىز مۇهىت» بىلەن ئېلىشىش ئارقىلىق رويابقا چىقىدۇ . راهەت ، «تەييارغا هەييار» مۇهىت يالتىراق كۆرۈنۈش يارىتىشى مۇمكىن . هومېر ۋە رۇداكى قارىغۇ بولغاچقا ، ۋىنا ۋە ئود چالغۇسىغا ئۆزىگە خاس ماهىر بولغان . سىكتايلار ئات كۆندۇرۇش جاپاسى ۋە چەۋەندازلىق قورقۇنچلىقىنى يەڭگەچكە ، ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . كىچىك ئاسىيا ، پەلەستىن ۋە ئەرەب زېمىنىدىكى كۆپلىگەن ئەۋلىيا - ئەنبىيالار پادىچىلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن . تاشنى سىلىقلاپ ئىشلەش يوللىرى ئىگىلەنمىگەندە مېتال هۇنەرۋەنچىلىكى بولمىغان بولاتتى . ئىيسا كرىستقا مىخلانمىغاندا ، ئۇنىڭ هېسداشلىق قوزغاتقۇچى ئېزگۈ خىسلىتى يۈكسەكلىك قوزغاشتا مۇنچە كۈچلۈك بولمىغان بولاتتى .

يالتىراق مەرۋايىت — قارا قۇلۇله پەرزەنتى ، ھەقىقەت — خاتالىق چېچىكى ، غەلىبە — مۇشەققەت ھالۋىسى ! رەقىب ۋە كۈشەندىلىرىڭ — سېنىڭ نازارەتچىلىرىڭ ۋە ئۆز - ئۆزۈڭنى تىزگىنلەش سىگنال - بەلگىلىرىڭ . ھاپىز شىرازى توغرا ئېيتقان : تەڭرى نادان ۋە ئىقتىدارى ئاجىزلارنىڭ غېمىنى ئالدىن يەيدۇ ، ئۇلارغا ئامەت توقاچلىرى تاشلاپ بېرىدۇ ، ئۇلار كىشىلىك سارىيىنىڭ ئەتىۋارلىق مۇشۇكلىرى . تەڭرى قەيسەر ۋە قابىللارغا پۈتۈن رىيازەتلەرنى قالدۇرغان ، چۈنكى ئۇلار تۈگىمەن تېشىدىن گۈل ئېچىلدۇرغۇچى كىشىلەر ، ئۇلارنىڭ غېمىنى يېيىش ھاجەتسىز ! ئۇلار ئۆز قىممىتىنى ، كىشىلىك قىممىتىنى يارىتقۇچىلاردۇر !

شەخسنىڭ قىممىتى شەخسنىڭ كىشىلىك تارىخىدىكى قىممىتىنى ئەڭ يۇقىرى قىممەت تېپى قىلغان ! بۇ ، شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ جىسمانىي مەۋجۇتلۇق قىممىتى ، گۈزەللىك بەخش قىممىتى ، ئاتا - ئانىلىق مېھرىبانلىقى قىممىتىدىن ھالقىغان ، شەخسىي ئۆمۈر قىممىتىدىن ھالقىغان تارىخىي قىممەت ۋە ئومۇم كىشىلىك تۆھپىكارلىقى قىممىتى دېگەن سۆز . يېشىپ كەلگەندە ، بۇ :

— شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نەسەپ - سالاھىيىتى ، ئىگىلىگەن ئىمتىياز ۋە بايلىقى بىلەن ھېسابلانمايدۇ ، دېگەن سۆز .

— شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھاياتلىق ۋاقتىدىكى ئېرىشكەن مەدھىيە ياكى ئۇچرىغان ھاقارەتلىرى ، غەلىبە ياكى مەغلۇبىيەتلىرى ، ئۆزى ياكى باشقىلار چوقۇنۇپ ياسىغان ئوبراز - ھەيكەللىرى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ ، دېگەن سۆز .

— شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھاياتلىق مەزگىلى ، ھايات ياكى ئۆلگەنلىكى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ ؛ ئۆلۈم — تەڭرىنىڭ ئەڭ ئالىي جازاسى ئەمەس ، تەڭرى ۋە پۈتۈن مۇتلەق تەبىئەت ئۇچۇن ئۆلۈم ئەڭ ئاخىرقى چەك ئەمەس ، شەخسنىڭ قىممىتى ئۆزىگە ئۆلۈمنى

ئاخىرقى مەۋجۇتلۇق چېكى قىلمايدۇ ، دېگەن سۆز .

بۇ ئۇچ قاتلاملىق مەنىگە پەقەت تولىمۇ خامۇش ، پىكرى ئاجىز ، تەنتەك كىشىلەرلا ھەيران بولۇشى مۇمكىن . بۇ ھەيرانلىق ئۇلارنى ئەخمىقانە تەمەننا قىلغۇچىلار ، ئەخمىقانە چوت سوققۇچىلار ۋە ۋاپاسىز پەلەككە كولدۇرلاپ ئالدانغۇچىلار قىلىپ قويغان !

بىز ئۇچۇن ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى ، بەخت - سائادىتى ، مۇجەسسەم تەپەككۇرى ئومۇم جۇغلانمىسىغا ئۆزىگە خاس تارىخىي قاتلام ئۇلى ھەسسىسىنى قوشقان ، ئۆتمۇشنى كەلگۇسىگە ئۇلايدىغان روھىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تۇزۇلمىسىگە خاسلىققا ئىگە تۆھپە قوشقان ، تەپەككۇرى ۋە مۇئەممالىرى كىشىلەر تەرىپىدىن داۋاملىق قايتا ئېتىبار بىلەن قاراشقا ۋە ھەر قېتىم يېڭى مەنىدە جۇلالىنىدىغان ئىلھام ئۇچقۇنلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا مۇناسىپ بولغان كىشىلەرنىڭ قىممىتى ھەقىقىي ئۆلمەس قىممەتتۇر . بۇ قىممەت مەلۇم مەنىدە ئۇلارنىڭ ھامىي ۋە قوللىغۇچىلىرىغا «رەھمەت سۆيى» ، ئۇلارغا قەست قىلغۇچىلارغا خىرە شولا ، ھەتتا تارىخىي مەسخىرە ئېلىپ كېلىدۇ .

ھەممە ئۆلىدۇ ، ئۆلۇمنىڭ ۋاقتى ، شەكلى دەپنە مۇراسىملىرىنىڭ دەبدەبىسىمۇ ھەر خىل بولىدۇ ، ئەمما ئۇزۇلمەس دولقۇن — مەرىپەت تارىخى ۋە روھىيەت تارىخى ئۆزى خالىغان شەخسلەرنى قايتىدىن «تىرىلدۇرىدۇ» ! بۇنى زاكاز قىلغىلى ، ئۆزى قىلمۇالغىلى ، ئاپاق خوجىدەك يۇز مىڭلىغان قەسەملىك مۇرىت - مۇخلىسلىرى ۋە گۇمبەزلىك قەبرىگاھلىرى بىلەن «ئەبەدىيلىك ئابىدىسى» گە ئايلىنىۋالغىلى بولمايدۇ ! نېمە چارە ، تارىخ ئەنە شۇنداق نەرسە ! بۇ پۇتۇنلەي بولمىسىمۇ ، خەلق تېپىشماقلىرىدا كىدەك : «تەگ دېسە تەگمەيدىغان ، تەگمە دېسە كېلىپ تېگىدىغان» تىلسىم .

مەن تۆت پەسىلگە ، تۇغۇلۇۋاتقان ، ئۆلۇۋاتقانلارغا ، ھەر خىل مەئىشەتتە ياشىغانلارغا ، غالىب ۋە مەغلۇبلارغا . . . ئانچە

تەئەججۇپلەنمەي ياشىدىم . قەتئىي مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكەن «ھەقىقەتەت» دېگەنلىرىمدىن داۋاملىق قايتا - قايتا كۆزىتىشكە قالدۇرغان ئوبيېكتلىرىم كۆپ بولدى . بىر قېلىپ ، بىر فىگورا ، بىر مودېل ئەتراپىدا مۇخلىس - پەرۋانە بولغىنىم ۋە ھەر بىر ئاتالمىنى ئۇنىڭ گۈزەل ياكى خۇنۇك نامى بىلەن ماھىيەتلەشتۇرۇۋەتكىنىم يوق . مەن تۇغۇلغاندىن تاكى ئۆلگۈچە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پىكىر نۇسخىلىرىنى تەكرارلاپ ئۆتكۈچىلەر بىلەن ئۇنى يەڭگىلتەكلىك رەۋىشتە ئىنكار قىلغۇچىلاردىن پەرقلىنىشنى خالىدىم . تارىختا مەيلى دىن ئەۋلىيالىرى ، مەيلى بىرەر كەشپىيات ئىگىلىرى بولسۇن ، ئۆزلىرى يېڭى پىكىر سىستېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى بۇ خىل قاراشلارنىڭ نامايەندىلىرى بولمىغانىدى . ساكيامۇنى بۇددىزمىنى ، ئىيسا خرىستىيانچىلىقنى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلامنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى بۇ ئەقىدىلەرنىڭ نامايەندىلىرى ئەمەس ئىدى . پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنلەر تارىخىدىكى يېڭىلىق ئىگىلىرى ھەققىدىمۇ شۇنى دېيىش كېرەك . ئوتتۇرا ياكى ئارىغلىق يېشىدا ئۆز زامانىسىنىڭ يېڭى پىكىر ئېقىمى ۋە ئىلمىي تەقەززالىرىدىن يىراقتا قالىدىغانلار كۆپ ، ئەلۋەتتە . چۈنكى ھەممە ئادەم ئېينېشتېين بولۇۋېرەلمەيدۇ . ئەمما تارىخ پىكىر بوھرانلىرى ۋە ئىلىم تەقەززالىرى مۇئەييەن پەللىگە يەتكەندە تارىخىي شەخسلەر ئارقىلىق ئۆز يولىنى يورۇتقۇچى مۆجىزىلەرنى پەيدا قىلىدۇ . ئۇلار مۇشەققەت ئىچىدە ئىلگىرىلەيدۇ ۋە كىشىلىك روھىيىتىگە نۇر بېغىشلايدۇ . تارىخ ئۇلارغا مۇشكۈللۈك ئارقىلىق يۈكسەكلىك بەخش ئېتىش بىلەن بىللە قارشىلاشقۇچىلارنىڭ چۇقانلىرىغا يول قويىدۇ ۋە ئۇلارنىمۇ يەنە مەسخىرە توزانلىرى بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ . ئالەم پەقەت ئەبەدىيلىك جاۋاھىراتلىرى ۋە بۇ يولدىكى ھەر بىر تارىخىي قاتلام تۆھپىلىرىنى روھىيەت بايلىقى قىلىپ ، ئۇنىڭدا يېڭى ئەۋلادنىڭ كىشىلىك مۇھىتىنى يارىتىشقىلا مەپتۇن . ئۇنىڭدىن باشقا

ھەر قانداق شەخسنىڭ ھاياتى ، روزىغارى ۋە شەخسىي تۇرمۇشىغا بىۋاپا ! چۈنكى ھالاكەت قانۇنى دەل ۋاپاسىز پەلەكنىڭ تۈپ قانۇنى ، ئالەم دىئالېكتىكىسىنىڭ پولات مەنتىقىسىدىن ئىبارەت .

ئاتمىشقا كىردىم . ئالەم سىرلىرىدىن پىنىنىدەك بىلىۋالدىم ۋە بۇ قىسمەنلىكتىن ئالەمنىڭ ئومۇمىي مىجەزىنى ھېس قىلدىم . ئاتمىشقا كىردىم . كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ جىسمانىي جەھەتتە قىسقا مەزگىللىكى ۋە روھىيەت ئىزچىللىقىنىڭ چەكسىز تارىخىي زەنجىرىدىن خەۋەردار بولدۇم . ئۆلۈم ماڭا قورقۇنچلۇق ئۇچۇر ئەمەس ، بەلكى ئۇ ھاياتنى قەدىرلەش ، ئۇنى «ئالتۇن شۆپۈك» ۋە «يالتىراق پۆپۈك» كە تېگىشىپ قويماسلىق ئۇچۇن تىرىشىشقا ئىلھام بېرىپ ، چۇقان سېلىپ تۇرغان ۋەھىي ! مەن ھاياتنى ئۆلۈم تارازىسىدا ، روھىيەت جاۋاھىراتلىرىنى تارىخ مىزانىدا ئۆلچەيمەن . قالغانلىرى مەيلى قەسىر ، مەيلى خەزىنە بولسۇن ، پەقەت بىۋاپا ئالەم كىرپىكىدىكى چاڭ - توزاندىن ئىبارەت .

ئۆمۇر تەلقىنلىرىم ئاخىرلاشمىدى . مەن ئۇنى ھەر بىر ھۇجەيرىلىرىم نۇرغا تولغىچە داۋاملاشتۇرىمەن . ئىشىنىمەنكى ، ئۇنى مەندىن كېيىن يەنە مىڭلىغان ئالەم سىرلىرى ۋە كىشىلىك تىلسىملىرى ھەققىدە ئىزدەنگۈچى روھىيەت مۇخلىسلىرى ئىزچىللاشتۇرىدۇ .

ئۇمىدىم ، غەلىتە پىكىرلىرىمنىڭ ھەقىقەتكە يېقىنلىقىنى ، غەلىتە سېزىلمىگەن تەپەككۇر ئادەتلىرىڭنىڭ ئەقىدە ۋە ئادەتكە بېقىنغانلىقىنى ھېس قىلىشىڭدىن ئىبارەت .

1993 - يىل 28 - سېنتەبىر ، توخۇ يىلى تاروزا بۇرچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يالقۇن روزى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت

ئاپتورى: ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 13.875 قىستۇرما ۋارىقى: 5
2001 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
2001 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1
ISBN7—228—06233—7/K.928
باھاسى: 21.00 يۈەن

ISBN 7-228-06233-7
K.928（民文）定价：21.00元

